

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

David T. Courtwright

BAĞIMLILIK ÇAĞI

KÖTÜ ALIŞKANLIKLAR NASIL
BÜYÜK BİR SEKTÖRE DÖNÜŞTÜ?

DAVID T. COURT WRIGHT

THE CASE

DAVID T. COURTWRIGHT

Kuzey Florida Üniversitesi'nden emekli profesördür. *Dark Paradise: A History of Opiate Addiction in America* (Karanlık Cennet: Amerika'da Uyuşturucu Bağımlılığının Tarihi) ve *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World* (Alışkanlığın Güçleri: Uyuşturucular ve Modern Dünyanın Oluşumu) kitaplarının yazarıdır. Rekabete dayalı olan Ulusal Beşerî Bilimler Vakfı Akademik Programı'nın (NEH Public Scholar Program) açılış bursunu almıştır. Bağımlılık tarihi hakkında düzenli olarak medyada yorumlar yapmaktadır.

FAİK CEM ARI

1960 yılında Erzurum'da doğdu. 1980 yılında Özel Sankt Georg Avusturya Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl girdiği İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni 1986 yılında bitirdi. İki yıllık mecburi hizmetini tamamladıktan sonra Estetik, Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi dalında ihtisasını yapmak üzere Almanya, Münih Teknik Üniversitesi, Klinikum rechts der Isar'da asistanlığa başladı. 1996 yılında Şişli Etfal Hastanesi'nde ihtisasını tamamlayarak uzman oldu. Şişli Etfal, Kartal Devlet ve Haydarpaşa Numune Hastaneleri'nde görev yaptı. 2005 yılında kendi isteğiyle istifa etti ve serbest hekim olarak çalışmaya başladı. Hâlen bir polikliniğin doktor ve mesul müdürü olarak meslek hayatına devam etmektedir.

ALBARAKA YAYINLARI – 87

SOSYOLOJİ DİZİSİ – 2

Bağımlılık Çağı Kötü Alışkanlıklar Nasıl Büyük Bir Sektöre Dönüştü?

ORJİNAL ADI The Age of Addiction: How Bad Habits
Became Big Business

Copyright © 2019 by the President and Fellows of Harvard College

YAZAR David T. Courtwright

GENEL YAYIN YÖNETMENİ Ahmet Faruk Çağlar

YAYIN KOORDİNATÖRÜ Fahri Ercan

ÇEVİRİ Faik Cem Arı

MİZANPAJ DBY Ajans

KAPAK TASARIMI Burak Tıgılı

© 2021 Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık A.Ş.
Sertifika No: 41640

TÜRKİYE YAYIN HAKLARI 1. Baskı, Temmuz 2021

ISBN 978-625-7312-38-7

BASKI VE CİLT BPC Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Anonim
Şirketi Sertifika No: 48745
Osmangazi mah. Mehmet Deniz Kopuz cad.
No:17/1 Esenyurt/İstanbul

Albaraka Yayınları, neşrini gerçekleştirdiği metinleri aslına sadık kalarak çevirir. Açıklamalı görüşlerini gerek gördüğünde önsöz ve dipnot aracılığıyla aktarır. Bu ve benzeri vasıtalarla görüş belirtilmeyen hususlara Albaraka Yayınları'nın katıldığı varsayılmaz.

ALBARAKA KÜLTÜR SANAT VE YAYINCILIK A.Ş.

Kuloğlu Mahallesi, Turnacı Başı Caddesi, No: 2/1A/1, 34433, Beyoğlu / İSTANBUL

www.albarakakultur.com

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak gösterilerek yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

BAĞIMLILIK ÇAĞI

**KÖTÜ ALIŞKANLIKLAR NASIL
BÜYÜK BİR SEKTÖRE DÖNÜŞTÜ?**

David T. Courtwright

alBaraka
Yayınları

**Bu kitap, hiçbir şeyin kendisi için geçerli olmadığı
Shelby Miller ile her şeyin kendisi için geçerli olduğu
ve mizahın değerini bilmiş John Burnham için.**

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	11
1. YENİ BULUNAN HAZLAR	25
2. KİTLESEL HAZLAR.....	67
3. ÖZGÜRLEŞTİREN-KÖLELEŞTİREN HAZLAR	107
4. KÖTÜ ALIŞKANLIK KARŞITI AKTİVİZM	149
5. KÖTÜ ALIŞKANLIK YANLISI AKTİVİZM	193
6. GIDA BAĞIMLILIĞI	247
7. DİJİTAL BAĞIMLILIKLAR.....	291
8. AŞIRILIĞA KARŞI	333
KISALTMALAR	369
TEŞEKKÜRLER.....	371
GÖRSELLER.....	377
DİZİN.....	379

Kusurluyuz çünkü hep daha fazlasını istiyoruz.
Mahvolduk çünkü bunları elde ediyoruz
ve (hâlihazırda) sahip olduklarımızı istiyoruz.

—Don Draper, *Mad Men*

GİRİŞ

2010 yılının bir yaz günü, Cambridge'deki Christ's College'da yaptığım konuşmanın ardından Daniel Berg adlı İsveçli bir yüksek lisans öğrencisi yanıma geldi. Konuşmam sırasında internet bağımlılığından da söz etmiştim. Berg bana bilebilecek olduğumdan çok daha büyük bir gerçeği dile getirdiğini söyledi. Stockholm Üniversitesi'ndeki erkek arkadaşlarının çoğu okulu bırakmıştı ve derme çatma yerlerde yaşayarak takıntılı bir şekilde [kompulsif] *World of Warcraft* oynuyorlardı. İsveççeden çok İngilizce ve bilhassa argo konuşuyorlardı. Bu [durum] her şeye baskındı, her zaman.

“Durumları hakkında ne düşünüyorlar?” diye sordum.

Berg, “Kaygı duyuyorlar” dedi.

“Yine de oynamaya devam ediyorlar, öyle mi?”

“Evet, oynamaya devam ediyorlar.”

Bu tür davranışlar, kendini zorunluymuş gibi hissedip (kompulsif) sonrasında pişmanlıkla sonuçlanacak olan hem birey hem de toplum için zararlı geçici hazların peşinden koşturma anlamında bir bağımlılık gibi görünmektedir. Oyun oynamanın kişisel bedeli İsveçli erkekler için çok yüksekti. Berg, “şu anda ekonomi tarihi lisansüstü programındaki tek erkek benim” dedi.¹

¹ Beş yıl sonra, bu hesabın doğruluğunu onaylatmak için Berg ile iletişime geçtiğimde, hâlâ “oldukça kompulsif oyuncular” olan arkadaşları olduğunu belirtti (kişisel iletişim, 28 Ağustos 2015).

Florida'daki evime döndüğümde ayırım yapmaksızın [daha tarafsızca] akademik bedel ödeten dijital dikkat dağıtıcıları fark ettim. Amfileri navigasyonda [noktalar olarak] belirleyen akıllı telefonlar, erkekler kadar kadınlar tarafından da kullanılıyordu. Ancak Berg'in hikâyesini öğrencilerime anlattığımda, bu tipi anında bildiler [onlara tanıdık geldi]. Öğrencilerimden biri, takıntılı (kompulsif) bir şekilde oyun oynayarak bir yıl kaybettiğini itiraf etti. Aldığı notlara göre değerlendirildiğinde şüpheli görünen bir iyileşme sürecinde olduğunu söyledi. Başka bir öğrenci, bu oyuncuların bilgisayarlarının yanında teneke kutular bulundurduklarını biliyordu. Tuvalet molası vermekten kaçınmak için bu kutuları kullanıyorlardı.

Bilgisayar yanındaki teneke kutu, benim için bağımlılığın değişen anlamının bir sembolü hâline geldi. 1970'lerin sonlarında, bağımlılık kelimesi ender olarak kompulsif biçimde uyuşturucu kullanımından başka bir şeye işaret ederdi. Ancak geçen kırk yıl içinde bağımlılık kavramı genişledi. Anılarını yazanlar kumar, cinsellik, alışveriş ve karbonhidrat bağımlılıklarını itiraf ettiler. Alman cinsellik terapistleri, internetteki müstehcen siteleri, gençleri tuzaga düşüren bir "geçit [gateway] ilacı" olarak adlandırdı. Bir *New York Times* makalesi, şekerin "kelimenin tam anlamıyla, uyuşturucu gibi" bağımlılık yaptığını açıkladı. Dişleri dökülmüş, genç bir Yeni Zelandalı anne günde on litre kadar kola içip ardından koroner aritmiden öldüğünde gazetelerde manşetler atıldı. Jiangsu Eyaletinden on dokuz yaşındaki bir okul kaçağı, internet bağımlılığını kendi kendine tedavi etmek için sol elini kestiğinde haberlere çıktı. Çinli yetkililer, bu okul kaçağının yaşıtlarında yüzde 14 benzer şekilde bağımlı olduğu sonucuna vardılar ve internet bağımlılığı rehabilitasyon kampları oluşturdular. Çin'i Güney Kore ve Japonya takip etti. Tayvanlı yasa koyucular, küçüklerin sigara içmesini, içki içmesini, uyuşturucu almasını ve betel (biber) çiğnemesini yasaklayan bir yasayı güncelleyerek çocuklarının internette çok fazla zaman geçirmesine izin veren ebeveynleri cezalandırmayı oyladı. Bunlardan yalnızca betel çiğneme alışkanlığı Amerikalılara uymuyordu. Ame-

rikalıların yüzde 47'si 2000'lerin başlarındaki herhangi bir yılda en az bir davranış veya madde bağımlılığı bozukluğu belirtileri gösteriyordu.²

Sıklıkla birden fazla bozukluk belirtileri gösteriyorlardı. Tıp araştırmacıları, madde ve davranış bağımlılıklarının benzer doğal seyirleri olduğunu tespit etti. Madde ve davranış bağımlılıkları benzer beyin değişiklikleri, tolerans modelleri, karşı konulamaz özlem [craving], sarhoşluk ve yoksunluk deneyimleri oluşturur. Ayrıca kişilik bozuklukları ve dürtülerine yönelik benzer genetik eğilimler gösterirler. Çılgın kumarbaz ile kumarhane gediklisi tıpatıp aynı olma eğilimindedir. 2013 yılında psikiyatrinin başvuru kaynağı olan *Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı*'nın (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) yeni baskısı DSM-5, kumar hastalıklarını uyuşturucu bağımlılığından ayırt edemeyecek bir dille tanımladı. Editörler, "internette oyun oynama bozukluğu"nu "daha ileri araştırılması gereken bir durum" diye tanımlayarak bağımlılık içine ekledi. 2018 yılında DSÖ, yeniden düzenlenmiş *Uluslararası Hastalık Sınıflandırması*'na "oyun oynama bozukluğunu" ekleyerek resmileştirdi.³

² Melanie Maier, "Wenn Porno zur Droge wird," *Stuttgarter Zeitung*, 19 Haziran 2017 (translating Einstiegsdroge as "gateway drug"); James J. DiNicolantonio ve Sean C. Lucan, "Sugar Season. It's Everywhere, and Addictive," *NYT*, ed., 22 Aralık 2014; Juliet Larkin, "Woman Drank Litres of Coke Every Day before Death" *New Zealand Herald*, 19 Nisan 2012; Tom Phillips, "Chinese Teen Chops Off Hand to 'Cure' Internet Addiction," *Telegraph*, 3 Şubat 2015; Lee Seok Hwai, "Taiwan Revises Law to Restrict Amount of Time Children Spend on Electronic Devices," *Straits Times*, 24 Ocak 2015; Steve Sussman vd., "Prevalence of the Addictions: A Problem of the Majority or the Minority?" *Evaluation and the Health Professions*, 34 (2011): 3-56.

³ Jon E. Grant et al., "Introduction to Behavioral Addictions," *American J. of Drug and Alcohol Abuse* 36 (2010): 233-241; Michael M. Vanyukov vd., "Common Liability to Addiction and 'Gateway Hypothesis': Theoretical, Empirical, and Evolutionary Perspective," *Drug and Alcohol Dependence* 123S (2012): S3-S17; "American Psychiatric Association, Diagnostic and

Bağımlılık hakkındaki konuşmalardan herkes memnun değildi. Klinisyenler, hastaları yıldırım veya damgalamaktan korktukları için konuşmaktan kaçınıyorlardı. Özgürlük yanlıları bunu başıbozukluğun bir bahanesi olarak görmezden geldiler. Sosyal bilimciler ona tıp emperyalizmi diye saldırdı. Filozoflar, farklı şeyleri tanımlamak için aynı kelimeyi kullanmanın yanıltıcı uygulaması demek olan iki anlamlılık saptadı. Bu eleştirmenlere söz hakkı vermek isterim. Şimdilik yine de “bağımlılık” kelimesini tercih edeceğim. Bu kelime, kompulsif (zorlayıcı), koşullu, nüksetme eğilimli ve zararlı davranış modeline atıfta bulunmanın öz ve evrensel olarak anlaşılabilir bir kalıbıdır. Bu kitabın amacı, bu türden zararlı davranışların neden daha göze batır hâle geldiğini ve zaman içinde çeşitlenmiş olduğunu açıklamaktır.

Bağımlılıklar hakkında bildiklerimizi gözden geçirmek, başlangıç için iyi bir basamak olacaktır. Bağımlılıklar çoğunlukla planlanmamış, tüketim yelpazesindeki zarar verecek bir uç noktaya yolculuk olarak başlar. Bu yolculuk hızlı, yavaş veya kesintiye uğramış olabilir. Eroin gibi bir uyuşturucuya bile ara sıra düşkünlük gösterilmesi her zaman bağımlılığa yol açmaz. Bağımlılığa yol açtığı zaman da bu durum mutlaka kalıcı bağımlılık demek değildir. Bağımlılar ya kalıcı olarak ya da uzun sürede bağımlılıklarını bırakabilirler. Aşırı tüketimin hepsi mutlaka bağımlılık demek değildir. İnsanlar yemek bağımlısı olmadan tartılarının üstündeki yükü artırebildikleri gibi kompulsif olmaksızın çok fazla kumar da oynayabilirler. Ancak buradaki can alıcı nokta, sürekli alkol alan birinin içme isteğinin yoğunlaşarak tam anlamıyla alkolizmle sonuçlanması gibi düzenli ve fazla tüketimin de bağımlılığa dönüşmesi ihtimalidir. Bağımlılık güçlü bir biçimde kişiyi ele geçirme ve hem kendi hem

de başkalarına zarar verme anlamında çok kötü bir alışkanlıktır. Hasarın türü, kullanılan maddeye veya davranışa bağlıdır. Kompulsif oyuncular, eğitim ve evlilik beklentilerini mahvedebilir. Fakat karaciğer ya da akciğerlerde tahribata sebebiyet vermez.

Bağımlılık biyolojik olduğu kadar sosyal bir süreçtir aynı zamanda. Her ne kadar bağımlılık süreci insanın kendi beyinde ortaya çıkıyor olsa bile stres gibi koşullar ve çevredekilerin davranışları da kişileri bağımlılığa itmeye yardımcı olmaktadır. Alkol, uyuşturucu ve uyuşturucu benzerlerine sık sık başvurmak, nöronlarda gen ekspresyonu değişikliğinin de içinde olduğu değişikliklere neden olur. Zamanla bu değişiklikler, tıpkı sert bir levha üzerinde dağılan boya damlaları gibi, merkezî sinir sisteminin gitgide daha çok ve daha geniş bölgelerinde meydana gelir. Bu değişiklikler, özellikle gelişmekte olan beyinlerde kalıcıdır. Çocuklar ve ergenler ne kadar erken yaşta bağımlılık yapan bir maddeyi veya uğraşı deneyimlirse, bu madde veya uğraşından uzak dursalar bile bir zamanlar kendilerini çok iyi hissetmelerine neden olan bu güçlü duygusal anıyı unutmama olasılıkları da o kadar artar.⁴

Bağımlılığın doğasında alışkanlık yaratan ürünleri satan işletmeleri için içine karıştırmak, daha doğrusu cezbetmek vardır. Bunlardan birisi, erken ve sık tüketimi teşvik etmektir. Meyhaneciler, “delikanlılara iyi davranın büyüdüklerinde paraları kasanızda olur” demeye alıştı. Bu delikanlılar ne kadar çok içerlerse kazanç da o kadar fazla olacaktır. Bugüne kadarki alkol satışlarının yüzde 80’i, müşterilerin yüzde 20’sini oluşturan ağır içicilere aittir. Bu model de beynin ödüllendirilmesi eylemine uymaktadır. Tüm esrarın yarısından fazlası, yataktan kalkma zamanlarının yarısından fazlasını kafası dumanlı geçirenlerin ciğer ve midelerindedir. Esrar veya başka herhangi bir şeye bağımlılık, en çok yoksullar, marjinaler ve genetik yatkınlığı olanlar arasında olduğu sürece hastalığın

⁴ Michael J. Kuhar, *The Addicted Brain: Why We Abuse Drugs, Alcohol, and Nicotine* (Upper Saddle River, NJ: Pearson, 2012)’de daha ayrıntılı olarak araştırdığım bir konu olan beyin etkilerini gözden geçiriyor.

Bağımlılık yapan ürünlerin üreticileri uzun zamandır gençleri cezbetmeye, şüpheli davranışları göz alıcı hâle getirmeye ve riskleri hafife almaya çabalamaktadır. Junior Partner sigaralarının reklamında, “Sağlığınıza hiçbir şekilde zarar vermeyecek bir sigara istiyorsanız ‘JUNIOR PARTNER’ için, yazmaktadır. Ayrıca *nikotini ve yanan kâğıdın kötü etkilerini süzen mısır koçanından ağızlık görülmektedir...* [ve] içinde afyon veya herhangi bir aroma bulunmamaktadır; *el yapımıdır* ve diğer tüm sigaralardan 6mm daha uzundur.” 1880’lere ait bu markayı mahveden, tütün tüketiminin marjinal bir türü olan sigara tüketiminin *skizofren bir bağımlı sigara düşüşüne* yong, makine yapımı sigaraların yarattığı tsunami dalgası olmuştur.

yanı sıra eşitsizlik ve adaletsizlik kaynağı da olmaktadır. Sonuçta bağımlılık ve öncülü olan aşırı tüketim, bir dizi küresel işletme için vazgeçilmez kâr merkezleri olmayı sürdürmektedir.⁵

Bu gerçekler, bağımlılık araştırmalarında ve halk sağlığı gruplarında net olarak anlaşılmıştır.

Daha az anlaşılabilmiş olan ise bizim bu saplantılı duruma nasıl geldiğimiz ve bu grupların tüm çabalarına rağmen neden daha da kötüye gitmeye devam ettiğidir. Sorunun ana kaynağının *limbik kapitalizm* dediğim şey olduğunu ileri sürmekteyim. Limbik kapitalizm, küresel endüstrilerin, genellikle onların suç ortağı olan hükûmetlerin ve suç örgütlerinin yardımıyla aşırı tüketimi ve bağımlılığı teşvik eden teknolojik olarak gelişmiş ancak sosyal olarak gerileyen bir iş sistemini ifade eder.⁶ Bunu, serinkanlı düşünmeden farklı olarak, beynin duygulardan ve hızlı tepki vermekten sorumlu olan limbik sistemini hedef alarak yapar. Limbik sistemin ağ hâlindeki nöronlardan oluşan yolları, haz, motivasyon, uzun süreli hafıza ve hayatta kalabilmek için hayati önem taşıyan diğer duygusal bağlantılı işlemlere olanak sağlar. Paradoksal olarak, aynı sinir devreleri hayatta kalmak *karşıtı* işlev gördüklerinden evrimin sağladıklarını kendi amaçlarına yönlendiren işletmelere çıkar sağlar.

⁵ Harry Emerson Fosdick, *The Prohibition Question: A Sermon Delivered...* 14 Ekim, 1928 (New York: Park Avenue Baptist Church, n.d.), 5 (treat); Mark A. R. Kleiman, Jonathan S. Caulkins ve Angela Hawkin, *Drugs and Drug Policy: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford U.S., 2011), 29; Jonathan S. Caulkins, "The Real Dangers of Marijuana," *National Affairs* no. 26 (Winter 2016): 22, 28.

⁶ Limbik sistem; beyin yarımküreleri ve beyin sapı arasında kalan bölgedeki korteks yapı dizileri olarak tanımlanmıştır. Nörologlar arasında yirmi birinci yüzyılda bu sistem pek benimsenmemesine rağmen "paleomammalian beyin" olarak da bilinmektedir. Limbik sistem davranışsal, motivasyon, uzun süreli bellek ve koku alma duyusu gibi çeşitli fonksiyonlar içerir. Duygusal yetiler en çok burada işleme tabi olur. Uzun süreli bellek oluşumu, en çok bu bölgede gerçekleşir. Bununla birlikte limbik sistem içerisindeki sinir yapıları arasında duygusal ve sosyal bir koordinatör (Ç.N.).

Limbik kapitalizmin kendisi kültürel evrimin bir ürünüydü. Limbik kapitalizm, uzun tarihsel bir süreç içinde yeni hazların ve ikiz yoldaşları olan kötü alışkanlık [vice] ve bağımlılığın artan bir hızla yayıldığını gösteren geç dönem bir gelişmeydi. Limbik kapitalizmle en belirgin biçimde ilişkilendirilen hazlar, kötü alışkanlıklar ve bağımlılıklar, sarhoşlukla ilgili olanlardı. En azından bazı uyuşturucuları kısıtlamaya veya yasaklamaya zorunlu olana dek hükûmetler, özel şirket kârlarını ve devletin elde ettiği vergi gelirini göz önünde bulundurmaları ve artan sosyal maliyetler nedeniyle alkol ve uyuşturucu tüketimini teşvik ettiler. Ya da ben, alkol ve uyuşturucu tarihiyle ilgili 2001 tarihli *Forces of Habit (Alışkanlığın Güçleri)* kitabında böyle olduğunu savundum. Gerçi görüşümü açıklarken bile olağan şüpheli psikoaktif maddelerden daha fazlası için geçerli olduğunu gördüm. Bu görüş, oluşmaya başlayan limbik kapitalizm sistemi ile iç içe tüm hazlar, kötü alışkanlıklar ve bağımlılıklar için geçerlidir.⁷

Bu görüş tümüyle yeni değildi. Viktorya Dönemi reformcuları, alkol ve tıbbi olmayan uyuşturucu kullanımı ahlaksızlığını benzer insanların oluşturduğu talihsiz bir grubun parçası olarak görüyorlardı.⁸ Kötü alışkanlığın kaypak bir kategori olduğu kabul edilir. Misyonerler ve yenilikçiler ayak bağlamayı kınayana dek Çinli erkekler, kızların ve kadınların küçücük, deforme olmuş ayaklarını koklamayı ve emmeyi normal müstehcen bir davranış olarak düşünüyorlardı. Kötü alışkanlıkların kültürle bağlantılı tüm şekillendirilebilirliğine rağmen, Viktorya Dönemi insanları bunlarla ilgili iki önemli şeyi fark etti. Birincisi, büyük bir sektör hâline gelmesiydi.

⁷ David T. Courtwright, *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2001).

⁸ Viktorya Dönemi deyimi, genellikle Kraliçe'nin -sıklıkla en büyük ve en sevilen Britanya hükümdarı olarak kabul edilir- hüküm sürdüğü 1837 ile 1901 yılları arası için kullanılır, ancak birçok tarihçiye göre 1832 Reform Hareketi bu kültürel devrin asıl başlangıcıdır. Sanayi devrimiyle birlikte gündeme gelen emek sömürsüz ve işçi hakları örgütlenmelerinin, köleliğin kaldırılması gibi önemli tarihsel dönüşümler bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Diğeri ise bağlantılı olmasıydı. İçkisiz genelev ya da yakınında ku-marhane olmayan bir afyon tekkesi enderdi. Viktorya Dönemi insanları ayrıca, kötü alışkanlıklara en yatkın kalıtsal ya da edinsel kusurlu sinir sistemleri olanların, kötü alışkanlıklarla nörolojik olarak bağlantılı olduğunu varsaydı.⁹

Bu son önsezi doğru idi. Bir yüzyıl sonra sinirbilimciler ve genetikçiler bu bağlantıları hücresel ve moleküler düzeyde haritalı-yordu. Farklı madde ve aktivitelerin beyinde benzeşen ödülleri ve özelemleri oluşturduğunu keşfettiler. Ödüllendirilecek olmanın ipuçlarının uyuşturucu ve davranışsal bağımlılıklarda aynı yolları etkinleştirmesi yüzünden bağımlı beyinlerinin benzer olduğunu gösterdiler. Araştırmacılar, bağımlılık yapan maddeler veya davranışların bir nörotransmitter (sinir ileti maddesi) olan dopaminin salınımını artırarak, aslında yararlı bir süreç olarak evrimleşenin hastalıklı bir sürece dönüşmesi sonucu ortaya çıkan süreç için *patolojik öğrenme* terimini kullanmaya başladılar. Dopamin, ödüllendirme ve koşullara uyumlu hâle getirme işlevini, ruh hâlini, hazzı ve acıyı düzenlemede anahtar bir bölge olan limbik orta beyinden veya yakınından kaynaklanan yollar üzerinde gerçekleştirir. Haz veren etki, kısmen sinapslara salındıktan sonra dopaminin ürettiği sinyalin yoğunluğuna bağlıdır. Hayatta olduğu gibi nöronlarda da ilk izlenimler önemlidir. İnsanlar beyinlerinin çok iyi ödüllendirici olduğunu söylediği şeyi yapmayı çoğu zaman -hâlâ- zevkli veya yararlı olduğu aşamayı geçtikten sonra bile sürdürür. Bağımlılar, bir şeyin zararlı etkilerini fark etseler de *haz almaları* sona erdikten sonra da o şeyi *isterler*. İsveçli bir eroin bağımlısı, doktoruna, “Bu boktan nefret ediyorum ve bana kafayı pek buldurmuyor. Ancak öyle görünüyor ki bir şekilde onsuz olamıyorum.” demişti.¹⁰

⁹ Sterling Seagrave, *The Soong Dynasty* (New York: Harper and Row, 1985), 158–160; M. J. J. Matignon, “À Propos d’un Pied de Chinoise,” *Revue Scientifique* 62 (1898): 524.

¹⁰ Pathological learning: Steven E. Hyman, “Addiction: A Disease of Learning and Memory,” *American J. of Psychiatry* 162 (2005): 1414–1422. Quotation: Markus Heilig, *The Private and Secret Addictions in the Age of Brain Science* (New York: Columbia U.S., 2015), 77.

Araştırmacılar ortak risk faktörlerini belirlediler. Genetik farklılıklar ve yaşam koşulları (stres, sosyal yenilgi, ihmal ya da kötüye kullanma) beyin gelişiminin kritik dönemlerinde bazı insanları bağımlılığa diğerlerinden daha duyarlı hâle getirir. Alkol, uyuşturucu, şeker, kumar, bilgisayar oyunları veya diğer heyecan verici davranışların geçici olarak mutsuzluklarını ortadan kaldırdığını keşfedene kadar kendilerini rahatsız veya depresyonda hissederler. Bu maddelere ve davranışlara sık sık başvuruyor olmak, sinir kontrol sistemlerine ve sıklıkla beyinlerinin diğer kısımlarına artan oranda zarar verir. Viktorya Dönemi'nin kötü alışkanlık dediği aslında bir kısır döngüdür. Kendi kendine zarar verme alışkanlıkları yapısal olarak birbirleriyle ilişkilidir, sosyal türbülans yaratır ve topluma yayılır. Kötü alışkanlık takımyıldızında yeni yıldızlar belirmeye devam eder.¹¹

Psikiyatrist Charles S. O'Brien bağımlılığı, “bir anı, bir refleks” diye özetlemiştir. “Bağımlılık, kendinize zarar verecek bir şey için beyninizi eğitir.” diye de eklemiştir. Ya da beyninizin eğitilmiş *olmasıdır*. Asıl gerçek, sözde ilerlemeye, sağlığa ve uzun ömürlülüğe adanmış bir dünyada yaşıyor olmamıza karşın aslında gelişim göstermeyen, sağlıklı olmayan ve çoğu zaman ölümcül olabilecek yollarla kendimizi tüketmemizi sağlamaya yönelik olmamızdır. Bu paradoksu (bu kitabın sorumluluğunu) anlamak, sinirbilimin, bozuk nöronların ve kusurlu genlerin ötesine geçmeyi gerektirir. Alışkanlıklarımızı ve arzularımızı şekillendirmek için yeni hazların, ticari kötü alışkanlıkların, kitlesel bağımlılığın tarihini ve limbik kapitalizmin sürekli artan gücünü kavramak gerekir.¹²

¹¹ Kenneth Blum vd., “Liking and ‘Wanting’ Linked to Reward Deficiency Syndrome (RDS): Hypothesizing Differential Responsivity in Brain Reward Circuitry,” *Current Pharmaceutical Design* 18 (2012): 113-118, doğuştan gelen duyarlılık üzerine araştırmayı örneklemektedir.

¹² Charles S. O'Brien, “With Addiction, Breaking a Habit Means Resisting a Reflex” Weekend Edition, *NPR*, 20 Ekim 2013, <http://www.npr.org/2013/10/20/238297311/addiction-breaking-a-habit-means-resisting-a-reflex>.

Bu tarih, genelde teknoloji tarihi gibi, uzun bir zaman sürecinde gitgide hızlanan değişimin tarihidir. Limbik kapitalizm, modern tarih sahnesine gelişimini tamamlamış olarak çıkmadı. Aksine, türümüzün haz dağarcığını sürekli genişletme çabaları gibi ilkel bir şeyden ortaya çıktı. Haz arayışı uygarlıktan önce de vardı ve ben uygarlığın oluşmasına katkıda bulunduğunu göstermek niyetindeyim.

Bu süreçte uygarlığın da haz açısından apayrı sonuçları oldu. Uygarlık (kimilerinin) öğrenmeden, müzik sanatından, tiyatrodan ve satranç gibi insanın tüm dikkatini toplayan beceri oyunlarından daha fazla haz almasını olası kıldı. Ama aynı zamanda sarhoşluğu daha cazip, kötü alışkanlığı daha çekici ve bağımlılığı daha olası hâle getirerek milyarlarca insanı hasta etti, yoksullaştırdı ve boyunduruğu altına aldı. Uygarlık aynı zamanda küresel haz arayışını hızlandıran teknolojileri de kuluçkaya yatırdı. Bunların başında tarımın gelişmesi ve yaygınlaşması, uzak yerlerle ticaretin genişlemesi ve paraya çevrilmesi; şehirlerin, imparatorlukların ve endüstrinin yükselişi ve yakın geçmişte de dijital iletişimin patlaması gelmektedir.

Ancak bu süreç içinde büyük sonuçları olan daha küçük gelişmeler de oldu. Bunlar arasında morfin ve kokain gibi bitkisel-uyuşturucu alkaloidlerin izolasyonu, fotoğrafçılığın pornografide kullanılması; şeker, yağ ve tuzun işlenmiş gıdalara eklenmesi ve insanların bir eğlenceden diğerine hızlı (şimdilerde ise sanal olarak) taşınması bulunmaktadır.¹³ Bunun gibi yenilikler, girişimcilere ve onların devletlerine hazları genişletme, yoğunlaştırma ve kötü alışkanlıkları teşvik etme, zararlı tüketim miktarını ve bağımlılık çeşitliliğini artırma araçlarını sağladı.

Kısacası uygar yaratıcılık, haz veren ürünleri ve eğlenceleri silah hâline getirdi. Verdikleri beyin ödülü [brain reward] ne kadar hızlı ve yoğun olursa, özellikle sosyal ve genetik olarak savunmasız tüke-

¹³ Alkaloidler, bir bitki tarafından doğal olarak üretilen amin yapısında kimyasal bileşiklerdir. Ayrıca hayvanlar ve mantarlar tarafından üretilen aminlere de alkaloidler denir. Genellikle bağımlılık yapıcı özellikleriyle bilinirler (Ç.N).

ticiler arasında patolojik öğrenmeyi ve özlemi teşvik etme olasılığı da o kadar yüksek oluyordu. Bu arada küreselleşme, sanayileşme ve kentleşme, bu baştan çıkarıcı malları ve hizmetleri, genellikle anomiye [toplumla uyumsuzluk] neden olan ve reklama doymuş anonim ortamlarda daha kolay erişilebilir ve satın alınabilir hâle getirdi. Kitlesele bağımlılık motorunun beş silindiri olan erişilebilirlik, satın alınabilirlik, reklamcılık, anonimlik ve toplumla uyumsuzluk [anomi], sonuçta en radikal teknolojik ifadelerini internetin yerinde duramayan dünyasında buldu.¹⁴

Her ne kadar internet limbik kapitalizmi aşırı güçlendirmiş olsa da onu icat etmedi. Aslında limbik kapitalizmi kimse icat etmedi. Limbik kapitalizm, yeni hazları keşfetmeye, rafine etmeye ve harmanlamaya dayanan antik bir arayıştan ortaya çıktı. Her durumda bazı insanlar için yeni hazlar yeni kötü alışkanlıklara, yeni kötü alışkanlıklar da yeni bağımlılıklara yol açtı. Bağımlılık yaratan davranış tekrarlanır ve ender olarak da çoğunluğun davranışıdır. Ancak girişimciler, beyni ödüllendiren malların ticaretini rasyonelleştirdikçe, yani daha bilimsel ve etkili hâle getirdikçe bu tür davranışların *riski* de arttı.

Sonuçta bu rasyonalizasyon, organize olma, birbirine kenetlenme ve stratejik olarak aktif olma anlamında küresel bir ekonomik ve politik sistem özelliğini kazandı. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde girişimciler, şans eseri keşfedilen yeni hazlar ve genişletilmiş ticaretin olası kıldığını satmaktan fazlasını yapıyorlardı. Talebi artırmak ve kârı en üst düzeye çıkarmak için yapılan hesaplara uyacak biçimde olası bağımlılık yaratan ürünleri tasarlamaya, üretmeye ve pazarlamaya başlamışlardı. Politikada hırslı olmayı öğrendiler. Kârlarının bir kısmını muhalefeti satın almaya ayırdılar. Yirminci yüzyılın başlarındaki büyük reform dalgasından sağ çıkabilmek için lobici-

¹⁴ Robert Weiss, "Sadly, Tech Addicts Have Taken a Page from Drug Abusers," *Huffington Post*, 28 Nisan 2014, <http://www.huffingtonpost.com/robert-weiss/tech-addiction-is-a-4808908.html>. Weiss'in önerdiği "Üçlü-A" formülasyonuna reklam ve anomiye ekledim.

lik ve halkla ilişkiler taktikleri geliştirdiler. Yirminci yüzyılın ortalarında, bazı bağımlılık yapan davranışlara izin verilip diğerlerine göz yumulurken ve başkaları bastırılırken, farklı derecelerde başarılı oldular. Soğuk Savaş sonrasında yatırımları giderek daha çeşitli, yasal ve küresel hâle geldi. Sadece bir bağımlılık çağı değil, hem limbik kapitalizmin en önemli özelliği hem de bunu olası kılan akıl ve bilim güçlerinin tersine çevrilmesinin en açık göstergesi olan “tasarıma bağlı bağımlılık” çağını yarattılar.¹⁵

¹⁵ Bu ifade Natasha Dow Schüll tarafından *Addiction by Design: Machine Gambling in Las Vegas* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2013).

YENİ BULUNAN HAZLAR

Haz, kötü alışkanlık ve bağımlılığın geçmişleri birbirleriyle örüntülüdür. Hazların sayısı ve yoğunluğu arttıkça, bağımlılık yaratan kötü alışkanlıklar ve fırsatların sayısı da artar. Tüm yeni hazlar zararlı ya da bağımlılık yapmaz; çoğu yararlı ve sosyal anlamda yapıcıdır. Yine de kötü alışkanlık ve bağımlılık hazzın gölgesinde serpilip gelişir. Bu nedenle hikâyenin başlayacağı yer, insanlık tarihi boyunca hazzın yayılmasıyla irtibatlıdır.

Yavaş başlayan ve sonradan hız kazanan hikâyelerden biridir haz. Hazzın uçuş rotası üssel [exponential] olmuştur: uzun, hantal bir kalkış, On yedinci ve On sekizinci yüzyıllarda hızlanma ve on dokuzuncu ile yirminci yüzyıllarda baş döndürücü bir yükseliş. Bu süreç, binlerce yıl önce insanlar şeker kamışından şeker gibi doğada buldukları hazları keşfettiklerinde, geliştirdiklerinde, takas ettiklerinde, harmanlandıklarında, saflaştırdıklarında ve metalaştırdıklarında başladı. İnsanlar doğada bulunmayan şans oyunları gibi hazları da yaratmış ve yaymışlardı. Aynı zamanda yeni hazlarını, düşük maliyet ve minimum sosyal yaptırım riski ile yaşayabilecekleri, genellikle anonim kentsel mekânlar olan yeni ortamlar oluşturmuşlardı.

Yeni hazlar devrimi de tüm devrimler gibi bir koşullara bağlı olma unsurunu içeriyordu. Keyifleri tasarlama ve yönlendirme

konusundaki ortak deneyim kimi zaman yavaşladı kimi zaman da hız kazandı: Oliver Cromwell yoksa İngiliz tiyatrolarının kapanması da yok.¹ Ağustose Escofher yoksa peşmelba da yok.² Ancak sonunda devrim, kişiler üstü hâle geldi. Gevşek kayaların tetiklediği bir çığ gibi yoluna çıkan her şeyi yutmak için ivme kazandı.

Tarihçiler bu tür kayaları “dış kaynaklı nedenler” olarak adlandırıyor; çünkü doğaları ve güçleri, harekete geçirdikleri hazlardan bağımsız. Bu ve sonraki bölüm, uzak geçmişin göçlerinden daha

¹ İngiltere’deki ilk tiyatroların çoğu, onuncu ve on birinci yüzyıllardaki kilise hizmetlerinden gelişti. 1350’lerde dinî liderler, gizem döngülerinin (İncil’den hikâyeler) ve mucize oyunlarının (azizlerin hayatlarının hikâyeleri) sahnelenmesini teşvik ettiklerinde popüler hâle geldi. Bunlar, çoğunlukla okuma yazma bilmeyen kitlelere Hristiyanlık ve İncil’i öğretmek için Latince yerine sıradan insanların dilinde yazılmış ve oynanmış oyunlardır. Her oyun, caddelerde ve önceden belirlenmiş yerlerde gösteri için duran arabalarda sahnelendi. Orta Çağ döneminin sonunda, birçok kasabada halk tiyatrosuna adanmış belirli alanlar vardı. On altıncı yüzyıldaki Reformasyonun ardından Roma Katolik Kilisesi’nin otoritesine karşı çıkan bir hareket olarak nitelenen İngiltere’deki tüm dinî tiyatrolar bastırıldı. Tiyatro şirketlerine, bir asilzadenin onayını ve himayesini almaları koşuluyla, halka açık yerlerde prova yapmalarına ve performans göstermelerine izin veren lisanslar verildi. Bu durum, İngiltere’de seküler tiyatronun başlangıcı olarak nitelendirilir. Bu tiyatroların çoğu, seyircilerin sahnenin üç yanında durduğu açık bir avluyu çevreleyen dairesel alanlardı. 1564 yılında doğan William Shakespeare, İngiltere’nin en ünlü oyun yazarıdır. 1642’de İngiltere’de Kral I. Charles’ın taraftarları ile Oliver Cromwell liderliğindeki Parlamenterler arasında iç savaş çıktı. Tiyatrolar halkın kargaşasını önlemek için parlamento tarafından kapatıldı ve 18 yıl kapalı kaldı. Yasa dışı gösteriler sadece ara sıra gerçekleşti ve birçok kamu tiyatrosu yıkıldı. II. Charles 1660’ta yeniden tahta geçtikten sonra tiyatrolar yeniden açıldı (Ç.N).

² Georges Ağustose Escoffier (28 Ekim 1846 – 12 Şubat 1935) geleneksel Fransız mutfağı metodlarını güncelleyen ve popülerleştiren Fransız şef, restoran sahibi ve gastronomi yazarıdır. Peşmelba [peach melba] ise ahududu soslu vanilyalı dondurma ve şeftaliden oluşan bir tatlı çeşididir. 1892 ya da 1893 yılında Ağustose Escoffier tarafından Londra’daki Savoy Otel’inde Avustralyalı soprano Nellie Melba onuruna yaratılmıştır (Ç.N).

yakın yüzyılların endüstriyel ve kentsel devrimlerine kadar bu nedenleri incelemektedir. Çok fazla ve kimi zaman çelişkili olsa da bu nedenler yine de ortak bir etki yarattı. Bu nedenler, yavaş yavaş, birbirine eklenerek ve çoğu zaman da gelişigüzel olan yeni hazlar keşfetme sürecini hızlı, katlanarak artan ve gitgide planlanmış hâle getirdi.

KEŞFEDİLEN HAZLAR

Dünya tarihi, göçler nedeniyle uzun süren bir uzaklaşma dönemi ve ticarete dayalı çok daha kısa süren bir yakınlaşma döneminden oluşur. Antropologlar ve genetikçiler, *homo sapiens* gruplarının ne zaman Afrika'dan dağılmaya başladığı, ne zaman Avrasya, Okyanusya ve Amerika'nın çeşitli yerlerine vardıkları ve ne ölçüde Neandertaller gibi insana yakın türlerle çapraz çiftleştikleri hakkında tartışmaktadır. Beklenenden daha erken Afrika dışına çıkılmış olduğunun kanıtları da dâhil olmak üzere yeni arkeolojik buluntular, bu tartışmaları içten içe körüklemeye devam etmektedir. Yine de üç noktada çözüm sağlanmış görünmektedir. Birincisi, *homo sapiens* göçleri en az elli veya altmış bin yıla yayılan küresel bir diasporaya dönüştü. İkincisi, avcı-toplayıcı gruplar yayıldıkları topraklardaki yeni koşullara uyum sağladıkça modern insanlar da birbirlerinden farklı kültürel ve biyolojik evrim geçirdi. Üçüncüsü, bu küresel göç hem yararlı hem de haz veren bitkiler ve hayvanlara yönelik önceden tasarlanmamış ama devasa bir hazine avını tetiklemiş oldu.³

³ Huw S. Groucutt vd., "Homo Sapiens in Arabia by 85,000 Years Ago," *Nature Ecology and Evolution* 2 (2018), <https://www.nature.com/articles/s41559-018-0518-2>; Yuval Noah Harari, *Sapiens: A Brief History of Humankind* (Toronto: McClelland and Stewart, 2015), Bölüm: 1, 4.

Vahşi arı yuvasından bal toplama. Valensiya, İspanya yakınlarındaki La Arana Barınağı'ndaki Mezolitik kaya resmi. İnsan elindeki bal, diğer gıda-ilaçlar gibi yaralara merhem olmaktan bal likörü yapmaya kadar birçok kullanım alanına sahip oldu. Balmumu, lambalar için yakıt, küçük heykeller için yapım malzemesi oldu ve Homer bize, Odysseus'un denizcilerinin Sirenlerin şarkısına karşı ses geçirmemesi için kulak tıkaçları sağladığını söyler.⁴

⁴ Sirenlerin şarkıları: Yunan mitolojisinde Sirenler, bulundukları adanın yakınından geçen denizcileri büyüleyici müzik ve sesleriyle cezbederek gemilerinin kayalıklarda parçalanmasına neden olan tehlikeli yaratıklardır. Odysseus, Sirenlerin ne şarkı söylediklerini merak ediyordu. Bu yüzden ve Yunan mitolojisinin büyüleyici ve küçük tanrıçalarından Circe'nin tavsiyesine uyarak denizcilerine kulaklarını balmumu ile tıkamalarını ve kendisini de direğe bağlamalarını emretti. Ne kadar yalvaracak olsa bile direğe sıkı sıkıya bağlı bırakmalarını istedi. Sirenlerin güzel şarkısını duyduğunda denizcilerine kendisini çözmeleri için yalvardıysa denizcilere direğe bağlı bıraktılar. Artık şarkıyı işitemeyecek kadar uzaklaştıklarında suratını asarak çözmelerini istedi. Homer'den sonraki bazı yazarlar, Sirenlerin şarkısını duyan ve onlardan kaçacak kimse olduğunda Sirenlerin kaderinin ölmek olduğunu yazar. Odysseus, gemi kaptanı ve Sirenlerin kendilerini sulara atarak yok oldular (Ç.N).

Oxford İngilizce Sözlüğü bize şunu söyler: Haz, “iyi ya da arzu edilir olarak hissedilen şeyin deneyiminin ya da beklentisinin neden olduğu durum ya da duyumdur; mutlu bir tatmin veya haz hissi; haz, memnuniyet; *acının zıttı*.” Göçmen insanlar tarafından keşfedilecek pek çok yeni “zevk” ve “haz” olması, dünya jeolojik tarihinin bir mirasıydı. Yaklaşık 200 milyon yıl önce başlayan süper kıta Pangaea’nın kademeli olarak parçalanması, flora ve faunanın farklı kara kütlelerinde birbirlerinden ayrı kalması ve farklı türde özelliklere evrilmesi için gerekenden çok zaman sağlamıştı.⁵

Sonuç, doğal haz kaynaklarının karışık bir modeliydi. Bal arısı (*Apis mellifera*) Asya’da ortaya çıkmış ve Afrika ile Avrupa’ya hızla yayılmıştır. *Homo sapiens* grupları tüm Afrika, Asya ve Avrupa’ya yayıldıkça hevesle bal avladı ve maceralarını İspanya, Güney Afrika ve Hindistan’da bulunan kaya sanatı ile kutladı. Ancak göçmenler, Amerika kıtasının daha doğusuna gittiklerinde bal arılarını geride bırakmak zorunda kaldı. Kuzey Amerika’nın doğusuna yerleşenler, akça ağaç özünde şekerin muadilini keşfetti. Orta ve Güney Amerika’ya ilerleyenler farklı bir ödül kazandı: iğnesiz arı kolonileri (*Meliponinae*) onlara bal ve balmumu sağladı.⁶

Yaklaşık 45.000 ila 65.000 yıl önce Avustralya’ya ilk insanlar geldiklerinde de benzer şekilde iğnesiz arılardan yararlandılar. Ayrıca Avustralya’nın en büyük türleri olan av hayvanlarla nesillerinin tükenmesine neden olacak şekilde ziyafet çektiler. Dünyanın yaşanabilir kıtalarının en küçük, en düz, en kuru ve en az verimli kıtasındaki görece biyolojik çeşitlilik eksikliği, bal bir yana, gelecek

⁵ Pangaea ya da Pangea, Paleozoik zaman sonları ile Mezozoik zaman başlarında var olmuş dördüncü ve son süperkıtadır. Yaklaşık 300 milyon yıl önce daha önceki erken kıta parçalarından toplanarak bir araya geldi ve yaklaşık 175 milyon yıl önce ayrılmaya başladı (Ç.N).

⁶ Andreas Wallberg vd., “A Worldwide Survey of Genome Sequence Variation Provides Insight into the Evolutionary History of the Honeybee *Apis mellifera*,” *Nature Genetics* 46 (2014): 1081-1088; Eva Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Making* (New York: Roundledge, 1999), 1. ve 2. Bölüm.

nesillerin görece daha az haz kaynağıyla idare etmesi anlamına geliyordu. Aborjinlerin odun külü ile karıştırılmış yerli tütün yapraklarını çiğneyerek elde ettiği nikotin, bir istisnaydı. Ateşteki ustalıklarına rağmen ender olarak yaprakları yakıp tütündürüyorlardı. Avrupalı hatırat yazarları, Aborjinleri, daha çok betel tütünü çiğneyen Doğu Hindistanlılar gibi alışılmış tütün çiğneme bağımlısı olarak tanımladılar. Tütünü keşfeden diğer tek Mezolitik halk olan Amerikan Kızılderilileri bitkiyi çiğnemenin yanı sıra burnuna çekti ve dumanını tütürdü.⁷

Tütün (*Nicotiana*), halüsinasyonlar ve diğer toksik etkiler de dâhil olmak üzere karmaşık bir tür hazza neden oluyordu. Aynı durum, Orta Amerika'ya özgü birkaç boru çiçeği (jimsonweed (*Datura*)) türü ve Amazon havzasındaki *banisteriopsis caapi* üzümünün kabuğundan yapılan bir içecek olan ve *yage* veya *ayahuasca* için de geçerliydi. İlk Amerikalıların renkli halüsinasyonlara neden olan, tadı acı bitkilerden keyif almış olmaları tuhaf görünebilir. Ancak şamanik kültürler, bilincin değişken durumuna, ruh dünyası ile bir araya gelmenin, bedenleri ve ruhları iyileştirmenin ve gençleri kutsal ayinlere başlatmanın bir aracı olarak değer veriyordu. Hoş olmayan yan etkiler hayırlı amaçlara atfedilebilir. Örneğin bir peyote töreni sırasında kusmak bedeni temizlemek demektir.^{8, 9}

⁷ Chris Clarkson vd., "Human Occupation of Northern Australia by 65,000 Years Ago," *Nature* 547 (2017): 306-310; Harari, *Sapiens*, 63-69; Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (New York: Norton, 1999), Bölüm: 15; Angela Ratsch vd., "The Pituri Story: A Review of the Historical Literature Surrounding Traditional Australian Aboriginal Use of Nicotine in Central Australia," *J. of Ethnobiology and Ethnomedicine* 6 (2010):

<http://ethnobiomed.biomedcentral.com/articles/10.1186/1746-4269-6-26>.

⁸ Peter T. Hurst, *Hallucinogens and Culture* (Novato, Calif.: Chandler and Sharp, 1976), 1-32; Edward R Anderson, *Peyote: The Divine Cactus* (Tucson: U. of Arizona Press, 1980), 49.

⁹ Peyote, psilocisif alkaloidlar içeren dipentensin, küçük bir kaktüs türüdür. Kuzey Amerika'nın güney ovalarındaki kabileler arasında

İnsanlar kendileri ve evren hakkında anlattıkları hikâyeler bağlamında yeni hazlar deneyimlediler. Günümüzde “mitler”, “sosyal oluşumlar” ve “kurgulanmış gerçekler” olarak adlandırılan bu tür hikâyeleri üretme ve sürdürme yeteneği, *homo sapiens*’in büyük grup iş birliği ve küresel genişlemesini olası kılan bilişsel [cognitive] bir atılımdı. Bu yeryüzüne dağılma ve onu izleyen tarım ve endüstri devrimleri, etkileri sosyal öğrenme ile şekillenen psikoaktif maddelerle sürekli yeni karşılaşmaları doğurdu.¹⁰

Amerikalı psikolog Timothy Leary ve psikanalist Norman Zinberg, bu öğrenme sürecine günümüzde en iyi bilinen adı verdiler: uyuşturucu, hâl ve ortam. “Hâl” bilinç hâlinin kısaltmasıdır, yani kullanıcıların kişiliği, karakteri ve niyetleri anlamına gelir. Hâl, tüketimin gerçekleştiği fiziksel ve sosyal ortamlarda olduğu gibi uyuşturucu deneyiminin niteliğini de etkiler. Her ne kadar Leary ve Zinberg, temel olarak kullanıcıların LSD ve eroin gibi güçlü uyuşturuculara verdiği tepkilerle ilgilenmiş olsalar da sonradan yapılan araştırmalar bu ilkenin genel olarak da geçerli olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, taze nane çayı ile çocukluk anıları ve aile ritüellerini ilişkilendiren Fransa’da yaşayan Cezayirli, nane kokusu aldıklarında kültürel bağlamdan yoksun Cezayirli olmayan Fransızlara göre çok daha fazla sinirsel (nöral) aktivite sergilerler. Fransız olsun veya olmasın, şarap içenlerin deneyimledikleri, fondaki müziğe bağlıdır. *Carmina Burana*, bir kadeh *cabernet sauvignon*’un güçlü ve ağır görünmesini sağlarken, *Fındıkkıran*’ın “Çiçeklerin Valsi” aynı nostaljinin ince ve zarif görünmesini sağlar. İçki tadanların ödül devrelerinin görüntüleme taramaları ile veya en üst düzeyde Napa *cabernet*’i yudumladıklarını sanan ziyafet davetlilerinin ilti-

yaygındır. Peyote seremonisi, kabilelerden seçilmiş olan bir kişinin tedavisi amacıyla uygulanır. Seremoni tüm gece boyunca sürer ve bir şifacı başkanlık eder. Herkes ateşin etrafında toplanır ve peyote içerken şarkı söyler. Bu bir tedavi seremonisi olduğundan topluluktaki herkesin ritüel boyunca hasta kişi için dua etmesi gerekir. Çoğunlukla bu kişinin hastalığının ne olduğu bilinmemektedir. Bu nedenle bu seremoni yapılmaktadır (ÇN).

¹⁰ Harari, *Sapiens*, 2. Bölüm.

fatları ile etkinliği ölçülebilen pahalı bir etiket, 5 dolarlık sofraya içkisinin tadında harikalar yaratır.¹¹

Hâl ve ortam da plasebo etkisinin merkezinde yer alır. Bildik tedaviye yönelik ritüeller, bir hastanın beynindeki nörotransmitterlerin salınmasını uyarak ruh hâlini etkileyebilir ve bağışıklık yanıtını artırabilir. Beynimiz beklenti içinde olmayı ve beklenti nedeniyle endorfin, endokanabinoid, dopamin ve diğer nörotransmitter sistemleri etkinleştirdiğinden tedavi süreci için biyokimyasal yoldan özgün haz veren veya tedaviye yönelik etkileri başlatan herhangi bir aktif maddeye gerek kalmaz. İlk insanların beyinlerinin bizimkine benzer bir şekilde çalıştığını varsayarsak hazzın erken tarihi, nörotransmitterlerin salınımını taklit eden veya uyaran moleküller içeren bitki ve hayvan maddeleri arasında debelenmenin yanı sıra ilişkilendirebilmeyi de gerektirir.¹²

Afrodizyaklar (cinsel istek uyandırıcılar) buna uygun örneklerdir. İnsanlar doğurganlık, cinsel istek ve cinsel performansı artıran [artırdığına inanılan demesi gerekirdi] baharatlar, gıdalar ve hayvan uzuvlarına uzunca bir süre değer verdiler. *Kama Sutra* tarafından övülen tatlı swayamgupta-tohumu bisküvisi gibi bazı afrodizyakların direkt fizyolojik bir etkisi vardı. ("Sonunda merhamet etmenizi is-

¹¹ Ido Hartogsohn, "Psychedelics in Psychology and Psychiatry," *The American Trip: Set, Setting, and Psychedelics in 20th Century Psychology* içinde, özel sayı, *MAPS Bulletin* 23, no. 1 (2013): 6-9; Norman E. Zinberg, *Drug, Set, and Setting: The Basis for Controlled Intoxicant Use* (New Haven: Yale U.S., 1984); Bee Wilson, *First Bite: How We Learn to Eat* (New York: Basic Books, 2015), 51-52; Adrian C. North, "Wine and Song: The Effect of Background Music on the Taste of Wine," <http://www.wineanorak.com/musicandwine.pdf>; Bob Holmes, *Flavor: The Science of Our Most Neglected Sense* (New York: Norton, 2017), 126-127.

¹² Cara Feinberg, "The Placebo Phenomenon," *Harvard Magazine* (Ocak-Şubat 2018), <http://harvardmagazine.com/2013/01/the-placebo-phenomenon>; Fabrizio Benedetti, "Placebo-Induced Improvements: How Therapeutic Rituals Affect the Patients Brain", *Journal of Acupuncture and Meridian Studies* 5 (2012): 97-103; Tamar L. Ben-Shaanan vd., "Activation of the Reward System by Bitter Taste and Adaptation to Immunity," *Nature Medicine* 22 (2016): 940-944.

teyecek olan binlerce kadınla birlikte olmanız mümkündür”). Swayamgupta tohumlarının kaynağı olan *Mucuna pruriens*'in (kadife fasulye) üzerindeki kontrollü çalışmalar, testosteron ve sperm hareketliliği üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermiştir. Ancak diğer gıdaların afrodizyak özelliklerinin sadece bir varsayım olması daha olasıdır. Avokadolar sarkan çiftler hâlinde büyür. *Ahuacatl* bu meyvenin Aztek dilindeki adıdır ve “testis” anlamına gelir. Eliptik gövdelerinin olması avokadoları aranan afrodizyak yapmaya yetiyordu. Benzer şekilde erkek özellikli görünüm boynuzlu balina dişlerine, muzlara, kuşkonmazlara ve adı *ren shen* (人參) olup “erkek kökü” anlamına gelen popüler bir Çin şifalı bitkisi olan ginsenge ilgiyi artırmıştı. Ginseng hem psikolojik hem de biyokimyasal olarak etkili oluyordu. Şekil olarak akıl çeliciydi ve aynı zamanda libido ve peniste vazodilatasyonu teşvik eden fitoöstrojenlerle doluydu.¹³

Ginseng ne kadar güçlü olursa olsun, insanların belirli maddelerden ve davranışlardan keyif almalarının tek nedeninin telkin gücü olmadığını gösterir. Biyoloji rolünü oynamaktadır. Midemizi doldurmak söz konusu olduğunda farklı bitkisel besinlerden haz almayı öğrenebilsek de tatlı olanları tercih etmemiz doğuştan gelir. Doğal seleksiyon, doğası gereği daha besleyici ve daha az toksik olan tatlı yiyecekleri tercih eden kişileri seçti. Bitkisel beslenen bütün memeli türlerinin benzer bir tercihe sahip olması veya ilk insanlar gibi şempanzelerin de kovanlarındaki balı aldıkları için kızgın arılara katlanmaya istekli olmaları tesadüf değildir.¹⁴

¹³ Miriam Kasin Hospodar, “Aphrodisiacs,” *The Oxford Companion to Sugar and Sweets* içinde, ed. Darra Goldstein (New York: Oxford U.S., 2015), 20; Hillary J. Shaw, *The Consuming Geographies of Food: Diet, Food Deserts and Obesity* (London: Routledge, 2014), 59; David Stuart, *The Plants That Shaped Our Gardens* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2002), 78 (narwhal); Rajesh Nair vd., “The History of Ginseng in the Management of Erectile Dysfunction in Ancient China (3500-2600 BCE),” *Indian J. of Urology* 28 (Ocak-Mart 2012): 15-20.

¹⁴ Wilson, *First Bite*, xxii, 9, 12, 19, 33; Jean Prescott ve Paul Rozin, “Sweetness Preference,” Pascal Gagneux, “Sweets in Human Evolution,” *Oxford Companion to Sugar and Sweets*, ed. Darra Goldstein, 715-718, 718-721; Crane, *Beekeeping*, 29-30.

Yeni hazların aranmasında biyolojik ipuçları rehberlik ediyordu. Bitkilerle ilgili sosyal amaç ve kültürel altyapı ne olursa olsun, haz verici ve ağrı kesici nörotransmitterleri uyaran bitkilerin değerli kabul edilmesi, yetiştirilmesi ve yaygınlaşması daha olasıydı. Etkisi ne kadar güçlüyse, bitkilerin popüler olma olasılığı da o kadar yüksek oluyordu. Hatırlanan hazzın (veya acının) yoğunluğu, özellikle bir deneyimin sonuna doğru ortaya çıkmışsa karar verme aşamasında duyguların ne kadar uzun sürdüğüne baskın gelir. Her zaman haz patlamalarını hatırladığımız ilkesi, sinirbilim, davranışsal ekonomi, etnobotanik ve etolojinin temelini oluşturur. Her ne kadar hâlleri ve ortamları hakkında rehberlik edecek çok az şeyleri olsa bile hayvanlar da sarhoş edici maddelerle midelerini tıka basa doldururlar. Bir zamanlar Tazmanyadaki haşhaş çiftçilerini hayrete düşüren ve bitmek bilmeyen “mahsul çemberleri”nin kendini yediği otlarla uyuşturmuş vallabilerin [küçük kanguruların] tarlada dolaşmaları sonucu olduğu ortaya çıkmıştı.¹⁵

İnsanlar yeni haz kaynaklarını farklı yollardan sömürdüler. İlk Avrupalılar haşhaşı, yenilebilir tohum ve yağlarının yanı sıra güçlü alkaloidleri için de değerli buldular. Kızılderililer; kasılmaları, kolik, böcek ve yılan ısırıklarını, diş ağrılarını, yaraları ve köpeklerinin ki de dâhil olmak üzere bir dizi başka rahatsızlığı tedavi etmek için tütün ilaçlarını ve ritüelleri kullandılar. Bazen mısır ekmeği içinde pişirerek tütün yapraklarını yediler. Haz için ve dayanılmaz bir istekle tütün içiyorlardı; tütün bulunamadığında, tahta boru saplarını kemiriyorlar ve toz hâline getirerek pipolarını tüttürüyorlardı.¹⁶

¹⁵ Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (New York: Farrar, Straus, and Giroux, 2011), 35. ve 36. Bölüm; “Stoned Wallabies Make Crop Circles,” *BBC News*, 25 Haziran, 2009, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8n8257.stm>.

¹⁶ Daniel E. Moerman, *Native American Ethnobotany* (Portland, Ore.: Timber Press, 1998), 356-357; Alexander von Gernet, “Nicotinian Dreams: The Prehistory and Early History of Tobacco in Eastern North America,” *Consuming Habits: Drugs in History and Anthropology*, içinde, 2. baskı, ed. Jordan Goodman vd. (London: Routledge, 2007), 65-85.

Birden fazla kullanım olması standarttı. Ereksiyonları uyarması açısından değerli kabul edilen avokado, kulak enfeksiyonlarını tedavi etmeye de hizmet etmişti. Bal yaralara merhem oldu; kırışıklıkları yok etti ve çocukların cesetlerini çürümekten korudu. Bal, bir hazine avcısının Piramitlerin yakınında bulunan antik bal kavanozuna ekmeğini yanlışlıkla daldırması sonucu keşfedilmişti. Denildiğine göre Büyük İskender tabutunda yatarken bal ile kaplanmıştı. Bilim insanları, başka bir koruyucu madde olan alkolün çok fazla kullanılmasından çürümenin olmadığını düşünüyor. Kimi zaman sarhoş edici olan kenevirden, lif, yenilebilir tohum, yağ ve iyileştirici özelliklerini araştırmacıların hâlâ çözmekte olduğu girift bir kanabinoid karışımı yapıliyordu. Keyif verici uyuşturucular, besleyici gıdalar ve iyileştirici ilaçların modern kavramıyla ayrı alanlar olarak değerlendirilmesi, uygarlık ve sanayi öncesi insanların ne kadar bildikleriyle ve bu çok amaçlı kaynakları nasıl kullandıklarıyla pek uyuşmamaktadır.¹⁷

Nasıl adlandırılırsa adlandırılınsınlar (antropologlar “gıda-ilaçlar” terimini tercih etmekte) bu kaynaklar da tüm dünyaya eşit bir şekilde dağılmamıştı. Çevre tarihçisi ve coğrafyacı Jared Diamond’ın farklı genişleme potansiyeline sahip farklı uygarlık türlerini olası kılan evcilleştirilebilir flora ve faunanın eşitsiz dağılımına ilişkin etkileyici gözlemi, farklı haz repertuarlarını olası kılan flora ve fauna için de aynı oranda geçerlidir.¹⁸ Bazıları için daha iyi bir şans, diğerleri için daha kötü bir şanstı ve hiç kimse açık ara galip değildi.¹⁹

¹⁷ Fray Bernardino de Sahagun, *Primeros Memoriales: Paleography of Nahuatl Text and English Translation*, çev.: Thelma D. Sullivan (Norman: U. of Oklahoma Press, 1997), 288; Crane, *Beekeeping*, 507-512; John Maxwell O’Brien, *Alexander the Great: The Invisible Enemy: A Biography* (New York: Routledge, 1992); Consuming Habits içinde, Stephen Hugh-Jones, “Coca, Beer, Cigars, and Yage: Meals and Anti-Meals in an Amerindian Community,” ed. Goodman vd., 48.

¹⁸ Oxford English Dictionary, s.v. “pleasure” (n. 1a), Haziran 2006, <http://www.oed.com/View/Entry/145578> - <https://rantey.org>

¹⁹ Diamond, *Guns, Germs, and Steel*, 2. Bölüm.

Örneğin çikolata, Yukarı Amazon'da ortaya çıkan ve Mezoamerika'ya yayılan fermente edilmiş, kurutulmuş, kavrulmuş ve öğütülmüş kakao çekirdeklerinden meydana gelmekteydi. Bunu ilk yapanlar olmasalar bile Mayalar ve Aztekler kakao ağacını evcilleştirdi ve acı bir tada sahip besleyici ve uyarıcı bir içecek olan çikolata yapmayı öğrendiler. Acılığını dişbudak kerestesi, acı biber, vanilya ve diğer baharatlar ekleyerek giderdiler. İmparatorların günlük, kurban edileceklerin ise son yemeği olan çikolata, kültürlerinde o kadar değerli hâle geldi ki kakao çekirdekleri ganimet, statü belirleyici ve para işlevi görmeye başladı. Hâl böyleyken Kolomb'un yarım küreler arasındaki bitki ve hayvan değiş tokuşundan önce, Amerika'nın tropik bölgeleri dışında kalan hiç kimse bu gıda-ilaç kaynağına erişemiyordu.²⁰

İlk dönem haz tarihi, aslında bölgesel farklılıkları olan çikolatanın tarihidir. Çikolatanın en önemli katkı maddesi hâline gelecek olan sükroz açısından zengin şeker kamışı, Güney ve Güneydoğu Asya ile sınırlıydı. İnsanların avladığı ve ardından tavuk olarak evcilleştirdiği kırmızı Hint kuşu da öyleydi. Yerliler etlerini ve yumurtalarını yemek için, kemiklerini kehanet, dikiş, dövme ve müzik aletlerini şekillendirmek için ve kırmızı Hint kuşunun erkeklerini de antik bir spor ve kumar aracı olan horoz dövüşünde kullandılar. Bir zamanlar kola cevizi yalnızca Batı Afrika'da, afyon çiçekleri Avrupa'da, kenevir Orta Asya'da, çay Güneybatı Çin'de ve karabiber de Güney Asya'da yetişiyordu. Böylesine haz veren ve yararlı maddeleri küresel olarak erişilebilir kılmak için tarımın, uygarlığın ve uzun mesafeli ticaretin gelişmesi gerekiyordu. Bu maddeleri göç eden meraklı insanların ilk çekingen ısırıklarıyla aldıkları tattan daha cazip hâle getirmek için de saflaştırmada, harmanlamada ve işlemede yüzyıllarca süren tecrübeler gerekiyordu.²¹

²⁰ Maricel E. Presilla, "Chocolate, Pre-Columbian," *Oxford Companion to Sugar and Sweets* içinde, ed. Goldstein, 147-152; Deborah Cadbury, *Chocolate Wars: The 150-Year Rivalry between the World's Greatest Chocolate Makers* (New York: Public Affairs, 2010), 27, 135.

²¹ Andrew Lawson, *Why Did the Chicken Cross the World? The Epic Saga of the Bird That Powers Civilization* (New York: Atria, 2014), Bölüm: 7.

TERBİYE EDİLMİŞ HAZLAR

Dünyaya dağılmış doğal hazlar kuralının kısmen kural dışı olanı, alkoldeki gıda-ilaç molekülünü ihtiva eden etanoldur. [Etanol bir alkoldür, dolayısıyla “alkoldeki etanol” yanlış bir tanımlama olmaktadır.] Olgun, çürümüş meyvesi olan her şeyde alkol vardır. Havada serbestçe uçuşan maya hücreleri, meyve üzerine çöker ve meyve şekerlerinden anaerobik fermentasyonu ile alkol üretir. Alkol, [Amerikalı hümanist yazar] Kurt Vonnegut’un da iğneleyici bir tarzla belirttiği gibi maya dışıdır; sonunda yüksek konsantrasyonlarda kendisini üreten mayayı öldürecek kadar zehirlidir.²²

Fermente olan meyve, meyve sineklerinden geyiklere kadar çok çeşitli hayvanları cezbeder. Evrim biyologları uzunca bir süre hayvanların her ne kadar kalorili, besleyici ve haz verici olsa da aynı zamanda hastalık, grip düşünme ve beceriksiz davranışa neden olan bir şeyi yiyebildiklerini çözmeye çalışmışlardır. Bu üç özellik zindeliği azalttığından alkol tüketimine karşı bir tercih yapılmış olması beklenirdi.

Alkol ve uyuşturucuların ve daha geniş kapsamda haz, kötü alışkanlık ve bağımlılığın her şartta sürdürülmesinin en olası gerekçesi, tarihçesinde önemli rol oynayan biyolojik bir prensip olan *hormesis*dir.²³ Temel fikir basittir. Birçok kimyasal bileşen, düşük dozlarda besleyici veya yararlı iken yüksek dozlarda zararlı veya

²² Kurt Vonnegut, *Breakfast of Champions* (New York: Delta, 1973), 208.

²³ Hormesis, toksik maddelerin düşük konsantrasyonlarında yaşamı devam ettirebilmeyi ve bu maddelere karşı geliştirilen adaptif olguları açıklamak için öne sürülen bir kavramdır. Bu kavram, toksik molekül ve ortam şartlarının hem yaşamı destekleyici hem de yok edici iki zıt etkiye (bifazik etki) sahip olduğunu ifade eder. Toksik ajanların düşük dozları ile aktifleşen hormesis mekanizması, canlılara adaptif cevap kazandırır (Ç.N).

Doza yanıtı ilişkin hormesis modeli, yoğun tartışma konusu olmuştur. Kimyasal risklerle ilgili yasal düzenlemelerde hormesis kavramı geniş çapta kabul görmemiştir. Hormesisin nasıl işlediğine ilişkin biyokimyasal mekanizmalarla ilgili laboratuvar çalışmaları halen de devam etmektedir ve tam anlaşılamamıştır. {<https://en.wikipedia.org/wiki/Hormesis>}

öldürücüdür.²⁴ (Aynı şey, kumar gibi, ara sıra olduğu zaman zararsız, hoşça vakit geçirmek olan, ancak alışkanlık hâline geldiğinde tersi olacak olan davranışlar için de geçerlidir.) Ünlü bir gazeteci olan David Carr, alkolik hormonesisini kişisel terimleriyle açıkladı: “Sürekli içersen iç organların şişer, sana bacakları olan bir armut görünümü verir ve eğer organ yetmezliği seni yıkmazsa, yemek borun kanayabilir ya da gözlerin kararmışçasına ahmakça bir hareketle yüzüstü kapaklanırsın.”²⁵

Carr veya başka bir sarhoşun yüzüstü kapaklanma ihtimali, kısmen alkolün varlığına ve riskleri dozla birlikte artan tüm haz veren maddeler için geçerli olan bir kurala bağlıdır. Biyoloji antropoloğu William McGrew, aşırı tuz tüketiminin hipertansiyon, aşırı şeker tüketiminin şeker hastalığı veya aşırı doymuş yağların koroner hastalık için geçerli olması gibi hormonesinin de alkol ve alkolizm için geçerli olduğuna işaret etmiştir. McGrew, “Hemen her zaman, doğada ender olarak bulunan bir madde, sıklıkla bitki ve hayvanların tarımsal evcilleştirilmesinin veya endüstriyel teknolojinin bir yan ürünü olarak doğal olmayan koşullarda kolayca erişilebilir hâle gelmiştir.” diye yazıyordu. Biz insanlar etanol tüketimine fazlasıyla düşkünüz; çünkü bira üreticisi, şarap üreticisi ve damıtıcı hâline geldik. Böylelikle insanlardaki kültürel evrim bizi şaraptan biraya ve alkollü içkilere doğru götürdü.”²⁶

Tam tersine alkol tüketme arayışı kültürel evrime ilham kaynağı olmuş da olabilir. Antropologlar on bir bin yıldan fazla bir süre önce

²⁴ “Her madde zehirdir, zehirle ilacı ayıran dozdur”, Paracelsus’un meşhur sözü (Ç.N).

²⁵ David Carr, *The Night of the Gun: A Reporter Investigates the Darkest Story of His Life and His Own* (New York: Simon and Schuster, 2008), 106. Carr başka bir bağımlılıktan, sigaradan dolayı hayatını kaybetti.

²⁶ Sarah Zielinski, “The Alcoholics of the Animal World,” *Smithsonian.com*, 16 Eylül 2011, <http://www.smithsonianmag.com/Science-nature/the-alcoholics-of-the-animal-world-81007700/>; W. C. McGrew, “Natural Ingestion of Ethanol by Animals: Why?” *Liquid Bread: Beer and Brewing in Cross-Cultural Perspective*, edited by Wulf Schiessl and Helen Macbeth (New York: Bergahn, 2011), 18.

başlayan, bitki ve hayvanları evcilleştirmenin kademeli süreci olan Neolitik Geçiş'in nedenlerini uzunca bir süredir tartışıyorlar. Tartışma uygun koşulların mı yoksa gerekliliğin mi bu buluşun kaynağı olduğuna gelip dayanmaktadır. Bazı bilim adamları, daha fazla gıda güvenliği ve yabani gıdaları eşeleyip bulmak zorunda olan avcı-toplayıcılar için daha uygun koşullar gibi çekim etkisi yaratan faktörlere vurgu yaptılar. Diğerleri, artan nüfus baskısı ve kötüleşen iklim gibi itici faktörleri vurguladı. 1953'ten beri tartışılan üçüncü bir olasılık, insanların tahıl ürünlerini nişastalı yiyecekler (irmik, lapa, ekmek) hâline getirmektense aynı anda hem besleyici hem sarhoş edici hem de mikropsuz bir içecek olan bira yapmak için yetiştirmiş olduklarıdır. Arpa gibi otların tohumlarındaki karbonhidratlar, ıslatılarak, filizlendirilerek ve kurutularak mayayı sindirilebilen malt şekerine dönüştürülebilir. Tarım yıl boyunca mayalama için gerekli maltı sağlamanın bir yolu olabilirdi; bazıları bunun tek yol olduğunu düşünmektedir. Mayayı evcilleştirmek de aynı nedenden dolayı mantıklıydı. DNA analizi, evcilleştirilmiş maya türlerinin de en az evcilleştirilmiş tahıl kadar eski olduğunu göstermektedir.²⁷

Ekmekten önce bira hipotezi başka bir şeyle tamamlandı: rekabetçi ziyafet. Bu teoriye göre sözde liderler, insanları karşılıklı borçlar yaratan, kolektif inançları ve hiyerarşileri güçlendiren, sosyal bağları kuvvetlendiren ve en önemlisi yeni yiyecekler ve teknolojileri tanıtan şölenlere çekmek için alkolü kullandılar. Şölenler kısmen siyasi miting, kısmen kardeşlik partisi ve kısmen de ürün lansmanı şeklindeydi. Bu şölenler öngörülü ve ileri düzeyde hazırlık gerektiriyordu. Bu durum, tarımın ilk ortaya çıktığı Levant ve Mezopotamya'da mayalamak için yeterli miktarda tahıl yetiştirmek ve depolamak anlamına geliyordu. Başka yerlerde ortaya çıkan şölen kaynakları -örneğin Çin'deki pirinç şarabı ya da Amerika'da tütün ve kakao-

²⁷ Robert J. Braidwood vd., "Symposium: Did Man Once Live by Beer Alone?" *American Anthropologist* n.s. 55 (1953): 515-526; Michael Pollan, *Cooked: A Natural History of Transformation* (New York: Penguin, 2013), 385. Harari, *Sapiens*, Bölüm: 4.

aynı önceden planlama düşüncesine tabi olacaktı. Mısıra gelince, “Amerikan yerlileri mısırı yemeye başlamadan önce onu içiyorlardı.”²⁸

Şölenler tarımsal yaratıcılığı teşvik etmiş, sınıf ve statüyü de değiştirmiştir. En büyük şöleni yapan lider kararını da vermişti. Bilişsel bilim insanı Greg Wadley ve arkeolog Brian Hayden’e göre bu sosyal dinamikler, tarımla birlikte neden eşitsizliğin de ortaya çıktığını açıklamaya yardımcı olmaktadır. (Yerleşik düzene geçmek tek başına sosyal sınıfların gerekçesi değildir. Bazı avcı-toplayıcılar karmaşık hiyerarşiler geliştirmeden yerleşik hâle gelirken, bazı göçebe çobanlardan ise savaş ağaları ve imparatorlar ortaya çıkmıştır.) Tarım toplumları daha eşitsiz hâle geldikçe alkol ve diğer gıda-ilaç maddeleri, hayvancılığın zahmetli işlerini yapanların tazminatı olarak ikinci ama hiç de az olmayan hayati bir rol üstlendi. Şölenler stres, yorgunluk, endişe ve tarım toplumlarına özgü hastalıklardan geçici olarak kurtulmayı sağladı. Geçici olarak bir salıverme, rahatlama, dayanışma ve haz duygusu temin etti.²⁹

Zengine büyük ikramiye, kaybedenlere ise sadece amorti; burada yine terbiye edilmiş hazların ikiyüzlülüğünü görüyoruz. Tüm besleyici, tıbbi ve psişik faydalarına karşın alkol ve diğer gıda-ilaçlar, tuzaklarıyla birlikte geldi. Darvinci terimlerle ve sahte bir şekilde, büyük yarar sağlayacaklarının sinyalinin verdiler: Bu kadar iyi bir şey benim için de iyi olmalı.

Haz verici deneyimle ilintili ritüeller, insanların önemini ve dolayısıyla saygı gösterme ihtiyacını pekiştirdi. Yani hâl ve ortamı aktif biçimde etkilemenin yanı sıra kişisel olarak yaşananları da etkiledi. Ortaya çıkmakta olan uygarlıkları besleyen, köylüleri gereğinden fazla üretmeye teşvik eden ve yöneticilerin zirvede kalmasına imkân sağlayan bu ortam, yeniden tüketme arzusunu besledi. Biyolojik açıdan bunların hiçbirisi şaşırtıcı olmamalı. Her zaman ve her yerde olmak motivasyonla ilgiliyken haz her zaman ve her yerde sömürülmeye açıktır.

²⁸ Greg Wadley ve Brian Hayden, “Pharmacological Influences on the Neolithic Transition” *Journal of Ethnopharmacology* 235 (2015): 566-584. Pollard, *Cooked*, 385 (“eating”).

²⁹ Wadley ve Hayden, “Pharmacological Influences,” 566-584.

Bununla birlikte bira partileri, uygarlığın bir yorumlaması olarak yetersiz görünmektedir. Wadley ve Hayden, daha iyi beslenme arayışı gibi diğer dürtülerin de Neolitik Geçiş'te rol oynadığını rahatlıkla kabul etti. Bu geçiş her durumda, düzensiz bir süreçti. Bu süreç farklı zamanlarda, farklı iklim ve ortamlara göğüs geren farklı teknolojilere sahip birbirlerinden uzak insanlar arasında gerçekleşti. Zaman yolculuğunun dışında, herhangi bir erken tarım topluluğu kurucusunun güdülere ve taktiklerini anlamaya çalışmak kurgu [spekülasyon] gerektirir.³⁰

Tarım toplumları yerleşik düzene geçtikten sonra neler olduğu daha nettir. İnsan hazzına katkıda bulunan bitkiler, genellikle temel gıda maddelerinden daha hızlı yaygınlaştı. Bu nedenle, emek yoğun ve toprağı tüketen bir ürün olan tütün, Amerika'da mısır gibi besleyici gıdalarla veya Kolomb Takası'ndan sonra Afrika'da darı ya da Asya'da pirinç ile ekilebilir arazi için başarılı bir şekilde rekabet etti.³¹ Tütün arkeolog Ian Hodder'ın insanlarla içiçe ve tarihçi Yuval Noah Harari'nin daha basitçe lüks tuzakı dediği şeye örnek

³⁰ Adam Kuper, *The Chosen Primate: Human Nature and Cultural Diversity* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 1994), 93-96.

³¹ Kolomb Takası: Kolomb Mübadelesi olarak da bilinen Kolombiya Takası, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Amerika, Eski Dünya ve Batı Afrika arasında bitki, hayvan, kültür, insan popülasyonları, teknoloji, hastalıklar ve fikirlerin yaygın bir şekilde transfer edilmesi idi. Adını Christopher Columbus'tan almıştır ve 1492 yolculuğunun ardından Avrupa kolonizasyonu ve ticareti ile ilgilidir. Bulaşıcı hastalıklar dâhil istilacı türler, bu takasın bir yan ürünüydü. Tarımdaki değişiklikler küresel nüfusu önemli ölçüde değiştirdi. Kolomb takasının en önemli ani etkileri, kültürel alışverişler ve kıtalar arasında (hem özgür hem de köleleştirilmiş) insanların transferiydi. Küresel nüfus arasındaki yeni temaslar, her iki yarım kürede de nüfus artışını destekleyen çok çeşitli ürün ve çiftlik hayvanlarının sirkülasyonu ile sonuçlandı. Yeni bulaşıcı hastalıklar, Amerika'daki yerli halkların sayısında ani düşüşlere neden oldu. Tüccarlar, on sekizinci yüzyılda Avrupa'da ve daha sonra Asya'da çok önemli ürünler hâline gelen mısır, patates ve domatesle Avrupa'ya döndüler. Terim ilk kez 1972'de, Amerikalı tarihçi Alfred W. Crosby tarafından çevre tarihi kitabı *The Columbian Exchange*'de kullanıldı. Diğer yaygın ve gazeteciler tarafından hızla benimsendi (Ç.N.).

olmaktadır. Hariri ‘Tarihin en kesin yasalarından biri’ şudur der: “Lüksler zamanla ihtiyaç hâline gelir ve yeni zorunluluklar ortaya çıkarır.³² İnsanlar belli bir lükse alıştıklarında bir süre sonra onu kanıksar. Onu hayatlarında hep bulundurur ve bir süre sonra onsuz yaşayamaz hâle gelirler.”³³

Bitki türleri açısından lüks tuzaklar, bitkilerin üreme başarılarını garanti altına alıyordu. Onlar olmadan yaşayamayan insanlar, hoşagiden bitkileri geniş çapta üretti. (Aynı nedenle lezzetli eti, tatlı sütü, yumuşak yünü ve saban çeken kasları olan hayvanları evcilleştirdiler ve çoğalttılar – aradaki fark, önsezileri güçlü yaratıkların türlerinin başarısının bedelini doğal olmayan hapsedme, sakatlama ve erken katliamlarla ödemeleriydi.) Hoşlanılan bitkiler insanları dört tür çekicilikle tuzağa düşürdü: haz, güzellik, sarhoşluk ve kontrol kolaylığı. Gıda tarihçisi Michael Pollan, tatlı tadın ve elma şarabının dünyanın elma bahçelerini mantar gibi çoğalttığını gözlemledi. Muhteşem çiçekler, bakımlı lale bahçelerine ilham verdi. Uyuşturucunun etkisiyle hayallere dalabilme yetisi, reçineden zengin kenevir bitkilerinin yeni türlerinin geliştirilmesine yol açtı. Köylülerin yiyeceği olarak başlayıp patates kızartması olarak sonu gelen patatesin milyonlarca dönüme ekilmesinin nedeni ucuz protein, vitaminler ve karbonhidratlardı. Arzu edilen bitki (ve hayvan) özelliklerinin yapay seleksiyonu, dünyanın tarıma elverişli arazilerini düzleştirdi. Haz ve rahatlığın peşinden koşmak biyolojik çeşitliliğin düşmanıydı.³⁴

³² *Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi* (2. Baskı), Kolektif Kitap, Türkçesi: Ertuğrul Genç’ten aynen aktarılmıştır (Ç.N.).

³³ J. W. Purseglove, “The Origins and Migrations of Crops in Tropical Africa”, *Origins of African Plant Domestication* içinde, ed. Jack R. Harlan vd. (The Hague: Mouton, 1976); Ian Hodder, *Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012), 18; Harari, *Sapiens*, 87. David T. Courtwright, *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2001), Bölüm: 3.

³⁴ Michael Pollan, *The Botany of Desire: A Plant's-Eye View of the World* (New York: Random House, 2001).

Meyveleri şeker bakımından zengin olan bitkiler -örneğin hurma ağaçları ya da üzüm asmaları- tohumlama için özellikle iyi adaylardı. Bunlar tat, alkol, güvenilir bir kalori ve besin kaynağı sağladı. Ancak yine de daha az besin değerine sahip acı bitkiler de doğru psikoaktif alkaloidleri içeriyorlar ise ekilecek bitki olarak başarılı olabilirdi. Koka çalılarının yapraklarından elde edilen kokain, böyle bir alkaloiddi. Kokain beynin ödül yollarındaki sinapslardan dopaminin uzaklaştırılmasını yavaşlatarak hazzı artırır. Açlık ve susuzluk hissini azaltarak ağrıyı giderir. İnkalar on beşinci yüzyıl boyunca doğuya doğru genişledikleri sırada özellikle imparatorluğun ana vatanında iyi yetişemeyen koka çalılarının daha yaygın ekimi için uygun toprak ve iklimleri keşfettiler. Koka tüketimi imparatorluk izni gerektirdiğinden yeni plantasyonlar hem üretimi hem de kraliyet himayesini genişletti. Haz bir kez daha gücün araçları ve avantajları ile iç içe geçti.³⁵

UYGAR HAZLAR

İnsan toplulukları küçük aile temelli gruplardan tarımsal yerleşim birimlerine dönüştükçe, çok daha büyük, daha yerleşik ve sosyal olarak daha karmaşık hâle geldi. Ekin ekmek ve yetiştirmek için

³⁵ M. E. Penny vd., "Can Coca Leaves Contribute to Improving the Status of the Andean Population?", *Food and Nutrition Bulletin* 30 (2009): 205-216; Daniel W. Gade, "Inca and Colonial Settlement, Coca Cultivation and Endemic Disease in the Tropical Forest", *J. of Historical Geography* 5 (1979): 263-279; Joseph A. Gagliano, *Coca Prohibition in Peru: The Historical Debates* (Tucson: U. of Arizona Press, 1994), Bölüm: 1-3; Steven A. Karch, *A Brief History of Cocaine*, ikinci ed. (Boca Raton: Taylor and Francis, 2006), Bölüm: 1. Bir sonraki fetih dalgası olan İspanyollar, başka emperyalist kullanımları keşfetti. Putperest "ot" konusundaki kararsızlıklara rağmen, kokayı ruhban maaşlarını ödemek için vergilendirdiler ve ticaretinden zenginleştiler; bu da Potosi madenlerinde yorgun işçilerin devam etmesini sağladı. Bkz. Gagliano and Karch, *Garcilaso de la Vega*, *Royal Commentaries of the Incas and General History of Peru*, *Böyük Kitap, Açık Halkın Mahkemeleri* (Austin: U. of Texas Press, 1966), 509.

emeği örgütlediler. Çömlekçiler ve demirciler gibi yetenekli uzmanlar ile oymaklar benzeri özel gruplar geliştirdiler. Kaynakların merkezde toplanmasını ve halka ait binalara, törenlere ve bayramlara bağışladıkları kısmının dağıtımını gözeten seçkinleri edindiler. Oldukça uzak mesafelerdeki yabancılarla mallarını takas ettiler. Günümüzde Doğu St. Louis yakınlarındaki büyük bir Mississippi yerleşim yeri olan Cahokia'daki Kızılderililer, arınma ritüelleri için kafeinli bir içeceği yapmada kullandıkları yaupon kutsal yapraklarını elde etmek adına yüzlerce mil uzaktaki güneyle ticaret yaptılar. Bu yaprakları temin eden Florida'nın kuzeydoğusundaki Kızılderililer, Appalachia ve yukarı orta batı kadar uzaklardan bakır süslemeler edindiler.³⁶

Arkeologlar Sümerce konuşan Mezopotamya halklarının yaşanmışlıkları hakkında daha çok bilgi sahibidirler. Sümerler beş bin yıl önce surlarla çevrili şehirler, saban ve sulamaya dayalı tarım, bronz aletler, (alkol için bilinen ilk kelime ve ilk bira tarifi de dâhil olmak üzere) bir yazı sistemi, araba ve deniz taşıtlarıyla düzenli ticaret yaparak büyük ölçekli uygarlıklar geliştirdiler. Bu faaliyetlerin başında, tarımsal üretim fazlasının ve neredeyse tüm ithal lüks malları tüketen kent kökenli yazıcılar, yöneticiler, tüccarlar, savaşçılar ve rahipler vardı. Daha sonra Avrasya, Afrika ve Amerika'da ortaya çıkan uygarlıklar da benzer toplumsal sınıfları oluşturdu. Alt sınıflar ya ürününü paylaşıyor ya da iş gücüyle kira ve vergisini ödüyordu. Karşılığında yöneticilerinin her an geri alabileceği ayrıcalıklar olan bir dereceye kadar korunma, yeme ve yaşama ayrıcalıklarına sahip oluyorlardı. Avcı-toplayıcı toplumlardaki siyasi norm olan fikir birliği yerini baskıya bıraktı.³⁷

³⁶ Patricia L. Crown vd., "Ritual Black Drink Consumption at Cahokia," *PNAS*109 (2012): 13944-13949; Keith Ashley, ortak yayın, 17 Kasım 2016.

³⁷ Mark Nathan Cohen, *Health and the Rise of Civilization* (New Haven: Yale U.S., 1989), Bölüm: 3; J. M. Roberts, *The New History of the World* (New York: Oxford U.S., 2003), Bölüm: 2; ve J. R. McNeill ve William H. McNeill, *The Human World as a Single Entity* (New York: Norton, 2003), Bölüm: 3.

Haz politikası da benzer şekilde dönüşüme uğradı. Seçkinler, özellikle seçkin erkekler, her zamankinden daha fazla hedonizmin oligarkları hâline geldi. Yakın Doğu ve Akdeniz uygarlıklarının hükümdarları, en kaliteli et, şarap ve aromatik tutsüleri tüketti. Tadını çıkardıkları lüksün bir kısmı öbür dünya için de onlara eşlik etti. 1957'de Türkiye'de bulunan bir Frig mezar höyüğünde Kral Gordios'un kalıntıları vardı. Kral Gordios, Kral Midas'ın babasıydı ve neredeyse onun kadar zengindi. İskeleti bronz süslemeler, işlemeli mobilyalar, süs kavanozları ve kazanlarla çevrili bir sedir tabutun içinde boyalı kumaşların üzerine uzatılmıştı. Tortulları cömert bir cenaze ziyafetini gözler önüne çıkarmıştı: mangalda pişirilmeden önce bal, şarap ve zeytinyağında kemiği çıkarılmış ve marine edilmiş mercimek ile koyun veya keçi etinden oluşan baharatlı bir güveç. Gordios'un yasını tutanlar onu üzüm şarabı, arpa birası ve bal liköründen yapılmış bir kokteyl ile yıkamıştı.³⁸

Seçkin erkekler hem cinsel hem de damaksal ayrıcalıkların keyfini çıkarıyordu. Lidya Kralı Alyattes'in anıtsal mezarının üzerinde biri hayat kadını tarafından inşa edilmiş olan beş fallik sütun vardı. Augustus Caesar bakireleri tercih etmişti. Evlatlık üvey oğlu Tiberius, şehvetini bebekler de dâhil olmak üzere herkeste göstermişti. Çoğu yönetici, hazırcevaplıkta ve müstehcen sanatlarda usta metresleri, güzel kadınları tercih ederdi.³⁹

Seçkinler her türlü hazzı öncelikli erişim hakkına sahip olsalar bile bu hazları tekelleştirmediler. Üzüm bağlarının yaygınlaşması, şarabı daha önce olmasa bile M.S. 30 yılında Roma pleblerinin ulaşabileceği bir yere getirdi.⁴⁰ Şehirlerde ve kasabalarda yaşayanlar, ucuz yemeklerin ve bir hayat kadınıyla kaçamağın da ayarlanabildiği tavernalarda içiyorlardı. Roma'da ve diğer imparatorluk şehirlerinde

³⁸ *The Golden Age of King Midas* (Philadelphia: Penn Museum, 2016), 22-43.

³⁹ Herodotus, *The Histories*, çev. Aubrey de Selincourt (London: Penguin, 1996), 39; Suetonius, *The Twelve Caesars*, çev. Robert Graves (London: Penguin, 1989), 94-126.

⁴⁰ Pleb: antik Roma'da yöneten sınıfın dışında kalan hür vatandaşlar.

tavernalar, takırdayan arabalardan ve küfreden arabacılarla dolu sokakları sıralayan köhne evlerden, *insulalardan* kaçmalarına olanak tanıyordu.⁴¹ Gürültünün erkekleri uykusuzluktan öldürdüğü söylenirdi. Yorgunluktan canı çıkmış işçiler taverna yemeği, içki ve zar oyunları ile kendilerini teselli ediyorlardı. İmparatorlar ve aristokratlar (Juvenal bize Roma'da sözü dinlenen tek insanların aristokratlar olduğunu söyler) sarhoş kavgalarına ve kriminal zararlara yol açtığı, yani yıkıcı ve kötü bir alışkanlık olduğu gerekçesiyle tavernada zar oyunlarına itiraz ettiler.⁴² Suçlama doğru ama samimi değildi, çünkü seçkinlerin kendileri de kumar oynamayı seviyordu. İmparator Claudius, seyahat ederken kumar oynayabilmesi için arabasına bir oyun tahtası taktırmıştı. Genç Seneca'ya atfedilen hicivli bir skeçte, Claudius öbür dünyada da kumar oynadığından Tanrılar onu ebediyen kumar oynamaya mahkûm ederler.⁴³

İster yüksek isterse alçak tabakadan olsun, Roma'da âlemlerin çoğunu erkekler yaptı. İçmek erkeklerin prestijini artırıyordu. Yanlış koşullarda kadınlarınkini ise azaltıyordu. Evinde bira içip emziren kadın iyi bir anneydi. Meyhanede şarap içen sarhoş kadın ise bir hayat kadınıydı. Toplumsal cinsiyet rolleri, kadınların içki tüketimi üzerinde fren görevi gördü. Plebler için de toplum sınıfları aynı işi gördü. Romalı askerler ve kölelerin şarap tayınları suyla kesildi. Sadece zenginlerin bol yağlı ve ağır bir yemeğe gücü yetebilirdi. Gümüş kadehlerle ve köpüren kabuklu deniz kabuklularıyla tatlan-

⁴¹ İnsula: Antik Roma'da çok katlı yapılan ve bir bölümü kiraya verilen evler.

⁴² Juvenal: Romalı şair.

⁴³ Bert L. Vallee, "Alcohol in the Western World," *Scientific American* 278 (Haziran 1998): 83; Mary Beard, *SPQR: A History of Ancient Rome* (New York: Liveright, 2015), 432-434, 455-459; Juvenal, *The Sixteen Satires*, çev. Peter Green (Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1967), 95; Suetonius, *Twelve Caesars*, çev. Graves, 206. Kumar, Han Hanedanlığı'nda benzer bir leke taşıyordu, ancak hem hoi polloi hem de üst düzey imparatorluk yetkilileri arasında önlenemeyecek kadar popüler olmaya devam etti. Desmond Lam, *Gossip, Power and Gambling* (New Brunswick, N.J.: Transaction, 2014), 13-14.

dırılmış şarabı kana kana içebilirlerdi. Gut hastalığının obez, hareketsiz elitlere özgü hastalık hâline gelmesi şaşılacak bir şey değildi. Ayak gutu olan Podagra, ilkin Mısır ve Yunan tıp metinlerinde ortaya çıktı ve zengin hastalara hizmet veren doktorlar için güvenilir bir gelir kaynağı olduğunu kanıtladı.⁴⁴ Doktorların özenli bakımları kalıcı bir ilkeyi ortaya koydu: Aşırılığın hüznüleri kazanca dönüştürülebilirdi.⁴⁵

Bu dönemde bir başka genel ilke gün yüzüne çıktı: Teknolojideki gelişmelerin tıpkı hayvancılıkta olduğu gibi hazların çeşitliliğini ve inceliğini de artırması. Kumar aletlerini ele alın. Kabile toplumlarında kumar yaygın ancak ilkeldi. Kızılderililer çubuklardan, kabuklardan, meyve çekirdeklerinden ve hayvan dişlerinden kura çeker ve yazı tura kalıpları yaparlardı. Çinlilerin daha çok seçenekleri vardı. 2.300 yıllık Qi mezarında bulunan bir diştten yapılmış zarın [die, basım hatası olmalı; dice olması gerekir] on dört adet oyulmuş kenarı vardı.⁴⁶ Oyuncular bu zarı, fildişi parçalardan oluşan ve şimdilerde unutulmuş olsa da besbelli karmaşık kurallar içeren liubo adlı bir oyunda kullandılar. “Zarlar birlikte ilerler; birbirlerini şevkle tehdit ederler.” diye yazdı şair Song Yu. “Taşlar dama olur ve skor ikiye katlanır. ‘Beş beyaz’ haykırışları yükselir.”⁴⁷

⁴⁴ Gut veya damla hastalığı, ayak başparmağını da kapsadığında podagra olarak adlandırılır (Ç.N).

⁴⁵ Gina Hames, *Alcohol in World History* (London: Routledge, 2012), 9, 11, 20; Rod Phillips, *Alcohol: A History* (Chapel Hill: U. of North Carolina Press, 2014), 36; Sherwin B. Nuland, *Medicine: The Art of Healing* (New York: Macmillan, 1992), 70. Romalı aristokratların sevdiği tatlandırılmış şaraplar da kurşunla kirlenmiş olabilir; bu da gut ve diğer sağlık sorunlarını ağırlaştırmıştır. Jerome O. Nriagu, “Saturnine Gout among Roman Aristocrats—Did Lead Poisoning Contribute to the Fall of the Empire?” *NEJM* 308 (1983): 660-663.

⁴⁶ Qi, Çin’in Zhou Hanedanı döneminde M.Ö. 1046-221 yılları arasında var olan bir devlettir (Ç.N).

⁴⁷ Owen Jans, “Ancient Board Game Found in Looted China Tomb,” *Scientific American*, 18 Kasım 2015, <http://www.scientificamerican.com/article/ancient-board-game-found-in-looted-china-tomb/>.

Bronz Çağı'nda Yakın Doğu'nun zar oyunları daha basitti. Oyuncular ilkin güveç tencerelerinde görevlerini yerine getirmiş olan koyun ve keçilerin aşık kemiklerinden yapılma dört yüzeyi olan zarları atarlardı. Demir Çağı'nda altı yüzü olan zarlar, aşık kemiklerinin yerini almaya başladı. Herodot bu zarların icat edilmesini madenî para ile birlikte krallıkları M.Ö. 6 ve 7. yüzyıllarda zirveye çıkmış olan Batı Anadolu'daki Lidyalılara atfetti. Rivayete göre Lidyalılar, uzun süren bir kıtlık sırasında kübik zarlar ve onlarla oynanan oyunlar tasarladı. Açlığı unutabilmek için oruç günlerinde sürekli oynadılar. Oyunların sadece vakit öldürmek için eğlence olmadığı görülmektedir. Bu oyunlar, ruh hâlini düzeltmek ve zorluklarla başa çıkmak için bir araç oldular. Tek kelimeyle uyuşturucu gibi etki gösterdiler.⁴⁸

Her ne kadar birçok antik oyunun kuralları unutulmuş olsa da oynandıkları oyun tahtalarının bir kısmı geriye kaldı. Bunlar da daha özenli hâle geldi. Ur kraliyet mezarlarından kalan bir örnekte boşlukları işaretlemek için hayvan figürleri kullanılmıştı. İki bin beş yüz yıl sonra Romalılar, otuz altı oyulmuş harften oluşan ayrıntılı ve alaycı espriler hâlinde düzenlenmiş üç sıra taşlarını yarıştırdılar. Birisinde INVIDA PUNCTA IUBENT FELICE LUDERE DOCTUM yazılıydı.⁴⁹ Bu sözler, zeki oyunculara, gönülsüz zarlara karşı galip gelmeleri için şansa da ihtiyaçları olduğunu hatırlatıyordu.⁵⁰

Haz coğrafyası, bir bakıma sonucu belirleyen zar atışıydı. Mezoamerikalılar yemek ve aşık kemiğinden zar yapmak için koyun, keçi ve diğer birçok evcil hayvandan yoksundu. Dövüştürecek horozları ve yarıştıracak atları yoktu. Yine de yaklaşık 3.500 yıl önce, kendi kaynaklarından biri olan kauçuğu top hâline getirdiler ve

⁴⁸ David Parlett, *The Oxford History of Board Games* (Oxford: Oxford U.R., 1999), Bölüm: 2; Herodotus, *Histories*, 40.

⁴⁹ INVIDA PUNCTA IUBENT FELICE LUDERE DOCTUM: Zardaki hain noktalar, yetenekli oyuncuyu bile şans eseri oynamaya zorlar (Ç.N.).

⁵⁰ Object B16762, <http://www.penn.museum/collections/object/22759>; Beard, *SPQR*, 459.

süslü, 'I' şeklindeki kortlarda oynanan temposu hızlı takım oyunları tasarladılar. Oyun günleri; ritüel, spor ve bahis günleri idi. Seyirciler kadar oyuncular da sonuç hakkında ve bazen de hayatları üzerine bahse girerlerdi. Burada yine *Homo sapiens*'in en belirleyici haz kaynağı vardı: Eldeki her türlü materyali kullanarak icat etme yeteneği, zengin hayal güçlerinden kaynaklanan soyut kurallar ve ritüellerle yönetilen oyunları kavrama yeteneği.⁵¹

DİSİPLİNLİ HAZLAR

Haz hakkında düşündüğümüzde, genellikle konuşma, müzik ve problem çözme gibi sıradan çeşitlilikler yerine yoğun, duygusal ve telaşlandıran türden şeyleri düşünürüz. Kötü alışkanlıkların ve kitlesel bağımlılığın ticaretin odak noktası olması, kaçınılmaz olarak bu eğilimi artırmaktadır. Ön yargıyı gidermek ve sosyal açıdan kabul edilebilir haz olarak neyin kabullenildiği sorusunu gündeme getirmek için burada bazı uygarlıkların insan hazzının repertuarına hemen göze batmayan katkılarını ele almama izin verin.⁵²

Başlangıç olarak “akış” iyi bir yerdir. İnsanlar zorlu bir göreve alındıklarında bir akış durumu yaşarlar. Günlük kaygılardan, zamanın akışından bile habersizdirler. Neyin yapılması gerektiği konusunda net olup bunu yapabileceklerine de güvenirler. Kaygı ve can sıkıntısından arınmış olarak akış durumunu özünde ödüllendirici bulurlar. Yetenek ne kadar iyi ve görev ne kadar zorsa ödül de o kadar etkileyici olur. Cerrahlar zor operasyonları “tatmin edici”, “estetik açıdan hoş” ve “eğlenceli” bulurlar. Buradaki asıl nokta, akışa ulaşmanın yoğun çaba, hatta acı gerektirmesidir. Epiküros’tan (M.Ö. 341-271) başlayarak filozoflar, haz her zaman iyi ve acı kötü olabilirken, uzun vadeli çıkarlarımızı göz önünde bulundurduğumuzda

⁵¹ David G. Schwartz, *Roll the Bones: The History of Gambling* (New York: Gotham, 2006), 19-21.

⁵² Nick Haslam ve Louis Rothschild, “Pleasure,” *Encyclopedia of Human Emotions* içinde, David F. Kiersa ed., (New York: Macmillan, 1999), 517.

ille de ilkin tercih etmek zorunda olmadığımızı gözlemlediler. Profesyonel bir müzisyen olmak ister misiniz? Bu, çetrefilli yollarda “ağır alıştırmalar” ile yedi yıl boyunca günde dört saatlik çaba gerektirecektir.⁵³ Satranç ve kayalara tırmanış gibi dinlencelik [rekreasyonel] faaliyetler üstlenenler de akışı bulabilirler. Ancak burada da yetenek uzun, gayretli pratiklerle geliştirilmek zorundadır.⁵⁴

Medeni yaşamın doğasında var olan iş bölümü, akış fırsatlarını da çoğalttı. Tarım toplumlarının olası kıldığı şehirler, ulaşım ve ticaret ağları, duvarcılara, marangozlara, dokumacılara, muhasebecilere ve diğer uzmanlara becerilerini geliştirme şansı verdi. Bu fırsatın bir bedeli vardı. Hastalık, yaralanma veya tembellik yıkıcı olabilmektedir ve vasıflı işçilerin işlerinin verdiği psişik ödüllerin yanı sıra gelirlerini ve kimliklerini kaybetmelerine de neden olabilir. Uygarlık ayrıcalıklı bir azınlığa, eğitimi aldıkları mesleklerinde mükemmelleşme fırsatı da verdi. Tacitus, özenle hazırlanmış bir konuşmaya karşılık mahkeme salonundaki hatiplerin ödülünün tam bir tatmin olduğunu yazdı.⁵⁵ Ama soğukkanlılığını koruyup doğaçlama bir konuşma başlattığında, en yüksek seviyede akış deneyiminin mutluluğu demek olan alışılmışın dışında tatlı bir neşe elde etti.⁵⁶

Hitabet becerilerini geliştirmek için gerekli olan örgün eğitim, haz için de kendine özgü fırsatlar sağlamıştır. Bilgi içgörüyeye yol açtığında, “hmm” [acaba] “aha” [tamam] olduğunda, öğrenciler

⁵³ 7x365x4=10.220 Malcolm Gladwell'in *Outliers* (Çizginin Dışındakiler) kitabında savunduğu 10.000 saate karşılık gelmektedir (Ç.N.).

⁵⁴ Mihaly Csikszentmihalyi, *Beyond Boredom and Anxiety: Experiencing Flow in Work and Play* (San Francisco: Jossey-Bass, 2000), alıntı s. 129; John Powell, *Why You Love Music: From Mozart to Metallica—The Emotional Power of Beautiful Sounds* (New York: Little, Brown, 2016), Bölüm: 8.

⁵⁵ Gaius Cornelius Tacitus (veya genel bilinen adıyla Cornelius) M.S. 56-120 yılları arasında Roma'da yaşamış hatip, avukat, senatör ve tarihçidir (Ç.N.).

⁵⁶ “A Dialogue on Oratory,” *The Complete Works of Tacitus*, çev. Alfred John Church ve William Jackson Brodribb, <http://www.ancientlibrary.org> (New York: Modern Library, 1942), 738-739.

psikologların bilişsel orgazm olarak adlandırdıkları bir keyif dalgası hissettiler. Her ne kadar olduğundan daha güçlü bir ifade olsa da nörobilimsel araştırmalar insanların keşfetmekten ve yeni soyut kavramlara değer vermekten haz aldıklarını göstermiştir. Uygarlık, soyut kavramları ve bunları yayma araçlarını artırdıkça “fikir ödülleri” için fırsatları da artırdı. Kabul etmek gerekir ki ebedî ceza gibi bazı yeni fikirler kaygı (anksiyete) ve eziyet nedeni oldu. Bu tür korkulara karşı seviyeli öğrenim, insanın üzüntü ve kaygılarına teselli veren güzellik ve bilgi arayışı için yeni fırsatlar yarattı.⁵⁷

Paradoksal olarak, soyut düşünceden *uzak* disiplinli hareket kendi ödülleri sunuyordu. Birçok uygar din, ortak hedefe yönelik meditasyon eğitimleri tasarladı: içinde bulunulan anda dingin uyanıklık. En eski türlerinden biri olan *Dhyana yoga*, adını Sanskritçe üzerinde düşünmek ve entegre etmek anlamına gelen kelimelerden almıştır. Anında kendiliğinden gelişen birlik ve huzurun yogadaki anlamı, dikkat dağıtıcı zihinsel aktivitenin engellenmesinin öğrenilmesinden gelmekteydi. Birbiriyle yarışan fikirleri dindirmek disiplin ve pratik gerektiriyordu. *Svetashvatara Unpanishad*, bunu vahşi atların çektiği bir arabayı dizginleyen bilge bir adama benzetti.⁵⁸ Bu becerinin zorluğundan şüphe edenleri, bu kitabı bir kenara bırakıp beş dakika boyunca hiçbir şey düşünmemeye davet ediyorum.⁵⁹

Akışın tatmini, problem çözmenin heyecanı ve meditasyonun dinginliği, disiplinli hazlara örnektir. Bunları elde etmek için bir tavernaya veya geneleve gitmekten farklı bir hazırlanma düzeni

⁵⁷ Alison Gopnik, “Explanation as Orgasm” *Minds and Machines* 8 (1998): 101-118; Read Montague, *Why Choose This Book? How We Make Decisions* (New York: Dutton, 2006), 110-113; Teofilo F. Ruiz, *The Terror of History: On the Uncertainties of Life in Western Civilization* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2011), Bölüm: 4.

⁵⁸ Svetashvatara Unpanishad: Yajurveda içindeki eski Sanskritçe bir metindir. Yajurveda, tapınma ritüellerini içeren Vedadır. Vedalar, antik Hindistan’daki geniş dinî metinlerdir (Ç.N.).

⁵⁹ Vinod D. Deshmukh, “NeuroScience of Meditation,” *TSW Holistic Health and Medicine* 1 (2006): 275-289.

gerekir. Aristoteles'ten John Stuart Mill'e kadar birçok düşünür, disiplinli hazları hayvanlarla paylaştığımız daha basit hazların üstünde sınıflandırmıştır. Felsefi açıdan sınıflandırılması bir yana disiplinli hazlar kelimenin tam anlamıyla orta beyin limbik sistemin ötesine uzanan sinir ağlarının sabırla geliştirilmesini ve sürekliliğini gerektirir. Yabancı dille yazılmış edebiyattan keyif alma edinimi yıllarca sürebilir ve uygulanmadığında çabucak kaybolabilir. Disiplinli bir hazzın öğrenme eğrisi yükseliyor veya azalıyor olsa bile bir şey kesindir: Bu aktivitenin hızlı beyin ödülü sağlayan sarhoş edici maddeler tüketme gibi aktiviteler çok daha az eleştiriye neden olabilir.

Bütün zamanını satranç oynamakla geçirmek gibi bazı dinlence ile ilişkili trans hâllerinin, dünyevi çılgınlıklar olarak din adamlarının kıvılcımlarını üstüne çektiği doğrudur. 1660'ların başlarında, aralarında Isaac Newton'un da bulunduğu Trinity College öğrencileri, "yaratıcı" oyunun zaman alıcı tuzaklarına karşı uyarıldılar. Ayrıca endişe tamamen dinî nedenlerle de değildi. Dünya hazlarına düşkün bir yazar olan Stefan Zweig, karakterlerinden biri için "satranç zehirlenmesi"nin kaderini kaleme almıştır. Öte yandan, iş akışı durumları tüm kültürlerde birey için hoş ve başkaları için faydalı olduğuna ilişkin geçer not almıştır. İhbar eden mühendis, düz su kemeri; meditasyon yapan keşiş, sakın düzen. Acı çekmeden kurtulmanın arzudan kurtulmayı gerektirdiği inancına dayanan Budizm, kötü alışkanlığa disiplinle karşı koymanın örneği oldu. Ancak Budist olmayan kültürlerde bile bir şey hem birey, hem diğer insanlar için ve hem de sosyal düzen için kötü ya da bu üçünün çeşitli kombinasyonlarından biri değilse kötü alışkanlık -yani ahlaksız bir eylem ya da alışkanlık- olarak sayılmamaktadır.⁶⁰

Bağımlılık -daha sonra açıklanacak olan bir kavram- kendini çoğunlukla aşırı kötü bir alışkanlık biçimi olarak gösterdi. Şimdi olduğu gibi eskiden de bağımlı biri, alışılmadık derecede güçlü arzu

⁶⁰ Rob Iliffe, *Priest of Nature: The Religious Worlds of Isaac Newton* (New York: Oxford U.S., 2017), 66; Stefan Zweig, *Chess: A Novella*, çev. Anthea Bell (London: Penguin, 2011), 58 ("poisoning"), 65-76.

ve kontrol kaybıyla belirgin, korkunç derecede kötü bir alışkanlık edinmiş biriymi. Bu tür davranışların en eski yazılı kayıtları, “Kumarbazın Ağıtı” adlı bir Vedik ilahide görünür. Yuvarlanan zarların görünümünden sarhoş olan bir kumarbazın hikâyesini anlatır. Ailesini çaresizlik içinde bırakıncaya dek her şeyini kaybeder.⁶¹

Han Çin tarihi kayıtlarından Amerikan Kızılderili düzenbaz efsanelerine kadar pek çok diğer kanıt, kumarın antik dünyada kötü bir üne sahip olduğunu göstermektedir. Ancak hiçbir zaman kumarın herhangi bir türü ve kumar ortamı kınanmadı. Sorun aşırı hoşgörüydü ve sadece kumar için de değildi. “Tesniye Kitabı”, sarhoşluğu ve oburluğu aynı anda kınadı.⁶² Halkın aşırılıkları en fazla aşığılananlardı. Ünlü bir ayyaş olan Marc Antony, bir düğün ziyafetinde o kadar çok yedi ve içti ki ertesi sabah halka açık bir konuşma sırasında togasına kustu.⁶³ Cicero, ikinci ağır eleştirisinde [phillipic] utancı anmayı garantiledi; Plutarch da arsız lüks üzerine olan bir paragrafta.⁶⁴

Eski toplumlar hazları ahlaki açıdan üç geniş kategoriye ayırırdı. Akış gibi olanları her zaman ya da neredeyse her zaman iyiydi. Ensest ilişki gibi bazıları her zaman ya da neredeyse her zaman kötüydü. Bazıları ise hormesisin ortasında bulunuyordu: aşırıya kaçılmadıkça iyi, aşırı olduğunda kötü. Hindistan, Çin ve Avrupa’da yaygın olan arsenik bileşikleri, düşük dozlarda tonik ve afrodizyak görevi görüyordu. Ancak yüksek dozlarda hastalığa neden oluyor veya öldürüyordu. Aşırılığa ilişkin toplumsal yargılar, sağduyulu

⁶¹ Rig Veda, X:34.

⁶² Tesniye veya Yasa’nın Tekrarı, Tanah’ın ve Eski Ahit’in ilk beş kitabı olan Tevrat’ın beşinci kitabı (Ç.N).

⁶³ Marcus Antonius (14 Ocak M.Ö. 83 - 1 Ağustos M.Ö. 30), Romalı komutandır. Toga ise, yaklaşık altı metre uzunluğundaki bir kuşağın vücuda belirli bir yöntemle sarılmasıyla (dolanmasıyla) elde edilen ve genellikle bir tunik üzerine giyilen Antik Roma’nın en karakteristik giysisidir (Ç.N).

⁶⁴ Schwartz, *Roll the Bones*, Bölüm: 1; *Deuteronomy* 21:20-21; Plutarch, *Lives*, çev. Bernadotte Perrin (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 1920), 159-161.

olarak zarar tahminlerinin yanı sıra yaş, cinsiyet, medeni durum, sınıf, sağlık, neden ve dinî ayinler bağlamında dikkate alınmasını da gerektiriyordu. Kehanet için kura çekmek bir usuldü. Kumar için kura çekmek de başka bir usul. Bunun dışında her şeyin önüne geçebilmiş olan tabular vardı. İster az olsun isterse çok, sığır eti Hindular için, domuz eti Yahudiler ve Müslümanlar için yasaktı.⁶⁵

Tarihsel koşullar da aşırılık değerlendirmelerini etkiledi. Borularla taşınan suyun daha güvenli olduğu M.S. 1900'de alkol içmek, köy ve şehir suyu kaynaklarının sık sık kirlendiği M.Ö. 1900'e kıyasla daha zararlı görünüyordu. Lidya Anadolu'sunda fuhuşa yönelik düzenleme yoktu. Olanakları kısıtlı olan bekâr kadınlar, çeyiz düzenlemek için düzenli olarak hayat kadınlığı yapıyordu. İlk dönem Cumhuriyet yetkililerinin frengi enfeksiyonun kaynağı olarak gördüğü Türkiye'de ise hayat kadınlığı, denetim ve tutuklamaya tabi olacak şekilde ciddi anlamda düzenlenmişti. Yeni bilgi edinmek haz verdiği kadar hazların tehlikeli kötü alışkanlıklar olarak yeniden adlandırılmasına yol açtığına insanları hazlara *karşı* da çevirebilir. Uygarlığın bilime ve sanayileşmeye doğru olan bir sonraki büyük dönemeci hem daha çekici hazlar hem de bunların zararlı etkileri hakkında daha fazla bilgi getirdiğinde kötü alışkanlıklar *karşısı* aktivizmin küresel bir siyasi güç hâline gelmesi tesadüf değildir.⁶⁶

DEĞİŞTİRİLMİŞ HAZLAR

Anlatımın önüne geçiyorum. Fabrikalar haz dağıtmaya başlamadan çok önce, karavanlar ve karaveller [yelkenli gemiler] aynı işi görüyordu. Uygarlık şehirlere, idare merkezlerine, ibadete, depolamaya, imalatlara ve ticarete neden oldu. Bu model ilk kez Mezopotamya'da oturtulmuştu. Gılgamış ve yazıların vatanı da olan ilk gerçek şehir

⁶⁵ Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, C. 5, Bölüm: 2 (Cambridge: Cambridge U.S., 1974), 287-294.

⁶⁶ Phillips, *Alcohol*, 42-44, 187-191; Herodotus, *Histories*, 40; Mark David Wyers, *Istanbul: The Regulation of Prostitution in the Early Turkish Republic* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012).

Uruk, M.Ö. 3000'de otuz ila elli bin nüfuslu ve surlarla çevrili zengin bir ticaret merkeziydi. Zanaatkârlar Afganistan'dan ithal edilen kereste, metal ve lapis lazuli işliyorlardı.⁶⁷ Diğer şehir devletlerinde olduğu gibi Uruk'ta da elitler, toprak denetimini veya ticareti ya da her ikisini birden genişleterek güçlerini ve servetlerini artırdılar. Genellikle misyonerlik özelemleriyle pekiştirilmiş, iç içe geçmiş emperyalist ve ticari hırslardan oluşan bu devinim, sonraki beş bin yıl boyunca gitgide yakınlaşan bir dünya yarattı. Yerel politik ve ticari ağlar önce bölgesel, sonra kıtalar arası ve daha sonra da okyanus ötesi hâle geldi.⁶⁸

Kıtalar arası ağların ilki ve en büyüğü İpek Yolu veya daha doğrusu yollarıydı. Şehirler ve vahaları kat eden Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret yollarından oluşan bir ağ olan İpek Yolları, Avrasya'nın ticari omurgasını ve iskeletini oluşturdu. Portekizlileri Kantonlulara, Vikingleri Bağdat Halifeliğine bağladılar. İpek Yolları boyunca ticaret hacmi, Han Hanedanı'ndan (M.Ö. 206'dan M.S. 220'ye) Moğol İmparatorluğu'na (1206'dan 1368'e) kadar ardışık bir dizi krallığın servetine bağlı olarak arttı veya azaldı. Sonrasında 1490'larda, Kristof Kolomb'un Amerika'ya ve Vasco da Gama'nın Hindistan'a yaptığı yolculuklar, küresel ticarete çığır açan bir kaymaya yol açtı. Yeni deniz yolları ve ticaret limanları iletişim ve ticaretin merkezini ve bununla birlikte gücü Batı Avrupa'ya taşıdı.

Batı Avrupa zenginleşirken, İpek Yolu tüccarları, kendi devinimlerini de sağlayan hayvanların ticaretinin yanı sıra yükte hafif pahada ağır değerli malların ticaretini yaptılar. Çinli savaşçılar ve polo oyuncuları Orta Asya'dan ithal edilmiş atlara bindi. Roma,

⁶⁷ Lapis lazuli veya laciverttaşı, çok eski çağlardan beri mücevher olarak kullanılan bir taş türü. Koyu mavi renkte, yarı şeffaf-opak niteliğinde, özellikle Antik Mısır'da firavunlar tarafından çok önem verilmiş kıymetli bir taştır (Ç.N).

⁶⁸ Margarete van Ess, "Uruk: The World's First City," *The Great Cities in History* içinde, ed. John Julius Norwich (London: Thames and Hudson, 2009), 20.

Pers ve Bizans elitleri, transparan olacak kadar ince Çin ipeği ile statülerini gözler önüne serdiler. Mallar şaşılacak mesafeler kat etti. Doğurganlık, zenginlik ve talih tanrıçası Lakşmi'nin Hint malı fildişi heykelciği, Pompei'nin küllü kalıntılarında talihsiz ebedî dinlenme yerini bulmuş oldu. M.S. 79 yılında Vesuvius tanrıçayı gömdüğünde Roma denariusu Hindistan çarşılarında tedavüldeydi. Hint baharatlarının kokusu zengin Romalıların mutfaklarına yayıldı. Fındık farelerine bal ve haşhaş tohumu ekleyip lezzetli meze olarak servis ederken biberle çeşnilendirildi.⁶⁹

Haşhaş tohumları ekildiği kadar yenebilir de. Haşhaş ekimi, yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Arap tüccarlarla doğuya taşındı. Haşhaşın Hindistan'da tam olarak ne zaman geniş çapta bulunur olduğu net değildir. Haşhaşlarla ilgili ilk tıbbi Hint referansına M.S. 1000 yılına kadar rastlanmamaktadır. Hindistan'ın Avrupalı sömürgecileri gibi Babür işgalcileri de haşhaş ekimini teşvik etti. Hollandalılar ve İngilizler afyonun ideal bir ticaret ürünü olduğunu fark etti. Aynı zamanda hem imparatorluk finansmanı için kaynak hem emeği kontrol etmek için bir araç hem de baharat, ipek, porselen ve çay için bir ödeme aracı oldu. Tarihçi Peter Frankopan, "Batı'da artan lüks mal bağımlılığı, neredeyse bir ayna görüntüsü olarak, Çin'deki uyuşturucu bağımlılığıyla kol kola yürüyordu." diye yazdı.⁷⁰

Ticaret, haz mallarının yanı sıra haz fikirlerini de tanıttı. Kuzeybatı Hindistan'da M.S. 600 yılından önce icat edilmiş olan satranç İran, Arabistan ve 1000 yılı civarında Avrupa'ya yayıldı. Bu yolculuğu

⁶⁹ Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (New York: Knopf, 2016), Bölüm: 1-12; Frances Wood, *The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia* (Berkeley: U. of California Press, 2002), Bölüm: 1-4; Harari, *Sapiens*, 184; Mary Beard, *The Fires of Vesuvius: Pompeii Lost and Found* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2008), 24, 216-217.

⁷⁰ Pierre-Arnaud Chouvy, *Opium: Uncovering the Politics of the Poppy* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2010), Bölüm: 1; N. C. Shah ve Akhtar Husain, "Historical Perspectives," *The Opium Poppy* içinde, ed. Akhtar Husain ve J. R. Sharma (*Lucknow: Central Institute of Medicinal and Aromatic Plants*, 1983), 25-26; Frankopan, *Silk Roads*, 268.

sırasında satranç geliştirdi ve Avrupa'da on beşinci yüzyılın sonları ile on sekizinci yüzyılın ortaları arasında bugünkü biçimine ulaştı. Avrupa, Kore ve Çin'de ortaya çıkan ve ticaret yolları boyunca batıya sıızan kâğıt oyunlarının evrilmesi için de aynı oranda verimli bir zemin sağladı.

Zarlardan daha fazla kombinasyon olasılığı sundukları için oyun kâğıtları kumar oynamak için çok daha uygundu. On beşinci yüzyılda matbaanın ortaya çıkmasıyla Avrupa'da daha da yaygın hâle geldi. Oyun kâğıtları, özellikle modern kâğıt destesinin ve ilk türü olan piket, bakara ve yirmi birin [blackjack] vatanı Fransa başta olmak üzere tekrar tekrar rötuşlar geçirdi.⁷¹

Ticaret ve seyahat de hazzı yoğunlaştıracak teknikleri yaygınlaştırdı. İki temel süreç olan konsantrasyon ve damıtma, alkol ve diğer maddelerin suyla aynı sıcaklıkta donmadığının veya kaynamadığının gözlemlenmesinden kaynaklandı. 290 yılında bilim adamı Zhang Hua, büyük olasılıkla dondurarak yoğunlaştırılmış kanyâğa atıfta bulunarak Çin'in soğuk Batı bölgelerinde alışılmadık derecede kuvvetli ("insanın günlerce sarhoşluğunu atlatamayacağı") uzun süre bozulmayan bir üzüm şarabı ürettiklerini bildirdi. Soğuk dönemler, kaçınılmaz olarak benzer buluşlara yol açtı. Bal şarabının donmamış kısmı ya da fermente edilmiş elma şarabı, yüzde 33 olacak kadar alkol bakımından zengindi. Avrupalı çiftçilerin Kuzey Amerika'nın ılıman bölgelerine göç ettiklerinde meyve bahçeleri kurmaya istekli olmalarının bir nedeni elma şarabı üretimiydi. Meyve bahçeleri polenlerle döllenmeyi gerektirdiğinden bal arılarını beraberlerinde henüz oğul vermemiş oldukları bu bölgelere getirdiler.⁷²

Aynı öncüler meyve şaraplarından nasıl kanyak damıtacaklarını da biliyorlardı. Orta Çağ'ın başlarında Avrupalı simyacılar ve dok-

⁷¹ Parlett, *Board Games*, Bölüm: 16; Schwartz, *Roll the Bones*, Bölüm: 3.

⁷² Robert Temple, *The Genius of China: 3,000 Years of Science, Discovery, and Invention* (New York: Simon and Schuster, 1986), 101 (alıntı); Pollan, *Botany of Desire*, 21-23; Crane, *Beekeeping*, 358-361.

torlar, sudan daha düşük bir sıcaklıkta kaynayan alkolden çıkan buharların alkollü içki elde etmek için yoğunlaştırılabileceğini ve her damıtma döngüsünün bu içkilerin etkisini artırdığını öğrenmişler. Damıtmaların çoğu tıbbi amaçlarla yapıldı. Alkollü içki, *aqua vitae* yani yaşam suyuydu. Aynı zamanda bazı din adamları alkollü içkileri şeytan suyu olarak görüyor, damıtmanın simyayla bağlantılı ve simyanın da sihirle ilişkili olduğunu düşünüyorlardı. On beşinci yüzyılın sonuna dek ne eczacılar ne de doktorlar tıbbi içkileri damıtma ve reçete yazma konusunda özgür değildi. Genellikle alkollü içkilere şifalı otlar ve baharatlar karıştırıldı. Teori, eğer bir gıdailacın temel niteliği iyiye birkaçından oluşan niteliklerinin daha iyi olacağıydı. “Daha çok daha iyi” mottosunun bir plasebo olarak işe yaradığı konusunda galiba haklıydılar.

Problemleri -aslında herkesin problemi- damıtılmış alkollü içkileri ilaç şişesinin içinde tutmanın mümkün olmamasıydı. Alkol derecesi ne kadar yüksekse, beynin alacağı ödül de o kadar büyük olur. Yetkililer başlangıçta tüketimi küçük tıbbi dozlarla sınırlamaya çalışsalar da özellikle bağıcılığın pratik olmadığı ve insanların siyah ekmek ve ekşi meyveden fermente edilmiş zayıf *kvass* (Rus birası) yerine viski ve votkayı tercih ettiği Avrupa ve Rusya’nın daha soğuk bölgelerinde alkollü içki devrimine karşı konulamaz olduğu kanıtlanmış oldu. Damıtma bir nesne olmayıp bir fikir olduğundan yeni matbaa teknolojisiyle hızla yayıldı. İkinci yayılma, okuma yazma bilmeyen dullar ve zanaatkârlar, var olan damıtıcıları izleyerek öğrendikten sonra sezdirmeden ticarete atıldıklarında meydana geldi. On yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupa hükûmetleri yasal düzenlemeler ile ilgili havlu atmışlardı. Hem devlete hem de damıtıcılara artan tüketimden pay vermeye örnek teşkil edecek biçimde son kullanım şeklinden bağımsız olarak alkollü içecekleri vergilendirdiler.⁷³

⁷³ Phillips, *Alcohol*, Bölüm: 6.

Paul Cezanne'nın *Kâğıt Oyuncuları* [*Les joueurs de cartes*] (1890-1892) adlı eseri, dünya hazlarının kesişme noktasının bir alegorisi olarak okunabilir.

Eserin ismindeki kâğıt oyuncuları, Cezanne'nın babasının Aix yakınlarındaki malikânesindeki işçilerdi; mizansen tam anlamıyla Fransız usulü görünmektedir. Yine de oyun kâğıtları Kore ve Çin icatlarından, pipodaki tütün Amerika'ya özgü bitkilerden geliyordu. Oyun tahtası (muhtemelen tavla) Eski Mezopotamya'daki yarış oyunlarından kaynağını alıyordu. Zeytinyağı kavanozunun bildik içeriği bile (*sol üst köşe*) bir zamanlar sadece Küçük Asya'da yetişen ağaçlardan gelmeydi. Oyuncuların konsantrasyonu ve taverna benzeri ortam, gizli bir bahis için kumar oynandığına işaret ediyor.

Sonunda tüketim arttı. Güney Fransa'da bir liman olan Sete'den kanyak ihracatı, 1698'de 2.250 hektolitreden (kabaca 60.000 galdondan) 1755'te 65.926 hektolitreye (1,74 milyon galona) yükseldi. Tarihçi Fernand Braudel'in belirttiği gibi, alkollü içki devrimi on altıncı yüzyılda doğdu, on yedinci yüzyılda yerini sağlamlaştırdı ve on sekizinci yüzyılda popüler hâle geldi. Bu sadece Avrupa'da olmadı.

Meksikalılar mezcal, Pasifik Adalılar Hindistan cevizi kanyığı yapmayı öğrendiler.⁷⁴ İşsiz balina avcıları coşkuyla içmeye başladı.⁷⁵

Tüttürme deneyimi, ters yönde Amerika yerlilerinden Avrupalılara doğru yol aldı. Uyuşturucuların yakılmasıyla çıkan gazları solumaktan haz alınabileceği fikri tartışmalı ve şaşırtıcıydı. Aslında tütün içmek o kadar ürkütücüydü ki Sir Walter Raleigh'in hizmetçilerinden biri yüzünün alevler içinde olduğunu düşünerek efendisini üzerine bira serpmiştii. Her ne kadar din adamları "kuru sarhoşluğa" [yani tütüne] karşı çıksa da ve monarşiler örnek olacak infazlar düzenleseler de tüttürmek Avrasya'yı on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda fethetmişti. Tüttürmek, çekiciliği hızlı, tekrarlanan beyin ödülüdür: Solunan nikotin haz devrelerine yaklaşık on beş saniye içinde ulaşır ve bir fırtı kısa süre sonra bir diğeri takip eder. Tütün içmek, uzun bir eğitim seansının sonunda büyük bir ziyafet yerine küçük, sık ödüllerle hayvanların davranışını şekillendirmek [terbiye etmek] gibi etkili bir öğrenim şeklidir.⁷⁶

Tütün içme yaygınlaştıkça, farklı kültürler nargile gibi farklı ekipmanlar ve esrar, afyon, şeker, bal, meyan kökü, tarçın veya parfümle harmanlanmış tütün gibi farklı karışımlar tasarladı. Yirminci yüzyılda bile İngiliz denizciler dumanı daha zengin ve daha aromatik hâle getirmek için tütünün üzerine içki serpti. Maoriler [Yeni Zelanda yerlileri] süreci tersine çevirdi. Aynı zamanda insan

⁷⁴ Mezcal (ya da mescal), Meksika'da yetişen agave bitkisinin özsuysundan üretilen yüksek alkollü bir Meksika içkisidir (Ç.N.).

⁷⁵ Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, C. 1, çev. Sian Reynolds (New York: Harper and Row, 1982), 241-249; Mac Marshall ve Leslie B. Marshall, "Opening Pandoras Bottle: Reconstructing Micronesians Early Contacts with Alcoholic Beverages," *Drugs and Alcohol in the Pacific* içinde ed. Juan F. Gaella (Aldershot, Hampshire: Ashgate, 2002), 269.

⁷⁶ Sander L. Gilman ve Zhou Xun, "Introduction," *Smoke: The Global History of Smoking* içinde, ed. Gilman and Zhou (London: Reaktion, 2004), 9-15; David J. Linden, *The Compass of Pleasure* (New York: Viking, 2011), 50-51.

idrarı ile tatlandırıdıkları alkollü içkilerine tütün kattılar. Bir Aucklandli psikiyatrist, “Genelde konuşacak olursak insan ne içerdiğinden habersiz olduğu sürece Maori’nin ev yapımı biraları lezzetli ve serttir.” demişti. Ama bu onun hâl ve ortam hakkında söyledikleriydi. Maoriler için alışageldik malzemeler hakkında bilgi sahibi olmak içeceğin tadı ve gücünü artırabiliyordu. Bu durum, tüccarların ve emperyalistlerin dünyaya yaydığı yeni hazları yerel kültürlerin değiştirdiği, çoğalttığı ve yoğunlaştırdığı binlerce yoldan sadece birisiydi.⁷⁷

Kolomb Takası’nca tetiklenmiş olan mutfak devrimi, globalleşme [küresel yerelleşme; küyerelleşme (küreselleşme artı yerelleşme)] olarak adlandırılan şeyin klasik bir örneğidir. Yerel aşçılar dünyanın öbür ucunda ortaya çıkmış olan yemekleri ve malzemeleri alıp kendi damak tatlarına uygun yemek ve ürünlere dönüştürerek kendi ülkeleriyle özdeşleştirdiler. Hint köripleri [curry] Meksika biberleri, İtalyan domates sosu ise And bitkilerinin yöresel meyvelerini içermekteydi. *Jamaika* pançı, [punch] Avrupalılar tarafından getirilip dikilmiş olan şeker kamışından yapılan rom ile tatlandırıldı. Daha sonraları on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda ticaret ve göç, mutfakta bir tepkiye neden oldu. Global kreasyonlar global yemek hâline geldi. Bugün için sıklıkla yerel tatları ve malzemeleri de yansıtacak şekilde rafine edilmiş köriplerin, pizzaların ve romlu pançların olmadığı bir şehir sıkıcı bir şehirdir.

Kolomb Takası’ndan sonraki yüzyıllar bazen homojenleşme çağı, homojenosen olarak adlandırılır. Ticaret ve nakliyat, dünyanın flora ve faunasını harmanlayarak bir zamanlar farklı olan ortamları birbirine daha benzer hâle getirdi. Gıda-ilaç ürünlerinin kaderi, kafelerde ve tatlıcılarda satılan işlenmiş gıdaların da başına geldi. Mahalledeki eczacı (başlangıçta “depo” anlamını taşıyan ve ilaç ti-

⁷⁷ David Phillipson, *Band of Brothers: Boy Seamen in the Royal Navy* (Sutton: Stroud, Gloucestershire, 2003), 105; L. K. Gluckman, “Alcohol and the Maori in Historical Perspective,” *New Zealand Medical J.* 79 (1974): 555.

caretinin hacmi nedeniyle “farmasötik dispanser” anlamına gelen bir kelime) giderek daha standart hâle geldi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Boston’daki bir doktorun ilaç dolabının içeriği, Berlin veya Belgrad’daki bir doktordan çok az farklıydı.⁷⁸

Yine de homojenleştirme hiçbir zaman tam ya da mükemmel olmadı. Yeni hazlarla ilgili denemeler aşağıdan yukarıya olduğu kadar yukarıdan aşağıya doğru da ilerledi. Daha sonraları limbik kapitalizm kurumsal bir biçim alırken, yukarıdan aşağıya inovasyon, aşağıdan yukarıya inovasyona hükmetti veya el koydu. Yerel bir tamirci olmayan Steve Jobs, *Next Big Thing*’i tanıttı. Ama amatörler için de karıştıracakları bolca yer vardı. Kenevir yetiştiricileri, yerel önceliklere ve kültürel yatkınlıklara bağlı olarak uzun lifleri, yağ bakımından zengin tohumları veya psikoaktif reçineli ırkları seçtiler. Afganistan’da ekim yapanlar olgun tomurcukları, saf, son derece ince haşhaş hâline getirmeyi, ezmeyi ve elemeyi öğrendiler. Meksika’da yenilik getirenler rahiplerin ve resmî görevlilerin meraklı gözlerinden uzakta, şimdi esrar (marijuana) dediğimiz *Cannabis sativa*’nın sarhoş edici türlerini geliştiren yerlilerdi.⁷⁹

Ayrıca insanlar ithal mallar için alışılmışın dışında kullanımlar uydurdular. Bu da ithal malların yeni gıda-ilaçlar gibi kolayca harmanlanmasına katkıda bulundu. Bir on sekizinci yüzyıl samurayı, Çin ipeği, ipek ve yaldızlı kâğıttan şeritler, gümüş iplikle işlenmiş

⁷⁸ Charles C. Mann, *1493: Uncovering the New World Columbus Created* (New York: Knopf, 2011), 17-19; John M. Riddle, *Quid Pro Quo: Studies in the History of Drugs* (Aldershot, Hampshire: Variorum, 1992), II-196 and XV-12.

⁷⁹ Richard Evans Schultes vd., “Cannabis: An Example of Taxonomic Neglect,” *Cannabis and Culture* içinde, ed. Vera Rubin (The Hague: Mouton, 1975), 22; Peter Maguire ve Mike Ritter, *Thai Stick: Surfers, Scammers, and the Untold Story of the Marijuana Trade* (New York: Columbia U.S., 2014), 28; Isaac Campos, *Home Grown: Marijuana and the Origins of Mexico’s War on Drugs* (Chapel Hill: U. of North Carolina Press, 2012), Bölüm: 2; John Charles Chasteen, *Getting High: Marijuana through the Ages* (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2016), 50-58.

Avrupa elbise kumaşı ve kırmızı boyalı ithal yünden yapılmış bir *jinbaori* veya zırh üstü ceket giymişti. Hollandalı ve İngiliz kimyagerler, Meksikalı köylüler tarafından kaktüs yiyen böceklerin ölülerinden yapılan kırmızı böcek boyasını sabitleyen renk sabitleyiciyi tasarlamışlardı. Bu samuray gururla omuzlarında iç içe geçmiş bir dünyayı taşıyordu.⁸⁰

PARAYA DÖNÜŞTÜRÜLEN HAZLAR

Bu samuray ayrıca büyük miktarda borç da sırtlanmış olabilir. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde seçkinler genellikle lüks malları kredi veya nakit yoluyla elde ediyorlardı. Takas giderek emperyalist sistemin sınırları arasına hapsolmuştu. Alkollü içkiler Kuzey Amerika Kızılderililerinden kürk ve Doğu Sibiryalılarından köpek ekipleri aldırıyordu. Cin ve tütün sayesinde Avrupalılar Kuzey Avustralya açıklarındaki Yolngu sularında deniz hıyarı avlama hakkını satın aldı. Ancak Kuzey Afrika ve Avrasya'da uzun mesafeli ticaretin ücretlerinin *dinar*, *riyal* ve bilinen diğer değeri olan madenî paralarla ödenmesi daha olasıydı.

Para karşılığı yapılan ticaret, haz mallarına hile karıştırılmasıyla başlayan çeşitli gelişmeleri açıklamaya da yardımcı olur. Tüccarlar genellikle sıradan yiyecekleri tebeşir veya kil gibi benzer görünümü olan ürünlerle karıştırarak kârlarını artırdılar. Ancak ağırlıklarının altınla kontrol edilebildiği uyuşturucu, baharat ve afrodizyakların cezbedici pazarındaki hile, çok daha büyük bir cazibeye sebep oluyordu. Teoride araçlar, bu tür değerli malları elde etmek için ayarı bozulmuş veya sahte para kullanabilirdi. Ancak kalpazanlar hainlerle aynı kaderi paylaşıyor olduklarından bu riskliydi. (İngiltere'de kazıkta yakılırdılar.) Biri bir işte tek güç olmadığı sürece alçı, şap veya başka kolay karıştırılabilir bir katkı maddesi ile ticari malı seyrelterek alıcıyı aldatmak çok daha güvenliydi.

⁸⁰ *Interwoven Globe: The Worldwide Textile Trade, 1500-1800*, ed. Amelia Peck (New York: Metropolitan Museum of Art, 2013), 177-178.

Beklenti, istenen eylemin en azından bir kısmını oluşturduğundan bu tür seyreltmenin alıcıların hazzını ve çıkarını ne ölçüde azalttığı ucu açık bir sorudur. “Yarım hekim” olan iyi bir Orta Çağ aşçısı, hileli malzemelerle bile hâlâ tedavi edici bir mucize gerçekleştirebilir. Biber ve tarçın o kadar ünlü afrodisyaklardı ki itirafçılar, tövbe edenlere “baharat casusluğu” açısından günah işleyip işlemediklerini sordular. Bol miktarda kemik külü ve öğütülmüş ceviz kabukları karıştırılmış olsa bile baharatların cinsel isteği uyandırdığını varsayabiliriz. Varsayalım ama emin değiliz. Kesin olan tek şey, tarihsel kayıtların kötü gıda-ilaçlar için ödenen yüklü paralarla dolu olduğudur.⁸¹

Hile karıştırılmış olsun ya da olmasın, gıda-ilaçlar paraya dayalı ekonomilerde daha ucuz hâle geldi. Para, takası basitleştirdi, harcamalar yoluyla gelirleri artırdı, bankacılığı ve krediyi mümkün kıldı ve erken dönem modern Avrupa imparatorluklarının ticari girişimlerini ve denizaşırı sömürgelerini finanse etti. Kısa süre sonra bilim ve sanayinin de eklenmesiyle kapitalizm ve emperyalizmin iç içe geçmesi, lüks malların akışını artık lüks olmayıncaya dek karşı durulamaz bir şekilde artırdı. Shakespeare İngiltere’sinde iki kilo şekerle korunmuş meyve, bir seyircinin ayakta durarak Shakespear’in altmış oyununu izlemesini karşılayacak bir meblağa satıldı. Bir yüzyıl sonra, 1700’de İngiliz erkek ve kadınları yılda ortalama 1,8 kilo şeker tüketir olmuşlardı. 1800’e gelindiğinde bu rakam 8,1 kg’a çıktı ve çoğu şeker bir zamanlar zenginlerin içeceği olan çaya kaşıkla dolduruldu. Almanlar, 1743’te en küçük kasabalar dışında her yerde bulunabilen kahveyi tercih ettiler. İrlanda’da on sekizinci yüzyıl boyunca nüfus sadece yüzde 50 artarken özellikle viski olmak üzere alkol tüketimi

⁸¹ Lorna J. Sass, “Religion, Medicine, Politics and Spices,” *Appetite* 2 (1981): 9; John Myrc, *Instruction for Parish Priests*, ed. Edward Peacock (London: Early English Text Society, 1868), 44; Jack Turner, *Spice: The History of a Temptation* (New York: Knopf, 2004), Bölüm: 5. Örnek için bkz: *Consuming Geographies*, 65-67, J. C. Drummond ve Anne Wilbraham, *The Englishman’s Food: A History of Five Centuries of English Diet*, rev. ed. (London: Jonathan Cape, 1957), Bölüm: 17.

yüzde 750 arttı. Avrupa'da tütünsüz hiçbir yer yoktu. 1620 yılında 22 ton olan Chesapeake tütün ihracatı 1770'lerde yıllık 45 tona yükseldi. Bu sırada üretim maliyeti kilo başına yirmi sentten sadece dört sente düştü.⁸²

Tütün ve diğer malların fiyatlarındaki düşüşler aniden başlamadı. 1540'lardan 1640'lara kadar, İspanya'nın Yeni Dünya madenleri, Amsterdam'dan Fujian'a kadar pazarlara, kasa odalarına, bankalara ve vergi dairelerine akan gümüş para seli olarak sürekli enflasyon getirdi. Topraksız köylüler, şeker bir yana ekmeğin fiyatı yüzünden açlık çekiyorlardı. Buna rağmen aynı gümüş akışı Asya'da, özellikle de Batı'dan yüksek taleple tek ithalatı para birimi gümüş olan Çin'de üretilen lüks malların ticaretini canlandırdı. (Ödemeler dengesi sorununu çözmek için "bollaşan" gümüşün yerine afyonun kullanılması çare olmuştur.) Sonunda Avrupa'da enflasyon on yedinci yüzyılın ikinci yarısında azaldı. On sekizinci yüzyılda, özellikle gıda-ilaçlardaki artan ticaret hacmi, bir zamanlar egzotik olan malları sıradan insanların ulaşabileceği bir yere getirerek bu insanların dünya tecrübeleri açısından devrim niteliğinde sonuçlar doğurdu.⁸³

Sonuçta, para ve ticaretin kapsamının genişlemesi, zararlı veya bağımlılık yapıcı ürünlerin satılmasına karşı olanlar da dâhil olmak üzere insanların sosyal kısıtlamalar hakkındaki görüşlerini değiştirdi. Ahlaki ve dinî yasaklar ender olarak kusursuz bir şekilde uygulan-

⁸² Sidney Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (New York: Viking), 123; Drummond ve Wilbraham, *Englishman's Food*, 54; Courtwright, *Forces of Habit*, 28; Johann Gottlob Kruger, *Gedanken vom Caffee, Thee, Toback und Schnuftoback* (Halle: Verlegt von Carl Hermann Hemmerde, 1746), 2-3; Hames, *Alcohol*, 67; Russell R. Menard ve John J. McCusker, *The Economy of British America, 1607-1789* (Chapel Hill: U. of North Carolina Press, 1985), 121.

⁸³ Niall Ferguson, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (New York: Penguin, 2008), 24-27; Mann, 1493, Bölüm: 1, 4; Henry Hobhouse, *Seeds of Change: Five Plants That Transformed Mankind* (New York: Harper and Row, 1986), 116-119; *Drugs and Narcotics in History*, Rudi Mathee, "Exotic Substances," ed. Roy Porter ve Mikulas Teich (Cambridge: Cambridge U.S., 1995), 45-47.

mıştır. Yine de bu yasaklar, yerel, yüz yüze gerçekleşen ekonomilere, görülmemiş topraklardaki görülmemiş insanlara görülmemiş malları satarak kâr elde edebilecekleri, paraya dönüşen ve küreselleşen ekonomilere kıyasla daha fazla güç kullandı. Para, lüks tuzağının en uç örneğiydi. Bir Lidya buluşu olan para hem bir takas hem de birbirine uzak yabancılar arasındaki alışverişlerde güven inşa etme aracı olarak giderek daha çok vazgeçilemez hâle geldi. Ancak, güven bu yabancılara veya herhangi bir kişiye karşı oluşturulmuyordu. Aksine bu güven, elde edilenler başkalarının mahvolması pahasına olsa bile paranın kendisine ve elde edebileceği her şeye karşı oluşuyordu. Ana hatları On yedinci yüzyılın sonlarıyla on sekizinci yüzyıl sırasında ortaya çıkmaya başlayan limbik kapitalizm, temelde bu özel tuzağın çenelerinin kenetlenmesiydi.⁸⁴

⁸⁴ Harari, *Sapiens*, Bölüm: 10.

KİTLESEL HAZLAR

1899'da Pierre Louys adlı zamanın trendine uygun Fransız bir yazar, Louvre [Müzesi] mezar taşını satın aldıktan sonra Paris'te hortlayan Antik Yunan bir hayat kadınının öyküsü olan *Yeni Bir Haz*'zı yayınladı. Öykünün kahramanı olan Callisto, bir gece bir şairle karşılaşır. Şaire tüm tekdüze evlerden ve bilgide, güzellikte veya müstehcen albenide kendisini geçemeyen tüm kalın kafalı Parislilerden dert yanar. Şairi yatağa atarak haklı olduğunu kanıtlar. Callisto iki bin yılın hazsal bir zarafet getirmediğini bildirir. Modern keyifler onun severek hatırlanan hazlarının yanında donuklaşır.

Sonrasında şair Callisto'ya sigara ikram eder. Callisto, "Sanatçı olmana rağmen sen de bu saçma eylemden haz alanlardan mısın?" diye sorar. Şair, "Günde altmış kez" diye yanıtlar. Merakla dumanı içine çeker. Sessiz kalır. Paketi eline alır. Sonra "yavaşça, birinin en değerli nesnelere gösterdiği özenle" onu, yatağa uzanmış olan vücudunun üstüne koyar.¹

Nikotin ve sonraki yıllarında morfin, kokain ve şampanyaya düşkün olan Louys, söylendiğine göre karısının kendisi için son bir

¹ Pierre Louys, *Biblys: Leda, A New Pleasure*, çev. M. S. Buck (New York: privately printed, 1920), 119-122.

sigara yakmasından birkaç dakika sonra, elli beş yaşında öldü. Mezar taşında “yeni hazlardan öldü” yazabilirdi. Nitekim, 1893 yılında geçen Callisto hakkındaki öyküsü Belle Epoque döneminin yeni hazlarını birçok yönden göstermiş olabilir. Yazar bir sigara ikram etmek yerine Callisto’yu Bon Marte’da gezintiye çıkarmış olabilir.² Her türlü boş zaman gezintileri için giysilerin, bol miktarda Doğu halılarının, parfümlerin ve taftalı elbiselerin sergilendiği dünyanın en önde gelen mağazası, kendisini bir burjuva tüketici cenneti hâline getirmişti. Yönetim, alışverişten fazlasını isteyenler için opera konserleri, şaraplar ve tatlı ikramları olan açık büfe yemekler ve günde beş bin porsiyon yemek çıkaran bir mutfaktan kavrulmuş dana biftekleri sundu.³

Yazar, hazzın üst katmanlarından aşağı yönde bir maceraya atılsaydı, Callisto’yu Paris’in yüzlerce *kafe-konserlerinden* birine, egzotik içeceklerin, şehvetli müziğin, step dansçılarının, kaba komedi ve arka oda buluşmalarının yapıldığı dumanlı gece mekânlarından birine götürebilirdi. Hepsi menüde vardı. Callisto’yu Moulin Rouge’a götürebilir ve şeffaf donlarla performans sergileyen yıldız kankan dansçısı Louise Weber’ın litografisi ile ün kazanan, mekânın müdavimi Henri de Toulouse-Lautrec ile tanıştırebilirdi. Weber dans ederken Toulouse-Lautrec, Callisto’ya bir bardak şekerli apsent sunabilirdi. Seri üretilen, hafif halüsinojenik bu likörün tüketimi on yılda neredeyse üç katına çıkmıştı. Ressam ona daha sıradan bir şey sunmayı seçmiş olsaydı, Edouard Vuillard ve Pierre Bonnard gibi diğer sanatçı arkadaşlarını yere serecek kadar güçlü olan kendi tasarımı kokteyllerinden birini ikram ederdi. Callisto’dan hoşlan-

² Bon Marte, Paris’teki büyük bir mağazadır. 1838 yılında açılmıştır ve modern büyük mağazaların öncülerinden biridir (Ç.N).

³ “Yeni Bir Zevk” 1899’da ortaya çıkmış olsa da açılışı “dört yıl önceki, belki beş yıl” Paris’e atıfta bulunur. Sonraki bir referans, 9 Haziran Cuma, yılı tam olarak 1893’e götürür. Ayrıca bkz. H. S. Clive, Pierre Louys (1870-1925): *A Biography* (Oxford: Clarendon Press, 1978), 212-213, 216. Michael B. Miller, *The Bon Marte: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869-1920* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 1981), Bölüm: 5.

maya başlamış olsaydı -Toulouse-Lautrec, sifilis [frengi] ve alkolizmden mustarip bir zamparaydı- zengin avcısı hayat kadını, müstehcen portrelerde usta bir fotoğrafçı olan arkadaşı Paul Sescou'yu ziyaret etmeye götürebilirdi. 1893'te Paris, dünyanın müstehcen fotoğraf merkezi idi ve gelişen pornografi endüstrisine ev sahipliği yapıyordu.

Lyon'daki fabrikalardan çıkan işçileri filme alan Ağustose ve Louis Lumiere'nin izniyle filmler 1895'te Paris'te gösterime girdi. Sadece bir yıl sonra Paris'te, hayalî düğün gecesinde aktris Louise Willy'yi soyunurken filme alan Eugene Pirou ve Albert Kirchner sayesinde daha az masum filmler gösterilmeye başladı. *Le Coucher de la Mariee* öyle bir sansasyon yarattı ki Pirou ve Kirchner, filmlerini Nice'deki gazino da dâhil olmak üzere birçok yerde sergilediler. Film reklamcılığına öncülük eden Georges Melies ve daha sonra sinemayı sanayileştirmekle övünen Charles Pathe gibi gelişme çağındaki yeni sinema efsaneleri de striptiz akımına katıldılar. Bu kişilerin çabaları yeni bir müstehcen film türü başlattı, *scenes grivoises dun caractere piquant* - şuh bir karakterin şımarık sahneleri.⁴

İster egzotik olsun isterse sıkıcı, Belle Epoque Parisi'nin hazları, bir yüzyıl önce hayal bile edilemeyecek şekilde tanıtıldı ve özgürleştirildi. Parisliler asfalt üzerindeki çizimlerden çatılardaki panolara kadar baktıkları her yerde reklamları görür oldular. Çoğu billboardlarda fotoğrafçıların hizmetleri halka sunuldu. Küçük kartlar üzerine uygulanan ucuz albümin baskı olan *kartvizitlere* olan talep sayesinde fotoğrafçı loncaları yüzyılın ortalarından itibaren zenginleşti. 1890'larda sıra, ahşap gravürlerden çok daha ucuza mal olan ucuz kâğıt ve yarı tonlu [halftone] fotoğrafların avantajlarından yararlanan resimli dergilerdeydi. Temmuz 1889'da kısa süre önce tamamlanan Eyfel Kulesi'ni gösteren ilk renkli yarı ton fotoğraflar *Paris*

⁴ *Who's Who of Victorian Cinema*, ed. Stephen Herbert ve Luke McKernan (London: BFI Publishing, 1996), 80,106,111-112; Patrick Robertson, *Robertson's Book of Firsts: Who Did What for the First Time* (New York: Bloomsbury, 2011), 9.

Illustré'yi süsledi. Anıtı bir kadeh eşliğinde düşünmek isteyenler çok uzağa gitmek zorunda değillerdi. 1880'lerin sonlarına gelindiğinde Paris'te 1789 Devrimi'nin [Fransız Devrimi] on katı otuz bin meyhane vardı. Bu meyhanelerin birçoğu çinko tezgâhları ve içki şişelerinin dizili olduğu yeni Amerikan tarzı barlardı.⁵

1926'da bu barların müdavimlerinden biri olan gurbetçi yazar Ernest Hemingway *Güneş de Doğar*'ı yayınladı. Romanın bir dizi alkolik karakterleri arasında iki türlü iflas ettiğini açıklayan bir İskoç olan Mike Campbell da vardı: "Yavaş yavaş ve sonra aniden." Bu aynı kelimeler, insanların haz repertuarlarını nasıl genişlettiğini de anlatmaktadır. Her ne kadar bin yıldan beri hazları keşfediyor, icat ediyor, rafine ediyor ve ticaretini yapıyor olsalar da gerçek kitle pazarı 1660'dan 1880'e kadar uzun on sekizinci yüzyıla kadar gelişmedi. Bilim ve sanayideki ilerlemeler ve buna bağlı olarak teknoloji ve kentleşmedeki değişikliklerle hazzın özgürleşme hızı on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yeniden ivme kazandı. Louys veya Hemingway Parisi'nin en fakir mahallesinin bile sabahleyin koşuşturulan gazeteler ve litre bazında ucuz şarap satan duman altı kafeler vardı. Daha varlıklı olanlar, misafirlerine evlerinde kesme cam sürahilerde meyve kokulu likörler sunabiliyorlardı.⁶

Sosyal tarihçiler, üst sınıfların dışındaki insanların ne zaman ve nasıl yaşamı sürdürmek için gerekli olmayan malların ve ticari hizmetlerin edinimine, şatafatına ve hoşlanılmasına tutkuyla bağlı tüketiciler hâline geldiklerini sorguladı. Sosyal tarihçilerin ortak kararı, tüketiciliğin Batı'da Sanayi Devrimi'nden çok önce, on yedinci ve

⁵ Edmondo de Amicis, *Studies of Paris*, çev. W. W. Cady (New York: G. S. Putnams Sons, 1887), 16-17; Robertson, *Book of Firsts*, 227; Gina Hames, *Alcohol in World History* (London: Routledge, 2012), 70; Doris Lanier, *Absinthe: The Cocaine of the Nineteenth Century* (Jefferson, N.C.: McFarland, 1995), 21.

⁶ Ernest Hemingway, *The Sun Also Rises* (New York: Charles Scribners Sons, 1926), 136, ve *A Moveable Feast* (New York: Charles Scribners Sons, 1964), 1,14, 50.

on sekizinci yüzyıllarda geliştiğidir. 1743'te kahvesini porselen kaplardan gururla içen Alman taşralılar zaten tüketiciydi. Bunu izleyerek fabrikaların, şehirlerin, mağazaların ve reklamların gelişimi, sadece bu insanlardan daha fazlasını yaratmış oldu. Her ne kadar haz tarihçesi, tüketim tarihinden farklı ve net bir şekilde daha eski olsa da her ikisinin de hızının aynı anda artması bir rastlantı değildir.⁷

Bu tempo, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların sonlarında sanayileşmenin ortaya çıkmasıyla daha da arttı. İngiltere'den başlayarak ve kısa bir süre sonra Avrupa'nın geri kalanında, Kuzey Amerika ve Japonya'daki girişimciler ve hükûmetler, imalat, ulaşım ve iletişimde devrim yaratmak için bilim, teknoloji, enerji ve finans alanındaki atılımları kullandılar. Hızla büyüyen şehirler, toplu üretim ve tüketimin yanı sıra göç, yönetim ve ticaret merkezleri hâline geldi. Sorun, fabrikalarından ve depolarından çıkan mal akışının dünyanın hazzal manzarasını homojenleştirmesine karşın aynı şehirlerin kötü alışkanlıkların ve bağımlılığın yuvası hâline gelmesiydi.

BUĞULU HAZLAR

Daha çok Mark Twain olarak bilinen Amerikalı yazar Samuel Clemens, otobiyografisinde 1835'te doğduğu mezra olan Florida, Missouri'deki amcasının köy dükkânını anlattı. Dükkân mütevazıydı. Raflarında birkaç rulo patiska vardı. Tezgâhlarda tuz, uskumru, kahve, barut ve peynir sergileniyordu. Tezgâhların arkasında, New Orleans şekeri ve pekmezi fiçıları ve uygun bir şekilde fiçılanmış yerlilerin mısır likörü vardı. Clemens, "Bir çocuk beş veya on sent değerinde bir şey satın alırsa fiçidan yarım avuç şeker alma hakkı vardı; bir kadın birkaç metre [yarda] patiska satın alırsa her zamanki bedava parçalara ek olarak bir iplik makarası alma hakkına sahipti; bir adam küçük bir şey satın alırsa istediği kadar viski yuvarlamakta

⁷ Peter Stearns, "Teaching Consumerism in World History," <http://worldhistoryconnected.press.illinois.edu/i.2/stearns.html>.

özgürdü” diye hatırlıyordu. “Purolardan hoşlandıysa yüz tanesini otuz sentten alabilirdi. Ama tütün yetiştirilen bu ülkede pipo içmenin hiçbir maliyeti olmadığı için çoğu insan bunlara para yetiştirmeye çalışmadı.”⁸

Missouri’nin doğusu zengin topraklara ve bol yağışa sahip olsa da bu köy dükkânındaki bolluk, bereketli ürünlerden daha fazlaydı. Genç Clemens’in bir gün kaptanlık yapacağı buharlı gemiler olmasaydı kahve, şeker ve pekmez Mississippi Nehri’nin akıntısına zıt yönde ucuza gönderilemezdi. 1815 ile 1860 arasında nehrin yukarısındaki nakliye maliyetleri en az on kat, nehrin alt tarafındaki maliyetler ise dört kat azaldı. Ortaya çıkan ulusal pazar, Missouri mağazalarının Massachusetts’te üretilen pamuklu kumaşları satmasını sağladı.⁹

Alışverişin yanında hediye olarak verilen viski olasılıkla yerel kökenlidir. Ancak viskinin maliyeti de benzer şekilde düşmüştü. Öyle ki viski uzun zamandan beri ulusal içki olan romun yerini almıştı. Yakıt ve işçilikten tasarruf etmek için ısı değişimi ve sürekli lapa beslemenin kullanıldığı sürekli damıtma ile hızlı, eşit ısıtma sağlayan buhar damıtma gibi yenilikler hem daha kaliteli hem de daha fazla viski üretilmesini sağladı. 1823 gibi erken bir tarihte ABD Patent Ofisi’ne giden yolu geride bırakan üreticiler, kile [36,5kg] başına galonla [3,78l] övünen üreticiler, bir nesil öncesinden iki veya üç kat daha fazla verim sağlıyordu. Pratikte tek değiştirmedikleri şey, yıllandırılan viskinin tadını artıran meşe fiçilerin kullanılmasıydı. Ancak bu çok eski gelenek bile yüzyılın sonlarında maliyet düşürücülerinin kurbanı oldu. Sözde harmanlayıcılar, ham alkollü içkilerini karamelize şeker, kuru erik suyu, sülfürik asit, kırmızı böcek boyası, amonyum sülfat ve cezbedici renk ve tada sahip diğer bileşenlerle “yıllandırdı”.¹⁰

⁸ *Autobiography of Mark Twain*, C. 1, ed. Harriet Elinor Smith vd. (Berkeley: U. of California Press, 2010), 64-65.

⁹ George Rogers Taylor, *The Transportation Revolution, 1815-1860* (New York: Harper and Row, 1951), 136.

¹⁰ Ian R. Tyrrell, *Sobering Up: From Temperance to Prohibition in Antebellum America, 1800-1860* (Westport, Conn.: Greenwood, 1979), 26; W. J.

Her yerde damıtıcılar tasarruf etmenin yollarını buldu. Meksikalılar, geleneksel olarak yeraltı çukurlarında pulque, mezcal ve tekila için temel malzeme olan agave (sabır otu) kavırdı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında artan talebi karşılamak adına tuğla fırınlar inşa ettiler ve daha sonraları bunları lokomotif boyutlarındaki buharlı otoklavlarla değiştirdiler. Başka yerlerde ise karbon filtreleme gibi yerel yenilikler ve ezmeleri ısıtma ekipmanları gibi ithal teknolojiler daha düşük maliyetle daha gelişmiş içecekler üretilmesini sağladı. Sonuçlar özellikle Rusya açısından çarpıcıydı. Rusya’da sözleşmeli köylüler az bir ücret karşılığında temel malzemeleri topladılar; ardından ağır vergiye tabi alkollü içkiler içme ayrıcalığı için üretim maliyetinin yüz katını veya daha fazlasını ödediler. Muhtemelen tarihin en yozlaşmış ve kalıcı sarhoşluk temelli sömürü sistemiydi.¹¹

On dokuzuncu yüzyılda cin veya votka gibi “endüstriyel” ve şarap veya bira gibi “doğal” içkilerden söz etmek olağan sayılıyordu. Özellikle bağcılar şaraplarını pastörize etmeye ve bira üreticileri biralarını şişelemeye başladıktan sonra bu aradaki fark biraz yapay

Rorabaugh, *The Alcoholic Republic: An American Tradition* (New York: Oxford U.S., 1979), 69-75; Henry G. Crowgey, *Kentucky Bourbon: The Early Years of Whiskey Making* (Lexington: U.S. of Kentucky, 1971), Bölüm: 3; Henry H. Work, *Wood, Whiskey and Wine: A History of Barrels* (London: Reaktion, 2014), Bölüm: 12; Reid Mitenbuler, *Bourbon Empire: The Past and Future of Americas Whiskey* (New York: Viking, 2015), Bölüm: 7,9; Robert Somers, *The Southern States since the War, 1870-71*, ed. Malcolm C. McMillan (University, Ala.: U. of Alabama Press, 1965), 79, 245.

¹¹ Chantal Martineau, *How the Gringos Stole Tequila: The Modern Age of Mexico’s Most Traditional Spirit* (Chicago: Chicago Review Press, 2015), 27, 59-60; George E. Snow, “Alcohol Production in Russia,” *The Supplement to the Modern Encyclopedia of Russian, Soviet and Eurasian History* içinde, C. 1, ed. George N. Rhyne (Gulf Breeze, Fla.: Academic International Press, 1995), 194; Mark Lawrence Schrad, *Vodka Politics: Alcohol, Autocracy, and the Secret History of the Russian State* (New York: Oxford U.S., 2014), 79.

kaldı. Biz ancak günümüzde ne anlama geldiğini biliyoruz. Asıl büyük hikâye -ve büyük endişe- mekanize damıtma fabrikalarından akan içki seliydi. 1824 ile 1874 yılları arasında İngiliz nüfusu yüzde 88 arttı. Bira satışları aşağı yukarı aynı tempoyla yüzde 92 arttı. Buna karşın yerli alkollü içki satışları yüzde 237, yabancı alkollü içki yüzde 152 ve şarap yüzde 250 arttı.¹²

İthal alkollü içkiler ve şarapla ilgili olan son iki istatistik azalan nakliye maliyetini de yansıtmaktadır. Pancar şekeri gibi yerel veya bölgesel olan ürünler, on dokuzuncu yüzyılın son kırk yılında küresel hâle geldi. Hamburg'a demirleyen çelik gemiler, pazarlamak için üretilmiş olan tropikal ürünleri boşalttı; Alman kimya bilgisi ve Polonyalı iş gücü ile rafine edilmiş olan pancar şekeri yığınlarını alarak Süveyş Kanalı'ndan Hindistan ve Çin'e doğru yol aldı. Şeker kamışını farmakopelerine ve mutfaklarına ekleyen ilk uygarlıklar arasındaki Hintliler ve Çinliler, Avrupa'nın şeker dampinginin etkin hedefi hâline geldi.¹³, ¹⁴ 1830 ile 1880 arasında transatlantik nakliye maliyetleri yarı yarıya düştü. 1914'te nakliye maliyetleri tekrar yarı yarıya düşmüştü. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortalama buharlı gemi boyutu ve hızı ikiye katlandı. Yirminci yüzyılın başlarında Atlantik'in beş günde geçilmesi sıradan hâle geldi. Amerikalı züppe bir cerrah olan William Halsted, gömleklerini düzgün bir şekilde yıkanması için Paris'e göndermişti. Dedikodulara göre Hindistan'ın gelecekteki başbakanının babası olan Pandit Motilal Nehru, aynı şey için Süveyş Kanalı'nı kullanmıştı. Daha az müşkül-pesent tipler buharlı gemileri cinle doldurup Afrika kolonilerine gönderdi. 1900 ile 1910 yılları arasında alkollü içki ithalatı Gold

¹² Rod Phillips, *Alcohol: A History* (Chapel Hill: U. of North Carolina Press, 2014), Bölüm: 9, s. 177.

¹³ Ulbe Bosma, *The Sugar Plantation in India and Indonesia: Industrial Production, 1770-2010* (New York: Cambridge U.S., 2013), Bölüm: 5.

¹⁴ Farmakope, tıbbi ilaçların dozları, formülleri ve kullanımlarını içeren listelere ait bilgilerin bulunduğu kitas. İlaç üretiminde kullanılır. Yasal ve bilimsel olarak uyulması gereken kuralları ve yöntemleri içerir (Ç.N).

Coast'ta yüzde 50'nin üzerinde ve Güney Nijerya'da ise yüzde 100'ün üzerinde artmıştı.^{15, 16}

Limanların veya nehirlerin olmadığı bölgelerde buharlı lokomotifler malların ve yolcuların akışını hızlandırırken aynı zamanda metropolün kontrolünü de sıkılaştırdı ve lüks mallara artan iştahı besledi. 1926'da H. G. Wells, Provence köylülerinin zeytin ağaçlarını kesip bükülmüş dallarını çatırdayan ateşlere fırlattığını anlattı.

Tüm bu köylüler, yasemin uğruna zeytinlerinden vazgeçmiş gibi görülüyor ve yaseminleri Paris, Londra ve New York'taki geçici ve istikrarsız lüks dünyasına hizmet eden Grasse'deki parfüm fabrikaları için yetiştiriyorlar.¹⁷ Parfümdeki bir moda değişikliği veya kimyagerin biraz marifeti, bu çiçek yetiştiriciliğinin kanını ortadan kaldıracabilecek ve sonrasında bu yamaçlar belanın ne olduğunu anlayacaktır; giden zeytin ağaçları sonsuza dek gitmiştir. Öyle veya böyle kendi kendine yeten bu kırsal kesimin kaderinin büyük tüketim merkezlerine bağlı olduğunu algılıyorum; bu küçük gizli demiryolları, tüm yerel özerkliği tüketen şehir mantarlarının vantuzları gibidir. Buradaki kırsal yaşam sinsice tamamen Paris'e boyun eğdirilmiştir.

Aslında bu insanlar, Nice'e giderken Grasse'den geçen zengin Parislilerin kocaman lastikli arabaları için kauçuk toplayan bitkin Vietnamlılar kadar boyun eğdirilmiş değildir. Buhar, çelik ve kablo ile birbirine bağlı ve hâlâ sömürgeleştirilmiş bir dünyadaki tropik bölgeler, efendilerinin keyfi için yağmalanan geniş bir depo olarak kaldı.¹⁸

¹⁵ Niall Ferguson, *Empire: How Britain Made the Modern World* (London: Penguin, Allen Lane, 2002), 166; S. Robert Lathan, "Dr. Halsted at Hopkins and at High Hampton," *Baylor U. Medical Center Proceedings* 23 (Ocak 2010): 35; *GAA*, Charles Ambler, "The Specter of Degeneration: Alcohol and Race in West Africa in the Early Twentieth Century," 106.

¹⁶ Gold Coast: günümüz Gana Cumhuriyeti'nin olduğu coğrafik bölge (Ç.N).

¹⁷ Grasse, Fransa'nın Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgesinde bir komündür. Bu kasaba dünyanın parfüm başkenti olarak bilinmektedir (Ç.N).

¹⁸ H. G. Wells, *The World of William Clissold*, C. 1 (New York: George H. Doran, 1926), 100, 101.

Barışın Ekonomik Sonuçları'nda (1919) John Maynard Keynes, az çok kendine yeten ulusal ekonomilerin bir derlemesi olan 1870 Avrupası'nı Ağustos 1914'teki küresel Avrupa ile karşılaştırdı. Keynes, "Yeni Avrupa'da orta ve üst sınıflar, kolaylıklar, rahatlıklar ve olanaklar açısından diğer çağların en zengin ve en güçlü hükümdarlarının erişebileceklerinin ötesinde *"düşük bir maliyetle ve en az zahmetle, yararlanabilecekler. Londra sakinleri yatağında sabah çayını yudumlarken telefonla sipariş verebilir, bütün dünyadan çeşitli ürünler içinde uygun gördüğü miktarın kısa sürede kapısına teslim edilmesini bekleyebilir"* diye yazıyordu. Seyahat etmek isterse, kolayca *"herhangi bir ülkeye veya iklime ucuz ve rahat ulaşım araçları ile pasaport veya başka bir formalite olmadan"* ve hatta yerel dil veya gümrük bilgisi olmaksızın gereksinimlerini karşılamaya yetecek kadar nakit ile gitmeyi garanti altına alabilirdi.¹⁹

Keynes'in 1870-1914'teki Avrupalı altın çağı, yirminci yüzyılın sonlarında savaş, devrim, ekonomik kriz ve daha fazla savaş dönemlerinin ardından yeniden başlayan modern küreselleşmenin ilk aşamasını temsil etti. Küreselleşmenin her iki aşaması da kötü alışkanlıkların yayılmasını teşvik etti. Sınırlar geçirgen, kaçak mallar gizlenebilir idi. Bir Fransız firması, "ağzı sıkı olan" Alman doktorların ve eczacıların başka türlü elde edemediklerini posta ile alabileceklerinin reklamını yaptı. Bir Alman doktor, usturuplu reklamın morfin içerip içermediğini sordu. "Evet" diye cevap geldi. Sipariş vermeyince ikinci bir mektup aldı. İlaç, yarı fiyatına teklif ediliyordu.²⁰

Küreselleşme daha az tartışmalı malları özgürleştirdi. Singapur'lular konserve ananas, İtalyanlar sardalya gönderdiler. Eğlence-

¹⁹ John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (New York: Harcourt, Brace, 1920), 9, 11.

²⁰ Jeffrey D. Sachs, "Twentieth-Century Political Economy: A Brief History of Global Capitalism," *Oxford Review of Economic Policy* 15 (Winter 1999): 90-101 (phases); "Morphine [sic] from Mail Order Houses," *JAMA* 48 (1907): 1280.

ler de aynı küresel dalgayla sürükleniyordu. 1907'de Hawaïi doğumlu George Freeth Jr., kendisini ziyarete gelen romancı Jack London'a Calvinist misyoner etkisi azaldıkça canlanan antik sörf sporu hakkında ders verdi. Calvinist olmayan London heyecanlanmıştı. California'yı gezmeyi planlayan Freeth için bir referans mektubu ve popüler bir Amerikan dergisine de pırıl pırıl bir özgeçmiş yazdı. Freeth, Batı Yakası'na geldikten sonra yerel muhabirlerin de dikkatini çeken büyük kalabalıklar önünde sörf gösterileri yapmaya başladı. Californialı bir sörfçü ve cankurtaran olarak kariyer yapan Freeth, gösterilerini 1919'a kadar başka bir uluslararası gezgin olan grip virüsü hayatını elinden alana dek sürdürdü. Redondo Beach İskelesi'ndeki büstü, su sporlarının bu misyonerini onurlandırmaktadır.²¹

Sörf yapmak da dövme yaptırmak ve esrar içmek gibi yeni gelişmekte olan küresel sistemin çeperinden çekirdeğine doğru yayılan bir eylemdi. Aslında tipik olan, yeni hazların endüstriyel çekirdekten çepere yayılmasıydı. Paris'teki ilk sinema filmlerini gösterdikten sonraki iki yıl içinde Lumiere kardeşler, Uppsala'dan Sydney'e kadar şehirlere eğitilmiş operatörlerini yolladılar. Seyirciler Çar II. Nikola'nın taç giyme töreni gibi gösterileri aval aval seyreliyorlardı. Dört yıl içinde filmlerini Pekin ve Tokyo'da gösteriyor olmuşlardı. Derme çatma sinema perdelerinde görülemeyenlere kitaplarda ve resimli dergilerde göz atılabiliyordu. Tarihçi Jurgen Osterhammel, "On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan yeniliğin, insanların uzak diyarlara ve kültürel sınırların ötesine haber göndermesine ve uzak diyarlarda üretilen fikirlere ve eserlere aşina olmalarına izin veren medyanın yayılması" olduğunu yazdı.

²¹ Arthur C. Verge, "George Freeth: King of the Surfers and California's Forgotten Hero," *California History* 80 (Summer-Fall 2001): 82-105.

Yeninin şoku: 11 Nisan 1925'te, botanik araştırmacı Joseph Rock taşınabilir fonografini bazı sakinlerinin Mançu tarzı kuyruklar takacak kadar izole olduğu bir Gansu köyü olan Qingshui'de kurdu. Rock, günlüğüne "Fonograf gibi bir şey görmemişlerdi ve Caruso'nun 'Celeste Aida', 'Rigoletto'nun Dörtlüsü' vb. dinlerken şaşkınlıkla müzik kutusunun etrafında toplandılar" diye yazdı. Bazı izleyiciler, Rock'ın bir başka mekanik yeniliğiyle daha çok ilgileniyor gibiydi: araştırmacı kamerası.

Süreç asimetrik olarak işliyordu. Anahtar fikirler ve eserler, sosyologların *referans toplumlar* olarak adlandırdıklarından geldi. Çin bir zamanlar Japonlar, Koreliler ve Vietnamlılar için kültürel ipuçlarının ve Orta Doğulular ile Avrupalılar için moda ürünlerin kaynağı olan büyük bir referans toplumdur. Ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru en önemli referans toplumlarının tümü Batılıydı: İngiltere, Fransa, ardından Almanya ve ABD.

İngilizce veya Fransızca konuşup da Batılı olmayan elitler, çok daha kolay etkileniyorlardı. Motilal Nehru Paris'e yıkanmak üzere

gömlüklerini göndermiş olabilir veya olmayabilirdi. Ama yüzme havuzları ve tenis kortları inşa ettirdi ve dünya insanı oğlunu bilim öğrenmek için Cambridge'e gönderdi.²²

ŞANS HAZLARI

Bir yüzyıl sonra Nehru, oğlunu küreselleşmenin ikinci aşaması sırasında baskın referans toplum ve yeni haz buluşlarında tartışmasız lider olan Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bir üniversiteye göndermiş olabilir. Ancak modern çağın çoğunda bu ayrıcalık Batı Avrupa'ya aitti. Avrupalılar orkestra müziği, büyük opera, kamu sanat müzeleri, endüstriyel mayalama, gastronomi restoranları, lüks oteller, büyük mağazalar, elektrikli vibratörler, alkaloid ve sentetik uyuşturucular, enjektörler ve ampuller, radyo vericileri, kokteyl partileri, çıplaklar kampları, resimli kartpostallar, üç boyutlu görseller, motorlu arabalar ile araba yarışlarını ve dünyanın en popüler sporlarını icat ettiler. İmparatorluklar, hepsinden öte Britanya İmparatorluğu, futbol, kriket ve ragbi gibi oyunları dünyaya yaydı. Her biri üçlü tehdit oyunuydu: akış üretebilen disiplinli bir haz; bahis için bir ortam; ve üyeleri arasındaki gizemli dille yoldaşlık ve şakalaşmanın tatminini sunan karmaşık bir gösteri.²³

²² Jürgen Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, çev. Patrick Camiller (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2014), 42, 911-912 (reference societies, quotation); Maria Misra, *Vishnus Crowded Temple: India since the Great Rebellion* (New Haven: Yale U.S., 2008), 58, 175-176.

²³ Andrei S. Markovits ve Steven L. Hellerman, *Offside: Soccer and American Exceptionalism* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2001), Andrei S. Markovits ve Lars Rensmann, *Gaming the World: How Sports Are Reshaping Global Politics and Culture* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2010), hiyerarşi düzenini ve beyzbol gibi Amerikan favorilerinin kritik 1870-1930 döneminde büyük ölçüde doldurulmuş olan küresel "spor alanlarına" neden yalnızca kısmen girmiş olduğunu açıklar. Bununla birlikte, diğer açılardan - filmler, popüler müzik, radyo, eğlence parkları ve abur cubur [fast food] - Amerika Birleşik Devletleri, tüketici hazzındaki devrimde öncü bir rol üstlendi.

Dünya dillerinde “*piyango*” ve “*gazino*” (Japonca’da *kajino*) benzerlerinin görülme sıklığı, Avrupa kökenli kumar buluşlarının yaygınlaşmasına tanıklık etmektedir. On yedinci yüzyılın ortalarından önce kumar, Barok ressamların favori konusu olan dolandırıcıların kurbanı hevesli amatörlerin sosyal bir etkinliği idi. Profesyonel bir kumarbaz olmak, sahtekâr olmak demekti: Hiç kimse, sadece şans oyunlarından tutarlı bir yaşam sürdürecektik kadar şanslı değildi. Büyük kayıplara bağlı sarhoşluk ve çaresizlikle ağırlaşan hileli oyun konusundaki anlaşmazlıklar, kumar oynamaya hak ettiği ünü kazandırmıştı.

Daha sonraları matematikçiler kumara istatistiksel sıralamayı getirdiler. 1663’te Girolamo Cardano’nun kumar olasılıklarının öncü bir çalışması olan *Şans Oyunlarının Kitabı* [*Liber de Ludo Aleae*], ölümünden sonra ortaya çıktı. İlk modern matematikçilerin - Blaise Pascal, Pierre de Fermat, Christiaan Huygens, Pierre Remond de Montmort, Jakob Bernoulli ve Abraham de Moivre’in - *ne neder*’i geliştirmeleriyle tüm şans oyunlarının olasılıklarını kesin olarak tahmin etmek mümkün oldu. Oranların ne olduğunu ve nasıl ayarlanacağını bilmek (örneğin, bir rulet çarkına çift sıfır ekleyerek), profesyonel kumarbazların dürüst oyunlar oynamalarına ve buna rağmen düzenli bir kâr elde etmelerine olanak tanıdı. “Kasa avantajı” hiçbir zaman hile yapmayı ortadan kaldırmadı. Cazibesini azalttı.

Hükûmetler ve girişimciler, piyangolar ve kumarhaneler aracılığıyla kasa avantajından nemalandı. Piyangolar, Avrupa’daki ve tutucu Protestan Massachusetts dâhil sömürgelerdeki kamu ve hayır işlerini finanse etmenin popüler bir yoluydu. 1756’da Sömürge Genel Mahkemesi, Harvard Koleji’ne (Üniversitesi’ne) yurt inşaatını piyango biletleriyle finanse etme yetkisi verdi. Bu girişim 1772’de başladı. Ancak Amerikan Bağımsızlık Savaşı sonrasına kadar tamamlanamadı. Bu mücadeleden ciddi olarak ekonomik kayba uğrayan George Washington’un yardımcısı Peregrine Fitzhugh, ailesinin servetini geri kazanmak için özel bir piyango düzenledi. Eski

dostlarından bir tür kibar dilencilik anlamında bilet satın almalarını istedi.²⁴

Buna karşın on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda tüm Avrupa'da filizlenen kumarhanelerin hepsi ticari amaçlıydı. Orijinal Venedik'in Özel Odası, 1638'de açıldı.²⁵ Il Ridotto, çoklu oyun, hızlandırılmış oyun, saatlerce süren ve kahve ile çikolatadan kaliteli şarap ve peynirlere kadar çeşitli yeme içme oyalanmalarından oluşan temel kumarhane modelini belirledi. Cinsel macera da sunulan olanaklardandı: Kazanova, Özel Oda müdavimiydi. Faro [iskambil oyunu] masasında kazanınca hizmetçilere bahşiş verir ve hanımefendileri hediyelere boğardı.

Zengin haz düşkünleri arasında popüler olan spa [kaplıca] merkezleri, tipik olarak yerel yöneticiler tarafından lisanslanmış ve vergilendirilmiş kumarhaneler için biçilmiş kaftanlardı. Bahçeleri, tiyatroları ve salonlarıyla ünlü Baden-Baden gibi kasabalar, Fyodor Dostoyevski gibi rulet fanatiklerinden Hesse'nin delegeler kurulu üyesi I. Wilhelm gibi hovarda yöneticilere kadar tutkulu kumarbazlara verdikleri yıkımla da ünlendiler. Kumarhaneler ve diğer kumarhane türleri, özellikle aristokratların servetleri için çok yıkıcı olduğundan on dokuzuncu yüzyılda birleşmekte olan ulus-devletler kumar oynamayı kısıtlamaya veya yasa dışı ilan etmeye başladı. Önce Fransa, sonra Almanya sert önlemler alınca

²⁴ "Harvard in the 17th and 18th Centuries," <http://hul.harvard.edu/lib/archives/111718/pages/highlights/highlightio.html>; Peregrine Fitzhugh letter of solicitation, 23 Şubat 1793, *American Historical Manuscript Collection*, New-York Historical Society, New York City. David G. Schwartz, *Roll the Bones: The History of Gambling* (New York: Gotham, 2006), Bölüm: 2-6, David T. Courtwright, "Learning from Las Vegas: Gambling, Technology, Capitalism, and Addiction" *UNLV Center for Gaming Research: Occasional Paper Series*, no. 25 (May 2014).

²⁵ Il Ridotto (İtalyanca: "Özel Oda"), Venedik'teki San Moisè kilisesinin yakınındaki Palazzo Dandolo'nun bir kanadıdır. 1638'de Venedik'in şehir yöneticilerinin emriyle devlete ait bir kumarhaneye dönüştürüldü. Daha da önemlisi, Il Ridotto, Batı'nın ilk halka açık, yasal ticari kumarhanesiydi. Günümüzde Hotel Monaco olarak kullanılmaktadır (Ç.N).

küçük Monako Prenslığı kumarın tutunacağı yer oldu. Monako, 1868'de demiryolu bağlantısını da sağlayınca birinci sınıf vagonlar ve şık arabalarıyla gelen zengin Avrupalılar için başlıca kışlık kumar yerleri hâline geldi.

Monako'dan ayrıldıkları zaman cüzdanları oldukça hafiflemiş oluyordu. *"Dünyanın dört bir köşesinin altını, kumar masalarının şu anki çiftçisi [imtiyaz sahibi] M. [Francois] Blanc'ın aldığı tavize karşılık Prens'e ve tebaasına verdiği muhteşem vaatleri yerine getirmesini sağlamak için içeri akar."* Bir London Times muhabiri 1873'te şunları yazdı:

O zamandan beri Prens tüm vergileri kaldırabildi ve bu şanslı ülke güneşin tadını çıkarırken diğer tüm ülkelerden gelen aptallar onun servetine katkıda bulundu. Bu masal diyarında, neredeyse son frangını yeşil çuhanın üzerine bırakmış olan ziyaretçi, beynine kurşunu sıkmadan önce çok uygun bir fiyata M. Blanc tarafından yaptırılmış olan otelde enfes bir akşam yemeği yiyebilir. Kendisine sunulanların pahalılığından şikâyet etmek için bir nedeni olmasın diye ileri görüşlü spekülâtör, yılda 8.000 Sterlin harcamaktadır. Binlerce baştan çıkarmaya ikna edebilecek hiçbir şey göz ardı edilmez. Mükemmel bir grup en büyüleyici müziği çalar; kozmopolit koketler kumarhanenin içinde ve dışında dolaşırken mekanik gülümsemeleri, krupiyelerin tırmıklarıyla bankanın hazinesine topladığı altının şıngırtısına eşlik eder.

Ve böyle sürer gider. Lüks, güzel, gevşetici Monte Carlo, "gönüllü kurbanları"nın akıllarını tutkuların mükemmel bir birleşimiyle baskılayarak tuzağa düşüren parfümlü bir ağ idi.²⁶

Düşük bahisli kumar, tam tersine giderek mekanize hâle geldi. 1898'de icat edilen makaralı slot [kumar] makinesi hızla tutulur oldu. Mekanik ve daha sonraları elektronik "skorbordlar", yarış pisti operatörlerinin etkili bir şekilde ikili bahisleri bir araya getirmesine, değişen oranları hesaplamasına ve kazananlara -tabii ki

²⁶ 23 Nisan 1873'te New York Times'da yeniden basılmıştır "Monaco. Nice and Its Neighbors— The New Gambling-Place of the Old World."

kendi komisyonlarını düşerek- ödeme yapmasına izin verdi. Parkur sayısı azalmış olsa da bilardo salonlarını bahisçilerin cenneti hâline getiren telgrafın “yarış telleri” ile bahis genişlemiş oldu. Müdavimler o kadar büyülendiler ki atlarının binlerce mil ötede bitiş çizgilerine doğru dörtlüyle koştuğunu görebileceklerini hayal ettiler. Amerikalı bir gözlemci, “*Erkekler ve kadınlar, delikanlılar ve kızlar bağırıyor, atlarının kazanmaları için çılgınlık atıyorlar, heyecanla haykırıyorlar, parmaklarını şaklatıyorlar ve aşağı yukarı zıplıyorlar*” diye yazdı. “*Sanki parkurda kendilerinin olduklarını düşünüyorlar.*”²⁷

William F. “Bill” Harrah, kumarı popüler hâle getirmek için başka bir heyecan yarattı. 1937’de Harrah, California’dan Nevada’ya taşındı ve tombala salonlarından Reno ve Tahoe Gölü’ndeki kumar kulüplerine terfi etti. Blanc gibi Harrah da müşteri memnuniyetini artırmak için müşteri beklentisinin ve ortam havasının işe yaramasını sağlayan bir hâl ve ortam ustasıydı. O zamanlar üst ya da alt sınıf erkeklerin himayesindeki kumarhanelere egzotik bir tatil diye içi içini yiyen orta sınıf çiftleri çekerek hacmi artırabileceğini gördü. Ama önce çekingenliklerini yenmesi gerekiyordu. Masanın her iki tarafında hile yapanları bastırdı. Şov dünyasının yıldızlarını ve konuksever kadın personeli işe aldı ve ülke çapında reklam yaptı. Eski eş anlamlısını bir kenara bırakan Harrah, kumarı “oyun” olarak yeniden adlandırdı. Ve gözlüklü ziyaretçilerin kendilerini önemli ve şımarık hissettikleri ama asla keyifsiz hissetmedikleri bir şatafat sahneledi. “*Sadece biraz müzik olduğu gerçeği - ‘Ooh, vay canına! Bir yerde duymuştum’*” diye müşterilerinden birinin sesini taklit ederek hatırladı Harrah. “*Belki adam oynamak istiyor, belki hanımefendi de umursamaz değil ama biraz müzik olduğundan etrafta takılmak isteyebilir, öyleyse bu iyi bir iş.*”²⁸

²⁷ Harry Brolaski, *Easy Money: Being the Experiences of a Reformed Gambler* (Cleveland: Searchlight Press, 1911), 116.

²⁸ William F. Harrah, “My Recollections of the Hotel-Casino Industry...” (TS *Oral History*, 2 vols., 1980), 175, SC-UNLV.

PAKETLENMİŞ HAZLAR

Blanc'ın Monte Carlo kumarhanesi ve Harrah'ın Nevada kulüplerinin, kasa avantajı ve utangaçlığı çözen alkol dışındaki ortak yanları, tekil hazza yönelik ortamları riskli hazlarla kusursuz bir şekilde birleştirmeleriydi. Fikir yeni değildi. Shakespeare'in Bankside'inin sazdan oyun evleri ile birlikte genelevleri ve ayı çukurları vardı. Kyoto'nun "yüzen dünyasını" ziyaret edenler, sake, tütün, taze balık, telli çalgılarla müzik ve cilveli geyşalarla nehir kenarında yemek yiyorlardı. Blanc ve Harrah'da farklı olan şey, iş hacimleri ve tasarım düzeyi ile detaylara fanatiklik derecesinde verilen dikkatti. Blanc otelinin "şimdiye kadar yapılmış olan her şeyi, hatta Louvre Otel'i veya Paris'teki Grand Otel'i bile aşması gerektiğini belirtmişti. *"İnsanların Hotel de Monaco'dan övgüyle bahsetmesini ve böylece güçlü bir reklam aracı olmasını istiyorum."* Harrah da aynı amacı takip etti, doğru durmadığını düşündüğü için bir bardan altın varacağı kazıtacak kadar ileri gitti. Otel süitlerine iki banyo konulmasını garantiledi. Bu banyoların klas bir dokunuş katacağını ve çiftleri kumar salonlarına inmeleri için hızlandıracağını düşündü.²⁹

Bill Harrah kendi partisine katılmaktan çekinmiyordu. 1978'de kalp rahatsızlığından öldüğünde, yedi evlilik, sigara ve içki ile geçen hayattan sonra altmış altı yaşındaydı. Yine de ince tasarlanmış, ahlaki açıdan göze hoş görünür hâle getirilmiş haz mekânlarının Las Vegas'ta ve diğer kumar merkezlerinde ziyaretçilerin ceplerindeki parayı hortumlayan norm hâline geldiğini görecektik kadar da uzun yaşadı. Harrah tarzı gazino-tatil yeri, on dokuzuncu yüzyıl sonlarının ve yirminci yüzyılın en önemli trendlerinden birinin somut örneği oldu: hazların kitlelere pazarlanabilecek şekilde baştan çıkarıcı ve paketlenmiş kombinasyonlar şeklinde harmanlanması.

²⁹ Utagawa Toyohiro, *Summer Party on the Bank of the Kamo River* (ca. 1800), Minneapolis Institute of Art, <http://artstories.artsmia.org/#/o/122189>; "Monte-Carlo's Most Prestigious Palatial Hotel," Monte-Carlo Legend, [http://www.montecarlolegend.com/monte-carlos-most-prestigious-palace-the-hotel-de-paris/\(Blanc\)](http://www.montecarlolegend.com/monte-carlos-most-prestigious-palace-the-hotel-de-paris/(Blanc)); Warren Nelson, "Gaming from the Old Days to Computers" (TS, 1978), 61-62, Harrah, "Recollections," 343-344/SC-UNLV.

En baştan çıkarıcı karışımlar, ister çevresel tasarım ister ürün zenginleştirme yoluyla olsun beyin ödülünü artıranlardı. Şeker, yağ ve tuz bileşimi nedeniyle zaten karşı konulması zor olan dondurma, çıtır çikolata ve meyve parçacıklarının da eklenmesiyle daha da karşı konulamaz hâle geldi. Türk usulü nargile ithalatçıları, müşterilerine bir veya iki damla parfümün dumana hoş bir aroma katacağını söyledi. Barmenler çok daha fazlasını eklediler. 1917’de Adsız Alkolikler’in kurucu ortağı olan Bill Wilson, yemekle birlikte servis edilen bir bardak bira olan ilk içkisi hakkında unutulmaz hiçbir şey bulamadı. Başka bir akşam yemeğinde birisi ona Bronx Kokteyli uzattığında -cin, tatlı ve kuru vermut ile portakal suyunun harika bir karışımıyla- neredeyse dünya yörüngesine fırlamış oldu.³⁰

Tarihçiler harmanlamanın önemini gözden kaçırabilirler, çünkü çalışmaları sıklıkla belirli dönemlerde ve toplumlarda tek hazlara, kötü alışkanlıklara ve bağımlılıklara odaklanır. Ancak bu toplumlarda gerçekten yaşayan insanlar, çoklu hazları teker teker veya tek başına deneyimlemediler. Karışımlar hâlinde ve ticari ortamlarda deneyimlediler. Bar ve salon sahipleri, müşterilere tütünleri için pipo, susuzluklarını kamçulamak için bedava tuzlu yiyecek ve eğlenmeleri için sessiz filmler ikram ederek rekabet ettiler. Sinema salonu sahipleri seyirciyi sesli filmlere çekti. Oyuncular diyalogu perdenin arkasından yansıtıyordu. Müzisyenler müzikal renk kattı. Koro kızları birlikte şarkı söyledi. Ses efektörleri toynak vuruşu sesini ekledi.³¹

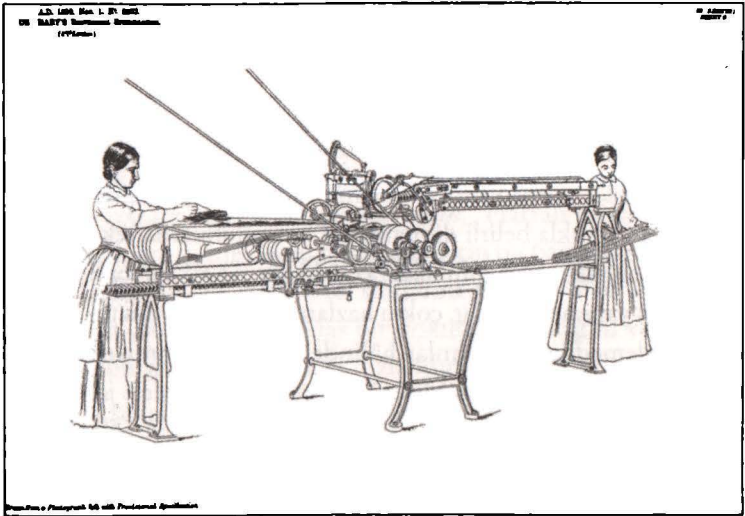
1880 ile 1910 yılları arasında dünya, tarihçi Gary Cross ve Robert Proctor’un “paketlenmiş hazlar” dedikleriyle doluydu. Bunlar teknolojik olarak yenilikçi, tek başına yeterli olan, harmanlanmış, kitlelere pazarlanan ürünlerdi ve hızlı bir tüketim kültürünün temellerini attı. Elektrikli lunaparklar fantezileri harmanlayıp

³⁰ David J. Linden, *The Compass of Pleasure* (New York: Viking, 2011), 84; General Catalogue of Noyes Bros, Cutler, 1911-12 (St. Paul, Minn.: Pioneer Co., n.d.), 914;

³¹ Susan Cheever, *My Name Is Bill* (New York: Washington Square Press, 2004), 73-75.

paketledi, şatafatlı saçmalıklar ve nefes kesici turlarla kitlelerin gözlerini kamaştırdı. Fonograflar sesi harmanladı ve paketledi.

Kameralar manzarayı paketledi ve kurgulama, projeksiyon ve müzik yardımıyla ilgi uyandıran şekillerde harmanladı. *Potemkin Zırhlısı*'ndaki (1925) kombinasyon o kadar güçlüydü ki Edmund Meisel'in müziği filmlerin devrimci temasını güçlendirdiği için yasaklandı.³²

Buhar makineleri ve ucuz malzemelerin yanı sıra ucuz iş gücü, kitlesel pazar hazlarına ve tütün söz konusu olduğundaysa kitlesel bağımlılığa denk düşüyordu. 1859'da kayda geçen bu İngiliz patent çizimi, işlenmiş yaprakların tütünü sıkıştırarak ve saran "sonsuz kayışlar" yardımıyla nasıl puro olarak sarılabileceğini göstermektedir. 1881'de Amerikalı James Bonsack, içi fırında kurutulmuş tütün dolu sonsuz kâğıt tüpü çıkaran ve dönen bir bıçakla dakikada yaklaşık 200 ayrı sigaraya dilimleyebilen bir başka buharla çalışan cihaz için patent aldı. 1930'a gelindiğinde makinenin geliştirilmiş Alman versiyonları dakikada 1.800 sigara ürettiyordu.

³² *Music, Sound, and Technology in America: A Documentary History of Early Phonograph, Cinema, and Radio*, ed. Timothy D. Taylor, Mark Katz ve Tony Grajeda (Durham: Duke U.S., 2012), Bölüm: 2.

En küçük paketleme olan makine yapımı sigara; ucuz, bağımlılık yaratan, evrensel olan, sınıf ve meslekî sınırları aşan bir ürün yaratmak için kıyılmış tütün, tatlandırıcı maddeler ve nemlendiriciler ile harmanlandı. Yazarlar kadar kraliyet ailesi de sigara içmekteydi. Kahire’de cenaze levazımatçıları ek iş olarak sigara satıyorlardı. Mısırlı tüccarlar, fiyatta anlaşmanın ilk aşaması olarak müşterilere sigara vermeyi tercih ediyorlardı.³³

Otomat makineleri, paketlerin paketleri, 1880’lerde Atlantik’in her iki yakasında piyasaya sürüldü. Otomatlar, Büyük Britanya’da posta pulları, Amerika Birleşik Devletleri’nde meyveli ciklet sattılar. Boyutları ve fiyatı belli herhangi bir küçük nesneye uyarlanabildiğinden otomat makineleri, çikolatadan opera dürbünlerine kadar hemen her şeyi verir oldu. Müşterileri madenî paraları bir delikten atarak makineyi beslediklerinden İngilizcede “*slot makineleri*” [oyuk makineleri] olarak adlandırılan kumar makineleri, ilk zamanlar kötü alışkanlık olarak yaftalanmamıştı. Otomatlar anonim kolaylıklardı; hiçbir tezgâhtar veya bakkal satın alınanlara tanık olmazdı.³⁴

³³ Gary S. Cross ve Robert N. Proctor, *Packaged Pleasures: How Technology and Marketing Revolutionized Desire* (Chicago: U. of Chicago Press, 2014); John Pruitt, “Between Theater and Cinema: Silent Film Accompaniment in the 1920s,” *American Symphony Orchestra*, <http://americansymphony.org/between-theater-and-cinema-silent-film-accompaniment-in-the-1920s>. On dokuzuncu yüzyılın sonlarını ve yirminci yüzyılın başlarını teknolojik icatların benzersiz bir dönemi olarak ayırdı. Gordon, 1970’den sonra daha az yaşamı dönüştürücü yeniliğin meydana geldiğini iddia etse de “eğlence, iletişim ve bilgi teknolojisi alanı”nı (s. 8) muaf tutar - bu, tam da dijitalleştirilmiş zevk, kötü alışkanlık ve bağımlılıktaki radikal değişikliklerin meydana geldiği yerdir. Üretkenlik devrimine ne olmuş olursa olsun zevk devrimi ilerlemeye devam etti. Farklı bir açıdan, Robert J. Gordons, *The Rise and Fall of American Growth: The U.S. Standard of Living since the Civil War* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2016).

³⁴ Cross ve Proctor, *Packaged Pleasures*, Bölüm: 3; Joseph Conrad to John Galsworthy, 20 Temmuz 1900, *The Collected Letters of Joseph Conrad*, C. 2, ed. Frederick R. Karl ve Laurence Davies (Cambridge: Cambridge U.S., 1986), 284; John Bain Jr. ile Carl Werner, *Cigarettes in Fact and Fancy* (Boston: H. M. Caldwell, 1906), 132, 138-139.

Otomatlar, 1890'larda kumara uyarlandıklarında masumiyetlerini de yitirdiler. *Los Angeles Times* 1899'da "Neredeyse her salonda, sabahtan akşama kadar oynayanların oluşturduğu kalabalıkla çevrili bu makinelerden bir ile yarım düzine bulunabilir" diye yazdı:

Eskiden bu makinelerde kazanıldığında puro ve içki verecek şekilde düzenlenmişti, ancak şimdi çoğu para veriyor ve bunlar da en popüler olanları. Genç bir adam herhangi bir kumar salonuna her girdiğinde kumar oynamanın cazibesi önündedir ve bu tutkusunu beş sentlik madeni paradan başlayarak herhangi bir küçük miktarla tatmin edebilir. Alışkanlık hâline geldikten sonra neredeyse bir çılgınlığa dönüşür. Genç erkekler, herhangi bir anda bu makinelerde saatlerce oynarken görüntülenebilir. Sonunda bu insanlar kesinlikle kaybedenler olacaklardır, çünkü makineden para kazanılan ender durumlarda bile kumarbaz ve arkadaşlarının içkilerinin ödenmesiyle bu para derhâl "uçar gider". Böylece aynı anda iki kötü alışkanlık edinilmiş olunur.

Yeni kumar çılgınlığı her açıdan bir paketlemeydi. Kasa avantajı makineleştirilerek bir kutu dişli, düzenek ve makaraya dönüştürülmüştü. Fırl fırl dönmesini sağlayan kol içkiyle yağlanmıştı. Bozuk paraların sesinden ağır duman ve bira kokusuna kadar salondaki her şey bir ipucuydu. Kesin olmayan bir ödül beklentisi kadar ödülün kendisi de yoğun bir heyecana neden oluyordu. Bu heyecanın bağımlısı olarak peşinde koşmak bir "çılgınlık", bir bağımlılık hâline geliyordu. Kumarbazın sosyallığı bile aleyhine çalışıyordu, ikramiyeleri içkiye susamış arkadaşlarına içki ısmarlamakla bitiriyordu. Tek kazanan, müşterileri cezbetmek ve elde tutmak için sağlam bir yol bulmuş, yoğun rekabetin olduğu bir işte çalışan salon sahibiydi.³⁵

Girişimcinin yardımcıları da iletişim atılımlarından eşit derecede hızlı yararlanıyorlardı. Telgraf yarış tellerine, telefonlar ise telekızlara olanak tanıdı. 1891'de Avustralya'nın Melbourne kentinin önde

³⁵ Kerry Segrave, *Vending Machines: An American Social History* (Jefferson, N.C.: McFarland, 2002), Bölüm: 1; George Akerlof ve Robert J. Shiller, *Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2015), viii.

gelen mamaları, en sevdikleri hayat kadınlarını önceden rezerve etmek isteyen iş adamları için bir telefon servisi oluşturdular. New Orleans mamaları restoranlar, müzisyenler, purolar, viski, eczaneler, avukatlar, zührevi hastalık tedavileri ve diğer aksesuarlar ve genelevleri ziyarete eşlik edebilecek diğer komplikasyonların reklamlarının da olduğu bir genelev rehberi olan *Mavi Kitap*'ta zaman zaman telefon numaralarını listelediler.³⁶

Eczacılık ve tıptaki gelişmeler, kötü alışkanlıkları çapraz döledi. İlaç üreticileri fırıncıların karıştırıcılarını, silah yapımcılarının mermi kalıplarını, şekerlemecilerin kaplama tavalarını ve diğer aletleri kendilerine uyarladılar ve bunlara buhar, dizel veya elektrik gücünü eklediler. Bir el işçisinin beş bin hapına kıyasla yeni makineler günde iki milyon hap üretebiliyordu. Her ne kadar bu hapların ve tabletlerin çoğu uyuşturucular, barbitüratlar ve diğer güçlü ve toksik ilaçlar içeriyor olsa bile bu muazzam bir ilerlemeydi. Riski artıracak şekilde etkisinin başlangıcını hızlandırıp beyin ödülünü güçlendirmek adına bu tabletler eritilip enjektörlerle cilt altına enjekte edilebilirdi. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Charles Pravaz ve diğerleri tarafından icat edilen enjektör, hekimlerin hastalarına ve bazen de kendilerine morfin enjekte etmeleri için hazır bir araç sunuyordu. Avrupa'da morfin bağımlılığı cilt altı enjeksiyonla o kadar yakından ilişkili hâle geldi ki *Pravaz* enjektör veya morfin alışkanlığından söz etti.³⁷

1880'lerin ortalarından sonlarına doğru doktorlar, morfine benzer bağımlılıkla sonuçlanan oldukça yüksek alkaloid içeren kokain enjekte etmeye başladılar. Bazı bağımlılar kokaini morfinle veya daha sonraları eroinle karıştırmayı öğrendi. Bu uygulama,

³⁶ "A Crying Evil," *Los Angeles Times*, 24 Şubat 1899, s. 8. Linden, *Compass of Pleasure*, Bölüm: 5, kumar oynamadaki belirsizliğin nasıl beyin ödülü ürettiğini açıklar.

³⁷ Robertson, *Book of Firsts*, 95, and Gary Krist, "The Blue Books," *Wonders ve Marvels*, <http://www.wondersandmarvels.com/2014/10/the-blue-books-guides-to-the-new-orleans-red-light-district.html>.

yirminci yüzyılın başlarında Amerikan yeraltı dünyasına ve ardından eğlence sektörüne yayıldı. Bir sanatçı, “*tiyatro dünyasında hem içip hem dans edemeyeceğinizi*”, ancak oyuncunun sahneye çıkacağına işaret eden son sözlerden on beş dakika önce enjekte edilen eroin-kokain karışımının çok işe yaradığını açıklamıştı. “*Grup sizin giriş parçanızı çaldığında ... sahneye çıkmaya hazırdınız, evet gerçekten.*”³⁸

Haz inovasyonu, hem aşağıdan yukarıya hem de yukarıdan aşağıya doğru bir iş olarak kaldı. Ancak çok önemli bir fark vardı. Bireysel mucitlerin aksine, araştırma tesislerine, sermayeye ve kitle iletişim araçlarına erişimi olan girişimciler, kendi yaratıcılıklarına veya ağızdan ağza sözlere bağlı değillerdi. İster kendi laboratuvarlarından ister başkalarının keşiflerinden olsun başarılı yenilikler üretebilir ve hızla yayabilirlerdi. 1930’larda Hollandalı sigara fabrikaları, popüler ve içimi daha hafif “*Amerikan tadı*”nı elde etmek için tatlandırılmış ABD tütün karışımlarını kopyalamaya başladı. Telif hakları ve patentler bir miktar koruma sağladı, ancak hiçbir zaman mükemmel değildi. 1940’larda farmasötik taklitçiler, dünya çapında popüler hâle gelen amfetaminler, adrenalin ve norepinefrine benzer sentetik ilaçlar üzerindeki patentleri görmezden geldi veya yok saydı.³⁹

Yine de büyük şirketler, tıpkı kendi üretimlerini ve tanıtımlarını her zaman artırabildikleri ölçüde korsanları da dava edebilirlerdi. Sermaye, müzik söz konusu olduğunda bireysel mühendisler ve müzisyenler tarafından yaratılan amfili yaylı enstrümanlardan çıkan müzik sayesinde kelimenin tam anlamıyla yeni hazlar yayınladı. En

³⁸ James Harvey Young, *Pure Food: Securing the Federal Food and Drugs Act of 1906* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 1989), 117; Glenn Sonnedeker, “The Rise of Drug Manufacture in America,” *Emory University Q.* 21 (1965): 80; Thomas Dormandy, *Opium: Reality & Dark Dream* (New Haven: Yale U.S., 2012), 120 (Pravaz).

³⁹ David T. Courtwright, Herman Joseph, Don Des Jarlais, *Addicts Who Survived: An Oral History of Narcotic Use in America Before 1965* (Knoxville: U. of Tennessee Press, 2012), 237.

renkli kişilik olan George Beauchamp ("Bee-chum"), Hawaii tarzı çelik telli gitar çalan, ciddi bir içici ve evde tamirat işleri yapan birisi olarak Los Angeles'a gitmek üzere Teksas'ın merkezinden ayrıldı. Beauchamp'ın büyük bir fikri vardı: Titreşen çelik tellerden gelen dalgaların bir alıcı tarafından oluşturulan manyetik alanı kullanan radyo dalgaları gibi yükseltilebileceği idi. Beauchamp ve üç ortağı ilk üretim modeli elektro gitarı yarattılar. Seyirciler canlı olarak ilk kez 1932'de Wichita Kansas'taki bir Cadılar Bayramı partisinde sahneye çıkan bu yeni tınıyı beğendiler. Yine de plak şirketlerinin ve radyo ağlarının, elektro gitarın kendine özgü akortlarını en yakın müzik kutusu veya araba radyosu kadar erişilebilir hâle getirerek modern ses düzeni içine yerleştirmeleri gerekiyordu.⁴⁰

TATLI HAZLAR

Çikolatanın tarihi, harmanlamanın, girişimci inovasyonun, çapraz gübrelemenin, ölçeklendirilmiş imalatın ve akıllı paketlemenin nasıl daha cazip ve uygun fiyatlı ürünler ortaya koyduğunu temsil eder. Her ne kadar dikkat çekici karakterlerle dolu olsa da hikâye kayda değer bir gerçeğe başlar: Çikolata acıdır. Aslında o kadar acıdır ki, söylendiğine göre Hollandalı ve İngiliz korsanlar, ele geçirdikleri gemilerdeki değerli kakao çekirdeği yüklerini, çekirdeklerin koyun gübresi gibi tadı olduğuna yemin ederek denize dökmüşlerdi.

Aztekler sorunu acı biber ve vanilya karıştırarak çözmüşlerdi. Aztekleri ortadan kaldıran İspanyollar, Avrupa damak tadına uygun şeker, tarçın ve diğer baharatları ekleyerek çikolatayı melezleştirdiler. Çikolata bu şekliyle on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupalı üst ve orta sınıflar arasında yaygınlaştı. Katı olarak satılan çikolata, önce sıcak suda veya sütte eritildikten, bazen de şarap eklendikten

⁴⁰ Melvin Wevers, "Blending the American Taste into the Dutch Cigarette," konferans sunumu, *American Historical Association*, New York City, 3 Ocak, 2015; Nicolas Rasmussen, *On Speed: The Many Lives of Amphetamine* (New York: NYU Press, 2008), Bölüm: 4.

sonra içecek olarak tüketiliyordu. Mesela Samuel Johnson, krema veya eritilmiş tereyağı ile içerdi.⁴¹ Ancak en popüler katkı maddesi, diğer malzemelerin tadını değiştirmeden veya baskılamadan içeceklerin acılığını gideren şekerdi.⁴²

Böylelikle tatlandırılan ve baharatlandırılan çikolata, Avrupalı tüketicilerin ilgisini çekmiş oldu. Amazon bölgesindeki artan üretimle birlikte 1770 ile 1819 yılları arasında Avrupa kakao ithalatı yüzde 50 arttı. Çikolata yine de pahalı ve aylak hanımların giyinip hazırlanmaları sırasında yudumladıkları türden bir şeydi. Hollanda, İngiltere, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üreticiler birkaç teknik sorunun üstesinden gelene kadar gerçek anlamda popüler hâle gelememi.

Bu sorunlardan ilki, kakao çekirdeğinin yarısından fazlasını oluşturan kakao yağı ile ne yapılabileceğiydi. Kakao yağları, patates unu gibi nişastalı katkı maddeleri tarafından emilmedikçe hoş olmayan bir şekilde içeceğin yüzeyine doğru yükseliyordu. Küresel çikolata hanedanlığı hâline gelen İngiliz Quaker firması Cadbury, harmanlanmış kakao lapası yaparak işe başladı. Bir marka, "İzlanda Yosunu" liken içeriyordu. Güme gitti. Firmayı tersine çeviren kardeşler Richard ve George Cadbury risk almaya karar verdiler. Kalan sermayelerini Hollandalı kakao üreticileri Casparus ve Coenraad van Houten tarafından icat edilen bir yağsızlaştırma presini satın almak için kullandılar. 1866'nın sonlarında, fazla yağlardan ve patates nişastasından kurtulan Richard ve George, Cadbury'nin Kakao

⁴¹ Samuel Johnson (18 Eylül 1709 - 13 Aralık 1784), İngiliz yazar ve leksikograf (sözlük bilimci). En önemli çalışması *İngiliz Dili Sözlüğü* 1755 yılında yayınlanmıştır. Samuel Johnson aynı zamanda döneminin etkili şairlerindenidir. Bunun yanı sıra biyografi ve deneme yazıları da bulunmaktadır. Yazmış olduğu sözlüğün, günümüz modern sözlüklerden farklı tarafı ise yazarın kendi düşüncelerini de içeriyor olmasıydı {https://tr.wikipedia.org/wiki/Samuel_Johnson}.

⁴² Brad Tolinski ve Alan di Perna, *Play It Loud: The Epic History of the Style, Sound, and Revolution of the Electric Guitar* (New York: Doubleday, 2016), Bölüm: 1.

Özü'nü satmaya başladı. Ürünü "Kesinlikle Saf, Dolayısıyla En İyisi" olarak tanıttı. Mükemmel bir adımdı. Kakao adı çıkmış bir şekilde hileye maruz kalıyordu. Renk için tuğla tozu ve miktar artırmak için kim bilir neler kullanılıyordu. Skandal, ücretsiz reklamın bir biçimi olduğundan, Cadbury'ler halkın kaygısından yararlanıyordu.

Cadbury'ler ayrıca ayırtıştırılmış kakao yağının yenilebilir çikolata ürünlerine dönüştürülebileceğini de biliyordu. Koyu kahverengi kakao ezmesini şekerle karıştırarak, Richard Cadbury'nin tasarımı süslü kutularda pazarlanan yenilebilir çikolatanın kaliteli bir türünü yarattılar. Tutucu bir Quaker'ın paketlenmiş hazların en yozlaşmışını icat etmesi kesinlikle garipti. Ama iş iştı ve Richard'ın hazları düzenleme konusunda sanatkârane bir hüneri vardı. Gösterişli dekore edilmiş kapaklarından birini açmak, lezzetli şekerlemelerden yükselen badem ezmesi, portakal ve çilek unsurları ile bir çikolata aromasını salıvermek demekti. Şekerlemeler Richard'ın icatlarından bir diğeri olan kalp şeklindeki Sevgililer Günü kutusuna konulduğunda kim çikolata ile ilgili hâl ve ortam kombinasyonuna karşı koyabilirdi ki?⁴³

Kıta Avrupası şekerlemecileri başarıya giden farklı bir yol keşfettiler. 1875'te birkaç hatalı başlangıçtan sonra İsviçreli çikolacacı Daniel Peter, lezzetli ve pürüzsüz bir içecek yapmak için yoğunlaştırılmış sütü çikolata ile nasıl birleştireceğini öğrendi. Peter, 1886'da sütlü çikolatayı piyasaya sürdüğünde ikinci kez köşeyi döndü. O zamana kadar, vatandaşı Rodolphe Lindt, ağızda eriyen süper ince bir çikolata üretmek için sürekli dönen merdane ile öğütme ve kakao yağı ekleme yöntemini kullanan bir teknik olan konçlama tekniğini

⁴³ Thomas Gage, *A New Survey of the West-Indies* (London: M. Clark, 1699), 247; Hesther Lynch Piozzi, *Anecdotes of the Late Samuel Johnson ...*, ed. S. C. Roberts (repr., Westport, Conn.: Greenwood, 1971), 68. Bu bölüm ayrıca *The Oxford Companion to Sugar and Sweets*, ed. Darra Goldstein (New York: Oxford U.S., 2015), 105-107, 142-158; Wolfgang Schivelbusch, *Tastes of Paradise: A Social History of Spices, Stimulants, and Intoxicants*, çev. David Jacobson (New York: Pantheon, 1992), Bölüm: 3; ve *Cross and Proctor, Packaged Pleasures*, Bölüm: 4'e dayanmaktadır.

bulmuştu. İşin püf noktası, kakao taneciklerini ve şeker kristali parçacıklarını insan dilinin kum gibi algılayabileceğinden daha ince hâle getirmekteydi.⁴⁴

Bir karamel üreticisi olan Milton Hershey, Chicago'daki 1893 Dünya Kolomb Sergisi'nde minyatür bir Alman çikolata fabrikası gördüğünde beyninde şimşek çaktı. Buharlı taşımacılık ve resimli dergiler gibi uluslararası sergiler de mekanize hazların müjdesini yayıyordu. Hershey çikolata kavurma makinelerini ve silindirleri büyütme fikrine kapıldı. Serginin son gününde minyatür fabrikanın tamamını satın aldı. Sütli çikolata yapmanın çok sıkı korunan sırrını elde etmesi daha zordu. Endüstriyel casuslukta başarısız olunca sütü yakmadan buharlaştırmayı başarana dek deneyler yapmaya devam etti. Şeker, kakao tozu ve kakao yağı ekleyerek fermente süt yağından elde edilen minik, cezbedici bir ekşiliğe sahip tatlı sütli çikolata üretti. Geriye kalan tek şey, kitlelerin ulaşabileceği şekilde fiyatlandırmaktı.

Aralık 1904'te Hershey, süt ürünleri memleketi Pennsylvania'da büyük ve modern bir fabrika açtı ve işçilerin hayatlarını kolaylaştıracak şeylere sahip bir şirket kasabası inşa etmeye başladı. Bir dizi standardize edilmiş ürün için modern bir üretim süreci ve ulusal bir dağıtım sistemi oluşturarak maliyetlerini düşürdü. Hershey'in araba yerine sade ve bademli çikolataları seri üretmesi Ford'dan önceki Fordculuktu. 1905-1906'daki ilk mali yılında Hershey net satışlarını bir milyon dolar artırdı. 1931'de satışlar 31 milyon dolara ulaştı.

Diğer sanayiciler gibi Hershey de dikey entegre oldu.⁴⁵ Zaten süt ve çikolataya erişimi vardı. Portekizlilerin ilk olarak 1824'te

⁴⁴ Deborah Cadbury, *Chocolate Wars: The 150-Year Rivalry between the World's Greatest Chocolate Makers* (New York: Public Affairs, 2010), Bölüm: 4-5. Dauril Alden, "The Significance of Cacao Production in the Amazon Region during the Late Colonial Period: An Essay in Comparative Economic History," *Proceedings of the American Philosophical Society* 120 (1976): 132.

⁴⁵ Dikey entegrasyon: bir malın üretim ve dağıtımının tek bir kuruluşça yapılması (Ç.N).

Brezilya'dan Afrika topraklarına getirdikleri kakao ağaçları, küresel bir tropikal ürün hâline gelmişti. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa üretimini kısıtlaması sonucu ucuz şeker başka bir sorundu. 1916'da Küba'yı ziyaret eden Hershey, Havana'nın doğusundaki on bin dönümlük arazi ile başlayarak birinci sınıf şeker kamışı arazisi satın almaya başladı. Küba'da kafasına uygun ikinci bir yuva bulmuş oldu. Dul ve çocuksuz olan Hershey kendine Havana'nın ucuz striptiz kulüplerinde teselli aradı. Başkalarına sattığı küçük hazlar ona fahiş hazlar sağladı: güzel puolar, ithal şampanya, şov kızları ve bahislerini bir el hareketinden tahmin eden krupiyelerle rulet. Bu, hayata Mennonite'de bir çiftlik çocuğu olarak başlayan bir adamın yükselmesi ya da düşmesi için uzun bir yoldu.

Şirketinin toplumda yarattığı algı çok farklıydı. Avrupalı ve Amerikalı rakipleri gibi Hershey de çikolatayı masum oyunlar, sağlıklı ikramlar ve filizlenen romantizmle ilişkilendirerek çocukları ve kadınları hedef alan reklamlar yarattı. Markalaşmanın bilincinde olarak ürünleri, koyu gümüş harflerle "Hershey Maroon" adıyla anılan, markası yazılmış çikolata rengi bir ambalaj kâğıdına sarılıydı. Şans hazır çikolatadan yana güldü. Amerika Birleşik Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde, Hershey bir dizi askerî sipariş aldı. Piyade erlerinin çikolata kalıplarını paketlemek için üç yüz kadın gönüllü istedi ve aldı. Satışlar 1916 ile 1918 arasında neredeyse iki katına çıktı.⁴⁶

Amerika'nın savaş sonrası alkol yasağıyla ilgili ulusça yaşadıkları, yalnızca Hershey için olmasa bile başka bir şans dalgası daha olduğunu kanıtladı. Alkolün kıtlığı, yüksek fiyatı ve kalitesizliği, alkol içenleri alternatifler aramaya yöneltti. 1922'ye gelindiğinde Amerikalılar, 1920'de tükettiklerinden yüzde 22 daha fazla şeker tüketir olmuşlardı. 1917 ile 1922 arasında dondurma üreticileri şeker alımlarını ikiye katladı. Bu artış oranları, yasaklama öncesi eğilimlerin kolayca üstesinden geldi ve gözlemcilerin, "*damak, alkolün*

⁴⁶ "Conching and Refining," *Chocolate Alchemy*, <http://chocolatealchemy.com/conching-and-refining/>.

uyarıcı etkisi reddedildiğinde şekerin daha cömert kullanımında kabul edilebilir bir teselli buldu” sonucuna varmalarına yol açtı.⁴⁷

Bugün araştırmacılar “damak”tan “beyin”e geçiş yapma konusunda hemfikirdir. Şeker, alkol veya morfin ya da nikotin gibi dopamin ve opioid reseptörlerini aktive ettiğinden alkolün beyin ödül muadili iş görebilir. Yirminci yüzyılın başlarındaki doktorlar bu nörokimya hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı ama şeker alımının sağlık üzerindeki etkileri konusunda endişeliydiler. 1919 gibi erken bir tarihte, güçlü yasaklama kanunları olan eyaletlerde yaşayan insanların (çoğu ulusal Volstead Yasası’ndan yıllar önce yürürlüğe girmiştir), alkolün yasal olduğu eyaletlerden çok daha fazla şeker tükettiklerini gördüler.⁴⁸ Alkolün muadili için olan özlem; şeker, tatlı ve Coca-Cola gibi alkolsüz içeceklerin satın alınmasına neden oldu. Ancak 226 gramlık bir kola şişesi, beş çay kaşığı şeker içeriyordu; “kendince alkol kadar yapay, oldukça yapay konsantre bir ürün.” Ayrıca diyabet riski göz önüne alındığında alkol kadar sağlıksızdı.⁴⁹

Uyuşturucu politikası uzmanları “*bas aşağı, çıksın yukarı*” derken, bir yerde üretimi veya kaçakçılığı bastırmanın başka bir yerde onu teşvik ettiğini kastederler. Güneydoğu Asya’da daha az haşhaş demek, Orta Asya’da daha fazlası demek; Balkanlar’da daha az kaçakçılık demek, İtalya üzerinden daha fazlası demektir. Ancak genel olarak beyin ödülü açısından düşünecek olursak *bas aşağı, çıksın*

⁴⁷ Michael D’Antonio, *Hershey: Milton S. Hershey’s Extraordinary Life of Wealth, Empire, and Utopian Dreams* (New York: Simon and Schuster, 2006); *Cadbury, Chocolate Wars*, Bölüm: 2 ve 3; Samuel R Hinkle, *Hershey: Farsighted Confectioner, Famous Chocolate, Fine Community* (New York: Newcomen Society, 1964), 13-14.

⁴⁸ Andrew Volstead: (1860-1947) Cumhuriyetçi Parti’den 1903-1923 yılları arasında Minnesota Temsilciler Meclisi üyesi. 1920’de yürürlüğe giren Alkol Yasağı taslağını yazan olarak bilindiğinden yasa Volstead Yasası olarak da adlandırılmaktadır (Ç.N)..

⁴⁹ U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, Bölüm: 1 (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1975), 331; “Prohibitions Effect on Sugar,” *Facts about Sugar* 15 (1 Temmuz 1922): 8.

yukarı daha geniş bir anlam kazanır. Hızla vurgun yemiş olan sana-yilemiş haz kültüründe bir ürüne olan talebi yasaklamak, yasal düzenleme ya da cezalandırıcı vergilendirme yoluyla bastırmak, bir başkasına olan talebi artırır. Meyhane kalabalığını azaltın, dondurmacı dükkânları dolsun taşsın. Sunulan bu kadar çok seçenekle dünyadaki tüketiciler paketlenmiş bir hazzın yerine bir başkasını koyabilir.

Bir yere kadar uyuşturucu bağımlıları da aynı şeyi yapabilir. 1919'da New York şehrinin kamu uyuşturucu tedavisi kliniği, sokak bağımlılarını aşamalı bir detoksifikasyon programı için kayıt altına aldı. Kliniğin doktoru, bağımlıların normal yemek için az iştahlı olduklarını fark etti. Ama şekerleri, özellikle de "*fındıklı çikolataları silip süpürebiliyorlardı. Bağımlıların hepsi fındıklı çikolatalara düşküncü ve sunulduğunda asla geri çevrilmeyeceklerdir.*" Bu durum, muadilinin kullanımı gibi görünmektedir -bir ilacı diğerinin yerine koymak, her ikisi de opioid reseptörlerini etkiliyor. Ya da birçok bağımlı uyuşturucuyu bırakmak ya da dozlarını azaltmak için hilelere başvurduğu için eş zamanlı kullanımı da gösteriyor olabilir. Morfin veya eroinin yanında şekerli çikolatayı sevdiler, çünkü tatlılar uyuşturucuların etkisini artırıyordu. Bunun tersi de geçerliydi. Şeker-uyuşturucu kombinasyonları da bağımlılarla sınırlı değildi. 1910'da Alman sağlık yetkilileri, bazı esnafın "hassas sinirler" için indirimli morfin enjeksiyonlarının yanı sıra morfinli şeker sattığından yakınıyorlardı. Şeker, bonbon ve pralin olmak üzere iki çeşitti.⁵⁰

Günümüzün sağlık yetkilileri, şekerlemecileri uyuşturucu ve alkol kaçakçılarıyla bir tutmadılar. İnsanlar Cadburys veya Milton Hershey'e bir etiket yapıştırmış olsaydı, bu aydınlatılmış kapitalistin etiketi olurdu. Ancak bir şeyin önemini geç kavramanın tarihin

⁵⁰ Ashley N. Gearhardt ve William R. Corbin, "Interactions between Alcohol Consumption, Eating, and Weight," *Food and Addiction: A Comprehensive Handbook* içinde, ed. Kelly D. Brownell ve Mark S. Gold (New York: Oxford U.S., 2012), 250; "Prohibition and Sugar Consumption" *New York Medical J.* 110 (1919): 724 (alıntı); Cross ve Proctor, *Packaged Pleasures*, 40-41, 126.

ironilerini vurgulama özelliği vardır. Kitlesele şeker tüketimi, acımasız tüketimlerden biridir. 1903'te Hershey'in Pennsylvania'daki fabrikasının duvarları yükselmeye başladığında ABD'nin yıllık ek tatlandırıcı tüketimi kişi başına 22 kg civarındaydı. 2003 yılına gelindiğinde bu oran iki katından fazlaydı ve her üç Amerikalı yetiştirilenden ikisi aşırı kiloluydu.⁵¹

KENTSEL HAZLAR

Paketlenmiş hazlar orantısız bir şekilde kentsel hazlardı. İstanbul'daki Türkler, küçük kasabalardaki Türklerden daha fazla sigara içiyorlardı. Bu durum, modernleşen tüm toplumlarda geçerli olan bir modeldir. Ayrıca şehirlerde -sigarayı içkiye bağlayan reformcular için sürpriz olmayan- daha yüksek sarhoşluk ve alkolizm oranları vardı ve daha fazla kumarhane ve genelev mevcuttu. Genelevlere kadınları baştan çıkaran, kandıran veya hayat kadınlığına zorlayan "beyaz köle" taticileri tarafından mal sağlandığı söyleniyordu. Sansasyonel haber-cilik ve belirsiz tanımlar, beyaz köleliğin gerçekte ne kadar yaygın olduğunu anlamayı zorlaştırmaktadır. Ancak üç şey kesindir. Pazarın merkezi şehirlerdi. Şehirlere yoksul ve saf göçmen akını, işe alımları kolaylaştırdı. Ve Nome ve Johannesburg gibi çok uzaklardan gelen raporlar ile de desteklendiği gibi seks ticareti coğrafi olarak [tüm dünyada] yaygındı.⁵²

⁵¹ S. Dana Hubbard, "The New York City Narcotic and Differing Points of View on Narcotic Addiction" *Monthly Bulletin of the Department of Health, City of New York* 10 (Şubat 1920): 36; David J. Mysels ve Maria A. Sullivan, "The Relationship between Opioid and Sugar Intake: Review of Evidence and Clinical Applications," *J. of Opioid Management* 6 (2010): 445-452; Daniel M. Blumenthal ve Mark S. Gold, "Relationships between Drugs of Abuse and Eating," *Food and Addiction* içinde, ed. Brownell ve Gold, 256-257; H. Richard Friman, "Germany and the Transformation of Cocaine," konferans sunumu, Russell Sage Foundation, New York City, Mayıs 9-11, 1997, s. 6.

⁵² Stephan Guyenet, "By 2606, the US Diet Will Be 100 Percent Sugar" *Whole Health Source*, 18 Şubat 2012, <http://wholehealthsource.blogspot.com/2012/02/by-2606-us-diet-will-be-100-percent.html>.

Seks tacirleri, on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında patlarcasına büyüyen Mançurya'nın kuzeydoğusundaki bir demiryolu merkezi olan Harbin'de de dükkân açtılar. Uluslararası göçmenler, uyuşturucular, lüks mallar ve Fransız modası, Çin, Doğu ve Güney Mançurya Demiryolları üzerinden "Doğunun Küçük Parisi"ne doğru yol aldı. 1939'da Harbin şehri, müşterilerinin afyon, hayat kadını, yemek, çay, alkol veya kumar tercihlerine göre oda tercihi yaptıkları kendi kumarhanesini edinmişti. Öncesinde kendisine çeki düzen vermek isteyen erkekler işletmenin içindeki berbere giderdi.

Harbin'in bakımsız fakirleri, yersiz bir şekilde Büyük Görüş Bahçesi olarak adlandırılmış olan gecekondu mahalleleri gibi başka yerlerden haz alırdı. Kaçırılmış olan kadınlar burada üç kuruşa cinsî münasebette bulunurlardı. Hayat kadınları, müşterilerinin ne zaman geleceği konusunda bahse girerdi. Çöpçüler, sokaktaki ölü bağımlıların kafalarına balık avlama zıpkınlarını saplayıp kamyonlarına sürükleyerek cesetleri ortadan kaldırırdı. Çoğunlukla donmuş ve uyuşturucu için giysileri satılmış veya çöpçüler tarafından soyulmuş olduklarından her zaman çıplak olan cesetleri çömlekçinin tarlasındaki çukurlara atarlardı. Kimisi on üç yaşında olan hayat kadınları, şiddete ve sifilis ile bel soğukluğunu sineye çektiler. Bu hastalıklara karşı morfin veya idrarlarını yeşile boyayan toksik kocakarı ilaçlarıyla savaştılar.⁵³

Yirminci yüzyılın başlarında her büyük şehirde, Büyük Görüş Bahçesi'nin benzeri vardı. Ticarileştirilmiş kötü alışkanlıklar yalnızca kentsel alanlarda değil, belirli semtlerde yoğunlaşmıştı. Barcelona,

⁵³ "Going Up in Smoke," *NYT*, 24 Eylül 1925; Cassandra Tate, *Cigarette Wars: The Triumph of "The Little White Slaver"* (New York: Oxford U.R., 1999), 28-29, 49, 51, 56; Toine Spapens, "Illegal Gambling," *The Oxford Handbook of Organized Crime* içinde, ed. Letizia Paoli (New York: Oxford U.S., 2014), 405; *The White Slave Traffic: Speech of Hon. E. W. Saunders of Virginia* (Washington, D.C.: n.s., 1910), 4; Mike Alfred, *Johannesburg Portraits: From Lionel Phillips to Sibongile Khumalo* (Houghton, Güney Afrika: Jacana, 2003), 12.

Avinyo caddesi 44 numarada bir genelev vardı. Bu yüzden Pablo Picasso'nun 1907'deki başyapıtı *Avignonlu Kadınlar* adını aldı. Kötü alışkanlık semtleri içinde en adı çıkmış olanı, gangsterlerin polis koruması altında faaliyet gösterdiği Şangay'ın Fransız İmtiyaz Bölgesi idi. 1920'de bu semt, on binlerce hayat kadınının yanı sıra şehrin en büyük afyon mekânları ve kumarhanelerini de barındırıyordu. O dönemin insanları buraya "*Doğudaki en kirli yer*" diyordu.⁵⁴

Daha küçük şehirlerin de kara lekeleri vardı. Yirminci yüzyılın başlarında 78.000 nüfuslu Nashville, erkekler mahallesi olarak bilinen bir dizi salon, otel, tütüncü, berber, bilardo salonu, hamam ve tefeciyi barındırıyordu. Orada bekârlar doyasıya eğlenmenin tadını çıkarırken evli erkekler tüttürerek, içerek, küfür ederek ve tükürük hokkalarını canlarının istediği kadar doldurarak aile hayatından kaçamaklar yapıyorlardı.⁵⁵ Nadiren görülen kumar baskınlarında

⁵⁴ Kathryn Meyer, *Life and Death in the Garden: Sex, Drugs, Cops, and Robbers in Wartime China* (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2014).

⁵⁵ Tütün Amerika'dan Avrupa'ya getirildiğinde bu yeni bitki dünya çapında bir alışkanlığı da ateşledi. Enfiye veya çiğneme tütünü gibi tütün içmek teşvik edildi. Çiğneme, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda bu bağımlılık yapan bitkiyi tüketmenin en popüler yollarından biriydi. Aslında yirminci yüzyılın başında o kadar çok insan çiğneme tütünü kullanıyordu ki insanların yere tütünlü tükürük tükürmesini önlemek için yasaların çıkarılması gerekiyordu. Karışıklığı bir süre kontrol altına almaya yardımcı olan her yerde bulunan tükürük hokkaları oldu. Tükürük hokkalarının restoranlarda, eczanelerde, ofislerde ve popüler iş yerlerinin girişlerinin yakınında cömertçe yerleştirildiği bir dönem vardı. Diğer seçenek, tükürüğü zeminden temizlemek zorunda kalmaktı. Kamuoyunu yere ve kaldırımlara tükürmeye karşı yapan bulaşıcı hastalıklar konusundaki endişeydi. 1918'deki yıkıcı grip salgınının ardından tükürme karşıtı kampanyalar başlatıldı. Zamanın bir diğer önemli katili de çok fazla balgama neden olan veremdi. Bu ve diğer hastalıklar toplum içinde tükürmenin bir tehlike olarak görülmesinin ana nedenleriydi. Çözüm, çiğneme tütünü tükürüğünü emmeyecek malzemelerden yapılmış kaplar kullanmaktı. Birçoğu, porselen ve emayenin yanı sıra kolayca temizlenebilmeleri için pirinç veya diğer metallerden yapılmıştır. Bu tür nesneler on sekizinci yüzyıldan beri kullanımdayken on dokuzuncu yüzyılda çok

yakalananlara -suçun cezası olarak bir peni, yasalara uymamaktan iki dolar olmak üzere- 2,01 dolar para cezası verilirdi. Saygın kadınlar bu semtten uzak dururdu. Geceleri hayat kadınları artar, iş aranırlardı.⁵⁶

Üretim, sevkiyat, ticaret, reklam ve refah merkezleri olarak şehirler, kötü alışkanlıklar da dâhil olmak üzere her türlü hazzı uzun zamandan beri bünyelerinde barındırıyordu. Ancak sanayileşmeyle birlikte çok daha büyük ve daha yoğun nüfuslu hâle geldiler. 1600 yılında dünyadaki 560 milyon insanın yalnızca yüzde 9'u şehirlerde yaşıyordu. 1900'de 1,6 milyar insanın yüzde 20'si şehirlerdeydi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında kentsel nüfusta patlama oldu. 1900'de Berlin 1850'dekinden dört buçuk kat daha fazla insan barındırıyordu. Sydney nüfusu da dokuz kat artmıştı. Buna benzer büyüme oranları ancak göçle mümkündü. Özellikle çocuklar açısından kentsel ölüm oranları yüksek seyrediyordu.⁵⁷

Sanayileşen şehirlere akın eden göçmenler, kötü alışkanlıkların tedarikçileri için doğal hedeflerdi. Sosyal merdivenin en alt basa-

daha yaygın hâle geldi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kızıl Haç, savaş esirleri için 4 paket sigara, 4 paket sigara tütünü veya 1 kesim çiğneme tütünü içeren ordu gıda kutuları gönderdi. O zamanlar tütün kullanımı, kül tablaları ve tükürük hokkalrı gibi günlük hayatın bir parçasıydı. 1930'larda bile bu kamu olanağı yaygın olarak kullanılmaya devam etti. Tükürük hokkalrı, atık kâğıt sepetleri kadar yaygın ve gerektiği görülüyordu. Berber dükkânlarında, bankalarda ve erkeklerin olması beklenen hemen hemen her yerde vardı. Ancak kadınlara özel tükürük hokkalrı da yapıldı. 1930'larda birçok belediye tükürmeyi tamamen yasaklamaya başladı. İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, tütün kullanan çoğu insan, çok daha hijyenik olduğu düşünülen sigaralara geçti ve tükürük hokkalrını büyük ölçüde gereksiz hâle getirdi (Ç.N.).

⁵⁶ Victor Fernandez, "El burdel que inspiro a Picasso ..." *La Razon*, 10 Ağustos 2012; Brian G. Martin, *The Shanghai Green Gang: Politics and Organized Crime, 1919-1937* (Berkeley: U. of California Press, 1996), 32; Hans Derks, *History of the Opium Problem: The Assault on the East, ca. 1600-1950* (Leiden: Brill, 2012), 411-412.

⁵⁷ Philip Thomas, "The Men's Quarter of Downtown Nashville," *Tennessee Historical Q.* 41 (Spring 1982): 48-66.

mağından başlayarak göçmenler en bezdirici işleri yaptılar; kala-balık, pis barınaklarda yaşadılar ve yoksulluğa, av olmaya ve yabancılaştırılmaya katıldılar. Friedrich Engels 1844 Manchester'ı için “İşçi, her türlü içkiye meyillidir” diye yazmıştı. “İçki neredeyse onun tek haz kaynağıdır ve çok kolay elde edebilir.” Cumartesi geceleri, morali bozuk işçilerin şehrin sokaklarına yığılıp yağmur oluklarına düşene kadar içki içtiklerini izlemişti. Ayakta kalabilenler, yalpalararak Manchester'ın ya altmış rehinci dükkânından birine dalar ya da bir hayat kadınının kollarına atılırdı. Engels insanlara hayvan gibi davranıldığında canavarlaşacakları sonucuna vardı. Ya canavarlaşma ya da isyan.⁵⁸ Ilımlılık taraftarları, kentsel sarhoşluğa ve bununla ilgili kötü alışkanlıklara saldırmanın bir yolunun işçi sınıfı yaşamının acımasız monotonluğunu azaltmak olduğunu biliyorlardı. Parklar ve oyun alanları gibi daha fazla olanaklar ve bunların tadını çıkarmak için daha fazla boş zaman, işçileri ücretlerini içkiye yatırmaktan başka yöne çevirecekti. Yaygın olarak tartışılan bir Avrupa reform planı olan Gothenburg Sistemi, yeni kamu ve dinlenme tesislerini finanse etmek için sıkı bir şekilde düzenlenmiş içkili mekân tekellerinden elde edilen geliri kullandı.⁵⁹ Nijerya'nın sömürge hükûmeti ise tam aksine tek el fiyatları uyguladı, parayı

⁵⁸ C. A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* (Oxford: Blackwell, 2004), 180-189. 1600 için ortalama, orta seviye rakamı “Dünya Nüfusunun Tarihsel Tahminleri”nden alınmıştır. <https://www.census.gov/data/tables/time-series/demo/international-programs/historical-est-worldpos.html>.

⁵⁹ Gothenburg veya Güvenli Meyhane sistemi, alkollü içeceklerin tüketimini kontrol etmek amacıyla İsveç'in Göteborg şehrinde 1860'larda ortaya çıktı. Yüzyılın başlarında, İsveç'te kişi başına yıllık 34 litre alkollü içki tüketimi kaydediliyordu. 1855'te ülke yerel damıtımı yasakladı. Göteborg şehri, tüketimi kontrol etmek amacıyla alkollü içkiler için tek perakende satış lisansını bir vakfa verdi. Vakfın hissedarları yılda maksimum yüzde 5 kazanç alacak ve diğer tüm kâr topluma fayda sağlamak için kullanılacaktı. Kasaba hazinesi, elde edilen geliri kontrol edecek ve kütüphaneler, müzeler, parklar ve diğer toplum tesisleri oluşturmak için kullanacaktı. Sistem başarılı olduğundan dolayı İsveç'in her yerine ve daha uzaklara yayıldı (Ç.N).

sakladı ve siyahi işçilerin bira salonlarının etrafını dikenli tellerle çevirdi.⁶⁰

Ancak alkolsüz dinlenmenin en dürüst türü bile her derde deva değildi. Sosyolog Georg Simmel'in 1903'te gözlemlediği gibi psikolojik açıdan metropolde yaşam kırsal alandaki yaşamdan farklıydı. Her şeyin paraya dönüştürüldüğü hızlı tempolu, aşırı uyarıcı bir ortamda tüm sosyal sınıflardan insanlar duygusuzlaştı ve hesap kitap yapmaya başladı. Meyhaneciler masaları ve sandalyeleri kaldırarak erkekleri gitgide daha çabuk içer oldukları bara yönlendirdi. Seyyar satıcılar ve şekerci dükkânı sahipleri, okul çağındaki çocuklara tek dal sigaralar sattı. Gazete satan çocuklar, basılabilir ve müstehcen olmak üzere iki deste gazeteyle iş yaptı. Barmenler çıplak fotoğrafları tezgâhın altında bulundurdu. Oyalanmalarla geçen geçici konaklamalardan daha ucuz kısa süreli "kapalı kapılar" arkasındaki buluşmalarla hayat kadınları da pratikte taksimetreliydi. Alışveriş kişiliksiz ve anonimdi. İnsanlar, herkesin bir diğerinin işini bildiği küçük kasabalarda yapmayacakları şeyleri şehirlerde yaptılar. Kent-sel anonimliğin özgürleştirici etkisi, başıboş işçi sınıfı erkeklerde özellikle güçlüydü. Aile baskısından kurtulmuş ve benzer fikirlere sahip arkadaşlarının eşliğinde, fark edilme olasılıklarının düşük olduğunu bildiklerinden hazlarını garanti altına almışlardı.⁶¹

⁶⁰ Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England*, çev. W. O. Henderson ve W. H. Chaloner (New York: Macmillan, 1958), 115-116 (quotation), 143-144. Kıta Avrupası yazarları, benzer şekilde alkolizmi zevksiz bir proleter alışkanlığına bağladılar, örneğin, Alfred Delrieu, *L'Alcoolisme en France et en Normandie* (Rouen: Julien Leclercq, 1900), 18-19. Virginia Berridge, *Demons: Our Changing Attitudes to Alcohol, Tobacco, and Drugs* (Oxford: Oxford U.S., 2013), 46-48, 165-166; Gina Hames, *Alcohol in World History* (London: Routledge, 2012), 88-89.

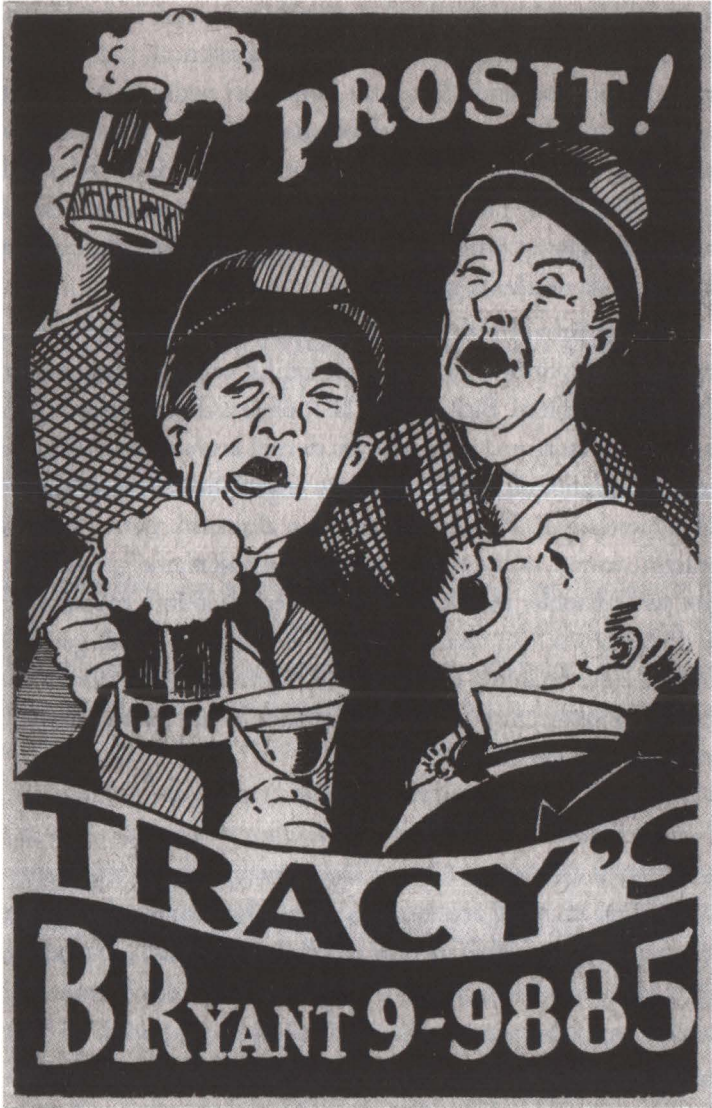
⁶¹ Georg Simmel, "The Metropolis and Mental Life," *The Blackwell City Reader* içinde, ed. Gary Bridge ve Sophie Watson (Malden, Mass.: Blackwell, 2002), 11-19; Hames, *Alcohol*, 73; "Mayor LaGuardias Committee on Marijuana", *The Marijuana Problem in the City of New York* içinde, (repr., Metuchen, N.J., Scarecrow, 1973), 18; John C. Burnham, *Bad Habits: Drinking, Smoking, Taking Drugs, Gambling, Sexual Misbehavior, and*

İster sarhoşluk, alkolizm, ister uyuşturucu bağımlılığı veya seks ticareti araştırıyor olsunlar, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Avrupa ve Kuzey Amerika'daki araştırmacılar aynı sonuca vardılar: Özellikle işçi bölgelerinde olmak üzere şehir ne kadar büyükse sorun da o kadar büyüktü. Bir istisna vardı, ancak o da sosyolojik kuralı kanıtlayan bir istisnaydı. Büyük şehirlerin yanı sıra, ulaşım ve sanayi devrimleri, evlenmemiş veya bir süreliğine bekâr olan -kanal kazıcılar, ray döşeyenler, sınır madencileri gibi- genç erkek işçiler için uzaklarda kamplar yarattı. Bu yerleşim yerleri, Arjantin geniş arazilerinde dolaşan kumarbazlar gibi serbest çalışan kötü alışkanlık avcılarını cezbedti. Ya da Hollanda'nın Doğu Hint Adaları'ndaki Çinli kalay madencilerinin ücretlerini cebe indiren şirketinin afyon mağazaları gibi kötü alışkanlık tekelleri tarafından sömürüldüler. Organize grup şiddetinin yokluğunda bile geleneksel aile ve toplum yaşamından kopuk bekâr nüfuslarda kötü alışkanlıklara (ve kötü alışkanlıklarla ilgili anlaşmazlıkların tetiklediği şiddete) yönelik belirgin bir eğilim vardı.⁶²

On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarındaki işçilerin hepsi ezilen değildi. Hepsi sanayileşmenin faydalarından, konserve yiyeceklerden, elektrik lambalarından, demiryolu taşımacılığından ve sonuçta yaşamlarını uzatan ve daha dayanılabilir kılan diğer konfor ve kolaylıklardan yoksun değildi. İşler kötüye gittiği kadar iyiye de gidiyordu. Bu paradoksun kaynağı, hazların, kötü alışkanlıkların ve bağımlılıkların birbiriyle bağıntılı olmasıydı.

Swearing in American History (New York: NYU Press, 1993), 176; Stefan Zweig, *The World of Yesterday: Memories of a European*, çev. Anthea Bell (Londra: Pushkin Press, 2011), 97,105; Meyer, *Life and Death*, 138.

⁶² Phillips, *Alcohol*, 174; State of New York, *Second Annual Report of the Narcotic Drug Control Commission* (Albany: J. B. Lyon, 1920), 5; Burnham, *Bad Habits*, 175-177; Abraham Flexner, *Prostitution in Europe* (repr., Montclair, N.J.: Patterson Smith, 1969), 5; David T. Courtwright, *Violent Land: Single Men and Social Disorder from the Frontier to the Inner City* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 1996), Bölüm: 3-9; Derks, *History of the Opium Problem*, Bölüm: 17.

Sağlığınıza: New York'ta yasak sırasında yasağa meydan okurcasına dağıtılan ıslatılmış [sarhoş] bir içki fiyat listesinin kapağı. İçinde göz alıcı reklamlar, toplu sipariş indirimleri ve iç içe, cep büyüklüğünde bardaklar için promosyon eşantyonlar vardı. Fiyatlar yüksekti ama kapağa ilıştırılmış telefon hizmeti sayesinde teslimat hızlıydı.

Bağımlılıklar çoğunlukla kötü alışkanlıklara maruz kalmakla edinilmiş oldu. Kötü alışkanlıklar çoğunlukla sakıncalı hazlar alt kümesinin bir parçasıydı. Sakıncalı olmasının nedeni bir dereceye kadar bağımlılığa yol açabilecek olmalarıydı. Daha fazla haz daha fazla kötü alışkanlık ve daha fazla kötü alışkanlık da daha fazla bağımlılık getirdi. Yine de kabul edilebilir bir hoşgörü içinde haz ve tatmin sağlayan ürünler ve eğlencelerle sağlanan daha fazla haz daha fazla da mutluluk getirdi.

Birbiriyle bağlantılı olan ulaşım, iletişim, sanayileşme ve kentleşmedeki devrimler, haz, kötü alışkanlık ve bağımlılığın ortak alanlarını genişletti. Birinin daha fazla olması, diğerlerinin de daha fazla olması anlamına geliyordu. Bu durum kısmen artan ulaşım ve üretimin ekonomik hedefi olan artan erişilebilirlik ve satın alınabilirlik meselesiydi. Kısmen de ürünlerin alışkanlık yapma potansiyellerini artıran, rafine etme, harmanlama, paketleme ve pazarlama gibi yeni teknikler meselesiydi. Ve kısmen bir kömür madeninden su pompalamak için tasarlanmış olan buhar motorunun geliştirilmesiyle ciddi anlamda başlamış olan makineleşme devriminin istenmeyen insanla ilişkili sonuçlarının daha büyük bir anonimlik ve anomi olması meselesiydi.

ÖZGÜRLEŞTİREN-KÖLELEŞTİREN HAZLAR

“Gerçekten kötü olan her şey” diye yazdı Hemingway, “*masumiyetten başlar.*” Aklında, ilk evliliğini mahveden bir ilişkiye dönüşen bir Parisli ile olan arkadaşlığı vardı. Ancak aynı kelimeler, kötü alışkanlık ve bağımlılıktaki küresel yükselişi başıboş bırakan hazları keşfetme, icat etme ve geliştirme süreci için de geçerli olabilir.¹

“Olabilir” diyorum çünkü ne tarihçiler ne de günümüzdekiler küresel haz devriminin sonuçları hakkında hemfikir değiller. Burada şaşılacak bir şey yok. Sonuçta haz, belirli bir dinî veya felsefi görüş bağlamında değerlendirilmek zorundadır. Yine de tarihçilerin yapabileceği, hazdaki değişikliğe yanıtın farklı çizgilerini ortaya koymaktır. Tedbir tartışmasının, hormesis ilkesi (azı yarar, çoğu zarar) ile serbest piyasa kapitalizmi mantığı arasındaki çatışmadan kaynaklandığını gösterebiliriz. Ve sağlık ile kâr arasındaki çatışmanın neden sonunda küresel çapta kötü alışkanlıklar pazarlarını yasal düzenleme veya bastırma girişimlerine yol açtığını açıklayabiliriz.

¹ Ernest Hemingway, *A Moveable Feast* (New York: Charles Scribner's Sons, 1964), 210.

YERİNE KONAN HAZLAR

Dünyadaki en kötü sağlık felaketinin ne olduğu sorulan çoğu insan, on dördüncü yüzyılın Kara Ölümünü, 1918-1919 grip salgınını ve belki de 1881'de başlayan sigara üretimindeki devrimi seçecektir. Ancak ne antropologlar ne de dünya tarihçileri bunlardan hiçbirini seçmeyecektir. Dünyadaki en kötü sağlık felaketinin çoğumuzun olumlu değerlendirildiği bir yenilikle başladığını düşünmektedirler. Tarımla başladığını düşünmektedirler.

Bu sav sapkınca görünebilir. Evcilleştirilmiş bitkiler ve hayvanlar, daha fazla insan, daha fazla şehir, daha fazla ticaret ve daha fazla işe yarar gen ve fikir alışverişi anlamına geliyordu. Tarım, on dokuzuncu yüzyılın kültürel evrim araştırmacıları için insanlığın ilerlemesinin en yüksek aşaması olan uygarlığı olası kıldı. Ancak savaş ve soykırım, uygarlığın ilerlemesinin serpilip büyümesini engelledi. Antropologlar, tarım öncesi yaşamın yararlarını mercek altına almaya başladı. Marshall Sahlins'in 1966'da gözlemlediği gibi çoğu uygar insan, insan kaynaklarının sınırlı olmasına rağmen insan isteklerinin sonsuz olduğunu sanır. Bu fark ancak sanayileşme ve ekonomik büyüme ile kapatılabilir. Ancak insan isteklerinin az olduğunu ve en az emek gerektiren basit teknolojilerle karşılanabileceğini varsayan “*refaha giden bir Zen yolu*” da vardır. Sahlins, “*Zen stratejisini benimseyerek bir insan, düşük yaşam standardıyla eşsiz bir malzeme bolluğunun tadını çıkarabilir*” diye yazdı. İnsanlar tarımdan önce böyle yaşamıştı. İnsanlık hâlinin tarihini yeniden gözden geçiren antropologların artan ilgisine göre Kalahari bölgesindeki San halkı gibi avcı-toplayıcılar hâlâ bu şekilde yaşıyorlardı.²

Avcı-toplayıcıların boş vakitleri olmaktan ve güvende olmaktan ne kadar keyif aldıkları tartışmalıdır. Tartışmaya açık olmayan ise tarım için avlanmayı ve toplayıcılığı terk edenlerin büyük çoğunluğunun başlangıçta azalan boy, sağlık, statü ve uzun ömürleri için çok

² Marshall Sahlins, “The Original Affluent Society,” *The Politics of Egalitarianism: Theory and Practice* içinde, ed. Jacqueline Solway (New York: Berghahn, 2006), 79-98, s. 80 (alıntı).

yüksek bir bedel ödedikleridir. İnsanın sefaleti insan nüfusu ile birlikte arttı. On iki bin yıl önce, türümüzün sayısı beş ila sekiz milyon arasında olup hepsi avcı-toplayıcılardı. İki bin yıl önce 250 milyon çiftçiye karşılık sadece bir veya iki milyon avcı-toplayıcı kalmıştı. Ancak bu yerleşik çiftçiler, gezgin gruplarda nadiren sorun olan -tekdüze ve savunmasız bir gıda kaynağı; açgözlü elitler; biriken atıklar; bulaşıcı ve paraziter hastalıklar; fare, pire ve sinek istilası; toksik küfler; ve diş çürüğü gibi- rahatsızlıklardan çekiyorlardı. Kanıt kemiklerdedir. Paleolitik insanlar iki yıl daha uzun yaşıyordu ve Geç Neolitik akranlarından 15 cm daha uzundular. Tarım devriminin bir başka mirası olan ayrıcalıklı sınıflar daha iyi durumdaydılar. Ancak yine de verem, sıtma, ishalli hastalıklar, kronik enflamasyon ve ilk uygarlıklara özgü diğer yaygın hastalıklara katlanıyorlardı.³

Uygarlığın bazı önemli dengeleyici avantajları vardı. Devletler anarşik şiddeti bastırdı. Çatılar ve duvarlar korunak sağladı. Kızamık gibi endemik enfeksiyonlar bebekleri ve çocukları etkiledi ama genellikle bağışıklık kazanmış ve sakin bir hayat sürmeleri nedeniyle hasta yavrularına daha kolaylıkla bakabilen yetişkinleri etkilemedi. Avrupa'nın Kuzey Amerika'yı fethinde olduğu gibi kabile halklarının aynı türden enfeksiyonlara karşı savunmasızlığı, tarımsal yerleşimlerin genişlemesini hızlandırdı. Daha genel olarak uygarlık, çiçek hastalığı aşılması gibi bilgiler de dâhil olmak üzere gelecekteki yönelimi, iş bölümünü, okuryazarlığı ve bilgi alışverişini teşvik etti. Uygarlık geç dönem modernliğin sağlık kazanımlarını, özellikle de

³ Tartışma: David Kaplan, "The Darker Side of the 'Original Affluent Society,'" *J. of Anthropological Research* 56 (2000): 301-324. Hastalık yükü: Spencer Wells, *Pandora's Seed: The Unforeseen Cost of Civilization* (New York: Random House, 2010), 'height and longevity' s. 23; Yuval Noah Harari, *Sapiens: A Brief History of Humankind* (Toronto: McClelland and Stewart, 2015), Bölüm: 2, 'population figures' s. 98; Mark Nathan Cohen, *Health and the Rise of Civilization* (New Haven: Yale U.S., 1989); A. R. Williams, "8 Mummy Finds Revealing Ancient Disease," *National Geographic News*, 21 Mart 2013, <https://news.nationalgeographic.com/news/2013/03/130321-mummies-diseases-ancient-archaeology-Science/>.

on dokuzuncu yüzyılın sonlarından bu yana meydana gelenlerin altında yatan bilim, tarım, endüstri, halk sağlığı, eğitim ve tıp alanındaki birikimsel [kümülatif] ilerlemeleri olası kıldı. Hepsini hesaba katacak olursak 1950 doğumlu biri 1700'de doğmuş birinden yaklaşık 2,5 cm daha uzun, yüzde 50 daha ağır ve 2,5 kat daha uzun yaşayacağını varsayabilirdi.⁴

Ödünleşmedeki eşitsizlik -on bir bin yıllık sefalet ve erken ölüme karşılık çeyrek bin yıllık hızlı maddi ilerleme ve sekizinci bin yılda daha iyi sağlık ve daha uzun yaşam- antropologları ve tarihçileri tarıma dayalı uygarlığı tarihin en büyük hatalarından biri olarak adlandırmaya yöneltti. Daha iyi bir benzetme, tarihin en uzun ipoteği olması olabilir. Ödünç alınan paranın faizi gibi uygarlığın maliyeti de ön ödemeliydi. Öde, öde ve biraz daha öde idi. Günün birinde insanlar ev sahibi oldular ve ancak biraz dinlenmeye güçleri yetebilir oldu.⁵

Ancak uygarlıkların uzun sindirilme süresince nasıl dinlendiler? Yeni keşfedilmiş olan ve daha yaygın olarak ulaşılabilen hazlardan yararlandılar. Hasat krizi sırasındaki ortak testi, uzun bir yürüyüşten önceki taze koka tomarları, oyunlu ve danslı şenlik günleri, bunların hepsi yerine koyma ve kaçış demektir. Hindu, İslam, Afrika ve Latin Amerika toplumlarında esrar içmek fakir adamın çıkar yoluydu. Yarım şişe rom kırk sente satılırken Trinidad'daki Hintli işçi bir muhabire "Ot [esrar] üç sent" demişti.⁶

⁴ Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011), Bölüm: 1 (violence); Robert W. Fogel, *Explaining Long-Term Trends in Health and Longevity* (Cambridge: Cambridge U.S., 2012), 141.

⁵ Wells, *Pandora's Seed*, 22; Harari, *Sapiens*, 79; Jared Diamond, "The Worst Mistake in the History of the Human Race," *Discover Magazine*, Mayıs 1987, 64-66.

⁶ Michael V. Angrosino, "Rum and Ganja: Indenture, Drug Foods, Labor Motivation, and the Evolution of the Modern Sugar Industry in Trinidad," *Drugs, Labor, and Colonial Expansion* içinde, ed. William Jankowiak and Daniel Bradburd (Tucson: U. of Arizona Press, 2003), 106; John Charles

Ancak tütün evrensel avuntu hâline geldi. On yedinci yüzyılın başlarında İngiltere'den Çin'e kadar tüm yönetenler, kendilerine yabancı olmasına rağmen hızla yayılan tütün içme alışkanlığını bastırmak için boşuna uğraştılar. 1625-1626'da Bağdat'a yapılan bir sefer sırasında Sultan IV. Murad, askerlerinden bir kısmını yasak olan eylem sırasında yakaladı. Tarihçi ve coğrafyacı Kâtip Çelebi, "imparatorluk mevcudiyetinde en şiddetli işkenceyle idam edildikleri sırada askerlerden bazıları ceplerinde kısa pipolar taşıyorlardı ve idamlar sırasında bile sigara içme fırsatı buluyorlardı" diye yazıyordu. İstanbul'da askerler gizli gizli sigara içmeye devam ettiler. Yasak ne kadar katı olursa olsun sigara içmeyenlerden daha çok sigara içen vardı.⁷

Çin'de de durum hemen hemen aynıydı. 1639'da Chongzhen İmparatoru, köylülerin tahıl yerine tütün yetiştirdiği konusunda tehlikeye işaret etti ve bitkiyi başkentte satanların başının kesilmesini emretti. Bilinen ilk kurban, 1640'ta başı kesilen ve imparatorluk kamu hizmeti sınavı için Pekin'e giden Fujian'dan bir öğrencinin hizmetçisiydi. Ancak hiçbir yargısız infaz iki temel gerçeği değiştiremez. Köylüler, başka mahsuller yerine tütün yetiştirerek on kat daha fazla kazanç elde ettiler. Ve herkes yeni hazza alıştı. Bir Qing şairi: "*Senden duman ve bulut dolu bir dünyanın döküldüğünü seyrederken eskiden insanların sadece sıradan yapraklara sahip olduğunu düşünerek gülüyorum*" diye yazmıştı.⁸

1640'larda tütün içmek Çin'de patlarcasına büyüdü. 1656'da [Kâtip] Çelebi tütünün gezegendeki yaşanabilir her yere yayıldığını bildirdi. Kabul etmek gerekir ki tütün içmek alışılmadık derecede hızlı ve yinelenebilir türde bir beyin ödülü sunuyordu. Ancak zamanlama da önemlidir. 1640'lar ve 1650'ler tartışmasız erken

Chasteen, *Getting High: Marijuana through the Ages* (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2016), 56-57, 66, 69, 76, 84, 102, 109-110, 133-134.

⁷ Kâtip Çelebi [Hacı Kalfa olarak da anılır], *The Balance of Truth* [1656], çev. G. L. Lewis (London: George Allen and Unwin, 1957), 52.

⁸ Timothy Brook, *Vermeers Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World* (New York: Bloomsbury, 2008), 122-123, 140, 144 (alıntı).

modern küresel tarihin en kötü döneminin en kötü yirmi yılıydı: tarihçilerin on yedinci yüzyılın genel krizi diye adlandırdığı veba, kıtlık, dondurucu hava sıcaklıkları, enflasyon, isyan, ayaklanma, savaş, yağma ve tecavüzün kaotik korku gösterisi. Çin’de işler o kadar kötüye gitti ki kaplanlar insan leşiyle beslenmek için şehirlere akın etti. Sıçanlar da temizledikleri cesetlere yuva yaparak kaplanlara katkıda bulundular. Tütün ve diğer yeni gıda-ilaçlar, kariyerlerine insan ilişkilerinin bu en dip noktasında küresel ticari mal olarak başladı. Sefalet ortaklık değil, soluklanmak istiyordu.⁹

Aldous Huxley sefaleti azaltma ilkesinin evrensel olduğunu savundu. 1958’de tarih boyunca alkol ve uyuşturucuların milyonları bağımlı hâle getirdiğini ve öldürdüğünü gözlemledi. Bu süregiden katliam, kitaptaki her Darvinci kurala ters düşüyordu. İnsanlar neden psikoaktif uyuşturucuları almaya devam ederek “köleliği izleyen ölüm” riskine girebiliyorlardı? Cevabı, uyuşturucuların kullanılmaması durumunda acımasız ve monoton olacak olan bir varoluşa karşı çok cezbedici bir kendini aşmışlık aracı ve mistik bir deneyim sağlıyor olmasıydı. İnzivaya çekilmiş olanlar ve keşişler kişisel hazzardan arınma ve ruhsal disiplin yoluyla kurtuluşu başarabilmişlerken kitleler kimyasal destekle Nirvana’ya göz atmıştı. Kısa süreli haz veya analjezi anlarının aksine geçici aşkınlığa [transcendence] ne sıklıkla ulaştıklarını bilmiyoruz. Antik çağlardan beri insanların afyon, şarap, koka, çikolata, kaktüs ve psikoaktif etkileri ritüelle artırılan diğer maddelere ilâhî özellikler atfettiklerini biliyoruz. Gıda-ilaçlar pek çok şey idi, ama bunlardan biri zarafetin karmaşık bir biçimiydi.¹⁰

⁹ Çelebi, *Balance*, 52; Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven: Yale U.S., 2013), 599-603; David T. Courtwright, *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2001), 58-59; *Voices from the Ming-Qing Cataclysm: China in Tigers Jaws*, ed. ve çev. Lynn A. Struve (New Haven: Yale U.S., 1993), 1,159-161.

¹⁰ Aldous Huxley, “Drugs That Shape Mens Minds,” *Saturday Evening Post* 231 (18 Ekim 1958), 28 (alıntı).

Çin'de 1917 ve 1919 yılları arasında bu fotoğrafı çeken sosyolog Sidney Gamble, "Pekin Pirinç Lapası Dağıtımı" dışında bir açıklama yapmamıştı. İki erkek çocuk, biri sigara içiyor. Çocuklar muhtemelen öksüzdür ve büyük çocuğun almak üzere olduğu pirinç lapası kadar tütünden haz aldığı da olasıdır. Tütün içmek herkesin gücünün yetebileceği bir konfordu.

ÖZGÜRLEŞTİREN HAZLAR

Huxley'in sıkı bir okuyucusu olan tarihçi Daniel Lord Smail de haz ve kaçı, tarihin temeli olarak görmektedir. Ancak kültürel özelliklerin ve âdetlerin de uyuşturucular kadar psikotropik etkileri olduğunu iddia ederek Huxley'in de ötesine geçer. Biyolojinin kültürü belirlediğini düşünen (veya korkan) tarihçiler bu ilişkiyi yanlış değerlendirmektedir. Kültür, biyolojiyi veya en etkili olacak oranda biyolojiyi, bilinç ve duyguları yöneten nörotransmitterlerin akışını belirler. Her toplumda nörotransmitterleri plasebolar veya nosebolar kadar etkili bir şekilde harekete geçiren özgün kültürel âdet hâli vardır.¹¹ Bu âdetler aslında politikanın plasebo ve nosebolarıdır. Tarihçilerin görevi, bu âdetlerin zaman içinde nasıl değiştiklerini açıklamaktır.

Smail için iki büyük dönüm noktası, Neolitik Geçiş ve modernitenin uzun on sekizinci yüzyıldır. Tarımdan önce, diğer yüksek primatlar gibi insanlar da sosyal yükümlülükler, ittifaklara ve statüye karşı ani bir duyarlılık geliştirmişti. Avcı-toplayıcı toplumlarda da statü farklılıkları vardı. Ancak böyle tipik bir grubun küçük olması, karşılıklı bağımlı olmaları, göçebe olmaları ve elitlerin kontrol edeceği depolanabilir bir üretim fazlasının olmaması nedeniyle sosyal farklılaşma en alt düzeydeydi. Tarım, bu eşitlikçi koşulların her birini değiştirdi ve fakirler için kurumsallaşmış strese yol açan sınıf ayrımlarının ortaya çıkmasına imkân tanıdı.

Halkı kontrol altında tutmak için seçkinler, Smail'in "teletropik [uzakbeslek]" uygulamalar olarak adlandırdığı şeyleri, bilinçlerini manipüle ederek gücü sürdürmelerini ve geliştirmelerini sağlayan duygusal ödül ve ceza yöntemini kullandılar. Şölen bir ödüldü. Dinî ritüeller, anıtsal mimari, savaş arabası yarışları, tiyatro gösterileri ve siyaset filozofu Etienne de la Boetie'den alıntı yapacak olursak, "Eskiler için bu tür diğer uyuşturucular köleliğin cazibesi, öz-

¹¹ nosebo: aslında zararsız olan ama zararlı olduğuna inanan birinde zararlı etkilerinin ortaya çıktığı madde (Ç.N).

gürlüklerinin bedeli, zorbalığın araçları idi.” Bu araçlar başarısız olacak olursa güçlü olan her zaman şiddete başvurabilirdi. Çarmıha germe gibi bir eylemin amacı, sadece öldürmek değil, aynı zamanda teröre esin kaynağı olan ve devlet iktidarına direnmenin yararsızlığını vurgulayan iğrenç bir şekilde öldürmektir. Smail, bu duygusal etkiyi açıklamak için “tele-” (yani uzak) ön ekini kullanır. Çünkü bu etki, örneğin Golgota’dan izleyicinin amigdalasına, yani öğrenilmiş korkunun sinir devresinin merkezine kadar olan mesafenin kat edilmesi ile meydana gelir.¹² Tüm uygarlıklarda ortak olan teletropik [uzakbeslek] uygulamalar, kitleleri bağımlı konuma getiren duygusal şok ve saygıyla karışık korkuyu sağlamış oldu.¹³

Yine de uygarlık, azınlığın yararına çoğunluğun yoksullaştırılmasından daha fazlasını ifade ediyordu. Aynı zamanda yeni hazların keşfini, yayılmasını, geliştirilmesini ve metalaştırılmasını da zorunlu kılıyordu. Bu yeni hazların çoğu gıda-ilaç olsa da diğer yeni hazlar roman okumak veya kafelerde dedikodu yapmak gibi kültürel yeniliklerdi. Ortam da önemliydi. 1920’lerde (Paris) Montparnasse’ın barlarını yöneten efsanevi barmen Jimmie Charters “*Ne kadar büyük bir gürültü!*” diyerek bu mekânı anımsıyordu. “Heyecanlı kadınlara, âşık çiftlere, stresli eş cinsel erkeklere, hovardalara, teorilerini açıklayan aşırı ciddi genç erkeklere ve hepsini içine alan ve tüm bunların hepsini anlayan ve değerlendiren birkaç sessiz, gözlemci ruh” kalabalığına içki dolduruyordu. Kolektif sarhoşluk, içilen iç-

¹² Golgota: İsa’nın çarmıha gerildiği tepedir. Amigdala ise beynin medial temporal lobunun derinlerinde yerleşen nöronların oluşturduğu badem şeklindeki beyin bölümü. Duygusal hafıza ve duygusal tepkilerin oluşmasındaki birincil role sahip bölge. Limbik sistemin bir parçasıdır. Başta korku olmak üzere, duyguların denetiminden sorumludur (Ç.N).

¹³ Daniel Lord Smail, *On Deep History and the Brain* (Berkeley: U. of California Press, 2008), de la Boetie, s. 173, Smail, “An Essay on Neurohistory,” *Emerging Disciplines: Shaping New Fields of Scholarly Inquiry in and beyond the Humanities* içinde, ed. Melissa Bailar (Houston: Rice U.S., 2010), 201-228; Simon Montefiore, *Jerusalem: The Biography* (New York: Knopf, 2011), 111-113 (çarmıha gerilme).

kinin bir kısmının ölenlerin şerefine yere dökülmesinden [libation] ve aynı zamanda “bu insanları eve bağlayan tüm gelenek ve bağlardan özgür olma ruhu”ndan geliyordu.¹⁴ Smail, insanların kendi duygularını değiştirmek adına kendileri için yapabilecekleri ve uyabilecekleri şeylere atıfta bulunarak bu tür özgürleştirici etkinlikleri “ototropik [kendibeslek]” olarak adlandırır. Ototropik hazlar bireyleri korkutacağına güçlendirdi ve yetkililer için artan endişe hâline geldi.¹⁵

Klasik ototropik [kendibeslek] haz olan kendini tatmin, Antik Çağ Batısında veya Hristiyan Avrupa’da özellikle büyük bir endişeye sebebiyet vermemişti. Günah çıkartan papazlar bu uygulamanın yaygın olduğunu varsayıyorlardı. Ancak insanları, özellikle ilgilenmek için çekip ayırmadılar. Homoseksüellik, ensest ve zina gibi kişiler arası cinsel eylemlere odaklandılar. Bu durum on sekizinci yüzyılda değişti. Yetkililer, bir sosyal eylemi dürtüsel olarak kişinin kendisine zarar vermesine yol açabilecek fantezilere dayalı yıkıcı ve kişiye özel [private] bir eylem hâline getirdiği için kendini tatminin zararlı

¹⁴ Paris’in Montparnasse semtindeki Dingo American Bar and Restaurant 1923’te kapılarını açtı. Yaygın olarak Dingo Bar olarak anılan restoran, o zamanlar bütün gece açık olan birkaç içkili mekândan biriydi. 1920lerde ve 1930larda Paris’te bir araya gelen İngilizce konuşan birçok sanatçı ve yazarın favori uğrak yeri hâline geldi. Ernest Hemingway’in *Paris Bir Şenliktir* adlı kitabında kaydettiği gibi, F. Scott Fitzgerald ile Fitzgerald’ın *Muhteşem Gatsby* kitabının yayınlanmasından iki hafta sonra Nisan 1925’in sonlarında Dingo Bar’da tanıştı. Dingo Bar’ı sık sık ziyaret edenler arasında Pablo Picasso, Aleister Crowley, Nancy Cunard ve sokağın karşısındaki dairelerinden kalkıp gelen Isadora Duncan vardı. Liverpool’lu eski bir İngiliz hafif sıklet boksör olan James “Jimmie” Charters, Dingo’nun son derece popüler barmeniydi ve barın başarısının çoğundan sorumluydu. Charters’in *Burası Olmalı; Montparnasse’nin Anıları* 1934’te yayınlandı, Morrill Cody tarafından redakte edildi ve Ernest Hemingway’in önsözüyle ilk defa 1937 ve sonra 1989’da yayınlandı. Dingo Bar’ın olduğu yapı hâlâ ayakta ancak yerinde L’Auberge de Venise isimli bir İtalyan restoranı bulunmaktadır (Ç.N).

¹⁵ Jimmie Charters, *This Must Be the Place: Memoirs of Montparnasse, as told to Morrill Cody* (repr., New York: Collier, 1989), 12.

olduğunu kabul ettiler. Tarihçi Thomas Laqueur, “Kendini tatmin, gitgide bağımlılık dediğimiz bir şeye benziyordu.” diye yazdı. “Kendini tatmin, tıpkı alkol, uyuşturucu veya diğer bazı bastırılmaz arzular gibi insanları köleleştirdi.”¹⁶

Kendini tatmin, köleleştirici olsun ya da olmasın Giriş’te anlatılan beş “*gibi*”den üçü -anonimlik, erişilebilirlik ve satın alınabilirlik- o zamana kadar en azından eğitimli sınıflar arasında ortaya çıkmıştı. (Diğer ikisi, reklam ve anomi daha sonra gelecekti.) Varlıklılar evleri, koridorları ve ayrı yatak odaları ile daha fazla mahremiyete sahipti. Kütüphanelerinde, popülerliği artmaya ve fiyatları düşmeye devam eden kitaplar daha fazlaydı. Kitaplar, yaygın olarak müstehcen düşünceler uyandırdığı varsayılan romanları ve aşk hikâyelerini içeriyordu. Hemen yanı başına düşürülmüş açık hâldeki bir kitapla kendini tatmin sonrası sabahlığı üzerinde uykuya dalmış bir hâldeki *ev sahibesi* hanımefendileri içeren müstehcen çizimler amacına ulaşmış oluyordu. Bu kitapların mutlaka pornografik olması gerekmiyordu. Sadece roman okumanın bile, hatta asil ruhlu olanlarda da “*belirli türde bir içselleştirmeye, hayal gücünün yoğun katılımına, dehşet verecek derecede kolayca kendini tatmin etmenin tehlikeli aşırılıklarına doğru yön değiştirebilecek bir bedensel yoğunluğa*” neden olabileceğinden korkuluyordu.¹⁷

Birçoğu “*Ne olmuş yani?*” diye yanıtlayacaktır. Aydınlanma, uzun süredir acı çeken insanlığın gitgide çemberi genişleyen bir kısmına sonunda bir getiri sağladıysa ve insanlara okuma gibi dengeleyici ve özgürleştirici hazları sunduysa o zaman bu bir lütuf olarak kabul edilmelidir. Ototropik [Kendibeslek] uygulamalar teletropik [uzakbeslek] uygulamaların yerini aldıkça hayat daha huzurlu hâle geldi.

¹⁶ Thomas W. Laqueur, *Solitary Sex: A Cultural History of Masturbation* (New York: Zone Books, 2003), 238.

¹⁷ A.g.e., Şekiller 5.8a ve 5.8b; Lawrence Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500-1800* (New York: Harper and Row, 1977), 253-255; Stephen Greenblatt, “Me, Myself, and I,” *NYRB* 51 (Nisan 8, 2004), <http://www.nybooks.com/articles/2004/04/08/me-myself-and-i/>.

Zamanlarını çikolata içerek ve mektup türünde yazılmış romanlar [epistolar] okuyarak geçirenler, zamanlarını her ikisi de Avrupa'da on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında azalmış olan kanlı sporları ve halka açık infazları izleyerek geçirenlere göre daha uygar düşünür ve davranır oldular. İnsancıl ve tüketici devrimler birbiriyle çakıştı ve birbirini pekiştirdi. Bazı tüketiciler kendilerinden utanır veya dürtü âlemlerine sapacak olursa bu insanlar talihsiz ancak olması gereken kayıplardı. Vicdansız insanlar, kötü alışkanlık imparatorlukları kurarak tüketicilerin zaaflarını sömürdüyse bu durumun kınanması bir gereklilikti. Matbaaların ve pornografinin olduğu bir dünyada yaşamak, hiçbirinin olmadığı bir dünyadan daha iyidir. Her zaferin bir bedeli vardır. Her savaş alanında leş yiyiciler vardır.¹⁸

HAZZIN BEDELİ

Böylelikle çağdaşlık, rütbe ve mevki gereği kıpkırmızı kürk giyenlerin yerine kendi ruh hâlimizi yönlendirmemize izin veren gereçler-keskin aletler- verdi. Eskiden olduğu gibi son kralın son rahipten arta kalan bağırsaklarıyla boğazlanmasını beklemek zorunda değildik. İyi bir kitabımız, bir pipomuz ve bir kupamız [kulplu bardak] varsa özgürdük; duygusal anlamda özgürdük. Hatta elimize bir gazete alarak ya da BBC'yi açarak kralların budalalıklarının tadını çıkarabilirdik. 1936'da Evelyn Waugh, VIII. Edward'ın dul eşi Wallis Simpson ile evlenmek için İngiliz tahtından feragat etmesine atıfta bulunarak "Simpson krizi herkes için büyük bir zevk oldu." diye yazmıştı. "Maidie'nin bakımevinde, tüm yetişkin hastalarda daha iyiye doğru belirgin bir değişim oluyor. Bu kadar çok kitlesel hazza ve çok az acıya neden olan bir olay ender gerçekleşebilir."¹⁹

¹⁸ Pinker, *Better Angels of Our Nature*, Bölüm: 4 (humanitarian revolution). Pinker farklı terminoloji kullansa da *Daha İyi Melekler, Derin Tarih* ile çarpıcı paralelliklerle teletropik [uzakbeslek] düzenin zayıflamasının ayrıntılı bir açıklamasını ifade eder.

¹⁹ *The Diaries of Evelyn Waugh*, ed. Michael Davie (London: Weidenfeld and Nicolson, 1976), 415.

Özgürleştirilmiş keyif kavramı ile sekülerleşmeyi, bireyciliği, eşitlikçiliği ve tüketiciliği de içeren çağdaşlaşmanın diğer niteliklerinin iç içe geçmesi, ototropik [kendibeslek] olarak reforme edilmiş bir inancın yeni dağıtımı olarak şekillenir. Smail, “*Bir zamanlar dopamin ve diğer kimyasal ileticiler olarak din ve ritüele güvenen bireyler, ihtiras uğruna Tanrı’dan vazgeçip giderek artan bir şekilde tüketim maddelerine yöneldiler.*” diye yazdı. Yine de Smail’in de kabul ettiği gibi modernlik yalnızca ototropik [kendibeslek] değildi. Kristal Gece gibi gösterilerle geçmişe özlem duyan yönetim anlayışları ortaya çıkmaya devam etti.²⁰ Adolf Hitler, 1940’ta George Orwell’in de işaret etmiş olduğu büyük bir gerçeği, gelişimdeki hazza dayalı [hedonistic] görüşün eksikliğini kavramıştı. Kitlelerin hâlâ ortak hayaller için fedakârlık yapmaya teşvik edilebileceğini biliyordu ve haklıydı.²¹

Hitler’inkinden daha az acımasız olmayan yönetimler, ototropik [kendibeslek] olduğu varsayılan hazları hem psikotropik kontrol araçlarına hem de devletin gelirinde ciddi artışlara dönüştürmeyi başardılar. 1930’da askere ve uçağa ihtiyacı olan ve Bolşevizm’in temel kaygısı alkole kılıf uyduran Joseph Stalin, astlarına “*asılsız bir utanç duygusundan kurtulmalarını ve votka üretiminin azami yaygınlaşması için doğrudan ve açıkça destek olmalarını*” emretti. Çin’de Mao Zedong ve ardılları devletin tekelindeki sigarayı teşvik etti. Sigara, yirminci yüzyılın sonunda Çin Halk Cumhuriyeti dünyanın en büyük sigara pazarı olacak ölçüde afyonun ulusal tüttürme kültüründeki yerini aldı.²²

²⁰ Kristal Gece (Almanca: Kristallnacht), 1938’de 9 Kasım’ı 10 Kasım’a bağlayan gece, Nasyonal Sosyalist Parti idaresi tarafından düzenlenen ve Yahudilere ait ev, iş yeri ve sinagoglara yapılmış kanlı ve ölümcül saldırıların gerçekleştiği gecenin adıdır (Ç.N).

²¹ Smail, *On Deep History*, 184-185; George Orwell, *The Collected Essays, Journalism, and Letters*, C. 2, ed. Sonia Orwell ve Ian Angus (New York: Harcourt, Brace and World, 1968), 14.

²² Stalin to Viacheslav [metinden aynen] Molotov, 1 Eylül 1930, *Stalins Letters to Molotov, 1925-1956*, ed. Lars T. Lih vd. (New Haven: Yale U.S., 1995), 208-209; Frank Dikotter, Lars Laamann, ve Zhou Xun, *Narcotic Culture: A History of Drugs in China* (Chicago: U. of Chicago Press, 2004), 209.

Tüm bu evrelere rağmen, ototropik [kendibeslek] hazlara, uygarlığın dikenli asmasındaki yemyeşil ve geç olgunlaşan meyveye doğru yöneliş, tüketici lükslerine ve yararlılık düşüncesine alışkın seküler bir toplumun bakış açısıyla net bir kazanç gibi görünebilir. Ancak bu yöneliş, daha önceki tarihsel aktörlerin haz dolu ancak potansiyel olarak bağımlılık yaratan eylemlerin keşfini her zaman kavradıkları türden değildi. Smail gibi akademik uzmanların savunma için tanıklıklarını dinledikten sonra savcının tanıkları olarak geçmişten gelen sesleri çağıralım. Temelde davaları basittir. Yeni hazlar akımı kötü alışkanlıkları ve köleleştirmeyi teşvik etmiştir.

Kötü alışkanlıkların algılanan tehdit ve saldırganlığı, kültürel ve tarihsel koşullara göre değişmektedir. On dokuzuncu yüzyıldan önce kötü alışkanlıklar, büyük ölçüde kişisel hatalar olarak yorumlanırdı. Kötü alışkanlık için İngilizce terim olan *vice*, ahlaki zayıflık veya başarısızlık anlamına gelen Latince *vitium*'dan türetilmiştir. Bireyler, tıpkı iyi özellikler gibi kötü alışkanlıklarını da ortaya koydular. Tarihçiler ve yazarlar, kötü şöhretli ünlüler ve karakterler aracılığıyla kötü alışkanlıklara kişilik kazandırdılar: Nero'nun acımasız zulmü, Şeytan'ın asi gururu, Tartuffe'nin dinî ikiyüzlülüğü.²³

²³ Popüler tarih Nero'yu çapkın ve zorba olarak hatırlar ve Hristiyanlara ilk zulmedenlerden biri olarak bilir. Bu hikâyeler, bazı erken dönem Hristiyan yazarlarla birlikte tarihçiler Tacitus, Suetonius ve Cassius Dio'nun anlattıklarına dayanır. Öte yandan bazı eski kaynaklara göre Nero, halkın gözünde hükümdarlığı sırasında ve sonrasında oldukça popülerdi. Nero, güzel sanatlar, müzik ve spor etkinliklerinin coşkulu bir hamisiydi. Kendisini eleştirenler bu tutumunun imparatorluğun zararına olduğunu iddia etmişlerdir. Nero'nun saltanatını gerçekte kurguyu birbirinden tümüyle ayırıştırarak ele almak mümkün değildir. Ancak Nero'nun Roma yanarken lir çaldığı bilgisi yanlıştır. Yangın sırasında Nero, yangından 56 kilometre uzakta deniz kenarındaki yazlık evindeydi. Nero, haberi aldığı anda hemen Roma'ya gitti ve yangın söndürme çalışmalarına başladı.

1664'te sahnelenen Molière'in *Le Tartuffe, ou l'Imposteur* adlı 5 perdelik tiyatro oyunu. Türkçe tercümelerinin isimleri: *Tartüf*, 1876; *Riyanın Encamı*, 1881; *Tartuffe*, 1944. Bu oyunu, daha önce beğeni kazanan "Kadınlar Mektebi" oyunundan

En kötü suçluların, “zararlı”, kötülüklerle, kötü alışkanlıklarla dolu olduğu söylendi. Karasakal Korsan gaddardı. Bu rol ona uygundu.

Ancak bireylerde vücut bulan çoğu kötü alışkanlıklardan bireyler sorumluydu ve ilâhî yaptırımlara maruz kalıyorlardı. Yeni Ahit bize, dinsiz Herod Agrippa'nın solucanlar tarafından canlı canlı yendiğini söyler. Hinduizmin antik metinlerinde solucanlar, bu dinin birçok cehenneminden biri olan *krimibhojana*'daki günahkârlarla besleniyorlardı. On sekizinci yüzyıldaki İngiliz gezici vaiz [evangelist] George Whitefield, tek bir cehennemle idare etti. Ancak bu cehennemde Tanrı'nın “*İyi Yaratıkları*”ndan biri olan alkolü, alışkanlık hâline getirdikleri aşırı hoşgörülerıyla “*iğrenç günah*”larının bedenlerini yok ettiği ve ruhlarını yozlaştırdığı “*ölümcül bir zehre*” dönüştüren sarhoşlar için bolca yer vardı. Tek umutları, kurtuluşu Mesih'te aramak, kötü arkadaşlıklardan kaçınmak ve bir çile ile nefesine hâkim olma hayatına başlamaktı.²⁴

1628'de İngiliz Püriten polemikçi William Prynne, saç bukleleri ile övünenlere benzer tavsiyelerde bulundu. Bunlar, “saç maşalarına sürekli bir esaret içinde” yaşayan modaya uyan nedimelerin tercih ettiği uzun, gevrek, örgülü ve kurdeleli saç telleriydi. Prynne, bunun gibi kibirlerin daha büyük kötü alışkanlıklara ve daha büyük kötü alışkanlıkların da cehenneme yol açacağı konusunda uyardı. 1648'de başka bir tutucu [Puritan], Essex piskopos vekili Ralph Josselin günlüğüne, küçük oğlunun ölümünün kendi kibrinden, şehvetinden ve aşırı satranç oynamasından kaynaklandığını söyledi. Son detay, açıklayıcı olanıdır. Yahudi ve Müslümanların yanı sıra Hristiyan erken dönem modern din adamları da satrancı, kutsal

da büyük bir gürültünün kopmasına yol açtı. Oyun kilisenin ve dindarlar grubu “Compagnie du Saint Sacrement”in baskısıyla yasaklandı. Ancak 1669'da yeniden oynanma olanağı buldu. Tartuffe, bir tür danışmanlık ve eğitmenlik rolüyle bir burjuvanın evine kapağı atmış, dindar görünümlü bir sahtekârın serüvenleri üzerine kuruludur (Ç.N).

²⁴ Acts 12:23; George Whitefield, *The Heinous Sin of Drunkenness: A Sermon Preached on Board the Whitaker* (Londra: James Hutton, 1739), 5 ve 6 (alıntı), 16-18.

kitabın ihmalini ve kumarı besleyip boşa zaman harcatan bir kötü alışkanlık olarak suçladılar. Teolojik anlamda satranç bir günah vesilesiydi. Günahın kendisi gibi bunun sonuçları da aylakların çocuklarında gözlenebilir. Ve doğrudan kumar masalarına yönelecek kadar aptal olanların vay hâline. Protestan ahlak kuramcılarının gözünde Marie Antoinette gibi çılgın bir kumarbaz, infazcıları cesedini ve kesilmiş başını çabucak sönmemiş kireçli bir mezara attıklarında layığını bulmuş oldu.²⁵

Tabuların açık bir şekilde ihlal edilmesinden ve getirebileceği toplu cezalandırma korkusu nedeniyle ruhban sınıfına duyulan öfkenin ötesinde Stuart züppeleri ve mirasyedi Katolik kraliçeleri gibilerine karşı anlaşılması kolay olan bir nefret yatıyordu. Kural olarak yeni hazların ve eğlencelerin bastırılma olasılığı daha yüksekti. Küçük kötü alışkanlıkların seviyesi yükseltilmiş ve potansiyel olarak bağımlılık yapıcı maddeler ise hoşlanılmayan veya sapkın olarak nitelendirildikleri ya da yabancı gruplarla ilişkilendirildikleri takdirde katı yasaklara tabi tutulmuşlardı. Çinli göçmen işçilerin afyon içme, diaspora Yahudilerinin damıtma ve taverna işletmeciliği ile Amerika Birleşik Devletleri'nde bira bahçeleri olan Alman göçmenlerin Şabat'a adanmış içki içmekle ilişkilendirilmesi önemliydi. Yasaklama sırasındaki en büyük espri, Chicago polisi içki servisi yapan bir restorana baskın yaptığında tutukladıkları tek kişinin bir anarşist olmasıydı. Şenlik bir şeydi, Tanrı'nın ve insanın kanunlarını hor görmek ise başka bir şey.²⁶

²⁵ William Prynne, *The Unloveliness of Love-Lockes* (Londra: n.s., 1628), s. A3 (alıntı); *The Diary of Ralph Josselin*, 1616-1683, ed. Alan Macfarlane (Oxford: Oxford U.S., 1991), 114; M. L. Weems, *Gods Revenge against Gambling*, 4. baskı. (Philadelphia: yazar, 1822), 22-24. 2016 yılında Başmüftü Şeyh Abdülaziz El Şeyh, zaman kaybı ve düşmanlık kaynağı olarak satranca karşı fetva yayınladı. Ben Hubbard, "Saudi Arabia's Top Cleric Forbids Chess, but Players Maneuver," *NYT*, 21 Ocak 2016..

²⁶ "Chinese in New York," *NYT*, 26 Aralık 1873; Samuel Hopkins Adams, "On Sale Everywhere," *Colliers* 68 (16 Temmuz 1921): 8.

Haz, kötü alışkanlık ve bağımlılık konusundaki tartışmaları din ve dinsel sapma açısından incelemek mantıklı görünmektedir. Rahatına düşkünlük, toplum hayatına entegre edilmiş günlük dinî uygulamalar yoluyla farklı bilinç arayan dünyanın başlıca inanç gelenekleriyle çelişiyordu. İnsanın bilişsel ve sosyal gelişimi birçok haz ve aşkınlık yolunu ortaya çıkarırken, dinler tipik olarak iç ve dış disipline dayalı olanlarını tercih ediyordu. Kumar ve sarhoşluk gibi kötü alışkanlıklar disiplinsizliği ve dine küfretmeyi besledi. Yozlaşmış inançlarla ilişkilendirilen yabancı kötü alışkanlıklar daha da kötüydü. Prynne, saç buklesiyle övünen bir İngiliz'in bir Fransız ya da Virginialı, yani bir Katolik ya da yozlaşmış bir Anglikan gibi göründüğünü düşünerek burnundan soluyordu. En çok hangisinden nefret ettiğini bilmek zordu ama nefret ettiği kesindi.²⁷

On dokuz ve yirminci yüzyıllarda daha belirgin hâle gelen kötü alışkanlıklara karşı olmanın seküler bir yanı da vardı. Kötü alışkanlık karşıtı aktivistler için en üzücü noktalar, kişisel ve ailevi zararlar, topluma maliyeti ve ister kabile ister ırksal isterse ulusal olsun, grubun geleceğine yönelik tehditlerdi. Muhtaç eşlerini ve çocuklarını terk etmiş intihara meyilli kumarbazlar ilk somut örnekler oldular. İkincisi ise tüttürenlerin kazara çıkardıkları yangınlardı. Üçüncüsü olan gelecek kaygısı, gençlerin sağlığı ve motivasyonuna yönelikti. Yirminci yüzyılın ortalarında Kenya'da yaşlılar bir skandala neden olmaksızın esrar içebiliyorlardı. Kırk yaşın altındaki içiciler toplumdan dışlanmayı göze aldılar. Herhangi bir toplum gibi Kenya toplumu da uyumlu ebeveynler, bakıcılar ve koruyucular istiyordu.²⁸

Savaş ya da savaş beklentisi, gençliğin harcanacağına ilişkin korkuları artırdı. *Kötü viski içerek ölmektense özgürlük için savaşırken ölmek daha iyidir*; tam da bunu yerine getirmiş bir Kıta {Avrupa}

²⁷ Prynne, *Unloveliness*, A3.

²⁸ Didier Nourrisson, "Tabagisme et Antitabagisme en France au XIXe Siècle," *Histoire, Economie, et Société* 7 (1988): 545; Richard Leakey, "Past, Present, and Future of Life on Earth," *ders*, University of North Florida, 21 Nisan 2015 (Paryalar).

askerinin 1778'deki cenazesinde söylenen sözlerdi. 1904 ve 1905'te sarhoş Rus askerlerinin ve denizcilerinin yenilgiye uğramasını izleyen savaş muhabiri Frederick McCormick, stratejik dersi şöyle açıkladı: *"Bir ordunun en büyük düşmanı, ulusun ahlaki hastalıklarıdır. Japonları tek bir savaşta yenemeyen büyük bir orduya sahip büyük bir halk, önce düşmanının değil, kendisinin kurbanı olmuş olsa gerektir."*²⁹

On yıl sonra diğer hükûmetlerin yanı sıra Rus hükûmeti de savaş zamanı içki yasağı getirdi. Birinci Dünya Savaşı bir dönüm noktasıydı; kamu politikasında çok sayıda kötü alışkanlık karşıtı önlemleri harekete geçiren feci bir doğal deneyimi beraberinde getirdi. 1914'te Fransa, absent satışlarına karşı acil bir kararname çıkardı. 1915'te İngiltere bira arzını azalttı ve 1916'da uyuşturucu yönetmeliklerini sıkılaştırdı. Aralık 1916'da Amerika savaşa girmeden çok önce, ABD Halk Sağlığı Servisi askerî dinlenme tesislerinde eroini yasakladı. 1917'de Amerikalı yetkililer, cinsel yolla bulaşan hastalıklardan korktukları için askerî kampların yakınındaki genelev mahallelerini kapattı. Aynı yıl General Philippe Pétain, Fransız ordu bölgelerinde alkol satın almayı zorlaştıran emirler yayınladı. İsyancıların dörtte üçünden fazlasını sarhoş *askerler* oluşturunuyordu.³⁰

Savaşta ve barışta, sonuçları bir sonraki bölümde ele alınmış olan farklı türden kötü alışkanlık karşıtı savlar sıklıkla çatışır. Burada, güdüler ve geçmişleri ne olursa olsun, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başındaki reformcuların kötü alışkanlık hakkında üç önemli şey üzerinde anlaştıklarını söylemek yeterli olacaktır. Birincisi, teknolojinin işleri artırdığıydı. Sanayileşmiş bir coğrafyada sadece sarhoşluk daha tehlikeli olmakla kalmayıp aynı zamanda sanayileş-

²⁹ Samuel Tenney, "Whiskey Triumphant over Turner" (MS, 1778), *New-York Historical Society, Mss Collection; Schrad, Vodka Politics*, Bölüm: 11, s. 168 (alıntı).

³⁰ H. J. Anslinger to Secretary of the Treasury, 3 Eylül 1936, "Heroin—History," VF; Adam Derek Zientek, "Affective Neuroscience and the Causes of the Mutiny of the French 82nd Infantry Brigade," *Contemporary European History* 23 (2014): 518-519.

menin kendisi de kötü alışkanlık açısından daha üretkendi. Buharlı presler ve fotoğrafçılık üretim maliyetlerini düşürene dek pornografi lüks bir meta olarak kalmıştı. 1872'de Londra merkezli Kötü Alışkanlığı Baskılama Derneği, yapımı ucuz ve postalaması kolay çıplak fotoğraflarla karşı karşıya kaldı. Kaliteli müstehcen resimler, enfiye kutularının kapaklarını kapladı. Bu dernek, beş tondan fazla basılı malzeme ve yüzlerce oyulmuş levha, litografik taş, tahta blok ve metal klişenin yanı sıra bunlara da el koydu. Ne bu el koymalar ne de bazıları ağır çalışma cezasına çarptırılan kırk cinsel istismarcının yakalanması ve mahkûmiyetleri mekanize ticareti durduramadı.³¹

İkinci fark edilen gerçek, ticari kötü alışkanlıklarla ilişkili olanların örgütlü ve politik olarak aktif olduğuydu. Lisanssız kumarhanelerde olduğu gibi, yaptıkları ticaret yasa dışı ise gözcü, kapı görevlisi, gardiyan ve üçkâğıtçılar tuttular ve ev sahipleri ile polise rüşvet verdiler. Ticaretleri lisanslı mayalama ve damıtma durumunda olduğu gibi yasalsa politikayı kendi isteklerine göre şekillendirmek için mali güçlerini ve hükûmetin gelir kaynaklarına olan açlığını kullandılar. 1895'te Kanadalı bir kraliyet komisyonu, "[alkol] trafiğine herhangi bir ciddi müdahale, yüklü miktarda malın değerini mutlaka düşürecektir... sömürgecinin tüm anlaşmalı bankalarını aşacak ölçüde" diye durumu itiraf etmişti. Yasak karşıtı seçmenleri fişleme veya içki içen erkekleri işe almayı reddeden işletmeleri kara listeye alma gibi taktikler olağandı. Rüşvet de öyleydi. Din adamları da bundan muaf değildi. Yerel içki baronlarına razı olanlar bağış çanaklarına cömert katkılar yapılmasını bekleyebilirlerdi. Presbiteryen bakan Harry Fosdick 1928'de "İçki ticareti her zaman kanunsuzdu." dedi. Yasaklamanın yolsuzluk ve organize suççu yarattığı suçlamasını reddetti. İngiliz ılımlılık savunucuları da aynı noktaya değindi. Alkollü içki ticareti, alkollü içki kadar halkı tehdit etti.³²

³¹ "Society for the Suppression of Vice," *The Leisure Hour*, no. 1046 (Ocak 13, 1872), 32.

³² Craig Heron, *Booze: A Distilled History* (Toronto: Between the Lines, 2003), Bölüm: 4, s. 103 (alıntı); John Walruff to L. W. Clay, 22 Mayıs

Daha genel olarak, kötü alışkanlık artık sadece zayıf kişilerdeki kötü kişilik özellikleri anlamına gelmiyordu. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında kötü alışkanlık, kimonolu kızların bedava sigara dağıttığı zamanlarda olduğu türden özelliklerin sistematik olarak *teşvik edilmesi* anlamına da geldi. Karşı çıkanlar ticari ve örgütlü kötü alışkanlıktan söz etmeye başladı. Fosdick, “ticaret” yerine aşağılayıcı “trafik” kelimesini kullanarak “organize içki trafiğini” kınadı. Aynı dil değişimi diğer Batı dillerinde de ortaya çıktı.³³

Üçüncü fark edilen gerçek, kötü alışkanlıkların geçmişte tam olarak anlaşılamamış bir şekilde kişisel olarak zarar verici ve sosyal olarak kötü olabileceğiydi. Doktorlar uzun zamandır alışkanlık hâline gelmiş tütün kullanımının olumsuz etkileri konusunda uyarmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılda tütün kullanımı, doğurganlığın azalması gibi sosyal açıdan endişe verici durumlarla ilişkilendirilmeye başladı. Bu durum, birçok kişinin 1870-1871’deki Prusya yenilgisinden demografik durgunluğu sorumlu tuttuğu ve bazı doktorların kısırlık şüphesi olarak nikotine işaret ettiği Fransa’yı yakından ilgilendiriyordu. Başka Fransız doktorlar, artan alkol tüketimi ve 1868 ile 1888 yılları arasında iki katına çıkmış olan delilik oranları arasındaki bağlantıları vurguladı. Etkin bir İsviçreli psikiyatrist, nöroanatomist ve soygelişimci [eugenicist] olan Ağustose Forel de saldırmak için alkolü seçti. Fetal hasar olan *blastotoksi*, döllenme sırasında ebeveynlerden biri veya her ikisi sarhoş olursa

1882, *History—Prohibition*, MS 138, William S. Ferguson to J. E. Everett, 12 Şubat 1902, *History—Temperance*, MS 645, Kansas Historical Society, Topeka; Harry Emerson Fosdick, *The Prohibition Question: A Sermon ...* Ekim 1928 (New York: Park Avenue Baptist Church, 1928), 7 (alıntı), 11-12; Virginia Berridge, *Demons: Our Changing Attitudes to Alcohol, Tobacco, and Drugs* (Oxford: Oxford U.S., 2013), 45.

³³ *Cigarette girls: Photograph in Edward James Parrish Papers*, kutu: 3, Rubenstein Library, Duke University, Durham, North Carolina. Google’da n-gram aramaları, Yirminci yüzyılın başlarında on dokuzuncu yüzyılın ortalarına göre çok daha fazla sıklıkta “trafico de licores” [içki trafiği] ve “trafic dalcool” [alkol trafiği] gibi ifadeleri gösterir.

ortaya çıkabilirdi. Bulgaristan'daki bir dergi, "*Eğer sarhoş olursan, bir aptal bekle!*" diye ilan etti. Yoksulluk, yetersiz beslenme veya yetersiz doğum öncesi ve yenidoğan bakımının da "kalıtsal" kusurları açıklayabileceği gerçeği, eleştirmenlerin alkolü suçlamasını veya iddialarını kokain ve diğer uyuşturucuları da içerecek şekilde genişletmesini engellemedi.³⁴

Salonların ve tavernaların Viktorya Döneminin cinsel yeraltı dünyasına açılan en yaygın kapıları olmasından dolayı içki içenlerde cinsel yolla bulaşan bir hastalığa yakalanma riski daha yüksekti.

Hijyenistler, hayat kadınlarının ("treponema atan makineli tüfekler"), sifilise neden olan bakteri *Treponema pallidum*'u üreten kaynaklar olduklarını ve hastalığın kör, sakat bırakabileceği ve öldürebileceği konusunda uyardılar. Tanı testleri geliştikçe sifilisin şoke edici derecede yaygın olduğu ortaya çıktı. 1920'lerin ortalarında Fransız nüfusunun yüzde 10'u ve Çin kent nüfusunun yüzde 10-15'inde enfeksiyon belirtileri görülüyordu.³⁵

³⁴ H. A. Depierris, *Physiologie Sociale: Le Tabac ...* (Paris: E. Dentu, 1876), Bölüm: 21; Ağustose Forel, *La Question Sexuelle: Exposee aux Adultes Cultives* (Paris: G. Steinheil, 1906), 292-298; "Relation of Alcohol to Insanity," *JAMA* 13 (1889): 816; James Nicholls, *The Politics of Alcohol: A History of the Drink Question in England* (Manchester: Manchester U.S., 2009), 171-173; Nikolay Kamenov, "A Question of Social Medicine or Racial Hygiene: The Bulgarian Temperance Discourse and Eugenics in the Interwar Period, 1920-1940," *GAA*, 129-138, "idiot" s. 137; Lawson Crowe, "Alcohol and Heredity: Theories about the Effects of Alcohol Use on Offspring," *Social Biology* 32 (1985): 146-161; Victor Cyril ve E. Berger, *La "Coco": Poison Moderne* (Paris: Ernest Flammarion, 1924), 93.

³⁵ Claude Quétel, *History of Syphilis*, çev. Judith Braddock ve Brian Pike (Baltimore: Johns Hopkins U.S., 1990), French percentage s. 199, "machine-gun" s. 219; Christian Henriot, "Medicine, VD and Prostitution in Pre-Revolutionary China," *Social History of Medicine* 5 (1992): 106-107.

1887’de intihar eden ABD Donanması’nda subay olan John Danenhower, sifilis nedeniyle ortaya çıkan görme yetersizliğinden bezmişti. Körlük, doktorların “büyük taklitçi” olarak adlandırdıkları bu çok yönlü hastalığın yalnızca bir sonucuydu.³⁶ 1875’ten sonraki yarım yüzyılda, sifilisin kökenleri ve karmaşık semptomları hakkındaki artan bilgiler, evrensel olarak sifilis ve diğer cinsel yolla bulaşan hastalıkların rezervuarı olarak kabul edilen hayat kadınlığını kontrol etmeye yönelik kampanyalara ilham verdi.

³⁶ Büyük Taklitçi, spesifik olmayan semptomlar içeren ve bir dizi başka hastalıkla karıştırılabilen tıbbi durumlar için kullanılan bir ifadedir. Çoğu büyük taklitçi, sistemik hastalıktır. Bu hastalıklar arasında bazı kanserler, bazı romatizmal hastalıklar, Addison Hastalığı, sifilis, tüberküloz ve sıtma sayılabilir (Ç.N).

İstatistiklerin altında, yaşam umutları ve gücü de dâhil olmak üzere, mahvolmuş yaşamlar yatıyordu. Sifilis, Napolyon'un en uzun süre görev yapan generallerinden Jean-Andoche Junot'un askerî hünerlerini ve sonra da aklını çaldı. Frengiye bağlı iritis, 1887'de kazara bir gemiyi karaya oturtuktan sonra kendini vuran Annapolis mezunu ve Arktik kâşifi Teğmen John Danenhower'ın görme yeteneğini mahvetti. O, arkasında bir eş, iki çocuk ve yakasına tutturulmuş bir veda notu bıraktı. 1890'da daha beceriksizce kendini vuran ve komada hayatını kaybeden Vincent van Gogh, acılar içinde geçmiş son yıllarında (diğer hastalıkların yanı sıra) sifilisten de çekmiş olabilir. Kollarında öldüğü adam, kardeşi ve sanatının destekçisi Theo van Gogh kesinlikle enfekte olmuştu. Ertesi yıl, 1891'de felçli bunama tarzında sifilise yenik düştü. Sifilisin ayırt edici özelliklerinden biri olan lokomotor ataksi, hayırsever ve çikolata patronu Milton Hershey'in karısı Catherine Hershey'i sakatladı ve felç bıraktı.³⁷ 1915'te ölüm döşeğindeyken Catherine kocasını odadan bir kadeh şampanya içmesi için gönderdi; böylece kocası sonuna şahitlik etmek zorunda kalmayacaktı. Benzer şekilde etkilenen Lenin, dokuz yıl sonra büyük ihtimalle Avrupa sürgünü sırasında bir hayat kadınından nörosifilis kapıldığını düşündürecek bir şekilde öldü. Eğer doğruysa -bu teşhis tartışılmıştı- bu rastlantısal birlikteliğin bir şekilde Rus, Sovyet ve dünya tarihinin gidişatını değiştirdiği düşünülebilir.³⁸

³⁷ Locomotor ataksi: insanın hareketlerini tam kontrol edememesi (Ç.N).

³⁸ Andrew Roberts, *Napoleon: A Life* (New York: Viking, 2014), 597-598; Leonard F. Guttridge, *Icebound: The Jeannette Expeditions Quest for the North Pole* (Annapolis: Naval Institute Press, 1986), 329; Nienke Bakker vd., *On the Verge of Insanity: Van Gogh and His Illness* (Amsterdam: Van Gogh Museum, 2016), 97-98, 125; Michael D'Antonio, *Hershey: Milton S. Hershey's Extraordinary Life of Wealth, Empire, and Utopian Dreams* (New York: Simon and Schuster, 2006), 93-94; "Hershey, Catherine Sweeney; 1871-1915," Hershey Community Archives, <http://www.hersheyarchives.org/essay/printable.aspx?EssayId=n>; V. Lerner, Y. Finkelstein, E. Witztum, "The Enigma of Lenin's (1870- 1924) Malady," *European J. of Neurology* 11 (2004): 371-376; C. J. Chivers, "A Retrospective Diagnosis Says Lenin Had Syphilis," *NYT*, 22 Haziran 2004.

KÖLELEŞTİREN HAZLAR

Junot, Danenhower, Van Gogh kardeşler, Hershey ve Lenin'in hepsi orta yaşlarında öldüler. Hayatlarından yıllarını çalmış sayısız şeker hastası, tütün içen ve batık kumarbazlarda da aynı şey oldu. Kaynağı şüpheli tıbbi söylentilerle desteklenmiş olan halk inancı, en korkunç sonu parlak mavi bir alevde kendiliğinden yanacakları söylenen ayyaşlar için ayırdı. Alkollü içeceklerde ölçülü olmayı savunanlar, alkolikler arasında artan hastalık ve ölüm oranlarının istatistiklerine atıfta bulunduklarında ayakları yere daha sağlam basıyordu. Bağımlılık kelimesinden daha çok şey ifade eden köleliğin suçlanmasını da ölümlere eklediler. On yedi, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda hızlanan küresel haz devrimi, yalnızca milyonlarca tüketim kölesi değil, aynı zamanda milyonlarca üretim kölesi de üretti. Çoğu büyük çiftlik tarımının yaşayan ölüleri olmaya mahkûm edilmişti.³⁹

Gıda-ilaç yetiştiriciliği, ekenler ve tüccarlar için kâr, nakliyeciler için ağırlık başına yüksek değer, kitleler için ucuz enerji ve haz, on yedinci yüzyılın sonlarında norm olan vergileri veya devlet tekellerini dayatmaya başladıklarında hükûmetler adına sabit gelir sağladığı için atak yapmıştı. Tüccarlar, şeker gibi tüketim malları ithalatı için ödeme yapma sırasında nakit para kaybindan endişelendiler. Ancak bu açığın gün gibi aşikâr bir çaresi vardı ve bu nedenle 1630 ile 1660 yılları arasında İngilizler, Fransızlar, Hollandalılar ve Danimarkalılar da Yeni Dünya'daki şeker kamışı sömürgelerinin kurulmasında İspanyol ve Portekizlilere katılmış oldu. Bu sömürgelerde ormanları düzleştirmek ve şeker kamışı yetiştirmek için ekip iş gücüne gerek vardı. Yerli halkın ortadan kaybolması ve talebe cevap veremeyen sözleşmeli işçiler nedeniyle sömürgeciler, okyanus aşırı köle ticaretine başvurdu. Yarisından fazlası köleleştirilmiş olan altı ile sekiz milyon Afrikalı şeker plantasyonlarını

³⁹ Warren S. Walker, "Lost Liquor Lore: The Blue Flame of Intemperance," *Popular Culture* 16 (Fall 1982): 17-25, John Allen Krout, *The Origins of Prohibition* (New York: Russell and Russell, 1967), 232.

boyladı. Yedisinden üçü yolculuk sırasında veya geldikten sonraki ilk iki yıl içinde öldü.⁴⁰

Hayatta kalanların iş gücü, kendilerinin yenilerle değiştirilmelerini sağlamaya yardımcı oldu. 1700 ile 1830 yılları arasında şeker kamışından elde edilen rom ihracatı, Angola'dan Brezilya'ya getirilen her dört köleden birinin bedelini karşılıyordu. Afrika köle ticaretine giren Rhode Adalılar, yüksek alkol oranı nakliye maliyetlerini düşüren ve güçlü bir yerel damıtma ürünü olan "Gine rom"unu tercih ettiler. Rom, Kızılderili emeğini de güvence altına aldı. On üç yıllık esaret, on üç galon (50 litre) rom ve dört kumaş manto kadar az tutabiliyordu. Tuzak kurarak şeker kamışını yiyen farelerin yok edildiği *JAMAika*'da alkol, fazla mesai satın alıyordu. Kıllı baş belalarını öldüren köleler, biriktirdikleri kuyruk sayısı ile orantılı prim olarak rom aldılar.⁴¹

Haz, kötü alışkanlık ve bağımlılık, *bilinçsizce üretime* neden olduysa da aynı zamanda gözle görülür bir şekilde bilinçsiz *tüketim* hâline de geliyordu. Bu nedenle Atlantik'in her iki yakasındaki kölelik karşıtı Quakerlar, Batı Kızılderili şekerini boykot ettiler. On yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar gözlemciler, kötü alışkanlıklardan vazgeçemeyenleri tanımlamak için içgüdüsel olarak kölelik edebiyatına uzandılar.

⁴⁰ Carole Shamas, "Changes in English and Anglo-American Consumption from 1550 to 1800," *Consumption and the World of Goods* içinde, ed. John Brewer ve Roy Porter (London: Routledge, 1993), 185; Elizabeth Abbott, "Slavery," *The Oxford Companion to Sugar and Sweets* içinde, ed. Darra Goldstein (New York: Oxford U.S., 2015), 617-618; John E. Crowley, "Sugar Machines: Picturing Industrialized Slavery," *American Historical Review* 121 (2016): 436.

⁴¹ Courtwright, *Forces of Habit*, Bölüm: 7; Jay Coughtry, *The Notorious Triangle: Rhode Island and the African Slave Trade, 1700-1807* (Philadelphia: Temple U.S., 1981), 85-86; S. T. Livermore, *A History of Block Island* (Hartford, Conn.: Case, Lockwood, and Brainard, 1877), 60; Frederick H. Smith, *Caribbean Rum: A Social and Economic History* (Gainesville: U.S. of Florida, 2005), 103.

On yedinci yüzyıl Virginia tütün etiketlerinde çoğunlukla Afrikalılar tarlalarda çalışırken pipo içen şık giyimli sömürgecileri gösteren resimler yer alıyordu. Kaliteyi güvence altına almak ve marka sadakati oluşturmak anlamına gelen bu göz alıcı tahta baskı etiketleri, tütünün hem üreticilerini hem de tüketicilerini köleleştirdiği mesajını iletmekten başka bir işe yaramadı.

Tütün kancayı öyle bir takmıştır ki bir süre sonra özür dilercesine tütüne geri dönerler. (1620)

Bunlar özgürlükten bahseden insanlardır, ama hiçbir Afrikalı kumar tutkusunun olduğu kadar başka bir şeyin kölesi değildir. (1774)

Mutsuz içkiciler, bu şeytani içkilerine tam kölelik derecesinde öylesine bağılıdır ki kendilerini bu en kötü esaretten kurtarmanın gücünü yitirmiş görünüyorlar. (1778)

İnsan afyonu değil, afyon insanı çığner. (1850)⁴²

Borçluyu alacaklıya atamak anlamındaki Latince terimden gelen “bağımlılık” [addiction], benzer şekilde yaltakçılık anlamına da gelir. On sekizinci yüzyılda ayrıca bir davranışa veya maddeye boyun eğmek anlamına da geliyordu. Kâşif John Lawson, Carolina Kızılderililerini sarhoşluğa ve tütün içmeye “çok bağımlı” olarak nitelendirdi. Sözlük yazarı Samuel Johnson, 1756’da “*kendini kötü alışkanlığa bağımlı hâle getirdi, genelde kötü bir anlamda ele alınır*” diye açıkladı.⁴³

Dönüşlü fiil göze çarpmaktadır: Johnsons’ın kabahatli taraftarı hapı yutmuştu.⁴⁴ Ancak on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında en iyi tanınanları Amerikalı Benjamin Rush ve İngiliz Thomas Trotter olan reform yanlısı doktorlar, sorumluluğu

⁴² Juan de Castro, *Historia de las Virtudes y Propiedades del Tabaco* (Cordoba: Salvador de Cea Tesa, 1620), 19; *The Diary of Colonel Landon Carter of Sabine Hall, 1752-1778*, ed. Jack S. Greene, C. 2 (Richmond: Virginia Historical Society, 1987), 870; [Anthony Benezet,] *Serious Considerations on Several Important Subjects* (Philadelphia: Joseph Cruikshank, 1778), 42; Nathan Allen, *An Essay on the Opium Trade* (Boston: John S. Jewett, 1850), 25.

⁴³ *Oxford English Dictionary*, s.v. “addiction,” Kasım 2010, <http://www.oed.com/view/Entry/2179>; John Lawson, *A New Voyage to Carolina ...* (London: n.s., 1709), 172, 202; Samuel Johnson, *A Dictionary of the English Language*, C. 1 (Londra: W. Strahan, 1755), http://johnsonsdictionaryonline.com/?page_id=70708d=80, italik olanlar orijinal.

⁴⁴ Dönüşlü fiil: öznesi ve nesnesi aynı olan fiil. Kendini bağımlı hâle getirmek (Ç.N.).

bağımlıdan alışkanlık yapan maddelere, özellikle de alkollü içkilere doğru çeviriyorlardı. Fikir yeni değildi. Avrupalı gözlemciler en azından on yedinci yüzyılın başlarından beri alkol üzerindeki, Asyalı gözlemciler ise en azından on altıncı yüzyıldan beri afyon üzerindeki kontrolün patolojik kaybını anlatıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1574'ten 1595'e kadar padişahı olan III. Murat, afyon bağımlısı olmadığından emin olmak için bir keresinde sadrazam adayını dört saat boyunca yanında tutmuştu. (Adam [sadrizam] sakin kaldı ve işi aldı.) Ancak Rush ve Trotter bu tanıdık tabloyu psikiyatrik bir çerçeveye yerleştirdi. Rush alışkanlık hâlinde alkol içmeyi hem çabucak artan bir akıl hastalığı kaynağı hem de başlı başına bir akıl hastalığı olarak tanımladı. 1812'de alkolizmin davranış serbestisi olarak başlayabileceğini, ancak alışkanlık yoluyla sağlık ve ahlak kaygılarından etkilenmeyen bir "zorunluluk" hâline dönüştüğünü gözlemledi. Trotter ise 1804'te vurgulamak için italik harfler kullanarak, "*Sarhoş olma alışkanlığı bir zihin hastalığıdır.*" dedi. Tekrarlamak alışkanlığı güçlendirir ve yavaş yavaş zihni değiştirir. Ayrıca o, öğlen yemeğinden önce düzenli olarak saat birde içki içen bir aileden bahsetti. Trotter "zamanı geçtiyse" veya evden uzakta ve olağan içkilerini almadılarsa ciddi bir "*farkında olma duygusu* eşlik ediyordu" diye yazdı. "Açıkçası, çok kötü bir alışkanlık edinmişlerdi ve içkileri olmadığından keyifsizlerdi."⁴⁵

Kulağa oldukça çağdaş geliyor: saat bir - işaret; "Farkında olma duygusu" - koşullu yanıt; "Keyifsiz" - yoksunluğun başlangıcı. Bilimsel model, bir zamanlar bağımlılığın ortaya çıkarılması için bu türden görüşleri destekledi. Bu tür görüşler, bağımlılığı "patolojik

⁴⁵ Jessica Warner, "Resolved to Drink No More: Addiction as a Preindustrial Construct," *J. of Studies on Alcohol* 55 (1994): 685-691; Reshat Saka, *Narcotic Drugs* (İstanbul: Cumhuriyet, 1948), TS translation in "Marijuana—History," VF; Matthew Warner Osborn, *Rum Maniacs, Alcoholic Insanity in the Early American Republic* (Chicago: U. of Chicago Press, 2014), Bölüm: 1, s. 34 (alıntı); Brian Vale and Griffith Edwards, *Physician to the Fleet: The Life and Times of Thomas Trotter, 1760-1832* (Woodbridge, Suffolk: Boydell, 2011), Bölüm: 13, s. 169 (alıntı).

öğrenme" biçimi olarak ele alan tıbbi modele yönelik tartışmalı bir sürecin ilk kararsız adımları olarak daha iyi anlaşılır. Patolojik öğrenme, verdiği hasar sosyal ve gelişimsel anlamda farklılık gösteren özgün nörotoksik değişikliklerden kaynaklanır. Trotter, Rush ve on dokuzuncu yüzyıldaki ardılları hiçbir zaman, alkolizm ve diğer bağımlılıklar için ortak bir etiyoloji [nedenbilim], tedavi rejimi veya dil oturtmadılar. 1819'da hastalık kavramının bir başka öncüsü olan Alman-Rus doktor C. von Bruhl-Cramer, "*ıçki bağımlılığı*"nda *Trunksucht* karar kıldı. On sekizinci yüzyılın sonlarında Almanya'yı kasıp kavuran "okuma bağımlılığı" *Lesesucht* terimini örnek almıştı. von Bruhl-Cramer'in tercümanı Christoph W. Hufeland, bir başka benzer bağımlılıktan, nemfomaniden etkilenmişti. *Trunksucht*'u "dipsomani" olarak yorumladı.⁴⁶ "Alkolizm", İsveçli doktor Magnus Huss bu kelimeyi türettiği 1849 yılına kadar ortada yoktu. "-izm" soneki, yaygın rastlanılan bir mantar olan ergotun neden olduğu ergotizm gibi toksik hastalıkları ifade ediyordu. Zamanla diğer doktorlar da hemen hemen her bağımlılık yapıcı maddenin sonuna -izm eklediler. İngilizce konuşanlar opiumizm ve eroinizm, Slav dillerini konuşanlar *morfinizm* ve *kokainizm*, Fransızca konuşanlar *kafeizm* diye yazdı. Yine de kısmen alkolizm dışında, izmlerin hiç-biri evrensel geçerliliğe ulaşamadı. Birçok yazar "alışkanlık" veya "mâni" gibi kelimelerin varyasyonlarını tercih etmeye devam etti.⁴⁷

⁴⁶ Trunksucht = Dipsomani, kontrol edilemeyen alkol isteğini tanımlayan tarihsel tıbbi bir terimdir. On dokuzuncu yüzyılda dipsomani terimi, çoğu bugün alkol kullanım bozukluğu olarak bilinen çeşitli alkolle ilgili sorunlara atıfta bulunmak için kullanılmıştır (Ç.N.).

⁴⁷ Harry Gene Levine, "The Discovery of Addiction: Changing Conceptions of Habitual Drunkenness in America," *J. of Studies on Alcohol* 39 (1978): 143-174; Hasso Spode, "Transubstantiations of the Mystery: Two Remarks on the Shifts in the Knowledge about Addiction," *SHAD* 20 (2005): 125; Friedrich-Wilhelm Kielhorn, "The History of Alcoholism: Brühl-Cramer's Concepts and Observations," *Addiction* 91 (1996): 121-128; Jean-Charles Sournia, *A History of Alcoholism*, çev. Nick Hindley ve Gareth Stanton (Oxford: Basil Blackwell, 1990), 44-48. SHAD 28'in (Winter 2014) özel sayısı, değişen Avrupa'daki bağımlılık terminolojisine genel bir bakış ve ülkeye özgü analizler sunmaktadır.

Hangi terminolojiyi kullanırlarsa kullansınlar alkolizm konusundaki ilk otoriteler, alkollü içeceklerin yaygın olduğu ülkelerden çıkıyordu. En azından durumun böyle olması anlamlıydı. Güçlü, hızlı etkili beyin ödüllü türleri büyük olasılıkla zehirlenme ve bağımlılık vakalarına neden olur ve bu nedenle de patolojik tüketimi üzerine tıbbi açıdan düşünmeye sevk eder. Aynı şey morfin enjeksiyonunda da olmuştur. 1870'lerde ve 1880'lerde enjeksiyonluk ilaçların yaygınlaşması, morfin enjeksiyonlarının serbest kullanımına karşı uyarıda bulunan ve alkolizm ile morfin bağımlılığı arasındaki benzerliklere dikkat çeken Batılı doktorların tepkisine neden oldu. Ancak bu doktorlar da ortak klinik bir dil üzerinde uzlaşmayı başaramadılar.

On dokuzuncu yüzyıl tıbbının dağınık hâli göz önüne alındığında, bağımlılıktaki keşmekeşlik kaçınılmazdı. Hekimler, derin kültürel ve çoğu zaman mezhepsel ayrımlarla karşı karşıya kalarak çalıştılar. Tanı kategorilerini düzenleyecek uluslararası kuruluşlar (veya sigortacılar ya da epidemiyologlar) ve bilimsel iletişim için evrensel bir dilleri yoktu. Doktorlar da bölgeden bölgeye değişiklik gösteren aynı türden bağımlılık davranışlarıyla ilgilenmedi. Batı ve Kuzey Avrupalı hekimler alkollü içkilerin toksik, kalıtsal ve alışkanlık yapıcı etkilerine odaklandılar. Bu etkiler Qing Çin'de daha az dikkat çekecek şekilde dile getirildi. Çinliler Orta Çağ metinlerinde *shijiu* olarak adlandırılan alkolizmi kesinlikle biliyor olsalar da on dokuzuncu yüzyıl boyunca afyon *jin*'i veya tutkusu konusunda giderek daha fazla endişe duyuyorlardı.⁴⁸

Bağımlılığın tıp tarafından tanımlanması ve tedavisi ile ilgili tarihteki ilk çalışmalar terminolojik, kavramsal ve coğrafi olarak darmadağınktı. Yine de bu çalışmalar, günümüz insanının kötü alışkanlıkları nasıl anladığı ve kimin ya da neyin sorumluluk taşıdığına gerçek sonuçları olan gerçek bir eğilimdi. Bazı madde-

⁴⁸ Edwin Van Bibber-Orr, "Alcoholism and Song Literati," *Behaving Badly in Early and Medieval China* içinde, ed. N. Harry Rothschild ve Leslie V. Wallace (Honolulu: U. of Hawai'i Press, 2017), 135-153.

lere tekrarlar tarzda maruz kalmak vücuda zarar verdiyse, akıl dengesini bozduysa ve iradeyi yok ettiyse, doğmamışlar dâhil kendine ve başkalarına zarar verdiyse, sırada bu maruz kalmayı en aza indirme veya ortadan kaldırma adımları vardı. Bireysel zararlar, sosyal maliyetler, geleceğe yönelik riskler: Tıp otoriteleri bu üç argümanı da destekledi. Tıbbi bulgular, kötü alışkanlığa yönelik dinî ve kültürel itirazları çürütmek bir tarafa, aksine destekledi. Aslında, en açık hâliyle çoğu Protestan misyoner olarak hizmet veren pek çok Viktorya Dönemi doktoru bu ahlaki itirazları paylaştı. Bilimi ve inancı reformun boyunduruğu altına aldılar.

ZİNCİRİN HALKALARI

Tıbbi yorum başka bir şeyi destekledi - hazların, kötü alışkanlıkların ve bağımlılıkların bağlantılı olduğu fikrini. 1870'lerden başlayarak, bazı Amerikalı ve İngiliz doktorlar, alkolikler ve uyuşturucu bağımlılarının farklı kötü alışkanlıklardan değil, *sarhoşluk* adı verilen tedavi edilebilir tek bir sinir hastalığından mustarip olduklarına ilişkin görüşlerini açıkladılar. Bu fikrin açık bir savunucusu olan Thomas D. Crothers, Connecticut akıl hastanesinde “alkol, afyon ve diğer sarhoşluklara” yönelik tedavinin tanıtımını yaptı ve üç kıtadan hastaları tedavi etti. Stres, sinirsel yorgunluk, kalıtsal dejenerasyon, erken maruz kalma (ebeveynlerin bebekleri afyonla sakinleştirmesi gibi) veya yukarıdakilerin hiçbirini içermeyen veya hepsini içeren yatkınlık faktörleri konusunda fikir ayrılığı vardı. Ancak uyuşturucular ve alkolün başlangıçta sağladığı haz ve rahatlama ne olursa olsun, tolerans ve duyulan özlemi ve nüksetmesini açıklayan, “zehirlenme deneyiminde sinir merkezlerinin eğitimi” de dâhil olmak üzere kümülatif toksik etkilere sahiplerdi. Bir uyarım türü engellenen sarhoşlar genellikle bir diğerine geçiş yaptı. Crothers, gençliğindeki ağır içiciliğini bırakmasına rağmen orta yaşta tükenip ölen bir iş adamı hakkında yazmıştı. Cenaze levazımatçısı, adamın

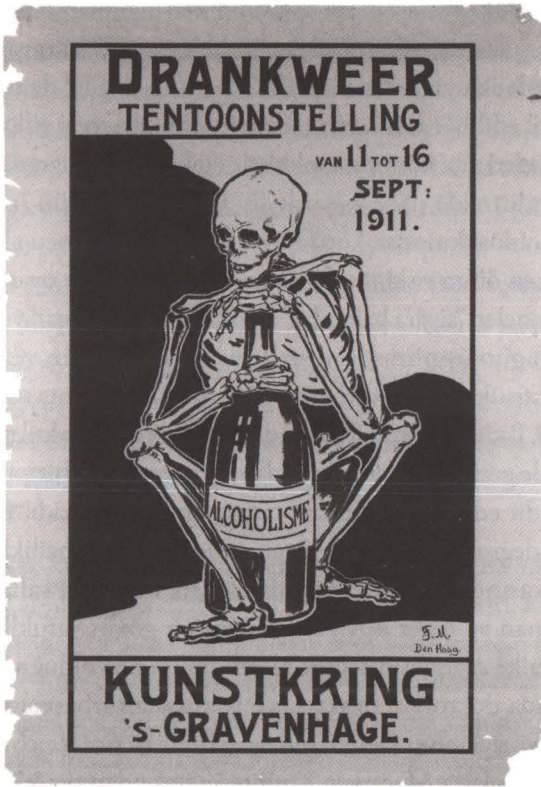
boynuna asılı bir haçı örten küçük bir çantada saklı morfini bulduğunda gizemi çözmüş oldu.⁴⁹

İleri görüşlü bir fikir olsa da sarhoşluğun deneysel kanıtı yoktu. Bu fikir, Anglo-Amerikan uzman çevreleri dışında benimsenmedi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında kullanılmaz oldu. O zamana kadar çoğu yetkililer “bağımlılık”ı kompulsif uyuşturucu kullanımı ile sınırlamıştı. Alkol, kullananların sadece az bir kısmını etkilediği, bu kişilerin dışında bir tür “sosyal çeşni” olduğu yönündeki endüstri destekli çizgiyi benimseyen yirminci yüzyıl ortalarına kadar pek çok araştırmacıyla kendi dünyasını yapılandırmış oldu. Bu durum, nörobilimcilerin eski sarhoşluk teorisinden çok daha ayrıntılı ve zorlayıcı yeni bir beyin hastalığı paradigması oluşturdıkları yirminci yüzyılın sonlarına ve yirmi birinci yüzyılın başlarına kadar devam etti. Bağımlılık yapanlar dosyasına alkol, tütün ve diğer uyuşturucular da konuldu ve aynı sinir yollarının çoğunu içeren kompulsif kumar, yemek ve sosyal medya kullanımı gibi davranışlar da eklendi. Bu sefer biriken tepkiler uluslararasıydı. Mandarin dilini konuşanlar *yin*’e (癮) uyuşturucular, sigara, cinsellik ve internet için karakterler eklediler. Araştırmacılar, edinilen bağımlılık özelliklerinin çocuklara aktarılabilirliğini savunarak, epigenetik dilinde yenden biçimlendirilen Lamarckçı fikirleri tekrar canlandırdılar.^{50, 51}

⁴⁹ “Walnut Lodge Hospital,” *Geers Hartford City Directory*, no. 63 (Temmuz 1900): 777; ‘U.S. census schedule Hartford County’ (MS, 5 Haziran 1900), roll 137, Connecticut Historical Society, Hartford; Leslie E. Keeley, *The Non-Hereditary of Inebriety* (Chicago: Scott, Foresman, 1896), 191 (“education”); T. D. Crothers, “The Significance of a History of Alcoholic Addiction,” *Medical Record* 79 (1911): 770 (haç).

⁵⁰ Berridge, *Demons*, Bölüm: 4; David T. Courtwright, “Mr. ATOD’s Wild Ride: What Do Alcohol, Tobacco, and Other Drugs Have in Common,” *SHAD* 20 (2005): 105-124, “social” s. 111. Google n-gram aramaları tıbbi olduğu kadar konuşma diline özgü kullanımları da yansıtıyor olsa bile “sarhoşluk” sıklığının 1894’te Amerikan İngilizcesinde ve 1912’de İngiliz İngilizcesinde zirveye ulaşması dikkat çekicidir.

⁵¹ Epigenetik: DNA diziliminde değişikliğe neden olmayan yapısal veya fiziksel değişiklikleri inceleyen bilim dalı (Ç.N).

On Üçüncü Uluslararası Alkolizmle Mücadele Kongresi ile bağlantılı bir serginin afişi. (Lahey, 1911.) Yirminci yüzyılın başlarındaki tıbbi görüş, alkolizm ile erken ölüm arasındaki bağlantıyı ve daha az kesin bir dille de alkolizmin bir akıl hastalığı, -sosyal ve kalıtsal nedenleri ve sonuçları olan bir hastalık olduğu fikrini kabul etti. İngiliz alkolizm uzmanı R. Welsh Branthwaite, 1909'daki kongre delegelerine *"her sarhoş ya potansiyel bir suçlu, kamu fonları için bir yük, kendisi ya da başkaları için bir tehlike ya da bir sıkıntı, terör, skandal nedeni veya ailesine ve arkadaş olduğu kişilere rahatsızlık nedenidir"* dedi. Hastalığın tam örneklemesini, öğeleri, ebeveyn ihmali ve belki de "doğrudan üreme" yoluyla sürdürdü.⁵²

⁵² Yazarın "tam örnekleme" ile kastettiği, Branthwaite'in kongrede alkoliklerin üremesinin, çocuk sahibi olmalarının yasal olarak engellenmesi yönündeki görüşleridir {*The British Medical Journal*, C. 2, No. 2537 (14 Ağustos 1909), s. 395-397}.

Sarhoşluk teorisyenleri, başarının karşılığı olan büyük ödülü bir asırla ıskalamışlardı. Ancak bağımlılık yapıcı davranışın altında yatan patolojik uyum durumu hâlâ ikna edici değilse de tıp, yaygın olarak fark edildiği gibi sigara içenlerin alkol derecesi yüksek içkiyi tercih etmeleri gibi kötü alışkanlıklarla ilgili başka bağlantıları kurma ve güçlendirmede daha başarılıydı. Doktorlar tütün içen erkek çocukların düşük notlar, kötü işler, alkol ve uyuşturucu alışkanlıkları ve erken ölüm riski taşıdığı konusunda insanları uyardı. Endişelenen anneler, “sigara bağımlısı” oğullarını, sözde sigarayı önlediği varsayılan gümüş nitrata boğazlarını boyatmak için yerel adliye binasına sürüklediler. Reklamın gücünü iyi kavramış olan tütün endüstrisi, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra bu tür korkuları kısmen etkisiz hâle getirmeyi başardıysa da sigara içmek hiçbir zaman varlığını tehdit eden derneklerden tamamen kurtulamadı. Eroin bağımlıları, değişmez bir şekilde sigara da içenlerdi. Genellikle dudaklarının arasında duran yanan sigaralarla başlarını sallamaktan kaynaklanan ve rozet dövmesi gibi duran göğüs yanıkları vardı. Birey ve ülke sağlığının teorik olarak bölünmez olduğu Nazi Almanyası’nda doktorlar, sigarayı “akciğerin mastürbasyonu” olarak kınadılar ve sigaranın sağlıklı olmayan özelliklerini Reich Bağımlılık Yapıcı İlaçlarla Mücadele Komitesi tarafından desteklenen bir proje olarak katalogladılar.⁵³

⁵³ Arthur Hill Hassall, “The Great Tobacco Question: Is Smoking Injurious to Health,” *Lancet*, Bölüm: 1 (1857): 198; *Depierris, Le Tabac*, Bölüm: 20; Harvey W. Wiley, “The Alcohol and Drug Habit and Its Prophylaxis,” *Proceedings of the Second Pan American Scientific Congress*, C. 9 (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1917), 159; “Smokers’ Palates Painted in Court,” *NYT*, 22 Ocak 1914; R. M. Blanchard, “Heroin and Soldiers,” *Military Surgeon* 33 (1913): 142; David T. Courtwright, Herman Joseph, ve Don Des Jarlais, *Addicts Who Survived: An Oral History of Narcotic Use in America before 1965* (Knoxville: U. of Tennessee Press, 2012), 174; Robert N. Proctor, “The Nazi War on Tobacco: Ideology, Evidence, and Possible Cancer Consequences,” *Bulletin of the History of Medicine*.

Hem seküler hem de dinî otoriteler, kötü alışkanlıklar arasındaki bağlantıları vurguladılar. Qing yetkilileri, afyon içmeyi alt sınıflar arasındaki kumar ve suçla, askerler arasındaki moral bozukluğu ve korkaklıkla ilişkilendirdi. Hahamlar, Seder'in emrini ortaya koyan metinler olan *haggadah* aşâğılık hırsızlar ve kâfir gençler olarak sigara içenlerin eskizleriyle resimlendirdiler. Protestan papazlar, meraklı köylü çocuklarını dikkatli bir gözün sakınamadığı günahkâr şehir hakkında uyarıda bulundular. Bir Protestan rahip 1842'de, "*Tiyatroya, sirke, kukla gösterisine, kuvvet şurupçusuna, kumarhaneye, geneleve gidiyorlar*" diye uyardı. "*Kötü alışkanlıklarla ve kötü niyetli insanlarla tanışırlar. İlk başta tiksiniirler; sonra eğlenirler; daha sonra haz alırlar; ve sonunda kötü alışkanlığın hizmetkârı olurlar.... Kısa bir süre sonra vicdan azabı duygu karmaşasında boğulur.*"⁵⁴

Tutku, kumarhaneler dışında hiçbir yerde daha yıkıcı ya da kötü alışkanlıkla daha stratejik bir ortaklık yapmamıştı. Kumarbazlar saf genç delikanlıları pohpohlayıp spor bahisleri için iştahlarını kabarttılar. Erkek olduklarında bu kez mallarından sorumlu olarak kumar masalarına geri döndüler. Yiyecek, içecek ve purodan bunalmış ve kayıplarını kovalamaya meraklı olan bu kişiler, yüzlerindeki dehşete düşmüş bakışları kadar kolay bir şekilde kartlarının arkasını okuyan, derilerini yüzen işletme için çalışan profesyonellerin ellerine düştüler. Aile servetleri mahvolmuş kumarbazlar borç, sefahat ve içki batağına saplandı. Kumar bu denli yıkıcı olduğu için bazı Protestan reformcular onu Tanrı'nın en çok lanetlediği ahlaksızlık olarak nitelendirdiler. *Antikacı Dükkânı*'nın (1841) ağlamaklı okurları bu durumu kabul ederdi. Charles Dickens'ın aziz kahra-

⁵⁴ Keith McMahon, *The Fall of the God of Money: Opium Smoking in Nineteenth-Century China* (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2002), 36; Zheng Yangwen, *The Social Life of Opium in China* (Cambridge: Cambridge U.S., 2005), 87-92; Sander L. Gilman, "Jews and Smoking," *Smoke: A Global History of Smoking* içinde, ed. Sander L. Gilman ve Zhou Xun (Londra: Reaktion, 2004), 282-283; J. B. Jeter, "The Evils of Gaming," *Virginia Baptist Preacher 1* (Mart 1842): 48.

manını erkenden mezara gönderen, Little Nell'in koruyucu-büyük-babasının kompulsif biçimde kumar oynamasıydı.⁵⁵

Aristokratlar en cesur adımı attılar. 1695 Mayıs'ında, Orleans Düşesi ve XIV. Louis'nin baldızı Elisabeth Charlotte, "*Riskler çok yüksek*" diye yazmıştı. "*İnsanlar oyun oynarken deli gibi davranırlar. Biri küfredecek, diğeri odanın zemini sallanacak ölçüde masaya yumruğunu vuracak, bir üçüncüsü saçınızı diken diken edecek tarzda dininize küfredecek.*" Ancak bu aşırı duygusallıklar ölçüt değildi. Aristokrat kumarbazların alışıldık tavırları, yapmacık umursamazlıktı. Kazansınlar ya da kaybetsinler, duygularını belli etmemeleri gerekirdi. Centilmenlerden, yüksek bahisli kumar oynamaya çok benzeyen bir düelloda olduğu gibi, bir krizi sükunetle karşılayacak cesarete sahip olmaları ve kayıplarını karşılayacak kadar ceplerinin dolu olması beklenirdi. Ancak durum her zaman böyle değildi. Eski bir balıkçı tarafından işletilen Crockford's, şarabı, yemeği ve aristokrasinin kanını emmesi konusunda uzmanlaşmış bir West End kumar kulübüydü. William Molyneux, "Lord Dashalong" 33 milyon dolara eşdeğer ödeme yaptı. 1838'de öldüğünde, mekânın sahibine 5 milyon dolar daha borçluydu. Sefton'un üçüncü kontu olan oğlu borcu görev bilinciyle ödedi.⁵⁶

⁵⁵ Robert Bailey, *The Life and Adventures of Robert Bailey...* (Richmond: J. & G. Cochran, 1822), 216; Patricia C. Glick, "The Ruling Passion: Gambling and Sport in Antebellum Baltimore, Norfolk and Richmond," *Virginia Cavalcade* 39 (Autumn 1989): 62-69; Weems, *Gods Revenge against Gambling*, 11; Charles Dickens, *The Old Curiosity Shop* (London: Chapman and Hall, 1841).

⁵⁶ *Letters from Liselotte*, çev. ve ed. Maria Kroll (London: Victor Gollancz, 1970), 69; Lome Tepperman vd., *The Dostoevsky Effect: Problem Gambling and the Origins of Addiction* (Don Mills, Ontario: Oxford U.S., 2013), Bölüm: 2-3; Mike Dash, "Crockfords Club: How a Fishmonger Built a Gambling Hall and Bankrupted the British Aristocracy," *Smithsonian*.com, 29 Kasım 2012, <http://www.smithsonianmag.com/history/crockfords-club-how-a-fishmonger-built-a-gambling-hall-and-bankrupted-the-british-aristocracy-148268691/>.

Kumar ve diğer kötü alışkanlıklar zenginleri alaşağı ettiyse de dar gelirliilerin toplumdaki konumlarını korumalarını sağladı. Gördüğümüz gibi o zamanın insanları, çalışma kamplarında ve gecekondu mahallelerindeki işçiler ve meyhane hesaplarını ödedikten sonra ceplerinde kalan paraya talip olan hayat kadınları ile yıkıcı sarhoşluğu ilişkilendirdiler. Sadece iflasa sürükleyen günlük bir alışkanlık edinmek dışında hiçbir zararlı etkisi olmadan yıllarca aralıklarla afyon içen Çinli işçiler karşısında misyonerler şaşırıldı. İskandinav din adamları tuttukları titiz kilise kayıtlarında sarhoşluğun nesiller boyunca aynı aileleri nasıl lanetlediğini ve daha sonrasında tekrar ıslah olmaları üzerine verdikleri vaazları kaydettiler. Birçok kültürdeki meslekten gözlemciler, korku ve can sıkıntısı ile başa çıkmak için askerlerin aşırı sigara ve içki içmelerine ve alkol için her şeyini satabilecek veya yapabilecek köylülerin içki âlemlerine dikkat çekti.⁵⁷ 1880'lerde bir Rus tercüman "Çocukları da sık sık sarhoş görürdünüz" diyerek köyünü anımsıyordu. "Annelerin çoğu bebeklerinin sütüne votka koyar. Kadının biri bana 'Bebeğim için iyidir' dedi. 'Bakın onu ne kadar rahat uyutuyor.'" ⁵⁸

Entelektüel görüş, bu tür uygulamaların aptal ve sarhoş nesiller yetiştirdiğiydi. Günümüzde araştırmacılar artık *blastotoksiden* veya dejenerasyondan bahsetmese de sarhoş edici maddelere erken yaşta maruz kalmanın, özellikle fakir popülasyonlarda korkunç sonuçlara yol açabileceğini doğruladılar. Yoksulluk, stres, sarhoşluk ve bağımlılık, alt sosyal sınıfta kalmaya etki eder. Stresli ortamlarda büyüyen yoksul çocukların beyinleri, özellikle beynin yönetsel

⁵⁷ Meslekten gözlemci (*lay observer*), Birleşik Krallık ülkelerinden başta İngiltere ve Galler olmak üzere, halk tarafından avukatlarla ilgili olarak yapılan şikâyetleri inceleyecek olan İngiltere ve Galler Hukuk Cemiyeti'nin işlemlerine karşı yapılacak itirazların incelenme mercii olan kurumdur (Ç.N).

⁵⁸ Ira M. Condit, *The Chinaman as We See Him* (Chicago: Fleming H. Revell, 1900), 60; Markus Heilig, *The Thirteenth Step: Addiction in the Age of Brain Science* (New York: Columbia U.S., 2015), 139; Ernest Poole, *The Village: Russian Impressions* (New York: Macmillan, 1918), 154.

kontrol bölgesi olan prefrontal kortekste yapısal farklılıklar gösterir. Yaşları ilerledikçe akıl hastalıklarına yakalanmaktan, olumsuz duyguları yönetme ile başa çıkamamaktan ve anlık tatmin adına gelecekteki mutluluklarını önemsememekten daha çok etkilenirler. Bu koşulların tümü, riskli davranışın, kuşaklar süresince yoksulluğun, güçsüzlüğün, ailevi istikrarsızlığın ve aleni kötü alışkanlıkların hüküm sürdüğü kültürlerde veya mahallelerde doğanlar için olasılığın arttığını öngörür. Riskli davranışlar arasında, özellikle ergenlik döneminde daha fazla yönetsel ve bilişsel bozulmaya neden olabilen uyuşturucu kullanımı da vardır. Uyuşturucu kullanımı veya aşırı yemek de dâhil olmak üzere diğer kompulsif (dürtüsel) davranışlar takıntı noktasına ulaşırsa kişi sosyal olarak izole, işsiz ve damgalanmış olacaktır. İzolasyon, işsizlik ve damgalanma güçlü stres faktörleri olduklarından, isteyerek veya başka bir nedenle madde kullanımını bıraktıktan sonra yeniden depresme olasılığıyla birlikte bağımlılık yaratan davranışlar artacaktır. Anomi de bağımlılık kısır döngüsünü tamamlar.⁵⁹

⁵⁹ Linda Carroll, "Fetal Brains Suffer Badly from Effects of Alcohol," *NYT*, 4 Kasım 2003; Nathalie E. Holz vd., "The Long-Term Impact of Early Life Poverty on Orbitofrontal Cortex Volume in Adulthood: Results from a Prospective Study over 25 Years," *Neuropsychopharmacology* 40 (2015): 996-1004; Natalie H. Brito ve Kimberly G. Noble, "Socioeconomic Status and Structural Brain Development," *Frontiers in Neuroscience* 8 (2014): 1-11; Pilyoung Kim vd., "Effects of Childhood Poverty and Chronic Stress on Emotion Regulatory Brain Function in Adulthood," *PNAS* 110 (2013): 18442-18447; W. K. Bickel vd., "A Competing Neurobehavioral Decision Systems Model of SES-Related Health and Behavioral Disparities," *Preventive Medicine* 68 (2014): 37-43; Warren K. Bickel vd., "Behavioral and Neuroeconomics of Drug Addiction: Competing Neural Systems and Temporal Discounting Processes," *Drug and Alcohol Dependence* 90S (2007): S85-S91; Jim Orford, *Power, Powerlessness and Addiction* (Cambridge: Cambridge U.S., 2013), Bölüm: 4-5; Harold Winter, *The Economics of Excess: Addiction, Indulgence, and Social Policy* (Stanford: Stanford U.S., 2011), 4, 44, 57-59, 125, 146-147; Dan I. Lubman vd., "Cannabis and Adolescent Brain Development," *Pharmacology and Therapeutics* 148 (2015): 1-16; Heilig, *Thirteenth Step*, Bölüm: 9, 12.

Buna karşılık, statü sahibi, anlamlı bir iş, eş ve gelecek sahibi olan kişilerin bağımlı olma veya bağımlı kalma olasılığı daha düşüktür. Öğleden sonra Copacabana Sahil Barı'nın önünden geçen ünlü fizikçi Richard Feynman, kendini aniden bir içkinin özlemini çekerken buldu. Nedenini merak etti, sinirlendi ve anında orayı terk etti. Doktorunun sigarayı bırakmasını, yoksa öleceğini söylediği Pulitzer Ödüllü biyografi yazarı Douglas Southall Freeman uzandı, sigarasını söndürdü ve bir daha asla bir nefes bile çekmedi. Aynı şey hastane yatağında Senatör Lyndon Johnson'a söylendiğinde bir sigara paketini açtı, paketin içinden yarısına kadar bir sigarayı çekti ve komodininin üzerinde bıraktı; başkanlıktan ayrılana kadar on beş yıl işe yaramış olan bir tılsımdı bu. Yapılan uluslararası anketler, daha az olan gelirlerinin orantısal olarak daha fazlasını sigaraya ayıran, kas gücüyle çalışanlara kıyasla meslek sahiplerinin daha yüksek oranlarda sigarayı bıraktığını göstermektedir. Aynı şey alkol ve uyuşturucu bağımlılığı için de geçerlidir: Havayolu pilotları ve doktorlar, daha düşük statülü ve daha az gelire sahip olanlara göre tedavide çok daha başarılı olmaktadır. Kaybedecek bir şeyinin olması önemlidir.⁶⁰

Her şeyi kaybetmek de önemlidir ve bu, Kuzey Kutbu'ndan Avustralya'nın ücra köşelerine kadar fethedilen yerli halklar arasında feci derecede yüksek olan bağımlılık oranlarını açıklar. Mülksüzleştirilen, yerlerinden edilen, morali bozuk ve hastalıklı olan bu insanlar, içkiyi nasıl tüketceklerini göstermekten memnuniyet duyacak olan insan tüccarları için kolay avdı. Makul düzeyde içki içme kültüründen yoksun ya da tam tersine sarhoşluk yoluyla manevi arayış kültürlerini koruyan yerli insanlar, Kuzey Amerika'da olduğu kadar başka hiçbir yerde sarhoş olmalarıyla ünlenmediler. Rush 1798'de, "*Bütün Kızıl-*

⁶⁰ Richard S. Feynman, "Surely You re Joking, Mr. Feynman!": *Adventures of a Curious Character* (New York: Norton, 1985), 204; David E. Johnson, *Douglas Southall Freeman* (Gretna, La.: Pelican, 2002), 218-219; Orford, *Power*, 110-113; Robert A. Caro, *The Years of Lyndon Johnson: Master of the Senate* (New York: Knopf, 2002), 631; Gene M. Heyman, *Addiction: A Disorder of Choice* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2009), 85-86.

derili kabileleri sarhoşluktan mahvoldu." diye görüş bildirdi. Yaraya tuz basarcasına 1850'deki bir California yasası, yetkililere "*içki satılan halka açık yerler*"e sık uğrayan Kızılderililere serseri muamelesi yapmalarına ve bu insanların işgüçlerini en yüksek teklifi verene satmalarına -başka bir deyişle köleleştirilmelerine- izin verdi. Daha aydın yasama meclisleri, içki ticaretini sınırlamaya çalıştıysa da yüzde 400'e varan kârlar yasaların yaygın bir şekilde ihlal edilmesini sağlamış oldu. Bazı sınır bölgelerinde oturanlar soba borusu gibi botlarının içine sakladıkları içki şişelerini sattılar. Bu yüzden onlar için "kaçakçılar" terimi kullanıldı ve terim üstlerine yapışıp kaldı.⁶¹

Alkolün nasıl elde edileceğine ilişkin bilgiler de böyledir. Hükûmetin Amerika yerlilerine içki satışını kısıtlama konusunda ciddileşmesinden epey sonra, hayatta kalanlar evde bira üretimine geri döndüler. 1950'lerde Alaska'yı ziyaret eden bir halk sağlığı hemşiresi, Aleutların [Eskimoların] içkilerini fiçılarda yaptıklarını ve içine yetersiz beslenen çocukların tabaklarındaki yiyecekler de dâhil olmak üzere fermente olabilecek her şeyi atıklarını kaydetti. Bunun nedeni, ebeveynlerin içki için pinti olmaları değildi. Öğretmenler, çocuklar okula geldiklerinde açıkça akşamdan kalma olduklarını rapor etmişlerdi.⁶²

Her ne olursa olsun bu durum dehşet vericiydi. Belki de çocukluktan ve ergenlerin zehirlere maruz kalmasından kaynaklanan

⁶¹ Bruce K. Alexander, *The Globalisation of Addiction: A Study in the Poverty of Spirit* (Oxford: Oxford U.S., 2008), 131-137, <http://www.brucealexander.com/>; Orford, Power, 106-110; Courtwright, *Forces of Habit*, 147-148; Peter C. Mancall, *Deadly Medicine: Indians and Alcohol in Early America* (Ithaca: Cornell U.S., 1995); Benjamin Rush, *Essays, Literary, Moral and Philosophical* (Philadelphia: Thomas and Samuel F. Bradford, 1798), 258; Kimberly Johnston-Dodds, *Early California Laws and Policies Related to California Indians* (Sacramento: California Reference Bureau, 2002), 8. "Zulacı/Bootlegger" tanımı: *The Encyclopedia of Alcoholism*, ed. Robert O'Brien and Morris Chafetz (New York: Facts on File, 1982), 52-53.

⁶² Jeanne Schaver, "Nurse's Narrative Report" (TS, Nisan 1952), M / V Health Collection, Anchorage Museum, Anchorage, Alaska.

gelişimsel zararın bugüne dek birikmiş olan kanıtları nedeniyle olsa gerek, bu durum bugün daha dehşet verici görünmektedir. Ancak Viktorya Dönemi reformcuları da bu konuda zaten endişeliydiler ve hem kendi toplumlarını hem de yerel toplumları tehdit eden içki ve kötü alışkanlıklar akınını durdurmaya kararlıydılar. Kendilerinin ve yirminci yüzyıldaki ardıllarının bu girişimde ne kadar başarılı olduklarını şimdi ele alacağız.

KÖTÜ ALIŞKANLIK KARŞITI AKTİVİZM

Akşamdan kalma Aleut çocuklarını biliyoruz; çünkü Aleutları ziyaret eden bir hemşire, durumları hakkında öfkeli bir rapor hazırlamıştı. Alkol tüketme ortamları farklı olsaydı, hemşire de daha yumuşak bir üslup benimseyebilirdi. Ebeveynler soğuk algınlığı semptomlarını tedavi etmek için bir kaşık dolusu kanyağı azar azar vermiş olsalardı hemşire de davranışlarını kınamazdı. Hatta bunu takdir bile etmiş olabilirdi.

Bu ikilem, ahlaksızlık ve bağımlılık tarihi boyunca sürer gider. Dünya, insanlara ve diğer organizmalara düşük dozlarda fayda sağlayabilen, ancak yüksek dozlarda zarar verebilen veya öldürebilen -her zaman olmasa da çoğu zaman haz veren- kesin dozu kişiden kişiye değişen zehirli şeylerle doludur. Alkolden çinkoya, zehri zehir yapan dozdur, bu görüş sıklıkla uyarıcı nitelikteki temel kurallarda dile getirilir. Sarhoşluğu önlemek için şarabı seyreltin. Ötenazi amaçlanmadığı sürece hastanın afyon dozuna dikkat edin. Yemekle bira ve ölçülü miktarda “*haz amacıyla değil gerekli olduğundan kanyak için. Giderilemeyen susuzluk çekmemek için şekerden uzak durun.*”¹

¹ Anon., *The Skilful Physician*, ed. Carey Balaban, Jonathon Erlen, Richard Siderits (1656; repr., Amsterdam: Harwood, 1997), 5 (alıntı); Thomas Short, *Discourses on Tea, Sugar, Milk, Made-Wines, Spirits, Punch, Tobacco, &c.* (Londra: T. Longman and A. Millar, 1750), 165.

Kültürler, eksik olsa da olası toksik ve alışkanlık yapan hazların zararlı etkilerini sınırlamak için kurallar geliştirir. İnsanlar da bu kurallara, esrar içenleri yaşlarına göre yargılayan Kenyalılar gibi uyum sağlar. Ancak bu tür halk dengeleşiminin etkinliğini sınırlayan iki kusuru vardır. Amerika yerlilerinin alkolle ilk karşılaşmalarında olduğu gibi, “*bakir toprak*”larda bu kavram yoktur. Ve modernleşmenin hızlı teknolojik ve ticari ilerlemelerine ayak uyduramaz. Sağduyulu kurallar iyidir. İnsanları, özellikle de çevre koşulları ya da kalıtımın korunmasız bıraktığı kişileri, ucuz, güçlü ve ciddi bir şekilde desteklenen hazlarla dolu bir dünyada bu kurallara uymaya nasıl ikna edebiliriz?

REFORMUN MANTIĞI

En yaygın yanıt, on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında zirveye ulaşan bir reform hareketinin temel amacı olarak kötü alışkanlığın daha sıkı kontrolü olmuştur. Bu hareket hem uluslararası hem de uluslar aşırı idi. Ulus-devletler arasında seks ticaretini bastırmak, uyuşturucu üretimini sınırlandırmak ve sömürgelerde Afrikalılara içki satışını yasaklamak için resmî müzakerelere yol açması nedeniyle uluslararası nitelikteydi. Bireylere, ulusal sınırların ötesinde, reformları savunan sivil toplum ağları ve kuruluşları yaratma konusunda ilham vermesi açısından uluslar aşırıdır. Bunların en büyüğü olan Dünya Kadınları Hristiyan Ilımlılık Birliği [World’s Woman’s Christian Temperance Union] (WWCTU) 1920’lerde aidat ödeyen bir milyon üyeye ve Avustralya’dan İsveç’e kadar şubelere sahipti.²

Tarihçiler, kültür emperyalizmi, ahlaki histeri, iç içe geçme ve işçilere ve azınlık gruplarına karşı ön yargılı olmakla suçladıkları kötü alışkanlık karşıtı aktivistlere karşı özellikle kibar davranmadılar. Fanatizm, korku çığırtnaklığı, kariyecilik ve sınıfsal ya da ırksal ön yargılar

² Ian Tyrrell, *Reforming the World: The Creation of Americas Moral Empire* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2010), 76.

konusunda masum olanlar bile sözüm ona müttefiklerinininkilerle genellikle çelişen güdülerle hareket ettiler. Tehlikeli olan bu kusurları kabul ederken reformcuların genellikle iyi planlanmış ve gitgide artan gerçek bir krizle karşı karşıya olduklarını unutup olmamızdır. Özellikle kârlarının büyük kısmını aşırı tüketimden elde eden endüstriler, aldatma ve manipülasyonu teşvik eden serbest piyasalardaki temel bir davranışsal ekonomi ilkesinin ilk uygulayıcılarıydılar. Reformcular, insan zayıflıklarından beslenen bireyleri, şirketleri, hükümetleri ve imparatorlukları suçladılar. Bazıları belirli etnik grupları, özellikle de Yahudileri seçti. Ancak dikkatli eleştirmenler, sorunun sistematik olduğunu anladılar. Bir Yahudi barmeni tutuklayın, geri döndüğünüzde barı cilalayan ve çocuklara arka odayı gösteren bir Alman veya İrlandalı bulursunuz. Endüstri çapında denetim olmadıkça rekabetçi baskılar, sorumlu normlara uyanları maksimum kâr için normları göz ardı edenlere karşı her zaman savunmasız bırakacaktır.³

Bazı tanınmış kötü alışkanlık karşıtı aktivistler kapitalizmi reddettiler. Ağustose Forel bir sosyalist, Lenin bir komünist, Hitler ise bir nasyonel sosyalistti. Ancak çoğunluk, alışlagelmiş ticarete özel rekabeti kabul etti. Kıtlıklar, birinin dediği gibi feodalizm ve komünizm altında meydana geldi. Kıtlıklar kapitalizm altında gerçekleşmedi. Çözüm, sıradan mallardan başka her şey olabilen ticari kötü alışkanlıklara erişimi kısıtlamaktı. Kısıtlama ille de yasak anlamına gelmiyordu; kısıtlama hafif bir yasal düzenlemeden ağır hapis cezasına dek uzanan bir yelpazenin son noktasıdır. Yasak, kabahat vergilerinin finansal olarak erişilemez olacağı noktaya kadar yükseltilmesiyle de dolaylı olarak başarılabılır. Ya da ağır vergilerin neredeyse tümünden yasaklamalar kadar kesin bir şekilde karaborsaları yarattığı düşünülecek olursa çoğunlukla ulaşılmazdır.⁴

³ George A. Akerlof ve Robert J. Shiller, *Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2015), vii-11.

⁴ Wilbur F. Crafts, *Familiar Talks on That Boy and Girl of Yours: Sociology from Viewpoint of the Family* (New York: Baker and Taylor, 1922), 374 (kıtlıklar, J. J. Davis'ten alıntı).

Ülke içinde reformcuları zorlayan şey, hangi yasal önlemlerin hangi kötü alışkanlıklara hangi yaptırımlarla uygulanması gerektiği konusunda anlaşmaktı. Ülke dışındaki zorluk, hükûmetleri kültürel ve siyasi muhalefete rağmen bu önlemleri almaya ve uygulamaya ikna etmekte. Devlet eylemi için en iyi mantık ve reformcuların ortak bir zemin buldukları nokta, bazı ürünlerin ve uygulamaların hükûmetlerin devreye girmesini gerektirecek kadar zararlı olduğu iddiasıydı. Bu açıdan kötü alışkanlık karşıtı aktivizm, ilerlemecilik ile sıkı uyum içindeydi ve sonra da uluslar aşırı bir güç olarak ortaya çıktı. Piyasaların sınırları vardı. Çocuk işçiliği serbestçe alınıp satılmamalıdır. Viski, kokain, pornografi ve kumar makineleri de satılabilir olmamalıdır. İlericiler ve yasakçılar, özellikle kentsel çevreler olmak üzere çevreyi iyileştirerek yaşamları da iyileştireceklerine inanıyorlardı. Sosyal mühendisliğin iki yönlü mantığı vardı. Sefalet kötü alışkanlığı besledi. Kötü alışkanlık sefaleti besledi. Bu yüzden ikisine de aynı anda saldırılmalı. Bu nedenle Frances Willard gibi aktivistler, kadınlara ve işçilere yönelik baskıların yanı sıra sarhoş edici maddelerin istismarını da kınadılar. Kadınlara oy hakkını savunan Mary Lease, mağazalarda çalışan kızlara yeterli ücretler ödenirse belki kızların da erdemlerini sokaklarda satmayacaklarını savundu.⁵

Reformcuların zamanlaması mükemmeldi. Sanayileşen ülkelerde okuryazarlığın yayılması -1880'de İngiliz kadın ve erkeklerin dörtte üçü okuyabiliyordu- başkalarının içinde bulunduğu kötü durumun sempati ile algılanmasını teşvik etti. Emile Zola'nın *Meyhane* (1877) ve *Nana* (1880) gibi romanlarında olduğu gibi, okuyan halkın bir çırpıda okuyup bitirdiği ılımlı edebiyat, içki tehdidine vurgu yaptı. Bu romanların ilki, Parisli işçi sınıfından bir çiftin alkolizme yuvarlanışını, ikincisi ise *ölümcül kadın* (*femme fatale*) olan kızların kısa ve edepsiz yaşamını sergiliyordu. Bu arada Viktorya ve Edward

⁵ Doris Kearns Goodwin, *The Bully Pulpit: Theodore Roosevelt, William Howard Taft, and the Golden Age of Journalism* (New York: Simon and Schuster, 2013), 193 (Kiralama).

Dönemlerinin orta sınıflarının kendi değerleri ve endüstrinin teşvik ettiği dizginlenmemiş kapitalizm hakkında şüpheleri vardı. Yasal olarak düzenlenmemiş piyasanın hiçbir yönü ahlaki açıdan ticari kötü alışkanlıklardan daha çirkin veya kadınların ve çocukların refahını daha fazla tehdit eder değildi.⁶

Toplu yıkım olasılığı iktidarın güç vasıtalarını harekete geçirdi. 1860'lardan 1960'lara kadar olan dönem hükûmetlerin halklarını daha sağlıklı beslemek için ülke içinde hem imar hem de hijyen reformlarını finanse ettiği yoğun bir devletin inşası dönemi idi. Eldeki araçlar -bir Fransız belediye başkanının çocuğu ilk yılını atlatabilen emziren her anneye ödül vermesi gibi- ödül ve cezaydı. Cezalar arasında zehirli ve bulaşıcı tehditlere ve ticari kötü alışkanlıklara karşı yaptırımlar vardı. ABD Donanması sekreteri Josephus Daniels, "Düzgün atış yapmak isteyen erkek düzgün yaşamalı" dedi. "Hayat kadınlığı ve ikiz kardeşi olan sarhoşluk anakronik (aynı anlama gelir) olana dek şiddetle ve durmaksızın mücadele edilmelidir."⁷

Hijyen reformu verimli bir döngü yarattı. İnsanlar daha sağlıklı, yiyecekleri ve suları daha temiz oldukça uyuşturucuların ağrı kesici ve ishal önleyici özellikleri ile alkolün mikrop öldürücü özelliklerine de o denli az ihtiyaç duyar oluyorlardı. Ilımlılık taraftarı aktivistler, meyhanelerle rekabet edebilmek için halka açık su çeşmeleri inşa ettiler. Belediye yönetimlerinin de koleranın önlenmesinden başlayarak içilebilir su sağlamak için kendince nedenleri vardı. Sonuçta,

⁶ Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011), 174-177.

⁷ Charles S. Maier, "Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era," *American Historical Review* 105 (2000): 807-831; Johan Edman, "Temperance and Modernity: Alcohol Consumption as a Collective Problem, 1885-1913," *J. of Social History* 49 (2015): 20-52; S. G. Moore, "The Relative Practical Value of Measures against Infant Mortality," *Lancet* 187, no. 4836 (1916): 944; Josephus Daniels, *Men Must Live Straight If They Would Shoot Straight* (Washington, D.C.: Navy Department Commission on Training Camp Activities, 1917), 1,15.

güvenli suyun bira ve diğer alkollü içki tüketicilerinin vazgeçebileceği dinlence amaçlı içeceklerle indirgemesindeki etkisi aynıydı.⁸

Halk sağlığındaki uluslararası başarı taklit edilmesine ilham verdi. Etkin sıhhi reform için gerekli kaynaklardan ve istikrardan yoksun olan hükûmetler bile, Çin Cumhuriyeti'nin fuhuşu düzenleme ve afyon ile sigara tüketimini azaltma kampanyalarında olduğu gibi, hijyenik denetleme konusunda girişimde bulunmaya kendilerini zorunlu hissettiler. Hiçbiri önemli bir ilerleme kaydetmedi. Çinli işçiler arasında sigara o kadar yaygındı ki tahtirevan hamalları ve arabacılar, rota boyunca içilen sigara sayısı ile mesafeyi ölçüyorlardı. Yine de girişimlerin bir anlamı vardı. 1930'lara gelindiğinde hijyen denetimleri tüm modern devletlerin ayırt edici özelliği, faşist devletlerin ise bir saplantısıydı.

1938'de bir Alman bağımlılık otoritesi, vatandaşların vücutlarını zehirlerle yok etmeye hakları olmadığını söyledi. "*Vücudunuzun size ait olduğu*" inancı Yahudi Marksist zırvalığıydı. Gerçek Almanlar Cermen soyunun meşalesini taşıyordu. Vücutlarını soylarına ve vatandaşlarına yakışır zinde tutarlardı. Farklı düşünen alkolikler, çoğu alt sınıftan erkeğin, belki otuz bin ağır içicinin kaderi olan kısırlaştırılma (hadım edilme) riskini taşıyorlardı. Diğerleri kamp-ları boyladı.⁹

⁸ Rod Phillips, *Alcohol: A History* (Chapel Hill: U. of North Carolina Press, 2014), 214-215.

⁹ Wennan Liu, "No Smoking' for the Nation: Anti-Cigarette Campaigns in Modern China, 1910-1935" (Ph.D. diss., U. of California, Berkeley, 1999); Sherman Cochran, *Big Business in China: Sino-Foreign Rivalry in the Cigarette Industry, 1890-1930* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 1980), 28; David T. Courtwright, "Global Anti-Vice Activism: A Postmortem," GAA, 317 (addiction authority); Norman Ohler, *Blitzed: Drugs in Nazi Germany*, çev. Shaun Whiteside ([London]: Allen Lane, 2016), 23 (alıntı); Hasso Spode, "The 'Alcohol Question in Central Europe between Science and Civic Religion," ADHS konferansı, Buffalo, N.Y., 24 Haziran 2011, (30,000). Spode, her türlü baskıya maruz kalan Alman alkoliklerin toplam sayısının bilinmediğini ekliyor.

Şalterin başında uyuyakalan ağır [zom] içici, tüm profesyonel sorumluluk duygusunu yitirerek masum canların ve devlet mallarının kaybına neden olur.

İspanyol poster serisindeki diğer panellerde bir tekneyi bir buharlı geminin rotasına doğru sürerek kürek çeken sarhoş denizciler, çandan düşen dengesiz bir işçi ve bir sarhoşun babası olduğu epileptik bir okul çocuğunu gösteriyordu.

Her ne kadar az sayıda kötü alışkanlık karşıtı aktivist alenen faşist olsa bile hepsi özgürlük karşıtıydı. Bunlardan biri 1926'da "Uygarlık kısıtlamak diye anlaşılıyor" diye yazmıştı. Ve sınırsız ticaret ile kontrol edilmeyen sosyal maliyetlere rağmen yüzyıldır süren özgürlük karşıtı akım sayesinde kısıtlamalar artmaya devam etti. Zorlayıcı kötü alışkanlık karşıtı önlemlerle sosyal refah görüşü özünde ABD Yasaklama Bürosu tarafından yapılmış bir argüman olan zorunlu çiçek aşıları için olanla aynıydı.¹⁰

¹⁰ Nolan R. Best, *Yes, "It's the Law" and It's a Good Law* (New York: George H. Doran, 1926), 22; U.S. Dept. of Justice, Bureau of Prohibition, *The Value of Law Observance: A Factual Monograph* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1930), 34.

Kötü alışkanlık karşıtı aktivizm diğer açılardan iyi zamanlanmıştı. Modernleşme kötü alışkanlıkları artırmış ve ucuzlatmışsa aynı şeyi sağlıklı ve kontrollü hazlar için de yapmıştı. Mohandas Gandhi gibi reformcular buna “*karşı cazibeler*” diyordu. Başkan Emilio Portes Gil Meksikalı işçilere “*paranızı içkiye değil, kitaplara harcayın*” dedi. ılımlılık kervanına katılan ilerlemeci İsveçli işçiler, okumanın ve siyasi tartışmanın özerk bir yaşam için içkiden uzak durma kadar önemli olduğunu düşündüler. İngiliz ılımlılık dernekleri, sokak arabalarını ve tezgâhları zencefilli bira, sarsaparilla ve kakao ile doldurarak işçileri ayık kalmaya teşvik ettiler. 1870’lerde, bilardo, işçi sınıfının dinlencesi olarak popüler olunca ılımlı reformcular alkolsüz içecekler sunan bilardo salonları açtılar. Philadelphia’da Quaker Joshua Baily, başka bir bar cazibesi olarak ucuz az alkollü yemekler, ücretsiz öğle yemekleri ile katıldı. 1874’te barlar semtinde Merkez İşçi Kahvehanesi’ni kurdu. Her gün iki bin işçi sağlıklı çorbalar ve tatlı çöreklerle yemek yiyip üstüne kahvelerini içtiler. Kalantor ziyaretçiler, hesaplarını büyük banknotlarla ödediler ve para üstü istemediler. Burada yayılmak için kıvranan hayırsever bir girişim vardı.¹¹

Kötü alışkanlığın karşıt cazibelerin giderlerini karşılaması sağlanabilirdi. Fabians ve diğer seküler ilericiler, alkol tekeli kârlarını kamu dinlence ve eğitim projelerine kanalize eden İsveç’te ortaya çıkmış, belediyenin bakımevi planı olan Göteborg sisteminin farklı

¹¹ David M. Fahey ve Padma Manian, “Poverty and Purification: The Politics of Gandhi’s Campaign for Prohibition,” *The Historian* 67 (2005): 503; Chantal Martineau, *How the Gringos Stole Tequila: The Modern Age of Mexico’s Most Traditional Spirit* (Chicago: Chicago Review Press, 2015), 10; Ronny Ambjornsson, “The Honest and Diligent Worker” (Skeptron Occasional Papers 5, Stockholm, 1991), <http://www.skeptron.uu.se/broadly/sec/ske-5.htm>; Annemarie McAllister, “The Alternative World of the Proud Non-Drinker: Nineteenth-Century Public Displays of Temperance,” *SHAD* 28 (2014): 168; “A Counter-Attraction,” *Brotherhood of Locomotive Engineers Monthly J.* 8 (1874): 627; Edward C. Leonard Jr., “The Treatment of Philadelphia Inebriates,” *American J. on Addictions* 6 (1997): 3.

türlerini destekliyordu. Sistem, sabit maaşlı katı kamu görevlilerini -gerçekten de polis memurlarını- içeriyordu. Küçüklere veya sarhoş olanlara kötü davranmayı, kumar oynamayı, fuhuş yapmayı ve satış yapmayı yasakladılar. Hayal kırıklığına uğramış olan bir İngiliz denizci, Göteborg'da sadece iki saat süren özgürlüğün ardından gemisine döndü. “Hiç böyle bir yerde olmadım,” diye yakındı. “Sarhoş olmak imkânsız.” Yine de sarhoş olmayı başarmış olsaydı, harcadığı maaşı bir parka ya da kütüphaneye aktarılmış olacaktı.¹²

Kötü alışkanlık karşıtı aktivistler yeni iletişim ve ulaşım teknolojilerinden faydalandı. Müstehcen hikâyeler basan buharlı matbaalar, kuruş reform para reformu broşürlerini de bastı. Fotoğraf klişesi, işletmelerdeki yolsuzlukları açığa çıkarmayı hedefleyen süreli yayınların maliyetlerini yarıdan fazla azalttı. Misyonerler, sömürgelerdeki afyon satışlarına karşı çıkan dilekçe telgraflarıyla devlet dairelerini doldurdular. Ilımlılık konferansları verenler yağlı karaciğerleri ve alkolik kalpleri göstermek için üç boyutlu projektörler kullandılar. Hızlı gemiler, din değiştirenleri arayan misyonerleri ile dinleyici ve fikir arayışındaki reformcuları taşıdı. Çocuk fuhşuna karşı savaşan İngiliz gazeteci William Stead, *Titanik*'teki yolculuğuna rezervasyon yaptırmanın talihsizliğini yaşadı. Ancak çoğu reformcu hedeflerine sağlam bir şekilde ulaştı. Eğer kötü alışkanlık on dokuzuncu yüzyılda buharla [sanayi devrimiyle] güdümlendiyse, kötü alışkanlık karşıtı aktivizm için de aynı şey geçerliydi.¹³

Reformcuların taktik olarak en modernlerinden biri olan Maine doğumlu Presbiteryen papaz Wilbur Crafts, aynı zamanda en tutucularından biriydi. 1895 yılında Crafts, Uluslararası Reform Bürosu'nu, yani Washington DC'deki lobi ve takas odasını kurdu.

¹² *Municipal Drink Traffic* (Londra: Fabian Society, 1898), 18; Remarks of William Storr, The Official Report of the Church [of England] Congress, Held at Portsmouth ... 1885, ed. C. Dunkley (London: Bemrose and Sons, 1885), 581 (alıntı).

¹³ Courtwright, “Global Anti-Vice Activism.”

Büro, boşanmaların yasaklanmamasından afyon satışlarına kadar her şeye karşı kampanyalar düzenledi. Craft, kötü alışkanlıkları kamunun selameti ve düzenine tehdit olarak gördü ve içki, uyuşturucu, kumar, müstehcenlik, sigara, vampir filmleri ve Şabat geleneğinin ihlalinin bastırılmasını talep etti. Sofu bir Pazar gününde aşırıya kaçmak, boğa güreşi, bira putperestliği ve at yarışı ile dolu Tanrısız Kıta Avrupası pazarından daha iyidir. Yeni sosyal koşullar, ekonomik ve ahlaki davranışta bireysel özgürlüğün kısıtlanmasını gerektiriyorsa, o zaman öyle olması gerekir.

Crafts, haftada beş konferans verdi ve yılda bir kitap yazdı. *Dünya Yerel Irklarının Ilımlılığının İçkilerden ve Afyondan Korunması Kitabı* [*World Book of Temperance Protection of Native Races of Intoxicants and Opium*] gibi çok baskı yapan, çok satan kitaplar yazdı. Eşi ve ortak yazarı WWCTU görevlisi Sara Jane Timanus, Crafts ile birlikte Esperanto'yu öğrendi.¹⁴ Seküler reformcular tarafından da paylaşılan bir proje olan evrensel reformun anahtarı olarak bu dili destekledi. Crafts 1906'da uluslararası seyahat, ticaret ve okurluğun "uluslararası insanlardan" oluşan birbirine bağlı bir topluluk yarattığını ilan etti. Bu kelimeleri bir transatlantiğin güvertesinde söyledi. 1922'de ölümünden önce, kötü alışkanlık karşıtı savaşını yirmi dokuz ülkeye taşımıştı.¹⁵

¹⁴ Esperanto, orijinal adıyla Lingvo Internacia), Polonyalı göz doktoru Ludwik Lejzer Zamenhof tarafından 1887 yılında yaratılan yapma dildir. Zamenhof'un 1905 yılında yayımladığı *Fundamento de Esperanto* (Esperantonun Temelleri) kitabında dilin yapısı ve kuralları izah edilir. Kendini Dr. Esperanto olarak tanıtan Zamenhof; farklı dilleri konuşan kişiler arasındaki iletişim zorluklarının, öğrenilmesi kolay bir ortak dil ile aşılabileceğini düşünerek Esperanto'yu oluşturmuştur. Günümüzde en çok tanınan ve en çok konuşanı bulunan yapma dil olmakla birlikte uluslararası iletişim dili olma amacına ulaşamamıştır (Ç.N).

¹⁵ Crafts, *Familiar Talks*, 376-377 (Sunday); Gaines M. Foster, "Conservative Social Christianity, the Law, and Personal Morality: Wilbur F. Crafts in Washington," *Church History* 71 (2002): 799-819; Tyrrell, *Reforming the World*, 25 ("international"), 33-34; "Dr. Wilbur F. Crafts, Crusader, Dies at 73," *NYT*, 28 Aralık 1922.

Uluslar aşırı saflık reformcuları, çeşitli dinî ve siyasi geçmişlerden geliyordu. Wilbur ve Sara Crafts, evanjelik coşkuyu, beyaz adamın yükü emperyalizm ve kadın hakları gündemiyle birleştiren Batılı, özellikle de Amerikalı kötü alışkanlık karşıtı aktivistlerin somut örneği oldular. Ilımlılık lideri Frances Willard, otuz yılını zorla hayat kadınlığına karşı “*gezici tutucu Protestan*” olarak geçiren tıbbi misyoner Kate Bushnell ile aynı tornadan çıkmaydı. Ancak hepsinin en ünlüsü olan sofı reformcu Gandhi, *Vaishnava* Hinduizmi ile Jainizmi, biraz Teosofi ile ütopyacılığı; Batı emperyalizmine kararlı muhalefetiyle birleştirdi. Gandhi tarihe Hint bağımsızlığının babası olarak geçecek olsa da gerçek özerkliğin, Hintlilerin kendilerini kötü alışkanlıklardan ve İngiliz efendilerinden kurtarmasına bağlı olduğuna inanıyordu.

Gandhi kötü alışkanlıkları bağıntılı ve hiyerarşik olarak nitelendiriyordu. Özellikle buharlı gemilerin ikiyüzlü Hristiyan emperyalistlerin dünyaya dayatmasına olanak sağladığı ucuz Avrupa içkisiinden nefret ediyordu. Botsvana’dan Yeni Zelanda’ya kadar yerli liderler ve misyonerlerde de yankı bulan bu şikâyetle hiç de yalnız değildi. Ancak Gandhi için içki, ahlaki ve fiziksel olarak yıkıcı kötü alışkanlıklar dizisindeki ilk domino taşıydı. Hepsini, sevgili milletini kirleten baş belası iğrençlik (başka bir kaygı) kadar derine gömmek istiyordu. 1925’te ikna gücü kapsamında olsaydı, “*kötü şöhretli kadınların*” sahnede görünmesini engelleyeceğini, içki ve sigarayı ortadan kaldıracığını ve “*aşağılayıcı*” reklamları, hikâyeleri ve görüntüleri basından uzak tutacağını yazmıştı. Ne yazık ki, “*Seve seve sahip olacağım ikna edici güce sahip değilim*” diyerek içini çekmişti.

Son söz, samimiyetsiz olacak kadar mütevazıydı. Gandhi içki dükkânlarına karşı boykotlar ve gözcüler organize etti. Yasağı, Kongre Partisi platformunun bir parçası hâline getirdi. Haşhaş yetiştiren bölgelerde afyona karşı kampanya yürüttü ve uluslararası uyuşturucu karşıtı örgütleri destekledi. Ilımlı eylemciler, Hristiyan misyonerler ve sosyal hijyenistlerle yazıştı. Yandaş gazetelerde kendisinin ve diğerlerinin sağlık ile ilgili öneri makalelerini yeni-

den yayınladı. Derslerde kötü alışkanlığa saldırarak üniversite öğrencilerini tütünün tuzaklarından kaçınmaları konusunda uyardı. Gandhi genç izleyicileri etkilemek için ününü nasıl kullanacağını çok iyi biliyordu.¹⁶

Rakipleri de öyleydi. 1921'de rakiplerinden biri olan bir tütün üreticisi, "Mahatma Gandhi Sigaraları"nı pazarladı. Etiket, 'Büyük Ruhlar' portresini taşıyordu. Gandhi, bir arkadaşı ona etiketi gönderdikten sonra, "*İsmimin istismar edildiği her şey içinde benim adımla sigarayla kasıtlı olarak ilişkilendirmek kadar küçük düşürücü hiçbir şey bilmiyorum.*" diye yazdı. Moral bozucu kötü alışkanlık, sigara içen kişiyi köleleştirir, cüzdanını boşaltır, nefesini kirletir ve "*hatta bazen kansere neden olur*" diyerek üreticiden markayı geri çekmesini ve halkın da bu sigaranın satışını boykot etmesini istedi.¹⁷

REFORMUN SINIRLARI

Gandhi bu çatışmayı kazandı. Rencide edici marka ortadan kayboldu. Ancak Gandhi ve müttefikleri başka savaşları kaybetti. Her ne kadar ilerici, devletçi, dinî, tıbbi, milliyetçi ve propaganda rüzgârları on-

¹⁶ Harald Fischer-Tine, "Eradicating the 'Scourge of Drink' and the 'Unpardonable Sin of Illegitimate Sexual Enjoyment': M. K. Gandhi as Anti-Vice Crusader," *Interdisziplinäre Zeitschrift für Südasiensforschung* 2 (2017), <http://www.hsozkult.de/journals/id/zeitschriften-748?title=interdisziplinäre-zeitschrift-für-südasiensforschung-2-2017>; "Introduction," *GAA*, 1-9 ("peripatetic" s. 1); Stephen Legg, "Anti-Vice Lives: Peopling the Archives of Prostitution in Interwar India," *GAA*, 253; M. K. Gandhi, *Key to Health*, çev. Sushila Nayar, http://www.mkgandhi.org/ebks/key_to_health.pdf, 21-24; *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, C. 27 (New Delhi: India Ministry of Information and Broadcasting, 1968), 347 ("women," "power"); Joseph Lelyveld, *Great Soul: Mahatma Gandhi and His Struggle with India* (New York: Knopf, 2011), 30, 48, 51 (filth). *Native leaders, missionaries: John Abbey, The Church of God and the Gates of Hell* (Londra: R. J. James, 1911), 33-35; *Temperance and Prohibition in New Zealand*, ed. J. Cocker ve J. Malton Murray (Londra: Epworth Press, 1930), Bölüm: 10.

¹⁷ "Gandhi Cigarettes!" *Young India*, 12 Ocak 1921.

lardan yana hızla esiyor ve kişisel şöhretleri ne kadar büyük olursa olsun, Gandhi ve Crafts gibi aktivistler ticari kötü alışkanlığa üstün gelemedi. Reform sicilleri inişli çıkışlıydı ve mirasları kırılardı. Babasının suikaste kurban gitmesinin üzerinden altı ay geçmemişken 1948'de en büyük oğlu Harilal'in alkol yüzünden ölmüş olabileceği gerçeğinin gölgesindeki Gandhi için durum tam anlamıyla böyleydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yüzyılda girişimciler, yavaş ama emin adımlarla kötü alışkanlık imparatorluğunu meşrulaştırmayı, süsleyip püslemeyi, genişletmeyi ve bağımlılık biçimlerini artırmayı başardılar. Bir zamanlar yıkılması zor gibi görünen özgürlük karşıtı reformizmin nasıl ve neden ticari özgürlükçülüğe yenildiği bu kitabın özündeki bilmecedir.

Evet, bu bir bilmecedir, çünkü diğer birçok uluslararası reform çabasının aksine başarılı olmuştur. Özelleştirme, okyanus aşırı köle ticareti, mühimmat ve zehirli gazların askerî kullanımının artması, balinaların ve göçmen kuşların sınırsızca öldürülmesi ve nükleer silahların atmosferik testlerine karşı kalıcı anlaşmalar bu uluslararası reformların ürettiklerinden birkaçıdır. Hiçbiri mükemmel işlemedi; ancak hepsi daha iyisi için bir fark yaratacak kadar iyi ve kindar ikinci bir tahmine izin vermeden işlev gördü. Kötü alışkanlık karşıtı aktivizm için kimse aynı şeyi söyleyemezdi.

Silahlı gemi kullanma yetkisi çıkarmak veya hardal gazı üretmek, elbette viski yudumlamak veya zar atmakla aynı türden haz üretmedi. Tekrarlanabilen beyin ödülü, kötü alışkanlığı benzersiz bir kategoriye koyar. Bu kategori içinde, düzenli tüketiciler için kazançlı bir alt kategori de vardı. Taleplerinin göreceli esneksizliği, arzdaki herhangi bir belirgin düşüşün fiyatlar üzerinde özellikle kısa vadede yukarı doğru baskıya neden olacağı anlamına geliyordu. Bazen arz darlıkları koşullarla da ilgiliydi. 1917'deki tütün kıtlığı, harmanlanmış Amerikan sigaralarının fiyatını Avrupa'nın ücra köşelerinde rekor seviyeye çıkardı.¹⁸

¹⁸ Kıtlığın nedeni Birinci Dünya Savaşı'dır (Ç.N).

Arz darlıkları çoğunlukla kısıtlamaların, cezalandırıcı vergilerin ve yasakların sonucuydu. Yasal olarak başlatılan kısıtlıklardan kazanç sağlayanlar, yasa dışı girişimlerin gerektirdiği rüşvet dâhil, daha yüksek risk ve genel giderler için ilave bedeller ekledi.¹⁹

1920'lerin Amerikan pazarlarında her ikisi de yasa dışı olan pornografi ve tıbbi olmayan uyuşturucu kullanımı, arz ve fiyat üzerinde yasağın etkilerini göstermektedir. *Salondaki Hanımefendiler* (*Ladies of the Parlour*) gibi kitaplar kaçakçılar tarafından pazarlanır veya pornografların geceleri kiraladıkları ve kendi ekipleriyle birlikte işlettikleri yerel basımevlerinde çoğaltılırdı. Gizlilik çok önemliydi, rakipler rakipleri hakkında hızla bilgi veriyordu. Pornograflar fotoğraf malzemeleri dükkânlarından eczanelere kadar doğaçlama tezgâh altı perakende satış noktaları oluşturdular. Yasal kitapçılar, ek iş olarak, günde iki sentten kitap kiralayan kütüphaneler gibi iş gördüler. Bu durum, günde bir dolar kazanç sağlayabilecek müstehcen kitap kiralamaları için maskeleye sağlıyordu.

Pornografiyi peşin satın alanlar kazıklanıyordu. Ciltli edebî romanın kopyası 2 dolara satılıyordu. Sıradan müstehcen kitaplar 5-10 dolara satılırken "*kaliteli*" diye ünlenenler çok daha fazla para ediyordu. 1920'lerde ve 1930'larda 16 mm film teknolojisinin ortaya çıkışı, şişirilmiş kârlar için yeni fırsatları da beraberinde getirdi. Bir kameradan biraz daha fazlası, bir revü kızı ve işlenmiş filmi yıkamak için bir kuvvetle, belirli bir adresi olmayan yapuncılar makara başına yaklaşık 25 dolara pornografik filmler çektiler. Gezici satıcılar, onları üniversite öğrenci birliklerinin evlerinde veya Amerikan Lejyonu merkezlerinde tek seferlik gösteriler için 50 dolardan kiraladılar. Araba satıcıları bu filmleri, otoparkların kuytu köşesindeki gençleri satış yarışına katmak için sıraya girdi. Bir diğerkleri bu filmleri satın alıp bir otelde toplantı odası kiralayarak bilet başına 2 ile 25 dolar arasında bir ücret elde etti. Orta düzey bir dağıtımçı, Times Meydanı'ndaki bir otel süitini devraldı, filmlerini potansiyel müş-

¹⁹ Josiah S. Rowe Jr., *Letters from a World War I Aviator*, ed. Genevieve Bailey Rowe ve Diana Rowe Doran (Boston: Sinclair, 1986), 25-26.

terilerine gösterdi ve gördüklerini beğenirlerse satışı kapattı. 1956'da bugünün ederiyle üçte bir milyon dolar [üç yüz bin dolar] değerinde nakit biriktirmişti. Bunu, morfinden türetilen bir ilaç olan Dilaudid'e bağımlı olmasına rağmen yapmıştı.

“Çay Yapraklarının Kehaneti”, tıpkı küresel yasağın zirvede olduğu gibi 1918’de ortaya çıktı. Sekiz ülke alkollü içkilere yasak getirmişti. Fransa da dâhil olmak üzere birçoğu apsenti yasaklamıştı. Ancak bunları daha fazla yasağın izleyeceği veya hükümetlerin alkolle bağdaştırılan kötü alışkanlıkları bastıracağı öngörüsü doğrulanmadı. İçki içmenin simgesi olan “John Barleycorn” kendi etrafında dönerek küresel yasak keşisini boynuzlarından yakaladı ve onunla uçurumun kenarında güreşti.

Uyuşturucu pazarı da pornografi pazarı gibi hemen hemen aynı şekilde işliyordu. Times Meydanı pornocusu, Dilaudid'ini reçete etmek için kendisinden 25 dolar talep eden bir Alman mülteci doktorundan ve ilacı vermek için kendisinden 25 dolar daha talep eden bir eczacıdan alıyordu. Yüzde 95'i hileli beş doz (aspirin büyüklüğünde) "eroïn" almak için 5 dolar harcayan sokak bağımlıları açısından işler daha da kötüydü. Bu durum, tek bir miligram saf eroïn için yarım düzine şekerlemenin fiyatı olan 30 sente çıktı.²⁰

Bir açıdan bakıldığında, bunun gibi sayılar yasağın işe yaradığı anlamına gelmektedir. Yüksek fiyatlar, özellikle yasaklama yasasının ana hedefi olan kentli işçiler arasında tüketimi düşürdü. Bir o kadar önemli olan da tedarikçilerin açık bir şekilde faaliyet gösterememesiydi. Tedarikçiler bir keresinde yeraltına ve bir keresinde de su altına zorlandılar. Efsanevi bir Fin kaçakçısı olan Algot Niska, teknesinin arkasında ev yapımı bir içki torpidosu çekti.²¹

Bu reformcular için iyiydi. Kötü alışkanlığın asla ortadan kaldırılamayacağını biliyorlardı. Bağımlı olmayanları ayarttığı ve saygın kişileri şoke ettiğinden kötü alışkanlıkları göz önünden uzaklaştırmak istiyorlardı. Gecenin geç saatlerinde bir dernek üyesinin sigara içilen mekânında gösterilen cinsel içerikli filmi, ticari normallüğün sınırlarının çok dışındaydı. Bu imtiyazlı ahlaksızlık ayrımı uzun sürmedi. Yirminci yüzyılın sonlarında kötü alışkanlıkların dünya görsel ve ticari kültürüne sızması, kültür savaşlarına rağmen geleneksel kötü alışkanlık karşıtı aktivistlerin mücadelelerini kaybettiklerinin en kesin işaretiydi. 1920'lerde reform eylemcileri

²⁰ *Charles Bamberger memoirs* (TS, 1943), kutu: 14, *Ralph Ginzburg Papers*, State Historical Society of Wisconsin, Madison, Wis.; John C. Burnham, *Bad Habits: Drinking, Smoking, Taking Drugs, Gambling, Sexual Misbehavior, and Swearing in American History* (New York: NYU Press, 1993), 197; David T. Courtwright, Herman Joseph, Don Des Jarlais, *Addicts Who Survived: An Oral History of Narcotic Use in America before 1965* (Knoxville: U. of Tennessee Press, 2012), 174-175, 180.

²¹ Algot Niska, *Over Green Borders: The Memoirs of Algot Niska*, çev. J. Jerry Danielsson (New York: Vantage, 1953), vii.

yine de başlarını dik tutabiliyorlardı. Pek çok kötü alışkanlığın (sigaralar gitgide göze batan bir istisna hâline geliyordu) pahalı kaldığını, ötekileştirildiğini, damgalandığını ve yasa dışı değilse bile aşağı yukarı sıkı bir şekilde yasal düzenlemeye tabi olduğunu bilmekten memnundular. Ve yaptıkları propagandanın, açıkça reklamı yapılan ve ticari olarak ana akım olanlarla kıyaslandığında yasa dışı veya tehlikeli olanlara karşı mantık çerçevesinde daha çok şansı olduğuna inanıyorlardı.

Bu zaferler bedeliyle geldi. Şişirilmiş fiyatlar, tamamen yasa dışı faaliyet gösterdikleri için ticaretleri yasal olmuş olan atalarından daha fazla yolsuzluk, hileli mal ve şiddet eğilimli insan tüccarlarını cezbetti. Bağımlılar, özellikle uyuşturucu kullananlar, alışkanlıklarını, eczane hırsızlığı da dâhil olmak üzere, daha fazla ve daha riskli suçlarla pekiştirdiler. Gereksinim ve sonra da bağımlılık hâline gelen lüks ürünlerin kendine has katı yasaları vardı: Katı yasaklar daha az tüketici üretti ama ortalamada bu yasaklar daha kötü durumdaydı ve daha yıkıcıydı. Bağımlı olmayanlar için karaborsanın tehlikeleri ve sakıncaları derin bir kızgınlık yarattı. Tanıdık ortamlardaki tanıdık hazlar, köleleştirmenin yanı sıra kurtuluş potansiyeli de sunuyordu. Kepenleri indirilmiş tavernalar ve meyhaneler çalışanların yoldaşlığına, rahatlamasına, gazetelere, krediye, siyasi kayırmalara, iş ilanlarına ve posta kutularına ve ayrıca alkole mal olur. Çalışanlar, bu yoksunluklara ve yasağın merkezindeki sınıfsal ön yargıya kızgındılar.²²

Yasaklamanın erdemleri ve kusurları, alkollü içeceklerin üretimini, dağıtımını ve satışını kısıtlamak için uzun süreden beri ulusal bir deney yürüten Amerika Birleşik Devletleri'nde oldukça belirgindi. Ulusal Yasaklama, 1920 başlarında Volstead Yasası'nın, On sekizinci Değişiklik Yasasının "sarhoş edici içkiler" yasağını yürürlüğe koymasıyla başladı. Bu Yasak, Yirmi Birinci Değişikliğin On sekizinci

²² W. L. Treadway to Lyndon Small, 22 Eylül 1932, 'correspondence' 1929-1955, *Lyndon Frederick Small Papers*, National Library of Medicine, Bethesda, Maryland (hırsızlık).

Değişikliği yürürlükten kaldırıp alkol kontrolünü eyalet ve yerel yönetimlere devrettiği 1933 yılına kadar sürdü. Bu dönemde Hollywood filmleri ve küresel basında yer alan haberler, alkol kısıtlaması çok hırslı hâle geldiğinde Yasak'ı neyin yanlış gidebileceğine dair bir derse dönüştürdü. Volstead Yasası, tıbbi ve kutsal kullanıma ve kısıtlı miktarda evde mayalamaya izin vererek tümünden yasaklamaktan daha sınırlı bir yasak getirmişti. Ancak yasaklayıcı yasalara zaten sahip olan birkaç kırsal eyalet, kişisel satın alma, mülkiyet ve tüketimi yasaklamak için tüzüklerini sıkılaştırdı. Yerel makamlar ve kanuni yetkisi olmadan kendince düzen sağlamaya çalışanlar, yaptırımların en çok inşaat çeteleri için çalışarak cezalarını ödeyen fakir beyazların ve ırksal azınlıkların üstüne çöktüğünden emindiler. Koruma parası olan suç patronları için işler daha kolay gidiyordu. Genelevlerini ve kumar batakhanelerini görmezden gelmesi için polise rüşvet verme sanatında tecrübeli olanlar, benzer niyetleri olan rakiplerini savuşturabilmeleri sağlandığında içki kaçakçılığından para kazanmaya karar verdiler.

Tüm yasal boşlukları ve ikiyüzlülüklerine rağmen -viskinin düşmanları Kongre'nin tuvaletinden çok salonunda idi- yasağın tüketim ve fiyatlar üzerinde önemli bir etkisi oldu. Kişi başına tüketim, yasak öncesi seviyeleri olan yüzde 30'a kadar kademeli olarak düştü; 1933'te gitgide yüzde 60 ve 70'e çıktı. En çok etkilenen içki biraydı. Yasaklama öncesi mayalama, saklama ve nakliyyede yapılmış olan iyileştirmeler fıçı birayı bol ve ucuz hâle getirmişti. 5 sent, bar tezgâhından kayıp düşebilecek büyük boy bir bira kupasını alabiliyordu. 1900 ve 1913 yılları arasında kişi başına alkol tüketimi, bu bira gelgitinde yaklaşık üçte bir oranında arttı. Ancak 1.300 bira fabrikası yasal olarak tam kapasite bira üretmediğinden kentsel fiyatlar beş ila on kat arttı.²³

²³ William Cabell Bruce, "Is Prohibition a Success after Five Years? No!" *Current History reprint* (Ağustos 1925): 11 (cloakroom); Jeffrey A. Miron ve Jeffrey Zwiebel, "Alcohol Consumption during Prohibition," *American Economic Review* 81 (1991): 242-247; Jack S. Blocker Jr., "Did Prohibition

Her ne kadar bir litre içki bir işçinin bir haftalık ücretinin yarısını tükettirse de botlara zulalanmış içkiler açığın bir kısmını giderdi. Bir tersane işçisi olan kocasının neden daha az içtiği sorulan New Jersey’li bir ev kadını, bunun nedeninin sadece içkinin kalitesizliği ve daha yüksek fiyatından kaynaklandığını söylemişti. Manhattan’daki Hudson Nehri’nin karşısında bulunan Bellevue Hastanesi’nin alkol servislerinde tedavi gören hastaların sayısı, yasaktan önceki yıl on beş bin iken, 1924’te altı binin altına düştü. Ulusal olarak sirozdaki ölümler 1916 ile 1929 arasında üçte birden daha fazla azaldı. Detroit’te İçki Yasağı’nın ilk yılında sarhoşluk nedeniyle tutuklamalar yüzde 90 azaldı. Aile içi şiddet şikâyetleri yarı yarıya azaldı.²⁴

Ancak Detroit’teki yasağın getirdiği iyilik, kötü bir şeye gebeydi. Kanada’nın yasal damıtılmış içkilerinin çoğunun yasa dışı olarak Amerika Birleşik Devletleri’ne aktarıldığı yer olan Windsor, Ontario’nun yakınlarında bulunan Detroit, kısa sürede organize suçların ve gazete manşetlerine taşınan şiddetin merkezi hâline geldi. 1929’da şehirde ülkenin en yüksek cinayet oranı kaydedildi. Her şeyden çok yaptırımın yarattığı sorunlar -çeteler ve yolsuzluk, etnik ve sınıfsal gücenciklikler, zehirli içki ve dolu hapisaneler- politik yasak teknesini salladı. Tekne sallandı ama batmadı. 1928’de katı Cumhuriyetçi başkan adayı Herbert Hoover, ılımlı Demokrat ve Katolik rakibi olan Al Smith’i devirdi. Protestan yasakçılar kavgaya devam ettiler. İçki ve sanayi çağının bir arada olamayacağını

Really Work? Alcohol Prohibition as a Public Health Innovation,” *American J. of Public Health* 96 (2006): 233-243, ‘breweries’ s. 236; Lisa McGirr, *The War on Alcohol: Prohibition and the Rise of the American State* (New York: Norton, 2016), 50 (bira fiyatları).

²⁴ W. J. Rorabaugh, *Prohibition: A Concise History* (New York: Oxford U.S., 2018), 61-62 (half); McGirr, *War on Alcohol*, 50 (wife); Foreign Policy Association, “Prohibition and Drug Addiction” (TS, 1925), 3, “Addiction—Incidence—[to] 1959,” *VF* (Bellevue); Mark H. Moore, “Actually, Prohibition Was a Success,” *NYT*, 16 Ekim 1989; Austin Kerr, “American Dream,” *New Scientist* 164 (Kasım 1999): 94-95. 23.

ilan eden Henry Ford, yasaklar kaldırılırsa fabrikalarını kapatacağı tehdidinde bulundu.²⁵

Bu Ulu Deneyim'i sona erdirmek için Büyük Buhran krizi gerekti. Zor günler, Yasak'a dayalı refah vaadiyle alay etti; acil bir devlet gelir gereksinimi yarattı ve Cumhuriyetçilerin Kongre ve Beyaz Saray üzerindeki kontrolüne mal oldu. Demokratların 1932 seçimlerini büyük çoğunluğun oyunu alarak kazanması, yasal olarak biranın geri dönüşünün ve On sekizinci Değişikliğin hızla yürürlükten kaldırılmasının yolunu açtı. Yasağı yok eden şey, koşullardaki büyük değişiklikti. Hâl ve ortam, kötü alışkanlıkların yanı sıra kötü alışkanlık yasaları için de önemliydi.²⁶

Vergilendirme düzeyi de kötü alışkanlık politikasındaki bir diğer önemli değişkendi. Yasal alkol satışlarını yeniden yürürlüğe koyan eyaletlerde kaçakçılık devam etti. Suçlular, İç Devlet Geliri İdaresi'nin gözlerinden uzak büyükşehir depolarında endüstriyel alkolü "yeniden damıttı". Taşralı içki kaçakçıları damıtım aygıtlarını guruldatmaya ve tıslatmaya devam ettiler. Ancak lisanslı damıtma ve ithalat firmaları tekrar devreye girdikçe genel kaçakçılık seviyesi de 1933'ten sonra düştü.

Ardından İkinci Dünya Savaşı krizinde -koşullardaki bir başka ani değişiklik- federal hükûmet içki tüketim vergilerini üçe katladı. Temel malzemeler yeniden elde edilebilir hâle geldikçe yasa dışı damıtma da arttı. 1950'ye gelindiğinde hükûmetler, vergi ödeyen işletmeler ve kaçakçılar, her zaman yaptıkları gibi alkollü içki pas-tasından pay kapmak için rekabet ediyorlardı. İçki dükkânı fiyatlarını ödeyemeyenler içki kaçakçılarının en iyi müşterileriydi; bu düzen, dünya çapında var olan ve hâlâ geçerli olan bir modeldi.²⁷

²⁵ Holly M. Karibo, *Sin City North: Sex, Drugs, and Citizenship in the Detroit-Windsor Borderland* (Chapel Hill: U. of North Carolina Press, 2015), 37; Mabel Willebrandt, "It Can't Be Done" (TS speech, 24 Eylül 1928), 8, *Willebrandt Papers*, LCMD.

²⁶ Blocker, "Prohibition" 240

²⁷ "36 Individuals and 6 Corporations Indicted in Largest Bootleg Ring since Prohibition," *NYT*, 16 Temmuz 1937; "A Survey of Illegal Distilling in the

Lüks bir kadın giyim üreticisi olan Peck & Peck, bu yasak karşıtı eşarby tasarladı. Davul ve flüt çalanlar, Amerika Birleşik Devletleri'nin üzerine kurulduğu zorba otoriteye karşı özgürlükçü devrimi hatırlatıyordu. Kıyafetler, resmi olarak olmasa da modernlikle özdeşleştirildi: Şık giyimli kadın aslında uçarı kadın değildi. Silindir şapkalı davulcunun beceriksizliği -diğer davulcunun bandajlı başına henüz vurmuştur- muzipçe yasağın erkekleri içmekten alıkoymadaki başarısızlığını ima ediyordu. Daha düşük vergi iddiası şüphelidir. Alkolden alınan tüketim vergileri, hükûmetin toplam gelirini artırabilir veya vergi yükünü zenginlerden uzaklaştırabilir, ancak 1930'lar ve 1940'larda gelir kaynağına aç olayların kanıtlayacağı gibi daha düşük genel vergilendirmeyi garanti etmedi.

U.S. Today" (TS, 1951), *John W. Hill Papers*, dosya: 11, kutu: 96, State Historical Society of Wisconsin. DSÖ, 2005 yılında kaçak üretimin küresel alkol tüketiminin yüzde 29'unu oluşturduğunu ve kaçakçılığın en çok yoksul ülkelerde yaygın olduğunu tahmin etti. Global Status Report on Alcohol and Health (Geneva: WHO, 2011), 5.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Amerika'daki alkol kontrolündeki değişimler, her yerde kötü alışkanlık karşıtı aktivistleri rahatsız eden bir sorunu işaret etmektedir. Modernleşen ulus-devletler güvenilmez veya en iyi olasılıkla tutarsız olan reform ortaklarıydı. Ulus-devletler, ticari açıdan kötü alışkanlığın sosyal ve sağlıkla ilgili sonuçlarını ele alacak güce ve motivasyona sahiptiler. Aynı zamanda devlet gelirine de açtılar ve kendi seçkinlerinin alışkanlıklarını bastırma konusunda çifte standartları vardı. Stalin vergilendirilmiş votka musluklarını yeniden açtı. Mao Çin'de sigara endüstrisini kamulaştırdı. Şampanya içip fakirlerin tahıl ve pirinçten yapılan rakısını vergilendiren Hintli politikacılar, Gandhi'nin ısrarına rağmen hiçbir zaman ulusal yasağa uymadı. 1937'de Gandhi, Amerika'da içki içmek çoğunluk için yeterince utanç verici olmadığından sağ görüşe sahip azınlığın yasağı uygulayamadığını gözlemledi. İçkinin kınandığı ve yalnızca bir azınlığın hoşgörüsüyle baktığı Hindistan'da ise yasağın "uygulanması kolay" olacaktı. Kaybedilen devlet geliri, ulusça ayık olma erdeminin yanında sönük kalacaktı. Gandhi'nin kehaneti olağanüstü derecede başarısız oldu. 2014 itibarıyla Hindistan, dünyadaki viski satışlarının yarısından sorumluydu.²⁸

Daha küçük uluslar da aynı ölçüde reform ortağı olma konusunda zayıf olduklarını kanıtladılar. Bu ulusların içlerinde en küçüğü olan Vatikan Şehri, kendi rahiplerinin film izlemesini yasaklayan Papa Pius X'in sansürcü kararlarına rağmen yeni filizlenen İtalyan sinema endüstrisine yatırım yaptı. 1904'ten sonra Transvaal, işçilere afyon satışına izin vermedi. Ancak altmış üç binden fazla Çinli göçmen işçi, Güney Afrika Savaşı'nın kesintiye uğrattığı altın operasyonlarını yeniden başlatmaya geldiğinde yasağı geçici olarak

²⁸ Fahey and Manian, "Poverty and Purification" 489-506, "easy" s. 503; Fischer-Tine, "Eradicating" (champagne); David T. Courtwright, *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2001), 156-159; Peter Evans ve Sean McLain, "Diageo Makes \$1.9 Billion Offer for Control of India's United Spirits," *WSJ*, 15 Nisan 2014.

gevşetti.²⁹ Çin'in giderek artan varlığının olduğu Siam'da ne ülkenin Budist mirası ne de Hristiyan misyonerlerin protestoları, monarşinin içki damıtma, afyon satışı ve kumar için tavizler vermesine engel olamadı. 1895'e gelindiğinde bu üç kötü alışkanlık Siam'ın gelirlerinin yüzde 51'ini sağlıyordu. En iştah kabartanı tütün vergileriydi. 1902'de alaycı biri, "Tütün vergilerini ortadan kaldıran dünya hükûmetlerinin yarısı batar." diye yazdı.³⁰

Bu durum, yirminci yüzyılda tütün üretimine ve gelirine gidecek daha fazla bağımlı hâle gelen Bulgaristan için kesinlikle geçerliydi. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Bulgar çiftçiler ve ihracatçılar, Re-emtsma gibi Alman tütün devlerinin tedarikçileri olarak zenginleştiler. Kişi başına sigara tüketiminin 1935 ile 1940 arasında ikiye katlandığı Nazi Almanyası'nda akciğer mastürbasyonunun kökü kazınamaz bir şekilde popüler olduğu kanıtlanmış oldu. Büyükbaşlar olan Hermann Göring, Adolf Eichmann, Martin Bormann, Eva Braun, Joseph ve Magda Göbbels tütürenlerdendi. İkiyüzlülük, oportünistlerle dolup taşan devrimci hareketlere yabancı bir şey değildi. Reich'in batmasından sonra Bulgaristan, Doğu Avrupalı ve Sovyet sigara içicilerini tedarik etti. 1966'da bu küçük ülke, dünyanın en büyük sigara ihracatçısıydı. 1980'lerin başında Bulgarların kendileri de dünyanın en çok sigara içenleri arasındaydı. Ülkedeki kadın ve erkeklerin yarısı, az sayıdaki satın alınabilir lükslerden bol bulunan biri olan sigara içicisiydi.³¹

²⁹ Transvaal Kolonisi, Afrika kıtasının güneyinde 1902 ile 1910 yılları arasında Büyük Britanya idaresinde kurulan sömürge bölgesi (Ç.N).

³⁰ Gerald Posner, *Gods Bankers: A History of Money and Power at the Vatican* (New York: Simon and Schuster, 2015), 17; Thembisa Waetjen, "Poppies and Gold: Opium and Law-Making on the Witwatersrand, 1904-1910," *J. of African History* 57 (2016): 391-416; "Use of Narcotics in Siam," *Boston Medical and Surgical J.* 31 (1844): 341; Thaksaphon Thamarangsi, "Thailand: Alcohol Today," *Addiction* 101 (2006): 783; W. A. Penn, *The Sovereign Herbe: A History of Tobacco* (London: Grant Richards, 1902), 213-214.

³¹ Mary C. Neuburger, *Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria* (Ithaca: Cornell U.S., 2013), 143 (Alman istatistikleri).

Bunların hiçbiri muhalefet olmadan gerçekleşmiş değildi. Bulgaristan'da ilk protesto edenler sigarayı içki ve fuhuşla ilişkilendiren Protestan misyonerler ve kiliseye giden insanlardı. Forel'den etkilenmiş olan solcular, sigarayı bir burjuva hoşgörüsü ve yozlaşma kaynağı olarak görüyorlardı. Komünistler prensipte hemfikir diler. Pratikte ise duman altı olmuş hâlde Moskova Radyosunu dinlediler. "Bulgar altını" ülkenin borçlarını ödüyordu. 1947'de Bulgaristan Halk Cumhuriyeti entegre bir tütün tekeli olan Bulgartabak'ı yarattı ve gelirleri ülkenin modernizasyonunu finanse etmek için kullandı. Halk sağlığı geri planda kaldı. Philip Morris durumu dikkatle izliyordu. 1973'te tekeli müdürü Dimitur Iadkov, Philip Morris CEO'su Hugh Cullman'a nezaket çağrısı yaptı. Iadkov, Cullman'ın duvarındaki haritada Doğu Almanya'dan Vladivostok'a kadar geniş bir alan üzerine BULGARTABAK'ın yapılandırılmış olduğunu görünce şaşırdı. Kapitalist komüniste "Sizi gerçekten kısıkanıyorum" dedi. "Hep bu pazarları hayal ederim. Bunu samimiyetle, gıpta ederek söylüyorum, çünkü şirketimize yön veren piyasadır." ³²

REFORM BÖLÜMLERİ

Kötü alışkanlık karşıtı eylemciler de piyasaların önemini anladılar; bu yüzden ticari kötü alışkanlık için olanları bastırmak, marjinalleştirmek veya sıkı bir şekilde yasal olarak düzenlemek istediler. Buradaki "veya" önemlidir. Reformcular, tüketicinin direnişi ve devlet çifte değerliliği sorunlarına ek olarak taktikler, gerekçeler ve öncelikler konusunda da kendi anlaşmazlıklarıyla uğraşmak zorunda kaldılar. Reform koalisyonu içindeki anlaşmazlıklar on dokuzuncu yüzyılın başlarında tümüyle gözler önüne seriliyordu. Bu anlaşmazlıklar bugüne kadar da süregeldi.

1833 sonbaharında Richmond, Virginia'da olanlar soruna ışık tutmaktadır. Kaçak kumarhanelerin aniden artmasıyla karşı karşıya kalan Richmond halkı bir oturum düzenledi. Hükûmet binasına çok fazla insan geldiğinden izleyiciler pencere pervazlarına tünemişti.

³² A.g.e., s. 200.

Bazıları hükûmet alanından bir veya iki blok ötede olan en az on dört gizli kumarhaneyi derhâl tespit edecek bir araştırma komitesi seçtiler. Bu uğrak yerlerinde, profesyonel kumarbazlar gençleri baştan çıkarıyor, tutkularını coşturuyor, erkekleri karakter, akıl ve kazançtan mahrum bırakıyordu. Komitenin bildirdiğine göre kumarla mücadele yasaları yetersiz olduğundan ve yeterince uygulanmadığından yakayı ele vermekten kurtarıyorlardı. Profesyonel kumar, 1727'den beri Virginia'da yasa dışıdır. Buna rağmen suç duyuruları az, başarılı kovuşturmalar daha da azdı. Tanıklar ifade vermeye isteksizdi. Profesyonel kumarbazlar suçlu bulunduklarında hafif cezalar alıyor ve bu cezalar da bazen affediliyordu. Komite, daha sıkı yasalar, yaptırımlar ve daha sert cezalar önerdi. Para cezası ve hapis cezası beyaz adama uygundu. Köleler, özgür zenciler ve melezler kırbaçlanmalıydı.

Daha fazla ceza başkaldırmaya verilen klasik bir tepkiydi ve bu tür cezaların artırılmasında ırkların rolünün daha yalın bir şekilde kanıtlanmasını hayal etmek zordur. Bu durumda bile, komitelerin raporu ne düşüncesizce yapılan bir şeydi ne de oybirliğiyle alınmıştı. Üyeler iki alternatifi değerlendirdi ve reddetti. Birincisi, kumarbazları kumarı düzenleyen ve sunanlarla aynı yasal zemine oturtmaktı. Ancak bu eylem mağdur edenleri olduğu kadar mağdur olanları da cezalandıracaktı. Diğeri ise kumar oynamayı birkaç lisanslı yerle sınırlandırarak zararı azaltmaya çalışmaktı. Ancak yasallaştırma, kumar oynamaya rağbeti artırabilir ve şu anda yakılan bir pireye karşılık onunu ateşe çekebilirdi. İnsanın kumarın sadece "eğlence olarak vergilendirildiği" Paris'e bakması yeterliydi. Yıllık 5,5 milyon franklık vergi geliri (bugün kabaca 27 milyon dolar), Sen Nehri'ne atlamış ya da oracıkta kendini vuran kumar çılgınlarının ve intiharların bedelini oluşturmaktaydı. Çoğu Avrupa ülkesi ve bir eyalet dışında Amerikan devletinin tümü bu zararlı kötü alışkanlığı yasallaştırmama yolunu seçmişti.³³

³³ "Meeting in Richmond," Richmond Enquirer, 1 Kasım 1833; *Report of the Committee of Twenty-Four. 'For the Purpose of Devising Means to Suppress the Vice of Gambling in This City'* (Richmond: T. W. White, 1833), "taxed" s. 25.

Komitelerin daha kozmopolit üç üyesi, yasallaştırma noktasında muhalefet eden bir azınlık raporu yayınladı. Azınlığın gözlemlediği, kumarın herkesin bildiği gibi Londra'da hâlâ hukuk dışı geliyor olduğuydu. 1727 yasağından bu yana kumar yaptırımlarını artıran Virginia Eyaleti biraz daha iyi sonuç almıştı. Hiçbir ceza, çalışmadan kazanma tutkusunu ortadan kaldıramaz. Son dönemlerde *“belirli türden ahlakçılar ve onların takipçileri olan grup”* yani Evanjelik Protestanlar, dans ve tiyatro gibi daha masum oyunlarla faro [iskambil oyunu] ve ruleti bir tutarak işleri daha da kötüleştirmişti. Bağnaz müdahaleye ilişkin şüphe uyandırarak, vatandaşları neyin yasaklı olacağı neyin olmayacağı konusunda kör etmişlerdi.

Kumar oynamayı en aza indirmenin en iyi yolu, kumarı başka yerlerde engellerken kefaleti olan yerlere lisans vermektir. Tekellerini korumak için can atan yasal lisans sahiplerinin casusları, kanunların uygulanmasına yardımcı olacaktı. Gizli yerlerin isminin açıklanmasına yanaşmayan gedikliler tutuklanma riskiyle karşı karşıya kalacaktı. Ruhsatlı yerlere taşınanlar komşuların ve alacaklıların gözünde olmasa bile yasalar karşısında güvende olacaklardı. Onaylanmamaları, fahiş bahisler veya belki de herhangi bir bahis için caydırıcı olacaktı. Kumarı sosyeteğe uygun kılan görünürlük konusuna gelince, bu pek de endişe verici değildi. Zaten genellikle kazandıklarını ve kayıplarını yapmacık kayıtsızlıkla tartışırken görülebilen yasa koyucular ve yargıçlar hariç, itibarlı beyefendiler yasa dışı yerlerin müdavimleri idi.³⁴

Muhalifler günü kurtaramadı. Bir kumarhane işletmek yasa dışı olarak kaldı. 1900'lerin başında mahkûmiyet, altmış gün hapis ve ağır para cezasına mal olabiliyordu. Bu önlemlerin herhangi bir etkisi olduysa bile fark edilebilir düzeyde değildi. On altısına basmamış delikanlılar da dâhil olmak üzere, hayatın her kesiminden Richmondlular, masanın diğer tarafındaki serinkanlı profesyonellerle

³⁴ *Report of the Minority of the Committee of Twenty-Four, 'on the Subject of Gambling in the City of Richmond'* (Richmond: T. W. White, 1833), “moralists” s. 4. Muhalifler, Almanya doğumlu tüccar Gustavus Lucke, Piskoposluk avukatı Henry L. Brooke ve gazete editörü Edward V. Sparhawk idi.

eşit olmayan mücadelelerine yüklenerek yeşil masaları doldurmaya devam ettiler. Muhaliflerin öngördüğü gibi, bahisçiler, yanlarından geçerken göz kırpan polisten çok işverenleri ve alacaklıları tarafından fark edilmekten çekiniyorlardı.³⁵

Kumar ne tek ne de zorunlu olarak en yüksek reform önceliği değildi. İçki için toplumlardaki aktivistler genellikle alkolü kötü alışkanlığın elebaşı olarak adlandırdılar. Diğerleri fuhuşa, uyuşturuculara veya tütüne, özellikle de diğer tüm kötülöklere yol açan “küçük beyaz köle tüccarı” sigaraya daha büyük bir utanç eklediler. Ve şimdi, birincil hedefleri ne olursa olsun, kötü alışkanlık karşıtı eylemciler, Richmond’ın çoğunluğu ile azınlığının raporları arasındaki gerilimi hemen fark edebileceklerdi. Baskılamaya karşı yasal düzenleme ikilemi, kötü alışkanlığı önleme yelpazesinin tümüne uygulandı. Devlet alkolü yasaklamalı mı yoksa sarhoşları, bahisçileri ve erkek çocukları meyhaneye kapılarının dışında tutacak kurallarla yetinmeli mi? Hayat kadınları tutuklanıp cezalandırılmalı mı, yoksa cinsel yolla bulaşan hastalıkların yayılmasını önlemek için izole edilmeli ve denetlenmeli mi? Bağımlıların uyuşturucularını vermemeli mi, yoksa doktorlardan ve kamu kliniklerinden yasal reçeteler almalarına izin verilmeli mi?

Bu tartışmalar uzun soluklu, ayrıştırıcı ve acıydı. Sarhoşluk uzmanları, bağımlılık için bileşik bir hastalık modelini savunan doktorlar, kötülüğü onurlandıran Şeytan’ın maşaları olarak kürsülerde kınandılar. Aralarında en ateşlilerinden olan Crafts’in de olduğu yasakçılar, tıbbi alkol kullanımını bile sorgular oldular. Bu durum diğer yasal ilaçlar gibi alkol reçete ederken de profesyonel kararlarını savunan doktorları alarma geçirdi.³⁶

³⁵ Harry M. Ward, *Children of the Streets of Richmond, 1865-1920* (Jefferson, N.C.: McFarland, 2015), 109.

³⁶ T. D. Crothers, “A Review of the History and Literature of Inebriety...,” *J. of Inebriety* 33 (1912): 143; Crafts to Wesley Jones, 16 Ocak 1922, U. of Washington Digital Collections, <http://digitalcollections.lib.washington.edu/cdm/ref/collection/pioneerlife/id/19937>; Jacob M. Appel, “Physicians Are Not Bootleggers’: The Short, Peculiar Life of the Medicinal Alcohol Movement,” *Bulletin of the History of Medicine* 82 (2008): 355-386.

Seküler ya da dinî açıdan liberal olan kötü alışkanlık karşıtı aktivistler, düzenleyici yaklaşımlara daha eğilimliydi. Dinî açıdan muhafazakâr olanlar ise baskılamaya daha eğilimliydi. Kökten çözümler, küresel misyoner girişimin bel kemiği olan Katı Protestanlar arasında özellikle popülerdi. Mizaç ve teolojik olarak katı olan Protestanlar, zevkine düşkünlükten şüpheleniyorlardı ve günah ve rezaletin kötü alışkanlıkların bastırılmasının gerekçesi olduğuna inanıyorlardı. Kötü alışkanlık sağlığı mahvedebilirdi ama sonuçta önemli olan kurtuluştur. İçkiden uzak durmak bir kurtuluş işaretiydi, sarhoşluk ise ölümcül bir ayak bağıydı. Bir Hangzhou misyoneri, İncil'in Çin'in derterine kesin çare olduğunu yazdı. Ancak İngiltere'nin ahlakı bozucu olan afyon ticareti, bu misyonerin İncil'i uygulama yetisine köstek oldu.³⁷

Bir yerde ne kadar çok katı Protestan olursa, yasaklama olasılığı da o kadar artmaktadır. Amerika'nın güneyinde Metodistlerin ve Baptistlerin artan sayısı ve etkisi, savaş zamanı yasaklarından on yıl öncesi olan 1907'de 994 ilçeden 825'inin neden ayık kaldığını açıklamaya yardımcı olur. (Louisiana'nın direnen Katolik cemaatleri, kuralı kanıtlayan istisnalar.) Bazı hükûmetler kendilerine özgü alkol kontrollerini benimsemiş olsa da *katı Protestanların* henüz bir yer edinemediği Güney Amerika'da işler tam tersiydi. Bolivya hafta sonları içki satışını yasakladı. Şili perakende alkol satanların nerede ve ne zaman faaliyet gösterebileceğini düzenledi. Ancak ABD tarzı yasak hiçbir zaman popüler olmadı.³⁸

³⁷ A. E. Moule, "The Use of Opium and Its Bearing on the Spread of Christianity in China," *Records of the General Conference of the Protestant Missionaries in China Held at Shanghai* içinde, 10-24 Mayıs 1877 (Shanghai: Presbyterian Missionary Press, 1878), 353.

³⁸ C. Vann Woodward, *Origins of the New South, 1877-1913* (Baton Rouge: Louisiana State U.S., 1971), 389-391; Boyd S. Doty, ed., *Prohibition Quiz Book*, 2. baskı (Westerville, Ohio: Anti-Saloon League, 1929), 'harita' s. 78 (Louisiana); Walter J. Decker to Mrs. E. W. Root, 13 Ocak 1933, Earle K. James to Mrs. E. W. Root, 7 Ocak 1933, kutu: 1, Women's Organization for National Prohibition Reform, LCMD (Bolivya ve Şili).

Katolik ülkelerde sürekli hassas bir konu olan zina, benzer dinî ilımlılık farklılıklarını ortaya çıkarmıştır. Gelenekçiler baskı ve cezalandırmayı, yenilikçiler ise yasal olarak düzenlemesini ve tıbbi bir problem olarak ele alınmasını tercih ettiler. Eski usul Katolik sağduyunun hüküm sürdüğü Slovenya kırsalından gelen Birinci Dünya Savaşı askerleri, cinsel açıdan kendine hâkim olma üzerine dersler aldılar ve bu askerlere cinsel yolla bulaşan enfeksiyon kapmışlarsa katı bir biçimde cezalandırılacaklarına ilişkin gözdağı verildi. Aynı zamanda Katolik ama daha şehirli ve kozmopolit olan İtalyan askerleri prezervatif kullanımı konusunda cinsel eğitim ve tıbbi tavsiye aldılar.³⁹

Kötü alışkanlık karşıtlığı aktivizm, gerçeği bilmenin ve hareket etmenin temelden farklı yollarını tutmuş olan insanları cezbettir. Bu, bir karşıtlar koalisyonuydu. Batı ülkelerinde, önde gelen isimler arasında Forel gibi sağlığı ve verimliliği önemseyen, ancak kötü alışkanlık karşıtı ahlaki davranışları sağlam politika ve etkili tedavinin önünde bir engel olarak reddeden bilim uzmanları vardı. Onlara karşı olanlar, Crafts gibi sosyal ve politik reform talepleri, doğru ve yanlış gibi dinî inançlarından kaynaklanan uluslar aşırı aktivistlerdi. Kötülükle uzlaşmanın ya da en iyi olasılıkla geçici olarak önlemenin kabul edilemez olduğu bu ahlak savaşçıları, kontrollü içki satışı gibi planlara lanet ederek yasaklamaya yöneldiler. Zengin sanayiciler ve işverenlerin ise farklı nedenleri vardı. Genel yasaklamalara ilgileri az ve bireysel olarak içkiden uzak durmaya ise daha da az ilgileri vardı. Yine de işçilerin alkole ve diğer kötü alışkanlıklara erişiminin kısıtlanmasını destekliyorlardı - kısaca, sınıf mevzuatı. Ayrıca, Avrupa'nın kötü alışkanlık ticaretini ve vergilendirmesini emperyalist araçlar olarak gören Ho Chi Minh gibi milliyetçiler de dâhil olmak üzere, ağırlıklı olarak Batı karşıtı bir grup vardı. Yirminci yüzyılın başlarında bu dört pozisyon (ve Gandi'ninki gibi melez varyasyonlar) güven ve taraftar

³⁹ Meta Remec, "Sexual Diseases between *Science* and *Morality*," sunum, Global Anti-Vice Activism konferansı, Monte Verita, İsviçre, 2 Nisan 2012.

kazandı. Bunların yükselişinin endüstriyel kapitalizmin aşırılıkları ve Birinci Dünya Savaşı'nın kriziyle ilgili artan endişelerle aynı zamana denk gelmesi 1910'ları ve 1920'leri karakterize eden kötü alışkanlık karşıtı aktivizm dalgasını açıklamaya çok yardımcı olmaktadır.⁴⁰

Kötü alışkanlık karşıtı aktivizm, 1920'lerden sonra da devam etti, ancak retorigi ve mantigi giderek seküler ve bilimsel hâle geldi. Romanya'da tütün karşıtı geleneksel Ortodoks savlar, dinî emrin -sigara içmek günahıdır- ve yerliliğin [nativizm] -sigara, Çingencilerin ve Türklerin yaptığı şey- bir karışımıydı. Dinî savlar tıbbi anlamda melez bir karakter kazanmaya başladı: Bir tür yavaş intihar olan sigara içmek Tanrı'ya karşı bir günahı. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru bir zamanlar şeytan otu, *Iarba dracului* denen şeyle ilişkili sağlık sorunları listesini terk eden dinî yön ortadan kalktı.⁴¹

Zamanlama farklı olsa da teokrasiler hariç tüm toplumlarda seküler mantığa doğru kayma oluştu. Tıbbi kanıtlar yalnızca daha inandırıcı veya en azından daha özgün olmakla kalmayıp aynı zamanda milliyetçi korku ve özlemlerle daha uyumlu hâle getirilebilirdi. 1899'da Hristiyan ılımlılık savunucusu Nemoto Sho, Japon gıda rejiminde küçüklerin tütün kullanımını yasaklarken tütün içmenin gençlerin sağlığını ve ulusun dirliğini zayıflattığını vurguladı. "*Er- genlerin tütün içmeye devam etmesine izin verirseniz ülkemizi Çin ve Hindistan gibi ülkelerin sefil koşullarına getirebilirler*" diye uyardı. Nemoto'nun Almanya gibi "uygar" ulusların reşit olmayanların sigara içmesini yasakladığını belirtmesi de cabasıydı. Japonya da aynı şeyi yapmalıydı. Aynı hükûmet dört yıl sonra tüm tütün ürünleri üzerinde

⁴⁰ Mark Lawrence Schrad, *The Political Power of Bad Ideas: Networks, Institutions, and the Global Prohibition Wave* (New York: Oxford U.S., 2010), 33; Samuel Hopkins Adams, "On Sale Everywhere," *Colliers* 68 (Temmuz 16, 1921): 8 (sınıf).

⁴¹ Petre Matei, "De la 'Iarba Dracului' la Drog. Aspecte ale Condamnării Tutunului în Spațiul Românesc," *Archiva Moldaviae* 8 (2016): 29-50.

devlete gelir getirici bir tekel kursa da 1900'de bu yasaklamayı gerçekleştirmişti. Gelirler hem yurt içi hem emperyalist genişlemeyi finanse etti. Modernleşme hırsı bir kez daha devleti iki farklı yöne çekti.⁴²

Âdeta ulusal bir uyuşturucu karşıtı savaşıya dönüşen Amerikalı Richmond R Hobson, ulusunun sadece tek bir yönde ilerlemesini istedi. 1924'te kongrede bekleyen eroin karşıtı yasayı desteklediğinde o da yozlaşma ifadesinin bir sonraki durağı olarak Çin ve Hindistan'ı dile getirmişti. Ancak eroin tütünden çok daha kötüydü, çünkü bir hafta içinde ergen meraklıları bağımlı hâle getiriyor ve onları, alışkanlığı başkalarına yaymaya eğilimli suç zombilerine dönüştürüyordu. Hobson, *"Uyuşturucu bağımlılarının durumu o kadar korkunç ve kalıcı ve iyileşme şansları o kadar umutsuz ki bilim çevrelerinde bağımlılara 'Yaşayan Ölümler' deniyor."* diye açıkladı. Tıp eğitimi almış bağımlılık uzmanları bu kişilere böyle bir şey dememişlerdi ve Hobson'un yalanlarını yerdiler. Yine de Hobson hem kamu güvenliği hem de ulusal güvenlik sinir uçlarına dokunmayı başarmıştı. 1928'de Hobson, finansman için John D. Rockefeller ve diğer hayırseverlerle görüştüğünde uyuşturucuların uygarlığın temelini sarstığını iddia ederek cesur bir adım daha attı. 1920'ler ve 1930'larda hastalık ve güvenlik, günah ve kurtuluşa göre kötü alışkanlık karşıtı gerekçeler için daha sağlam ve yanıtı net olan iddialardı.⁴³

Batı toplumlarının seküler ve bilimsel yöneliminden ayrı olarak söylemdeki değişimin bir nedeni de ahlaki savaflara fanatizm kokusunun sinmiş olmasıydı. Tarihçi Jack Miles'in gözlemi - *"Din, insanlara anlamsız şeyler yaptırır ve bu dinin hem en kötü zayıflı-*

⁴² Elizabeth Dorn Lublin, "Controlling Youth and Tobacco in Meiji-Period Japan" ADHS konferansı, Londra, 21 Haziran 2013.

⁴³ "America and the Living Death" (TS, n.d.), kutu: 56, Hobson to Rockefeller, 23 Nisan 1928, kutu: 56, *Hobson Papers*, LCMD. Batı Afrika, Avrupa ve Latin Amerika'da dinî ve ahlaki tartışmalardan bireysel ve toplum sağlığı, düzen, verimlilik ve hazırlıklı olmaya doğru benzer geçişler meydana geldi. GAA'ya bakınız, bölümler. 5-9.

ğını hem de en büyük gücünü oluşturur" - kötü alışkanlıklarda olduğu kadar başka hiçbir yerde doğru görünmemektedir. Muhafazakârlar şaşırmış içkicilerin dudaklarındaki buzlu bardaklara saldırdılar. Eczanelerin camlarını kırdılar. Uygunsuz olduğuna karar verilen film afişlerini tahrip ettiler. Gandi'yi ve diğer dinî ütopyikleri etkileyen Kont Leo Tolstoy, kendi hayali olan kötü alışkanlıklarına saldırdı. 1884'te sigaradan, şaraptan, etten, çaydan, kart oynamaktan ve avlanmaktan vazgeçti. Sabırlı karısı Sophia ile yakınlaşmaktan vazgeçmeye çalıştı, ancak başarısız oldu. Cinsî münasebet sonrası, "Çok iğrençti." diye yazdı: "Bir suç işlediğimi hissettim."⁴⁴

Fanatik düşmanlar işe yarar tezat karakterler oluşturdular. Çok az insan kötü alışkanlıkları açıkça savundu. Ancak, başkalarının hazlarını inkâr etme takıntısı ile maskelenmiş özgürlük karşıtı yasalardan makul ve haklı olduğuna inanan birçok sofî ve acımasız yobaz alay konusu oldu. Fanatik olanın basmakalıplığı da muhafazakârlarla sınırlı değildi. Kötü alışkanlık karşıtlığı aktivizmin kökleri yirminci yüzyılın başlarında uluslar aşırı bir karaktere bürünen Alman yaşam tarzı reform hareketi olan *Lebensreform*'a dayanan seküler bir yanı vardı. Taraftarlarının alkol ve tütünü küçümsemeleri ve kırsal sadelik, organik gıda, çıplaklık ve genel hukuk ilişkilerine (Almanya'da 'Vejetaryen evlilikler') duydukları coşku, birçok gelişmeleri izleyen kişileri bir tür kurnazlık ya da daha da kötüsü radikal reformun çok başarılı bir cinsel serbestliği olarak derinden etkiledi. Bir başka açıdan aynı uygulamalar, kitlesel olarak üretilen zehirlerin işçi nesillerini yoksullaştırdığı, çıplaklıkla ilgili takıntıların şehveti yoğunlaştırdığı ve etle midelerini tıka basa doldurmanın kana susamışlığa ve savaşa neden olduğu bir endüstriyel düzenin ilkesel olarak reddi

⁴⁴ "AHR Conversation: Religious Identities and Violence," *American Historical Review* 112 (2007): 1465 (Miles); George Creel, Bütün ayrıntılarıyla ayaklanma: *Rebel at Large: Recollections of Fifty Crowded Years* (New York: G. S. Putnam's Sons, 1947), 52; Ethel S. Ellis, "Valentine Note of 37 Years Ago," *Topeka Journal*, 14 Şubat 1940; Alexandra Popoff, *Sophia Tolstoy: A Biography* (New York: Free Press, 2010), 135, 176 ("suç").

anlamına geliyordu. Akla yatkın olsun ya da olmasın, bu varsayımların hiçbirisi Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkan "Tanrısız Cennet"te çıplak jimnastik, cinsel serbestlik ve gizemli güçlere inanma [occultism] hakkındaki sansasyonel raporların üstesinden gelemezdi.⁴⁵

Ne uçuk ne de Tanrısız olan reformcular bile kötü alışkanlık karşıtı öncelikler konusunda çelişki hissetmediler. Bazıları dava arkadaşlarından ayrıldı. Bunlardan biri Filipinler Piskoposluk Misyoner Piskoposu Charles Henry Brent idi. Brent, 1909'da ve sonra 1911-1912'de uluslararası afyon konferanslarına başkanlık etti. Bu konferanslar, uyuşturucu üretimini tıbbi ve bilimsel gereksinimlerle sınırlandırmaya yönelik bir antlaşma sisteminin temelini attı. Devlet gelirleri de dâhil olmak üzere başka türden bir kullanımı, Brent bir ahlaksızlık ve suç olarak nitelendirdi. Bu konudaki ahlaki otoritesi o kadar büyüktü ki sağlığındaki bozulmanın bu türden seyahatleri akılsızlık hâline getirmesinden çok sonra bile Milletler Cemiyeti'nin afyon konferanslarına katılmaya devam etti. Ağustos 1923'te günlüğüne "*O lanet olası afyon karmaşası yeniden başladı.*" diyerek yaklaşan uluslararası müzakerelere atıfta bulundu. Ancak başkan onu Cenevre'ye çağırırmaktaydı. Bu nedenle Cenevre'ye gitti.⁴⁶

Diplomatik tarihçiler Brent'i klasik bir ahlaki cihatçı olarak, dinî hayranları ise "*yeryüzündeki bir aziz*" olarak tarif etmişlerdir. O hem her ikisiydi hem de hiçbirisi değildi. Ontario'da doğan ve 1887'de piskoposluk rahibi olarak atanan Brent, ruhani çalışmalarına Boston'un en kötü alışkanlık batağına saplanmış cemaatinde hizmet ettiği Amerika Birleşik Devletleri'nde başladı. Orada, cemaat kadehinden

⁴⁵ Anthony Taylor, "'Godless Edens': Surveillance, Eroticized Anarchy, and 'Depraved Communities' in Britain and the Wider World, 1890-1930," GAA, 53-73, "marriages" s. 62, "Edens" s. 65.

⁴⁶ Alexander C. Zabriskie, *Bishop Brent: Crusader for Christian Unity* (Philadelphia: Westminster Press, 1948), 41; Brent diary, 17-18 Ağustos 1923, kutu: 3, *Charles Henry Brent Papers*, LCMD ("karışıklık").

içmeye bile cesaret edemeyen ıslah olmuş bir alkolik de dâhil olmak üzere, bolca günahkâr buldu. Brent burada, cemaatinin günahlarını geniş çerçevede Hristiyan yaşamının özü olan Tanrı'da bütünlük arayışını engelleyen bir şey olarak anlamıştı. Dinlencenin sadece bir engel olarak nitelendirildiğini sanmıyordu. Brent, satranç, briçte garip eller, bowling, hokey, tenis ve golf için zaman buldu. Müzikten ve tiyatrodan hoşlanıyordu, George Bernard Shaw'un *Binbaşı Barbara'sı* hariç, "insan ideallerine etkili olamayacak kadar inançsızdı." Kendi idealleri, Sosyal Müjde'yi ve Hristiyan birliğini, duygusal din propagandasının ve cinsel ilişkiden yoksun olmayı zorunlu kılmanın üstünde tuttu.⁴⁷ 1926'da Volstead Yasası'nın akıllılığı konusunda daha muhafazakâr Protestanlarla yollarını ayırdı. Brent, Amerika'nın alkol yasağı deneyimindeki ilkesini ve etkinliğini sorguladı. Bazı reformların elde edilmesi güç hedefler olduğunu düşündü.⁴⁸

REFORM KARGAŞASI

1929'da Brent, bir başka deniz aşırı seyahat sırasında kalp hastalığına yenik düştü. Öldüğü yer olan Lozan mezarlığında basit bir meşe tabutla gömüldü. Cenaze töreni de benimsediği ahlaki aktivizm

⁴⁷ Sosyal Müjde, Hristiyan etiğini sosyal sorunlara, özellikle ekonomik eşitsizlik, yoksulluk, alkolizm, suç, ırksal gerilimler, gecekondu, kirlilik, çevre, çocuk işçiliği, sendikalaşma eksikliği, fakir okullar ve savaşın tehlikeleri gibi sosyal adalet meselelerine uygulayan Protestanlık içindeki bir sosyal harekettir. Yirminci yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'da yaygındı (Ç.N).

⁴⁸ William B. McAllister, *Drug Diplomacy in the Twentieth Century: An International History* (Londra: Routledge, 2000), 28; Lida Thornburgh to Elizabeth Jessup, 29 Ekim 1929, kutu: 55 ("saint") 'Brent diary' ("too full"), 11 Mart 1929, kutu: 3, *Brent Papers*; "Bishop Brent Defends Right of Dry Law Opponents 'With Clean Hands' to Seek Modification of Prohibition" Buffalo Courier, 8 Şubat 1926. Bu taslak aynı zamanda Brent Belgeleri'nin 66 numaralı kutusundaki biyografik materyallerden de yararlanmaktadır; Zabriskie, *Bishop Brent*; "Bishop Brent Dies at 66 in Lausanne," NYT, 28 Mart 1929.

gibi çok dilliydi. Hâl böyleyken, Brent ve onun reformcu kuşağının neler başardığını soran olsa, net cevap, piskoposun sözleriyle, lanet olası bir karmaşa yaratmış olmaları olurdu.⁴⁹

Karışıklık tamamen onların suçu değildi. On dokuzuncu yüzyılın son ve yirminci yüzyılın ilk otuz yılında, yükselmekte olan iki küresel güç çarpışıyordu. Biri ticari ahlaksızlıktı. Bu güç, iş dünyasının ve hükûmetin (bazen stratejik olarak çelişkili olan) çıkarları nedeniyle muazzam bir eylemsizlik kuvveti kazanmış olan ve gitgide hızlanan bir haz devriminin kârlı ve potansiyel olarak bağımlılık yaratan tarafıydı. Diğeri kötü alışkanlık karşıtı aktivizmdi. Bu güç, ticari ahlaksızlığı, ahlaki, maddi, ulusal ve ırksal ilerlemeye tehdit olduğu gerekçesiyle kınayan reformcuların şiddetli (taktiksel olarak çelişkili olsa da) muhalefeti idi. Aynı reformcular, serbest piyasanın kötüye kullanılmasına karşı artan daha geniş tepkiden güç ve itibar kazandılar.

Bu çarpışma bir politika karmaşası yarattı. Brent 1929'da öldüğünde ulusal alkol yasağı son demlerindeydi. Finlandiya 1932'de, Amerika Birleşik Devletleri 1933'te havlu attı. Helsinki'de yasağın yürürlükten kaldırılması şenliği iki gün sürdü. Garsonlar votka sürahilerinden devşirme bira bardaklarını doldurdu. Zulacılar mallarının fiyatını litre başına on beş sente düşürdü. Polis devriyelerini iki katına çıkardı.⁵⁰

Yasaklama, genellikle yerel yasaklama seçenekleriyle birlikte ulusal veya eyalet denetimine yol açtı. Letonya'daki durum buna tipik bir örnekti. Savaş zamanı yasağı sarhoşluğu azalttı. Savaş sonrası yasağın yürürlükten kaldırılması ise sarhoşluğu artırdı.⁵¹ 1921'de

⁴⁹ Zabriskie, *Bishop Brent*, s. 196.

⁵⁰ Donald Day, "Whoopce Spree; Prohibition Ends," *Chicago Tribune*, 5 Nisan 1932.

⁵¹ Savaş sonrası artmasının nedeni, yasağın kaldırılması kadar savaşın bitmesinin insanlar üzerinde yarattığı etki de olsa gerektir. Savaşta yıllarca ölümle burun buruna gelmiş olan insanlar, rahatlamamanın bir yolu olarak içki içmeyi artırmış olmamalıdır [Ç.N].

parlamento alkol üretimi ve dağıtımı üzerinde bir hükûmet tekeli yarattı. 1925'te hükûmet perakende satışları yer ve saate göre sınırlandırdı. Yasanın Cumartesi'den Pazartesi sabahına kadar alkol satışlarını yasaklamış olması, çalışan kesimin alkol içmesi konusundaki endişeleri, alkol kontrolünün nasıl şekillendiğine kanıttır. Hükûmet ayrıca alkol gelirlerinin yüzde 1,5'unu ılımlılık propagandasına aktardı ve belediye ile il meclislerinin satışları tamamen yasaklamasına izin verdi. Yasaklayanların çoğunluğu Letonya'nın kırsal bölgelerindeydi. Alkol servisi yapan tavernalar ve restoranlar, şehirlerde ve büyük kasabalarda toplandı.⁵²

Kırsal kesimdeki anlaşmazlıklara rağmen 1920'lerin gidişatı yasal alkol satışlarına yönelikti. Küçük Prens Edward Adası dışındaki her Kanada eyaleti, 1930'un sonunda isteğe bağlı olan alkol yasağını terk etmişti. Kanada Dünya Hristiyan ılımlılık Birliği (WCTU) Başkanı 1925'te "*Dünya içkiyi bırakıyor*" diye övünmüştü. Ne Kanada'da ne de yeni Milletler Cemiyeti'nde durum bu değildi. Şarap üreten ülkeler, özellikle Fransa, uyuşturucu dışındaki sarhoş edici maddelerle ilgili uluslararası araştırmaları engelledi. Asyalıların uyuşturucu kullanımı yasal hedef olsa da Avrupalıların kültürel alışkanlıkları sorgulanmamalıydı.⁵³

Avrupalılar kumar alışkanlığını -bir noktaya kadar- sorguladılar. Daha büyük kıta devletleri on dokuzuncu yüzyılda Monako ve diğer kumarhane prensliklerine fırsat kapılarını açan kumar ticaretini yasaklamıştı. Makao, İngiliz yetkililerin Hong Kong'da kumar oynamaya son vermesi ve yerel kumarbazların yakındaki Portekiz kolonisine kaçmasına neden olmasıyla benzer şekilde yarar sağladı. Buna rağmen aynı İngiliz sömürge yetkilileri, özel evlerde ve kulüp-

⁵² J. Buks to Mrs. E. W. Root, 5 Aralık 1932, kutu: 1, Womens Organization for National Prohibition Reform, LCMD.

⁵³ Phillips, *Alcohol*, 274 (alıntı), 275; Corinne Pernet, "The Limits of Global Biopolitics: The Question of Alcoholism and Workers' Leisure at the League of Nations," sunum, Global Anti-Vice Activism konferansı, Monte Verita, İsviçre, 2 Nisan 2012.

lerde at yarışlarına ve yüksek bahisli kart oyunlarına toleranslı davrandı. Avusturya polisi, özellikle savcı ve polis şefinin kumar oynadığı zamanlar kayak merkezlerindeki poker oyunlarını görmezden geldi. Makamın ayrıcalıkları vardı.⁵⁴

Para için de aynı şey geçerliydi. 1837'de Fransız Temsilciler Meclisi kumarhaneleri yasakladı.

Ancak daha sonra 1907'de, Fransız hükûmeti bazı kumarhane oyunlarına tekrar izin vermeye karar verdi ve yüzde 60 pay aldı. Yerel yönetimler de ayrıca yüzde 20 pay aldı. Vergi geliri süregiden bir cazibeydi ve yasal kumarhanelerin ve müşterek bahislerin uzak kumarhanelerinin hayatta kalmasının ana nedeniydi. 1933'te kamusal hayatta kötü alışkanlığa tahammül etmeyen Naziler bile Dostoyevski'nin eski uğrak yeri olan Baden-Baden'daki kumarhaneyi yeniden açmayı kabul ettiler. Zira her şeyden öte sahip olunması gereken turist dolarları vardı.⁵⁵

Organize kumar, kumar oynamanın yasa dışı olduğu yerlerde ve ahlaksız semtlerde gizlice devam etti. Suç örgütleri tombala ve kâğıt oyunları salonları çalıştırdı, aldıkları paradan rüşvet verip geri kalanını cebe attılar. Al Capone, Chicago'nun demiryolu bağlantıları olan ve kolayca yönetimi değiştirilebilen kasabası Cicero, Illinois'deki yüzen kumarhanesinden ve bahis merkezinden milyon dolarlık pay aldı. 1931'de vergi kaçakçılığından suçlanan ve mahkûm olan Capone'u yakalatan şey, kaçak içki kârları değil, kumar gelirini bildirmedeki beceriksizliği idi. Hapishanedeki hücrelerini bir oryantal halı, dolaplı radyo, berjer koltuk ve püsküllü lamba ile döşedi.⁵⁶

⁵⁴ David G. Schwartz, *Roll the Bones: The History of Gambling* (New York: Gotham, 2006), Bölüm: 10; Ernest Hemingway, *A Moveable Feast* (New York: Charles Scribner's Sons, 1964), 201.

⁵⁵ Schwartz, *Roll the Bones*, 316-319; S. Jonathan Wiesen, *Creating the Nazi Marketplace: Commerce and Consumption in the Third Reich* (New York: Cambridge U.S., 2011), 48-49.

⁵⁶ Treasury Department, "In re: Alphonse Capone" (TS, 21 Aralık 1933), coms. Frank J. Wilson, <https://www.irs.gov/pub/irs-utl/file-2-report-dated-12211933-in-re-alphonse-capone-by-sa-frank-wilson.pdf>.

**Weihnachts-
Glücksbriefe**

ein Volk hilft sich selbst!

**Kriegs-
Winterhilfswerk
des Deutschen Volkes**

LOS PREIS
50
PFENNIG

Reichsleitung
der NSDAP.
Krumm.
REICHSSCHATZMEISTER

**der
Kriegs-
Winterhilfe-Lotterie**

1 Million R.M. Gewinne

sofortiger Gewinnentscheid

Naziler piyngolar konusunda kararsızdı, ancak onları yasaklayacak kadar kararsız değillerdi. Yasaklamak yerine 1938 ve 1939'da Reich, devlet piyngolarını tek bir ulusal piyango olarak birleştirdi, pazarlama yöntemlerini temizledi, Nazi hayır kurumlarına (burada Alman Halkının Kış Yardımı kampanyası) faydasını ilan etti ve Yahudilerin bilet satın almasını yasakladı. Kumar oynamanın uygun olmasının resmî olarak hor görülen bir ırkla hiçbir ilgisi olmayabilir. Savaş ise başka bir konuydu. 1941'de Berlin'de Kış Yardımı gelirlerinin orduya gittiğine dair söylentiler dolaşıyordu.

Benzer çıkar çatışmaları ve ayartmalar, hayat kadınlığının kontrolünü de çember içine aldı. On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında hayat kadınlığı üç kategoriden birine giriyordu: yasal ve düzenlenmiş, yasa dışı veya yasa dışı ancak yine de düzenlenmiş. Devrimden sonra Fransa, kayıt altına alma, düzenli tıbbi muayene, enfekte kadınların hapsedilmesi ve cinsel ilişkilerin belirlenen yerlerle kısıtlanması yoluyla cinsel yoldan bulaşıcı hastalıkların yayılmasını en aza indirmeyi amaçlayan ve devlet tarafından düzenlenen bir fuhuş sistemi geliştirdi. On dokuzuncu yüzyılın Avrupa devletleri, Fransız İmparatorluğu'nun dalgalarıyla küresel olarak yayılan Fransız tarzı *düzenlemeyi* denemeye başladılar. 1898'den sonra İspanya, Filipinler'i Amerika Birleşik Devletleri'ne bıraktığında, Filipinli mamalar, lisanslı statülerinin reklamını yapmak ve Amerikan askerlerini çekmek için genelevlerini ABD bayraklarıyla yeniden dekore ettiler. Çektiler ama engellemediler. Böylelikle Manila askerî hastanesinde tedavi gören askerlerin altıda biri cinsel yolla bulaşan hastalıklara yakalanmıştı.⁵⁷

Çin ve Arjantin gibi bağımsız hükûmetler kendi kayıt programlarını oluşturdu. Hiçbiri etkili olmadı. Çoğunlukla hızla büyüyen şehirlerdeki yoksul kadınlar, gayrimeşru ilişkiye veya bunun karşılığı mal edinmeye devam ettiler. 1900 yılında Rus yetkililer otuz dört bin hayat kadını kayıt altına aldığı anda gözlemciler, gerçek sayının bundan on kat daha yüksek olduğunu tahmin ediyordu. Diğer Kıta Avrupası şehirlerinde durum biraz daha iyiydi. Avrupalı yetkililer, cinsel yolla bulaşan enfeksiyonların yarısını ya da daha fazlasını düzenli olarak gizli veya yarı zamanlı çalışan hayat kadınları yoluyla takip etti.⁵⁸

Birçok Anglo-Amerikan Protestan yasal düzenlemeye karşı çıktı. İngiltere'de hayat kadınlığının ortadan kaldırılmasının önde

⁵⁷ Jessica R. Pliley, "The FBI's White Slave Division," *GAA*, 233-234; Tyrrell, *Reforming the World*, 138-139.

⁵⁸ Laurie Bernstein, *Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia* (Berkeley: U. of California Press, 1995), 46; Abraham Flexner, *Prostitution in Europe* (repr., Montclair, N.J.: Patterson Smith, 1969), Bölüm: 1.

gelen savunucusu olan Josephine Butler, enfekte kadınların “hastanelere kitlenmesi” için zorunlu teftiş ve taahhüt izni veren Bulaşıcı Hastalıklar Yasasına karşı on yedi yıllık bir kampanya yürüttü. Parlamento nihayet 1886’da yasaları yürürlükten kaldırsa da Butler’ın yerel ve uluslararası müttefikleri diğer konularda bölündü. Kadınların kendi istekleri dışında hapsedildiği ruhsatlı genelevler ve cinsel yolla bulaşan hastalık hastaneleri skandalından kurtulmak yeterli miydi, yoksa fuhuşun kendisi mi yasaklanmalıydı? Ya da William Stead’in tartıştığı gibi rızaya dayalı fuhuşa karşı hoşgörülü olmak, ancak çocuk ticareti gibi ticaretin zora başvuran yönlerinin kovuşturulması mı olmalıydı?⁵⁹

Kuzey Amerikalı saflık müdafileri bu tür ince ayrımları reddetti. Hayat kadınlığını sarhoş edici maddeler ve pornografi ile bağlantısı ve cinsel çifte standardı somutlaştırması açısından yıkıcı bir sosyal bela olarak görüyorlardı. Birkaç Amerikan belediyesinin yaptığı gibi Kanada da yasal yoldan düzenlemeyi kısa bir süre denemiş olsa da reformcular fuhuşu birkaç yer dışında resmen yasaklatmayı başardı. New Orleans’ın Storyville’i en kötü şöhreti olan yerdii. Sonunda seçici kovuşturma, alternatif bir düzenleme biçimi olarak hızla ortaya çıktı. Minnesota ve St. Paul’da, mamalar “düzensiz bir ev yönettikleri” için para cezası ödemek adına her ay polis mahkemesinde boy gösterdiler. Aslında yaptıkları şey vergilerini ödemek ve düzensiz bir evi düzen içinde tutmak için sözleşme yenilemekti. Soygunlara veya saldırılara tolerans gösterirlerse ya da kadınları adam kaçırma ve dolandırıcılık yoluyla elde ederlerse, işten el çektirilebilirlerdi. Hasır altı ederlerse istikrar ve neşe dolu desteğe güvenebilirlerdi ve polis kapısı herkese açık evlerdeki Noel partilerinde polisle ilişkilerinin yumuşaması adına kadeh kaldıran mamalara katılmaktan mutluluk duyacaktı.⁶⁰

⁵⁹ Vern Bullough ve Bonnie Bullough, *Women and Prostitution: A Social History* (Buffalo: Prometheus, 1987), Bölüm: 13; W. T. Stead, “The Maiden Tribute of Modern Babylon ... I,” *Pall Mall Gazette*, 6 Temmuz 1885.

⁶⁰ Joel Best, *Controlling Vice: Regulating Brothel Prostitution in St. Paul, 1865-1883* (Columbus: Ohio State U.S., 1998).

UYUŞTURUCU AYRICALIKLIĞI

Kötü alışkanlıkları önleme politikalarındaki farklılığı açıklayacak tek bir neden yoktur. Titizlik ve zamanlama konusundaki farklılıklar kültürel, politik, dinî ve gelişimsel farklılıkların yanı sıra askeri koşulları da yansıtır.

Napolyon, Leipzig'deki yenilgisinin ardından tütün vergilerini ikiye katladı. Savaşan devletler Birinci Dünya Savaşı sırasında damıtmayı yasakladılar. Bazı kötü alışkanlık karşıtı aktivistler diğerlerinden daha yetenekli ve azimliydiler. Piskopos Brent'in uluslararası uyuşturucu kontrolünün gerekçesini savunması ve Josephine Butler'ın Britanya'nın Bulaşıcı Hastalıklar Yasası ile uğraşması önemliydi. Sonuçta küresel olarak ele alındığında kötü alışkanlık karşıtı aktivizm, şurada bir zafer ve orada bir yenilgiden daha fazlasıydı. 1870-1930 döneminin daha geniş modeli, kötü alışkanlığı önleme tedbirleri için seküler ve işlevsel gerekçelere ve ahlaki yasaklama yerine kötü alışkanlıkların resmî veya açıkça ifade edilmeyen düzenlenmesine yönelikti. Takip eden altmış yıl boyunca normalleşme eğilimi, tüketici toplumlardaki şüpheciler ve oportünistlerin pek çok geleneksel –alaycı bir tarzda tınak içine aldıkları– “*kötü alışkanlığın*” herhangi bir açıdan sakıncalı olup olmadığını sorgulamasıyla artacaktı.⁶¹

Bu yönelimin önemli bir istisnası vardır, ama bu istisna farklı kültürlerde bile o kadar tutarlıdır ki genel modelin bir parçası gibi görünmektedir. Bu istisna, yirminci yüzyılın başlarında esas olarak haşhaş, koka ve kenevirden elde edilenler anlamına gelen psikoaktif uyuşturucuların tıbbi olmayan kullanımına karşı olan küresel kampanyadır. Bir dizi uluslararası anlaşmanın arkasındaki gerekçe, uyuşturucu temini tıbbi ve bilimsel ihtiyaçlarla sınırlandırılacak olursa tıbbi olmayan kullanım ve bağımlılığın tıpkı susuzluktan solan bir ot gibi kuruyacak olmasıydı. Fakat böyle olmadı. 1912 Lahey Afyon Sözleşmesi ile 1953 Afyon Protokolü arasındaki dönemde gerçekleşen şey, Kanada, Meksika, JAMAika, Fransa,

⁶¹ Andrew Roberts, *Napoleon: A Life* (New York: Viking, 2014), 685-686.

Mısır ve Sovyetler Birliği gibi farklı ülkelerde giderek daha sıkılaştıran ülke içi uyuşturucu yasalarıyla eşleştirilmiş uluslararası üretim kontrollerinin kademeli olarak sıkılaştırılmasıydı. Amerika Birleşik Devletleri hakkında sık sık dile getirilen bir nokta olan, Yasak'ın bitene dek uyuşturuculara karşı bir savaşa dönüşmemiş olması, yüzyılın ortasına kadar olan dünya için de geçerlidir. Bu durum, sömürgeleri ve eski sömürgeleri de içerir. 1974 gibi geç bir tarihte bile Fransızca konuşan Afrika'daki uyuşturucu suçluları, Fransız Halk Sağlığı Kanunu hâlâ yürürlükte olduğu için beş yıla kadar hapis cezasına çarptırılıyordu.⁶²

Tıbbi olmayan uyuşturucu kullanımına karşı olan bu savaş, kötü alışkanlık karşıtı aktivizmin en kalıcı mirasıydı. Yüzyılın ortalarında cinsel yolla bulaşan hastalıklardan korunma ve tedavisindeki gelişmeler, cinsel çifte standardın gerilemesi, gelişmiş doğum kontrolü ve rızaya dayalı evlilik dışı ilişki için daha fazla fırsat olması, hayat kadınlarının sayısını ve onları çevreleyen endişeyi azalttı. Sigara içmek, içki içmek ve kumar oynamak da yirminci yüzyılın ortalarında daha az tartışılır hâle geldi. Ancak afyon, koka ve esrar yasak olarak kaldı. Bazen zevk için kullanım olarak da adlandırılan, tıbbi olmayan kullanımın bağımlılıkta görüldüğü gibi köleliğe yol

⁶² Catherine Carstairs, *Jailed for Possession: Illegal Drug Use, Regulation, and Power in Canada, 1920-1961* (Toronto: U. of Toronto Press, 2006); Isaac Campos, *Home Grown: Marijuana and the Origins of Mexico's War on Drugs* (Chapel Hill: U. of North Carolina Press, 2012); Vera Rubin and Lambros Comitas, *Ganja in Jamaica: A Medical Anthropological Study of Chronic Marijuana Use* (The Hague: Mouton, 1975); Howard Padwa, *Social Poison: The Culture and Politics of Opiate Control in Britain and France, 1821-1926* (Baltimore: Johns Hopkins U.S., 2012); "History of Heroin," *Bulletin on Narcotics* 5 (1953): 8-10 (Mısır); Anton Werkle, "French-Speaking Countries of Africa South of the Sahara" (TS, 1974), "Laws and Legislation—Countries," VF; Alisher B. Latypov, "The Soviet Doctor and the Treatment of Drug Addiction: 'A Difficult and Most Ungenerous Task'" *Harm Reduction J.* 8 (2011), <https://harmreductionjournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/1477-7517-8-32>. McAllister, *Drug Diplomacy*, önemli uluslararası anlaşmaları açıklar.

açtığı ve hastalık, yoksulluk ve ahlaksızlıkta olduğu gibi insanı mahvettiği söyleniyordu. Uyuşturucu bağımlılığı, “yaşamın çöplüğünden beslenmekten” memnun olan sosyopatlar ve güçsüzler için son duraktı.⁶³

Bu ön yargı uluslararasıydı. Bir Rus psikiyatr kokain ve suçlu “kan kardeşleri” olarak adlandırdı. Mısırlı bir doktor, yıllarca süren haşhaşlı sigaranın İskenderiye’nin kapılarında uyuyan dilencilere neden olduğunu söyledi. Brezilyalı bir adli tıp profesörü, *maconha*’yı [Portekizce esrar] tuhaf suç davranışlarından sorumlu tuttu. Perulu bir psikiyatrist, *cocaistaları* [koka içenleri] çoğunlukla evsiz ve suç işlemiş vurdumduymaz, okuma yazma bilmeyenler olarak tanımladı. Bir Japon belgesel fotoğrafçısı narkotik bağımlılarını “yaşayan cetseller” olarak gösterdi.⁶⁴

Mao Zedong’a ise uyuşturucu entoleransına bir ünlem eklemek düştü - ya da belki de sigara ve uyku haplarına olan düşkünlüğü göz önüne alındığında, yüzyılın ortasındaki uyuşturucu çifte standardına. Karşıt resmî kampanyalara rağmen, 1920’lerde, 1930’larda ve 1940’larda Çin’de uyuşturucu kaçakçılığı serpilip gelişti. Sürekli değişen bir grup savaş ağaları, gangsterler, askerî yetkililer ve serbest çalışanlar, aslında dünyanın en büyük batık devletindeki dünyanın en büyük uyuşturucu pazarından dürülmüş paraları topladılar. Ancak 1949’da Mao anakaranın kontrolünü ele geçirdi. Mao, hemen

⁶³ Bullough ve Bullough, *Women and Prostitution*, Bölüm: 14; Louis Berg, *Prison Doctor* (New York: Brentano’s, 1932), 64 (“çöp yığını”).

⁶⁴ Pavel Vasilyev, “Medical and Criminological Constructions of Drug Addiction in Late Imperial and Early Soviet Russia,” *GAA*, 189 (quoting Aleksandr Sholomovich); Thomas Gleaton, “A Man of Our Time: Gabriel G. Nahas” (TS, n.d.), ‘biographical file’, *Gabriel G. Nahas Papers*, Archives and Special Collections, A. C. Long Health Sciences Library, Columbia University (reference to Dr. Selim Nahas, Gabriel’s uncle); Rodrigues Doria, “The Smokers of Maconha: Effects and Evils of the Vice” s. 2, “Marijuana Effects—[to] 1950,” VF; Carlos Gutierrez Noriega, “El Habito de la Coca en Sud America,” *America Indigena* 12 (1952): 117; Kazuo Kenmochi, *Devilish Drug: Narcotic Photographic Document* (Tokyo: 1963), 124-125.

Stalinist çizgide modern bir ulus inşa etmeye başladı. Bu devlet, toprakları ve halkı üzerinde kötü alışkanlıklar da dâhil olmak üzere, mutlak denetim uyguladı. Kötü yola düşen bağımlılar ve uyuşturucu satıcıları, yeniden eğitim kamplarını veya yerel infaz alanlarını boyladı. Merkez Komite 1952 sonlarında “*karşı devrimcileri öldürmek yerine uyuşturucu suçlularını öldürerek insanların sempatisini kazanmak daha kolaydır*” diye açıklamıştı. Yerel makamlara uyuşturucu suçlamasıyla tutuklananların en az yüzde 2’sini infaz etmeleri söylendi. Rejim, yıkılmış olan geçmişin gangsterlerini, mamalarını, pezevenklerini, bar ve gece kulübü sahiplerini ve diğer parazitleri de esirgemedi. Mao, “*yeşil afyon*” olarak adlandırılan golfü bile baskıladı. Golf sahaları kazıldı veya başka bir amaca uygun hâle getirildi; 1954’te saygıdeğer Hung-Jao Golf Kulübü, Şanghay Hayvanat Bahçesi oldu. İroni yönünden zengin bir hikâyede bu, belki de hepsinin en zenginiydi. Puritanizm ölmedi. Geç ve geçici de olsa kendi radikal kötü alışkanlık karşıtı aktivizmini başlatmak için devrimci iradeyi geliştiren Maoizmde yaşadı.⁶⁵

Mao’nun Çin’indeki diğer pek çok şey gibi bu kampanya da tuhaf, aşırı ve tek seferlikti. Birkaç savaş sonrası lider, Büyük Dümcenin [Çin’de kullanılan şeref ünvanı] ticari kötü alışkanlıklara ve lükslere karşı olan cihadını taklit etmeyi umursadı. Bu liderler ile vatandaşları ters yönlelere yöneltiler.

⁶⁵ Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao’s Personal Physician*, çev. Tai Hung-chao (New York: Random House, 1994), 67-68, 108; Courtwright, *Forces of Habit*, 183-185; Miriam Kingsberg, *Moral Nation: Modern Japan and Narcotics in Global History* (Berkeley: U. of California Press, 2014), 186; Andrew G. Walder, *China under Mao: A Revolution Derailed* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2015), 2, 7, 8, 62, 64, 67-69; Dan Washburn, *The Forbidden Game: Golf and the Chinese Dream* (Londra: Oneworld, 2014), xi, 5. Ölüm kotalarını nadiren doldursalar da her yerdeki yetkililer toplu mitingler ve halka açık duruşmaların ardından yüksek profilli infazlar gerçekleştirdiler. Öldürmek, 1952’nin sonlarında zirveye ulaştı. Zhou Yongming, *Anti-Drug Crusades in Twentieth-Century China: Nationalism, History, and State Building* (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 1999), Bölüm: 6, s. 107 (alıntı).

KÖTÜ ALIŞKANLIK YANLISI AKTİVİZM

1993'te tıp ve psikiyatri tarihçisi John Burnham, içki, sigara, tıbbi olmayan uyuşturucu kullanımı, kumar, evlilik dışı ve tabu cinsel davranış ve Amerikan tarihinde küfür üzerine bir çalışma olan *Bad Habits (Kötü Alışkanlıklar)*'ı yayınladı. Kitabın konusu, saygın insanların bir zamanlar erkek yeraltı dünyası ile ilişkilendirdiği ve Viktorya Dönemi ile ilerici reformcuların bastırmasalar bile marjinalleştirdikleri bu kötü alışkanlıkların Yasak'ın kaldırılmasının ardından ticari ve kültürel ana akım olarak geri döndüğüdür. 1940'larda ve 1950'lerde tırs yol alan bu akım dörtlüyle devşirdi ve 1960'lardan 1980'lere kadar ise tam anlamıyla dörtlüyle koştu.

Amerika Birleşik Devletleri, birçok nedenden ötürü Viktorya Dönemi'nin yeraltı dünyasının zengin bir versiyonu hâline geldi. Büyük Buhran, alkol geliri dışında cezbedici şeyler de getirdi. Nakit sıkıntısı çeken stüdyolar, 1934'te Sinema Filmi Prodüksiyon Yasası'nın daha katı bir şekilde uygulanmasıyla kontrol edilinceye dek film içeriklerindeki cinselliği artırdı. Meteliğe kurşun atan papazlar, cemaat salonlarını, uğurlu eşyalarını elleyen ve gerilim arttıkça keş gibi sigara içen tombala oyuncularına teslim etti. İkinci Dünya Savaşı, pazarlama, ulaşım ve teknolojiye yeniliklerde olduğu gibi milyonları bilmedikleri kötü alışkanlıklara maruz bıraktı. Tüketici-

lerin reklamları izlemek için televizyonları ve yeni çıkmış altılı paketleri soğutmak için buzdolapları varken bira satmak kolaydı. Tüketicilerin de daha fazla boş zamanları vardı. Savaş sonrası parti vermek, Cumartesi'den değil Cuma akşamından başladı.

Özgürlük yanlıları ile sefahat düşkünleri daha cesur hâle geldi. 1953'te *Playboy*'u kuran Hugh Hefner, püritenliği kınayan başyazılar ile lüks arabalar, müzik setleri, havalı giysiler, kolonya, içki ve sigara reklamlarının arasına çıplaklığı sıkıştırdı. Tütün reklamcıları, genç ve çok sigara içen okuyucuları olan *Playboy*'u severlerdi. Hefner'in çok taklit edilmiş olan formülü, sınırsız cinsellik fantezisini her şeyin mümkün olduğu özgürleştirilmiş bir tüketim kültürünün artması hayali ile ilişkilendirdi. Buradaki her şey, yasa dışı uyuşturucuları veya en azından daha yumuşak türü olan afrodizyak türlerini içerir. 1970'lerde Hefner, Ulusal Esrar Yasaları Reformu Örgütü'nü [National Organization for the Reform of Marijuana Laws NORML] destekledi. Ulusal Esrar Yasaları Reformu Örgütü, yasaklama karşıtlarının iyice yıpranmış olan söylemlerine sadık kaldı: "*kişisel özgürlük, maliyet, suç, yasak meyve, yasal kısıtlamaların başarısızlığı ve herkes bunu yapıyor.*"¹

Aslında herkes bunu yapmadı. Hefner ve müttetikleri, ahlaki gelenekçiler arasındaki öfkeli muhalefeti kışkırttılar ve yüzyıl önceki iffet, haçlı seferlerine geçici bir benzerlikten daha fazlasını içeren kültür savaşlarını yeniden canlandırmaya yardımcı oldular. Cumhuriyetçiler gerici ahlaki siyaseti iktidara getirirler de onlar ve onların kurumsal destekçileri, ilk başta ahlaki muhafazakârları kışkırtan kötü alışkanlığın gidişatını hiçbir şekilde tersine çevirmedi.

¹ John C. Burnham, *Bad Habits: Drinking, Smoking, Taking Drugs, Gambling, Sexual Misbehavior, and Swearing in American History* (New York: NYU Press, 1993), "everybody" s. 139; David G. Schwartz, *Roll the Bones: The History of Gambling* (New York: Gotham, 2006), 378 (bingo); Pat Frank, *The Long Way Round* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1953), 19 (Friday); "Chesterfield" (TS, Kasım 13, 1961), *Liggett and Myers Minutes*, kutu: 19, Review Board Records, *JWT* (Playboy okuyucuları).

1990'lardaki marketler bira, tütün, sigara sarma kâğıtları, piyango biletleri, prezervatifler ve pornografi ile 1890'lar Amerika'sındaki herhangi bir batakhaneye kadar iyi stoklanmıştı. ABD askerî gazinoları, sarhoş askerlerin her yıl 150 milyon dolara denk parasını emen otomatlara sahipti. Kültüre tezat ve itibarsız olan şey, ticari olarak normal ve sosyal olarak her yerde bulunur hâle geldi.²

1920'lerin sonlarına kadar dünyadaki Protestan misyonierlerin yarısını beslemiş olan yasak fikirli bir toplumda bu kötü alışkanlığın ana akım hâline gelmiş olması dikkate değer bir gelişmeydi. 1940'larda dünyanın önde gelen süper gücü ve kültürel referans noktası hâline gelmiş, kültür açısından dinamik bir toplumda bu kötü alışkanlığın gerçekleşmiş olması, küresel anlamda önemli bir gelişmeydi. Çek müzisyen Petr Janda, "*Rock'n'Rollu ilk kez dinlediğimde, bekaretimi kaybettiğim zamandan daha iyiydi*" diye anımsadı. Diğerleri için aydınlanma, hafta sonunu memnuniyetle karşılayan Fransız gençlerine basitleştirilmiş, uluslar üstü bir İngilizceden Fransızcaya "*le weekend*" diye yayınlanan ve Almanların "*cool*" diyerek onayladıklarını bildirdikleri Amerika'nın sınırsız tüketim çılgınlığıydı. 1979'da ABD, dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 5'ini oluştururken dünyanın reklam harcamalarının yarısını ve büyük uluslar aşırı reklam ajanslarının dörtte üçünü teşkil ediyordu. En büyüğünün yöneticisi J. Walter Thompson, İspanya gibi ülkelerdeki gençlerin iyi olan her şeyin Amerika'dan geldiğini düşündüklerini yazarken ortak bir duyguyu dile getirdi. Amerikan siyasetiyle ilgilenmiyor olabilirlerdi ama Amerikan müziğini, filmlerini, arabalarını, parasını ve özgürlüğü seviyorlardı. Bu özellikleri bir markayla ilişkilendirin (aklında Winston sigaraları vardı) ve satışların yükselişini izleyin.³

² David T. Courtwright, *No Right Turn: Conservative Politics in a Liberal America* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2010), Bölüm: 2, 5, 10-11; Dave Palermo, "Slot Machines Big Business for Military" *Las Vegas Review-Journal*/18 Ekim 1992.

³ *Civilization: The West and The Rest with Niall Ferguson*, Bölüm: 2, Chimerica Media Limited belgeseli, the BBC & Channel 13 in association with WNET, PBS: Mayıs 2012 (alıntı); Tibor Frank, "Supranational English,

SAVAŞ ZAMANI

Viktoryacılığın küresel olarak gerilemesinde kültür liderini [ABD] takip etmekten daha fazlası vardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde ahlaki dengeyi değiştiren aynı güçlerin birçoğu, özellikle planlı ekonomiler veya Batı toplumlarında olmak üzere, bağımsız ve eş zamanlı olarak faaliyet gösterdi. Böyle bir güç İkinci Dünya Savaşıydı. Çoğunluğu askere alınma çağındaki erkeklerden oluşan yaklaşık 70 milyon kişi, dünyanın silahlı kuvvetlerinde görev yaptı. Eğitim kampından itibaren dindarlığın sosyal bir sorumluluk olduğu ve şehirli erkeklerin ortamı belirlediği kışla hayatına maruz kaldılar. *Infantry Journal*, 1943'te "Asker topluluğu kibar değildir" diye itiraf etti. "Sık sık yıkanmayan, kendini diğer erkekleri öldürmek gibi zorlu bir göreve adanmış ve eğitiminde ilkel olana belirli bir miktarda geri dönüşün istenmeyen bir şey olmadığı vurgulanan bir erkekler topluluğudur." Sanki bu noktayı vurgulamak istercesine ABD Ordusu askerlere ucuz bira, çıplak kız resimleri, ayda 50 milyon adet prezervatif ve erkekler yurt dışındayken genellikle seks karşılığı takas edilen bedava sigaralar sağladı.⁴

Daha rafine hazlar moralleri de artırdı. *Wehrmacht* [Alman silahlı kuvvetleri], birlikleri için radyo istek programlarını ve varyete şovları destekledi. Stalingrad'da mahsur kalan Alman askerleri, harap bir sokakta bir kuyruklu piyano bulduklarında doğaçlama kendi parçalarını çaldılar. Miğferlerinin üzerine örtülmüş battaniyelerin altında titreyen yüz adam, Sovyet topçu ateşinden habersiz bir yoldaşın çaldığı Beethoven'in *Appassionata*'sını heyecanla dinledi. Ancak diğer açılardan, Alman askerleri de diğer herhangi bir ulusun askerleri gibi

American Values, and East-Central Europe," *Publications of the Modern Language Association of America* 119 (2004): 80-91; Michael Anderson, "Chinas 'Great Leap' toward Madison Avenue," *J. of Communication* 31 (Winter 1981): 11; Wolf Lieschke, "Winston-Spain Briefing" (TS, 29 Mayıs 1984), kutu: 36, *Burt Manning Papers, JWT*.

⁴ "World War II Fast Facts," *CNN*, <http://www.cnn.com/2013/07/09/world/world-war-ii-fast-facts/> (70 million); Burnham, *Bad Habits*, 220 ("not polite"); Mary Louise Roberts, *What Soldiers Do: Sex and the American GI in World War II France* (Chicago: U. of Chicago Press, 2013), 61-63, 122.

hayvanca davrandılar. Alman savaş esirlerinin gizli kayıtları, seks turizminin ne anlama geldiğini ortaya çıkardı. Bordeaux “büyük bir genelevdi”, Paris bir askerin sadece “*masada oturan bir kızın olduğu bir barı ziyaret etmesi gereken bir yerdi ve onunla eve gidebileceğinizden oldukça emin olabilirsiniz.*”⁵

Bu olmazdı. Alman yetkililer arkadaş olmayı ve buna bağlı cinsel yolla bulaşan hastalık riskini onaylamadılar. Ancak askerlerinin fetih ve işgalin getirdiği cinsel fırsatları kaçırma olasılığının düşük olduğunu da biliyorlardı. Bu nedenle, Alman olmayan kadınların sıkı hijyenik disiplin altında çalışmaya zorlandığı beş yüzden fazla genelev kurdular. Askerler sağlık kontrolünden geçiyor, damgalı ve tarihli bir geçiş izni, bir paket prezervatif ve küçük bir dezenfektan kutusu alıyor ve sıraya katılıyordu. On yedi yaşındaki Martin Eichenseer kısa sürede kendini yaşıtı siyah saçlı Slovak bir kızın yanında buldu. “*Ne dediğini bilmesem de onunla ilişkiye girmek harikaydı,*” diye anımsadı. “*En kötü yanı ona dezenfektan spreyinden sıkamak zorunda olmamdı. Ancak o zaman kartımı imzalayacaktı. Kart ile boş kutuyu geri getirmek zorundaydınız. Spreylemediysen veya kartı geri getirmediysen ceza olarak iki hafta fazladan iş gücü ve nöbet yerdin.*”⁶

Tüm bu hikâyelerin anlattığı, kötü alışkanlıkların normalleşmesidir. Sigaralar karneyle, hayat kadınları ise geçiş kartı ve prezervatif paketiyle elde edilirdi. Savaş zamanı ayrıca, henüz kötü alışkanlık olarak görülme de alışkanlık hâline geldiği ortaya çıkan uygulamaları da teşvik etti. Klasik kanıt, Almanların Pervitin adını verdiği metamfetamin tabletlerinin kullanılmasıydı. Savaşın başında bu uyuşturucunun (uyarıcının) belirgin bir askerî bağlantısı yoktu. 1930’ların sonlarında Alman şekerlemeciler onu ev kadınlarına pazarlanan kutulu çikolatalara bile eklemişti. (*Hildebrand-Pralinen*

⁵ Stephen G. Fritz, *Frontsoldaten: The German Soldier in World War II* (Lexington: U.S. of Kentucky, 1995), 79; Sonke Neitzel ve Harald Welzer, *Soldaten: On Fighting, Killing, and Dying*, çev. Jefferson Chase (New York: Knopf, 2012), 171 (alıntılar).

⁶ Vincent Milano, “Wehrmacht Brothels,” *Der Erste Zug* (2005), <http://www.dererstezug.com/WehrmachtBrothels.htm>.

erfreuen immer - “Hildebrand çikolataları her zaman keyif verir” - şimdiye kadar yazılmış en gerçek reklam sloganı olmayı hak ediyor.) Ordu, Pervitin’in korku ve uyku bastırıcı özelliklerini bir kez fark ettiğinde, *Blitzkrieg*’in [Yıldırım Savaşı] temel bileşeni ve yüksek öncelikli askerî ilacı oldu. Almanlar, Pervitin’i kendilerinden daha güçlü Kızıl Ordu’yla dövüşen kayaklı Fin birlikleriyle paylaştı. İngilizler ve Amerikalılar kısa sürede Almanlara yetiştiler ve kendi havacı ve askerlerine bol miktarda amfetamin sağlamaya başladılar. Araştırmacılar ruh hâllerindeki gelişmeleri fark ettiler. İzinli Almanlar da aynısını uyguladı. Pervitin’e “tatil hâpi” adını verdiler ve libidoları üzerindeki etkisinden haz aldılar.⁷

Diğer tatil ilacı alkoldü. Alman ordusu stres giderici miktarda içkiyi hoşgördü, Nazi ideolojisine lanet olsun. Askerî kantinler, askerlerin ödeneklerini de geri dönüştüren bir düzenleme olarak “Schnapps” sattı. Hastanelerde iyileşmekte olan askerler içti. Hâlden anlayan bir doktor, Doğu Cephesi’nde yaralanan Alman piyadesi Heinrich Böll’e, yarasının daha yavaş iyileşmesi ve savaşa dönüşünü geciktirmesi için çokça içmesini söyledi. Aktif görevdeki askerler de içti. “*Her sortiden önce müthiş içki yarışmaları oldu,*” diyen bir bombardıman pilotu, uyanık kaldığından emin olmak için içkisine Pervitin ekledi. Memurlar ekstra işler için ödül olarak içki dağıttılar, vazifeyi icra da dâhil. Wehrmacht patoloğlarının 1939 ile 1944 arasında araştırdığı açıklanamayan ölümlerin tam üçte birinin alkol veya uyuşturucu kaynaklı olduğu ortaya çıktı. Öyle olsa bile, savaş zamanı içki içmeyi inceleyen bir tarihçi olan Peter Steinkampf, “*askerî komuta, askerler arasında açıkça sarhoşluğa yol açmadığı sürece, alkol tüketimine göz yumdu*” diye yazdı.⁸

⁷ Norman Ohler, *Blitzed: Drugs in Nazi Germany*, çev. Shaun Whiteside ([Londra]: Allen Lane, 2016), “delight” s. 43; Nicolas Rasmussen, *On Speed: The Many Lives of Amphetamine* (New York: NYU Press, 2008), Bölüm: 3; Lukasz Kamiński, *Shooting Up: A Short History of Drugs and War* (New York: Oxford U.S., 2016), Bölüm: 7, *Finns*, s. 137-138, “holiday” s. 139.

⁸ J. H. Reid, *Heinrich Boll: A German for His Time* (Oxford: Oswald Wolff, 1988), 32; Neitzel ve Welzer, *Soldaten*, 160; Peter Steinkampf, “Zur Devianz-Problematik in der Wehrmacht: Alkohol- und Rauschmittelmisbrauch bei der

Savaşın baskısı altında kimyasal olarak geliştirilmiş uyanıklık ve rahatlama döngüleri ahlaki onayı almıştı. Bazen bir onaydan fazlası: Gemiye terk etme talimatı, denizcileri, cankurtaran sandalındakilerin morali için gerekli olan gemideki sigara deposuna koşuşturmaları konusunda uyarmıştı. Sorun, eski askerlerin savaş zamanı alışkanlıklarından ister istemez vazgeçememesiydi. Savaş sırasında Pervitinleri yuvarlayan Böll, savaştan sonra gece geç saatlere kadar romanları üzerinde çalışırken de bu tabletleri almaya devam etti. Bir sürü sivil arkadaşı vardı. Enerjiyi artıran, depresyonu azaltan ve iştahı bastıran adrenalin benzeri ilaçlar olan amfetamin ve metamfetamin, 1939'dan önce popülerlik kazanıyordu. Savaş, daha fazla kullanıcı, daha büyük yokluklar ve genelde savaş sonrası kara borsalarda ortaya çıkan daha büyük stoklar yaratarak popülerliğini hızlandırıcı bir işlev görmüştü. Evsiz Japon yetimler, çalınan malları metamfetamin ile takas ettiler, bu da onlara enerji verdi ve açlıklarını unutturdu. Her yaştan Japon geri dönüştürülmüş izmaritleri ve beleş sigaralarını, kibrit olmadığında büyüteçlerle yaktı. Sigara içilmez levhalarına işaret eden işgüzar tramvay kondüktörlerine ironi ile “*Demokrasi var mı, yok mu?*” diye sorulurdu. En zararlı kaçış, metil alkol karıştırılmış ucuz içkiydi. Bu karışımlardan içen birkaç yüz içici Japonya teslim olduktan sonraki yıl içinde öldü. Aralarında engelli emekli askerlerin de olduğu kaç Japonun kör olduğunu ise kimse bilmiyor.⁹

Truppe” (Ph.D. dissertation, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 2008), Bölüm: 2 (a third); Andreas Ulrich, “The Nazi Death Machine: Hitler’s Drugged Soldiers,” *Spiegel Online*, 6 Mayıs 2005, <http://www.spiegel.de/international/the-nazi-death-machine-hitler-s-drugged-soldiers-a-354606.html> (“kör göz”).

⁹ Phil Richards ve John J. Banigan, *How to Abandon Ship* (New York: Cornell Maritime Press, 1942), 101-102; Ohler, *Blitzed*, 49-51, ‘Ohler recounting his interview with Bolls son,’ *Fresh Air*, NPR, 7 Mart 2017, <http://www.npr.org/programs/fresh-air/2017/03/07/519035318/fresh-air-for-Mart-7-2017>; Kamienski, *Shooting Up*, 128-132; Akihiko Sato, “Narrative on Methamphetamine Use in Japan after World War II,” *ADHS konferansı*, University of Guelph, 10-12 Ağustos 2007; Mark Gayn, *Japan Diary* (Rutland, Vt.: Charles E. Tuttle, 1981), 13, 47, 49; John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: Norton, 1999), 62-63, 107-108.

"Don't startle 'im, Joe. It's almost full."

Karikatürist Bill Mauldin'in sıradan askerleri Willie ve Joe için şişeyi yakalamak, Alman'ı yakalamak kadar önemliydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında, ne kadar içildiği ne kadar içki var olduğuna, birim disiplini ve kültürel geleneğe bağlı olarak, değişen miktarlarda da olsa her ordudaki asker içiyordu. Zorunlu askerlik genç erkekleri Soğuk Savaş ordularına yönelttiği zaman da silah arkadaşlığına kadeh kaldırmak devam etti. Eski bir Sovyet askeri, "Kızıl Ordu'ya girdiğinizde alkolik olmasanız bile dışarı çıktığınızda alkoliksinizdir" diye itiraf etmişti.

SAVAŞ SONRASI HAZ MERKEZLERİ

Haz, kötü alışkanlık ve bağımlılığın tarihi, can sıkıntısı, sefalet ve stresten kaçma girişimlerine ne kadar bağlıysa göç, ulaşım ve iletişimdeki değişimlerle de aynı derecede bağlantılıydı. Savaş bunları da etkiledi. Delikler açılmış muharebe araç alanlarına ve torpidolanmış gemilere rağmen, ticari gemilerin, nakliye uçaklarının ve havaalanı tesislerinin seri üretimi, uzun mesafelerdeki mal ve insan akışını kolaylaştırdı. 1939 ile 1950 yılları arasında deniz nakliyesinin enflasyona göre düzeltilmiş maliyeti yüzde 46 ve uçak ücretleri yüzde 38 düştü. Askerî nakliye uçaklarının sivil versiyonu olan DC-4'ler, Arjantin'den İskandinavya'ya kadar gökyüzünü süslüyordu.¹⁰

Uygun fiyatlı deniz ve hava taşımacılığı göçü artırdı. 1948'de göçmenlik politikasını serbestleştiren Birleşik Krallık (İngiltere), 1960'ların başında yarım milyondan fazla göçmen aldı. Bunların arasında afyon ve esrar içenler de vardı. Savaş öncesi küçük bir nüans olan yerli kenevir pazarını daha büyük ve daha kalıcı hâle getirdiler. 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarında esrar içimi, Uyuşturucu Şubesi başkanının dediği gibi "*işsiz zenci erkeklerden*" yerli İngilizlere yayıldı. Beyaz gençliğin esrar içmesi, karşıt propaganda, daha katı yasalara ve manşetlere taşınan tutuklamalara yol açtı. Rolling Stone Keith Richards'a 1967'de yapılan polis baskını en kötü şöhretli olanıydı.¹¹

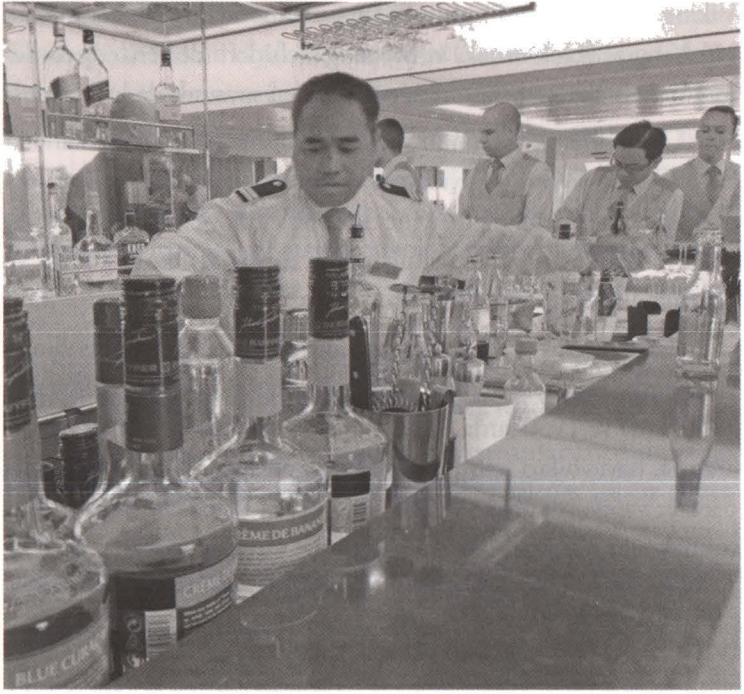
Daha az tartışmalı olan, uzak yerlere tatil seyahatleriydi. Bu destinasyonlardan en çok tercih edilenleri, ziyaretçi kalabalığını ağırlayacak şekilde donatılmış, merakla beklenen turistik hac yerleri olan eğlence mekânları oldu. Diğer herhangi bir ekonomik faaliyet

¹⁰ Esteban Ortiz-Ospina vd., "Trade and Globalization" (2018), *Our World in Data*, <https://ourworldindata.org/international-trade>; David T. Courtwright, *Sky as Frontier: Aviation, Adventure, and Empire* (College Station: Texas A&M U.R., 2004), 125-131, 196-201, 130.

¹¹ James H. Mills, *Cannabis Nation: Control and Consumption in Britain, 1928-2008* (Oxford: Oxford U.R., 2013), s. 76 (alıntı).

gibi, haz merkezleri de göreceli üstünlüğün olduğu yerlerde geliştirdi. En başarılı olanlar, doğal manzaraların, tarihî ve mimari simgelerin, kültürel ve karşıt kültür mekânların (hippi gettosunu gezen motorlu otobüs), restoranların, spor etkinliklerinin, eğlence parklarının, alışverişin ve tabii ki kötü alışkanlığın bir karışımına sahipti. Ama sadece kötü alışkanlık değil. Amsterdam'ın esrar dükkânlarıyla çevrili bir havaalanı olduğuna ilişkin espri, Rijksmuseum, Anne Frank Evi ve Ajax futbol kulübünün hakkını yemeydi. Turizm için en uygun formül, farklı hazlara ve fiyat kategorilerine sahip farklı müşterileri cezbeden, denetimli veya farklı hazların bir karışımı olmasıydı.

7. Bölge, West End ve Midtown Manhattan gibi yüksek kiralı turistik bölgeleri ile Paris, Londra ve New York gibi bir avuç dünya şehri dışında ancak birkaç savaş sonrası eğlence mekânı, cazibe merkezlerinin tüm seçeneklerini sunabilir. Ancak pazarı kırmamanın başka yolları da vardı. Münih ve Würzburg gibi ağır bombardımana tutulmuş şehirlerdeki Almanlar, Orta Çağ mahallelerini titizlikle yeniden inşa ettiler ve *Glockenspiel* [kısılofon] kulelerinin zamanında çaldığından emin oldular. Hollandalılar yeniden işlev kazandırma konusunda başarılıydı. Amsterdam'ın Dam Meydanı'ndaki Nieuwe Kerk [Yeni Kilise], resital ve sergi salonu oldu. Belçika sınırına yakın bir yerde bulunan Breda'da eski bir rahibe manastırı, dinî kozasından uluslararası bir kumarhane olarak ortaya çıktı. Diğer girişimciler, yerel olarak mevcut olan her türlü cazibeyi (plajlar, safariler, kayak, alışılmadık yemekler) alarak ve bunları farklı şekillerde harmanlayarak dilimleyip doğradılar. Çok duyuyla algılanan hazların toplamı, tek tek olanlardan daha büyüktü. Santorini'de sadece yemek yenmiyordu. Muhteşem volkanik limana bakan terasta yemek yeniyordu.

Kokteyl-saati telaşı. *Viking Skirmir*, Nürnberg, 2017. Haz merkezleri ve onları birbirine bağlayan haz gemileri birçok farklı çekici etkinliği bir araya getirir. Değişmeyen tek şey, modern turizm endüstrisi için dizel veya jet yakıtı kadar vazgeçilmez bir sıvı olan alkoldür.

1970'lerden başlayarak, Santorini ve diğer doğal limanlar kabileler, kumarhaneler, yemek odaları, mağazalar, kaplıcalar ve Maraska kirazları ile süslenmiş şekerli havuzbaşı içecekleri ile gövdesinden köprüsüne kadar yüzer haz merkezleri barındıran yolcu gemileri ile doldu. Yolcular, bir turist destinasyonundan diğerine telaşsız bir şekilde seyrederken günde ortalama yarım kilo aldılar. Daha kültürel eğilimleri olanlar için Avrupa'da nehir yolculukları vardı. Ren-Main-Tuna Kanalı'nın 1992 yılında açılışı, Ren kalelerini, yarı ahşap kasabaları ve Barok sarayları bir kolyeye dizili inciler gibi bir araya getiren kıtalararası gezileri mümkün kıldı. Sektör lideri

Viking Cruises, gündüz gezi, akşam parti modelini küreselleştirerek Nil, Yangtze (Gök Irmak) ve Mekong Nehirlerinde benzer paketler sundu. Lobi-bar, yemek sonrası tarih dersleri sırasında da açık kaldı.¹²

Çoğu turistik yolcunun varış limanlarına gelme yolu olan havayollarının ise farklı kaynakları vardı. Asıl bilet satış için çekici özellikleri lüks değil hızıydı. Yine de 1930'larda ve 1940'larda havayolları, özellikle uluslararası uçuşlarda tütün ve alkolü konfor ve rahatlık olarak sunmaya başladı.

Boeing, geniş 377 Stratocruiser'ının göbeğine bir kokteyl salonu yerleştirdi. Emniyet kemeri işareti söndüğünde telaş başlıyordu. 1950'lerde ve 1960'larda, ekonomi sınıfı standardı olan içki servis arabası, havayolları için bir diğer kâr kapısıydı. Uçuş ekipleri de partiler yapıyordu, bar ve yatak arası geçen konaklamalardan kurtulmak için oksijeni soluyup Dexedrine yuvarlıyorlardı.¹³ Bir Pan Am Havayolları uçuş görevlisi, "Eğlenmeniz, olabildiğince gevşemeniz gerekiyordu" diye hatırladı. "Altmışlı yıllardı; içkinin yanı sıra bol miktarda marihuana, haşhaş ve diğer maddeler de vardı. Belki şok ediciydi ama durum buydu."¹⁴

Geçmiş zaman kipini not ettik. Uyuşturucu testleri mürettebatın âlemlerine engel oldu. Sigara içme yasakları ile kabin havası temizlendi. Ancak havacılık endüstrisinde hiçbir şekilde eğlence amaçlı kötü alışkanlıklar bitmedi. 1997'de Swissair ve Singapur Havayolları,

¹² David Owen, "Floating Feasts," *New Yorker* 90 (Nov. 3, 2014): 52-57; "Viking Cruises: History," <https://www.vikingcruises.com/about-us/history.html#noscroll>.

¹³ Dexedrine: Dekstroamfetamin (D-AMP), dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu (ADHD) ve narkolepsinin tedavisi için reçete edilen bir merkezi sinir sistemi uyarıcısı ve bir amfetamin enantiyomeridir. Aynı zamanda atletik performans ve bilişsel güçlendirici olarak ya da afrodizyak ve öfori verici olarak da kullanılmaktadır (Ç.N).

¹⁴ Courtwright, *Sky as Frontier*, 142, 154, 202; Carl Solberg, *Conquest of the Skies: A History of Commercial Aviation in America* (Boston: Little, Brown, 1979), 378-379; Aimee Bratt, *Glamour and Turbulence—I Remember Pan Am, 1966-91* (New York: Vantage, 1996), 102.

uzun mesafeli uçuşlarına, koltuk arkası ekranlarına kumarhane oyunlarını ekledi: Sadece kaydırın ve oynayın. Amsterdam'da uçak değiştiren yolcular, kumar makinelerinden sıkıldıklarında şanslarını yirmi bir [blackjack] veya rulette denediler. Beş saatlik aktarması olan Yunan bir yolcu, "*Bu kesinlikle zaman öldürtüyor*" dedi. Aynı şey Frankfurt Uluslararası'ndaki *erotic shop* için de söylenebilir. Daha geleneksel havaalanı oyalanmaları arasında alkol, kahve ve suşi barları, masaj spaları, restoranlar, butikler ve duty-free mağazaları vardır. Havaalanı olmayan Vatikan Şehri, eski bir tren istasyonunu ve 1929 Laterano Antlaşması'nı Gordons Gin ve Küba purolarıyla tamamlanmış kendi üç katlı, gümrüksüz satış mağazasını kurmak için kullandı.¹⁵

Savaş sonrası turizm ve seyahat, bir zamanlar kötü alışkanlık olarak kabul edilen şeyleri normalleştirdi. Tatilciler üstsüz güneşlenme güvertesinden veya her yerde bulunan barlardan ve kumar makinelerinden uzak durabilirlerdi ama bunların artık modern eğlence panoramasının bir parçası olduğu mesajından kaçamazlardı. Avrupa'nın aristokrat Büyük Turistlerinin uzun süredir maruz kaldığı lüks ve cazibe, süzgeçten geçerek orta ve zengin işçi sınıflarına kadar gelmişti. Turizm, 1960'tan sonraki yarım yüzyılda otuz kat büyüdü ve küresel GSYİH'nın yüzde 5 ile 10'unu oluşturdu. Bangkok, Makao ve Dubai gibi hedef şehirlerin yükselişiyle hem Doğu hem de Batı fenomeni hâline geldi.¹⁶

Bangkok, Makao ve Dubai'nin, sürekli genişleyen havaalanı terminalleri dışındaki ortak yönleri, yabancı ziyaretçilere yönelik resmî hoşgörölü politikaları ve kötü alışkanlıklara yönelik resmî olmayan liberal politikalarıydı. Örneğin Dubai'de yerel şeyhler

¹⁵ Mike Bruner, "In-flight Gambling Ready for Takeoff," ZDNet, 14 Kasım 1997, <http://www.zdnet.com/article/in-flight-gambling-ready-for-takeoff/>; Jenifer Chao, "From Gambling to Retail, Airports Competing for Profits," Las Vegas Review-Journal, 27 Ocak 1997 ("zaman"); Nicole Winfield, "Redefining the Secret Shopper," *Florida Times-Union*, 24 Aralık 2012.

¹⁶ John D. Kasarda ve Greg Lindsay, *Aerotropolis: The Way We'll Live Next* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011), 264.

gayrimüslim yatırımcıları, sakinleri, turistleri ve göçmen işçileri kucaklamadıkça, modern biçimini (hızla kalkınan şehir, vergi cenneti, kara para aklama, hava merkezi, mimari fantezi ve küresel genelev) asla alamazdı. Neredeyse bunların tümü Birleşik Arap Emirlikleri dışından geldi. Lüks oteller yeni gelen hayat kadınlarına, otel misafirlerine hizmet sunacak oldukları anlayışıyla ücretsiz konaklama olanağı sunuyordu. Dubai yetkilileri, görüntüyü kurtarmak adına ara sıra baskınlar düzenleseler de diskoları, şampanya brunchlarını ve kendilerini yeni gelen Çinlilerle ücret yarışında bulan Ukraynalı” hayat kadınlarını çoğunlukla görmezden geldiler.¹⁷

Bahreyn’in başkenti Manama’da kötü alışkanlıklar neredeyse serbestti. Bedevi giysileri içindeki genç adamlar kadehlerini tokuşturup egzotik dansçıları kestiler. Hafta sonu müdavimlerinden Suudi bir ziyaretçi, “*Başka şeylerin tadını çıkarabilmek için bir içkiye ihtiyacımız var*” diye açıkladı. Suudilerin içki alışkanlığı, genel olarak Arap içki alışkanlığı gibi, petrolün fışkırmasıyla arttı. Batılı reklamcılar, alkol reklamlarını tolere eden bölgesel bir antrepo olan Lübnan’da basılan binlerce dergi ve gazeteyi havayoluyla krallığa göndererek bu eğilimi sinsice teşvik ettiler. Suudi sansürü bulabildiklerini yırtıp attı. Ancak reklamcılar, açık saçık giyinmiş kadınlara öncelik verdiklerini ve viski reklamlarının çoğunun denetimden kaçacağını biliyordu. Daha sonraları 1986’da açılan Kral Fahd Geçidi, Suudi Arabistan’ı doğrudan Bahreyn’e bağlayarak susamış anakara ziyaretçilerinin akınına olanak tanıdı. 2009’a gelindiğinde yılda dört milyon Suudi haz merkezlerine gidiyordu ve Suudi harcamaları Bahreyn ekonomisinin onda birini oluştuyordu.¹⁸

¹⁷ Jim Krane, *City of Gold: Dubai and the Dream of Capitalism* (New York: St. Martins Press, 2009), 215, 220, 253-254; Jad Mouawad, “Dubai, Once a Humble Refueling Stop, Is Crossroad to the Globe,” *NYT*, 18 Haziran 2014; Ashraf Dali, “Arabian ‘Sex’ Nights in the Gulf States,” *Asian Next News Network*, 23 Ocak 2017, <http://www.theasian.asia/archives/97883>; Misha Glenny, *McMafia: A Journey through the Global Criminal Underworld* (New York: Vintage, 2009), Bölüm: 6.

¹⁸ Philip Jacobson, “Saudi Men Flout Muslim Laws in Bars of Bahrain,” *Telegraph*, 4 Mart, 2001; Yaroslav Trofimov, “Upon Sober Reflection, Bahrain

Güney Afrika'nın geçici çözümü orantısız bir şekilde tek adama, Sol Kerzner'e fayda sağladı. "Güney Afrika'nın Donald Trump'ı" büyük çıkışını, 1977'de ırkçı hükûmetin Johannesburg ve Pretoria'ya sürüş mesafesinde bir kabile vatanı olan Bophuthatswana'ya sözde bağımsızlık verdiği zaman yaptı. Kerzner, meşhur şovmenleri, müstahcen tiyatroları ve farklı tonlardaki üstsüz şov kızlarıyla bir kumar ve golf tesisi olan Sun City'yi inşa etmeye başladı. Kerzner daha sonra, "*Beni heyecanlandıran şey, ırkların kanunen ayrı tutulduğu bir ülkede, her renkten insanın birlikte yemek yiyebileceği, birlikte kumar oynayabileceği, hatta uluslararası şovları birlikte izleyebileceği ve hatta birlikte uyuyabileceği bir yer yaratmış olmamızdı.*" dedi." Hiçbir muhafazakâr Afrikalının burayı ziyaret edip de değişmeden eve dönemeyeceğini düşündü. Değişimin, ırkçı seçim hilesini sömürme konusundaki liberal yorumunun ima ettiği ilerici değişim olup olmadığı ise başka bir konuydu.¹⁹

DİSNEY DÜNYASI, VEGAS KURALLARI

Haz merkezleri bir mekân olmanın ötesindedir. Girişimciler, kârlarını maksimize etmek için deneyerek değiştirdikleri, iyileştirdikleri ve kopyaladıkları hedonist formüller geliştirirler. Kötü alışkanlığın asla tek bileşeni yoktur. Mesela Dubai, kapalı kayak pisti olan dev bir alışveriş merkezi yapabilir. Ancak formüldeki bir kısım kötü alışkanlıklar vazgeçilemezdir; öyle ki Walt Disney Şirketi bile bundan tamamen vazgeçemezdi.

Reconsiders the Wages of Sin," *WSJ*, 9 Haziran 2009 (alıntı); "Tactful Solutions Cure Liquor Advertisers' Ailments," 18 Ağustos 1980; Joost Hiltermann ve Toby Matthiesen, "Bahrain Burning" *NYRB* 58 (18 Ağustos 2011), 49-51.

¹⁹ Jonathan Rabinovitz, "Can the Man Who Made Sun City Make It in Atlantic City?" *NYT*, 21 Eylül 1997; Paul Vallely, "The Great Casino Cash-In: The Sun King (and His Shady Past)," *Independent*, 1 Şubat 2007; Graham Boynton, "Mandela's Favourite Multi-Billionaire," *Telegraph*, 23 Ağustos 2005 (alıntı).

Walt Disney, satış konusunda bir dehaya ve ortaklarını kendi vizyonunun sınırına varıncaya dek teknolojiyi yönlendirmeye zorlamak adına sevimli bir yüzün arkasına gizlenmiş bir hünere sahip iş adamıydı. 1930'ların sonlarında ve 1940'ların başlarında çizgi filmi icat eden Disney, kendini 1950'ler ve 1960'ların başında yeni bir eğlence ortamı olan televizyonu ve keyifsiz bir eski eğlence olan lunaparkı fethetmeye adanmıştı. Disney, seyyar satıcılardan ve lunaparktaki korku tünellerinden kurtulmak, buna çocukluk nostaljisi ve fütüristik fanteziyi eklemek ve bol miktarda park yeri ile kötü alışkanlıklar açısından sakıncası olmayan eğlenceyi sağlamak istedi.

Zamanlaması mükemmel olan harika bir formüldü. Yine de Disney hiçbir zaman baştan çıkarıcı yılanı cennetlerinden tam olarak kovamadı. 1955'te Anaheim, California'da açılan orijinal Disneyland'in ana caddesinde bir tütün dükkânı bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda ambulans şoförü olan Disney de alıştığından dolayı çok sigara içiyordu. Her ne kadar içkiyi parklarından uzak tutmaya çalışsa da kendisi içiyordu. Bu konuda -daha doğrusu, şirketteki halefleri- başarısız oldu. Disney'in Orlando, Florida'daki Magic Kingdom [Sihirli Krallık] (Disney'in öngördüğü ancak açıldığını görecektir kadar yaşamadığı) sözde alkolsüzdü. Ancak yiyecek içecek etkinliklerinde alkol servisi yapıldı ve 2012'de *Güzel ve Çirkin*'e [*Beauty and the Beast*] bağlı bir Fransız restoranında bira ve şarap ikram edildi. “*Bu gerçekten alkolle ilgili değil,*” diye açıkladı bir Disney yöneticisi. “*Bu, restoranla ve harika bir tematik deneyimle ilgiliydi.*” Görünüşe göre, o kadar harikaydı ki park 2016'da bu tür dört restoran daha açtı. O zamana kadar, Orlando'nun 1982'de açıldığından beri alkol servisi yapan tekno-ütopik Epcot Merkezi de dâhil olmak üzere, diğer Disney merkezlerinde de tematik içicilik iyice yerleşmişti. Disney'in gezinti gemileri filosunda da rakiplerinkiler kadar iyi stoklanmış barlar bulunuyordu. Sadece kumar yasaktı.²⁰

²⁰ Tim Walker, “Walt Disney's Chain-Smoking Habit,” *Independent*, 18 Kasım 2013; Dewayne Bevil, “Disney's Magic Kingdom Will Serve Beer,

Disney Company'nin işe yarayan becerisi, aile dostu bir marka olmaktan ödün vermeden izin verilenin sınırlarını genişletmekti. Şirket, 1991 yılında Orlando'da başlayan, üç bin gey ve lezbiyenin bir cumartesi günü tema parkını ziyaret ettiği Gay Günleri'ni başlatmasa da onların cesaretini de kırmadı. Eşcinseller seyahatlere yoğun bir şekilde para harcadıkları için bunu yapmamak akıllıcaydı. 1996'da Disney, aynı cinsiyetten çiftlere fayda sağlayan ilk büyük şirketlerden biri oldu ve 2007'de Peri Masalı Düğün paketini ortalama fiyatı 28.000 dolar olarak genişletti. Orlando'nun önde gelen vaftizci din adamları sürpriz olmasa bile hayal kırıklığı yaşadılar. "*Günün sonunda,*" dedi biri, "*para kazanmak için iş yapıyorlar.*" Aynısı Walt Disney Stüdyoları için de geçerliydi. Buradaki yöneticiler, büyüyen medya imparatorluklarının bir parçası olan diğer stüdyolar aracılığıyla Disney imzası altında yetişkin tarifeli aile filmleri yayınladılar. Farklı kesimden izleyiciler daha akıllı değildi.²¹

Las Vegas, kumarbazların ve şov kızlarının merkezi olmaktan yola çıkarak Sin City (Günah Şehri) itibarını sağlam tutmayı başaran uluslararası bir eğlence, kongre ve aile tatili destinasyonuna dönüşerek [Disney'in] bu becerisini tersine işletmişti. Diğer eğlence merkezleri gibi Las Vegas da kamu altyapısına ve uygun bir yasal ortama bağımlıydı. Bu çöl şehri, federal kaya kanyonu projesi (Boulder Canyon Project) ve hızla büyüyen doğal pazarı olan California'ya federal karayolu bağlantıları sayesinde ucuz enerji ve güvenilir bir su kaynağına sahipti. Böyleyken bile Las Vegas, jet [uçacağı] devrimi ve aynı zamanda federal olarak da sübvansé edilmiş olmasaydı bölgesel bir destinasyon olarak kalacaktı. Jet [uçaklarla] seyahat bilet fiyatlarını düşürdü ve kumarbazları uzun süren günlük uçuşlarla

Wine in New Fantasyland Restaurant," *Orlando Sentinel*, 13 Eylül 2012 (alıntı); Lauren Delgado, "Four More Magic Kingdom Restaurants to Serve Wine, Beer," *Orlando Sentinel*, 16 Aralık 2016. Disney gibi Viking Cruises da markalaşma nedeniyle kumar oynatmaktan kaçındı.

²¹ Charles Passy, "Gay Orlando Steps Out," *NYT*, 13 Mayıs 2005; Scott Powers, "Mickey Welcomes Gay Ceremonies," *Florida Times-Union*, 7 Nisan 2007 ("para").

altı kıtaya ulaştırdı. Bir kumarhane operatörü Sam Boyd, rutin olarak Honolulu'da ilan veriyordu. Havayolları büyük şehirlerden aktarmasız uçuşlar ve içkiler, yemekler ve kumar makineleri için bonus kuponlar öneriyordu. Şirket kayıtlarından ve müşteri yönlendirmelerinden bilinen, para babası kumarbazların uçak ücretlerinin karşılandığıydı. Geri kalanıyla turizm şirketleri ilgilendi ve kumarhane-tatil köyü işletmecilerinin yıl boyunca karlarını katlamalarına olanak tanıyan ucuz gösteriler düzenledi. Bunu yasal olarak yapabilmeleri, [Büyük] Buhran'ın bir başka mirasıydı. 1931'de Nevada'nın eyalet hükûmeti yetişkinlerin kumar oynamasına izin verdi ve ek olarak boşanmaları da kolaylaştırdı. Kanun koyucuların ve valinin, kötü alışkanlık karşıtı aktivistlerin elli yılda başardıklarını geri almaları beş hafta sürmüştü.²²

Bill Harrah, orta sınıf turistlere uygun bir atmosfer yaratarak modern oyun endüstrisinin tohumlarını attıysa da vizyonu devasa bir ölçekte gerçekleştiren Harrah'ın en sevdiği mimarı Martin Stern Jr.'dı. Stern, Las Vegas'ın silüetini yükseltti, kendi kendine yeten bir tatil oteli yarattı ve dünyanın eğlence merkezlerinin çehresini değiştirdi. Mimarlık ve tasarım söz konusu olduğunda, Vegas'ta olanlar Vegas'ta kalmadı.

Stern, sanat ve mimari mühendislik okudu, *Rüzgâr Gibi Geçti* (1939) filminde set tasarımcısı olarak çalıştı ve savaş sırasında bir grup muharebe mühendisi ekibine liderlik etti. Birlikleri için köprüler kurdu ve Almanları havaya uçurdu. Sonra her şeyi yeniden bir araya getirmeye başladı. Askerî vali oldu ve bu pozisyon ona gıda dağıtımı, enerji, ulaşım, finansal hizmetler ve yapıları koordine etmede hızlandırılmış bir kurs vermiş oldu. Los Angeles'a dönen Stern, lojistik bilgi birikimini ordu üslerinden arabalı kafelere kadar her şeyi

²² Schwartz, *Roll the Bones*, 354-355; 'Sam Boyd, oral history interview' (TS, 1977), 8 (Honolulu), *Airlines Vertical File*, Jimmy Newman, 'oral history interview' (TS, 1978), 19, SC-UNLV; Phillip I. Earl, "Veiling the Tiger: The Crusade against Gambling, 1859-1910," *Nevada Historical Q.* 29 (1985): 175-204.

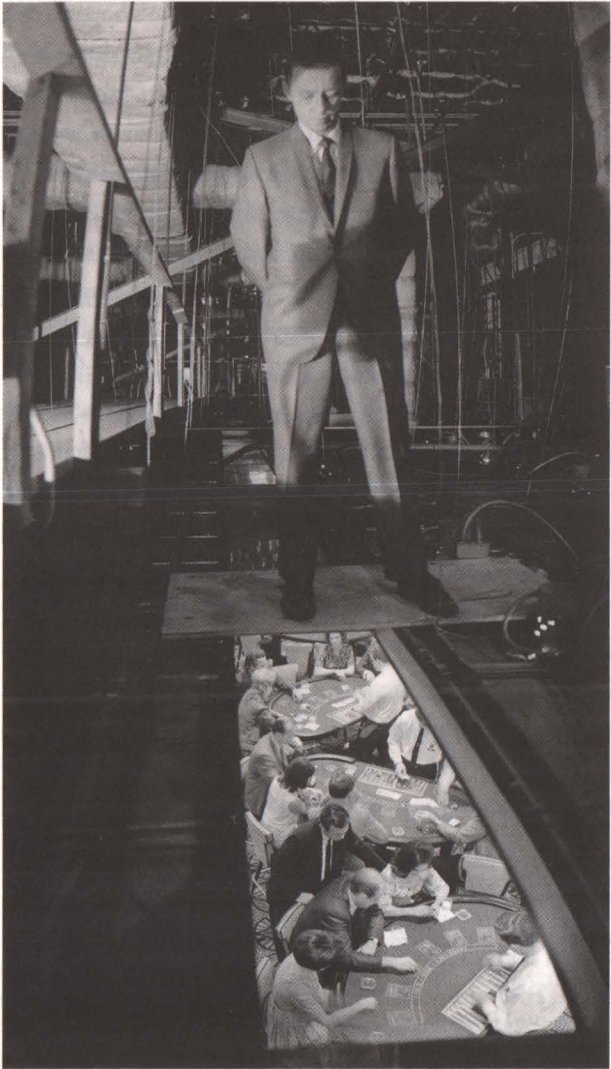
tasarlamak için kullandı. 1953'te daha sonra yüksek bir kule ve kongre tesisleri eklediği Sahara Hotel'e oda ilaveleri için olan bir komisyon vasıtasıyla Las Vegas pazarına girmiş oldu. Stern, kâr kokusunu iyi alan bir otel ve kumarhane tasarımcısı olarak itibar kazandı. Dolandırıcılar bir sorun muydu? Stern, Mint Hotel kumarhanesine, profesyonel gözlemcilerin tavandaki tek yönlü bir camdan hareketliliği izlemelerine olanak tanıyan 'gökyüzündeki göz'ü ekledi.

Stern'in en büyük yeteneği, entegre kumarhane-tatil köyleri tasarlamaktı. Yeni ufuklar açan binası International Hotel, 1969'da açıldığında dünyanın en büyük binasıydı. Kendine özgü bir Y şeklindeki (Y'nin kollarında odalar, servis merkezindeki asansörler) yüksek bir mega dinlence tesisi olan International'da 1.510 klimalı otel odası vardı; neredeyse bir o kadar kumar makinesi ve kumar masası; süslü barlar ve restoranlar; kürk, giyim ve mücevher mağazaları; çocuk bakımı; kongre tesisleri ve Barbra Streisand tarafından açılan kocaman bir showroom. O zamanlar dünyanın en büyüğü olan kumarhanede, resepsiyonda kayıt yapılırken müşteriler işaretleniyordu.²³

Stern poker oynamayı bile reddederek kumardan uzak durdu. Kasa avantajı başka bir konuydu. Stern otellerindeki hisselerinden ve kumar gelirlerinden yüzde almak adına mimarlık ücretinin bir kısmından vazgeçti. Deauville ve Malibu'daki evleri, yarı yaşındaki ikinci bir eşi ve gelişen mimarlık işleriyle son derece zengin oldu. Ve Las Vegas'ta ve dünyanın diğer tatil şehirlerinde yükselen International Hotel'in ve hâlâ büyük olan MGM Grand'ın (1973'te açıldı, şimdi Ballys Las Vegas) uyarlamalarıyla son derece sözü geçen birisi oldu. Birçoğu Stern tarafından veya firmasında çalışan mimarlar tarafından tasarlandı.²⁴

²³ Schwartz, *Roll the Bones*, 420. Spesifikasyonlar, Stern'in 1968 tarihli önerisinden alınmıştır, Las Vegas International Hotel, <http://d.library.unlv.edu/digital/collection/sky/id/i945/rec/3> adresinde bulunmaktadır. Stern'ün kariyeri <http://digital.library.unlv.edu/skyline/architect/martin-stern> adresinde belgelenmiştir. Ayrıca Stern'in SC-UNLV'deki savaş zamanı yazışmalarına başvurdum ve oğlu Leonard Stern ile röportaj yaptım.

²⁴ Yazarın 1 Mayıs 2013 tarihinde Leonard Stern ile röportajı.

Mint'in tepesinden bakış (1969), Martin Stern'in güvenlik kameraları standart hâle gelmeden önce yenilediği bir Las Vegas otel ve kumarhanesi. The Mint, hile yapanları tespit etmek için eski profesyonel kumarbazları gözlemci olarak işe aldı.

Kumarhane, "güvenlik amacıyla" bu elemanların reklamını yaptı ve konuklara ücretsiz kulis arkası turu sundu. Gözlemcilerin gerçek işi, koyun kırpma işleminin düzenli bir şekilde sürmesini sağlamaktı.

Stern'i Las Vegas'ın Howard Roark'ı rolüne dönüştürmek ne kadar cazip olsa da kumarhane mega dinlence yerlerinin başarısı aynı zamanda yasal manevralar ve çılgın pazarlama gerektiriyordu. Nevada, halka açık şirketlerin kumarhane işine girmesini kolaylaştırmak adına 1967 ve 1969'da kumar yasalarını değiştirdi. Bu hareket, büyük ölçekli projeler için finansmanı basitleştirdi ve yüzyılın ortalarında Las Vegas'ın görünümüne iftira eden, yaşlanan eski zulacıların ve kaymağını yiyen sendikacıların yerlerinden edilmelelerini hızlandırdı. MGM, Hyatt ve Del E. Webb gibi şirketler mevcut mülkleri satın aldı ve Las Vegas ile diğer Nevada şehirlerinde yenilerini inşa ettiler. Masrafları karşılanan gazeteciler, halkla ilişkiler uzmanları ve film yapımcıları, Las Vegas'ı güvenli eğlence markası olarak parlattılar ve onu haberler, dedikodular ve seyahat sütunları ile *Oceans Eleven* (1960) ve *Viva Las Vegas* (1964) gibi filmlerle yayınladılar. Komedyen Bob Hope, "Heyecan verici bir yer" diye güvence verdi. "Onu sadece bir kumar yeri olarak düşünmüyorsun." -Kültürel etkinliklere ilgi duyan iyi eğitilmiş kimseler eksiksiz bir biçimde şehrin saptırmalarından vazgeçmiş olsa da- "o kadar kötü ki, iyi değil" dedi Andy Warhol - onların vicdanları, Las Vegas'ı ve otelcilerinin onlara ücretsiz oda, yemek ve şov biletleri vermelerine istekliliklerinden hoşlanan gezi yazarları ve eğlence ile boğulmuştu.²⁵

Las Vegas girişimcileri her ikisine de sahipti. Geleneksel kayıp hafta sonu ekosistemini kusurlu ve riskli hazları -kumar, içki, sigara, boks ve hayat kadınları- özüyle neşelendirdiler ve etrafında saygın bir eğlence paketi oluşturdular. Bu paketi özgürleştirici bir deneyim olarak pazarladılar. İşgünü dünyasından geçici bir kaçış vaat eden,

²⁵ Mark H. Haller, "Bootleggers as Businessmen: From City Slums to City Builders," *Law, Alcohol, and Order: Perspectives on National Prohibition* içinde, ed. David E. Kyvig (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1985), 153; John Handley, "Las Vegas: A Posh Playground for Adults, a Wagering Wonderland," *Chicago Tribune*, 13 Haziran 1976 (Hope); Larry Gragg, *Bright Light City: Las Vegas in Popular Culture* (Lawrence: U.S. of Kansas, 2013); Bob Colacello, *Holy Terror: Andy Warhol Close Up* (New York: HarperCollins, 1990), 333.

yetişkinler için olan oyun alanında göz alıcı kaçamak bir tatil. Yeniden markalaşma o kadar başarılı oldu ki, Las Vegas turist sayısı 1941'de 800.000'den 2005'te 38,6 milyona sıçradı. Sadece o yıl şehre gelen ziyaretçi sayısı Polonya veya Kanada'nın nüfusundan daha fazlaydı.²⁶

Bu ölçekte turizm, kumar dışında başka yollarla sürekli karlar yaratabilir. Çeşitlendirmenin mantığını en iyi kavrayan yenilikçi ise ailesini borç batağına saptanmış kompulsif bir kumarbazın kumar oynamayan oğlu Steve Wynn'di. Harrah ve Stern gibi, Wynn de aradığını entegre hedonist tasarımda buldu. 1989'da, Güney Denizleri temalı ve önemsiz tahvillerle finanse edilmiş olan Mirage adını verdiği çığır açan tesisini açtı. Ancak tesiste önemsiz hiçbir şey yoktu. Sadece kule tasarımı için bile Wynn's'in onayını almadan önce elli farklı model üzerinde çalışılmıştı. Konuklarını ünlü aşçılar, lobide bir yağmur ormanı ve beyaz kaplanları bir hızda tutan Siegfried ve Roy ile ağırladı. Mirage, eğlence sağlayan bir kumarhaneden çok bir kumarhaneye sahip olan bağımsız bir eğlence merkeziydi. Wynn, kendi Las Vegas'ının ziyaretçilere *"zengin ve derin bir duygusal deneyim yaşattığını"* gözlemlemişti. *"Bildikleri şeyleri yapmak istiyorlar, ancak tatile gittiklerinde bunu daha fazla ve daha iyi yapmak istiyorlar."*²⁷

Walt Disney de aynı şeyleri söylemiş olabilir. Eski kumarbazlar, Wynn'in başarısının Las Vegas'ı bir "yetişkin Disneyland"ına dönüştürdüğünü söyleyerek homurdandı. Rat Pack kumarhaneleri devasa temalı tatil yerlerine yer vermişti. Kumar masası sorumlularının ve krupiyelerin müdavimlerini isimleriyle tanıdıkları günler

²⁶ Yazarın John Acres ile yaptığı röportaj, Dave Palermo and Warren Bates, "Prostitution Often Linked to Casinos," *Las Vegas Review-Journal*, 6 Haziran 1995; Gragg, Bright Light City, 2.

²⁷ Schwartz, *Roll the Bones*, 482, "The Conjuring of the Mirage," Vegas Seven, 23 Nisan 2014, <http://vegasseven.com/2014/04/30/the-conjuring-of-the-mirage/>; Howard Stutz, "Wynn Las Vegas: The Unveiling," *Las Vegas Gaming Wire*, 27 Nisan 2005.

geride kalmıştı. Aslında, kumar masalarının çoğu ortadan kalkmıştı. Kumarhane tasarımcıları, masaları renk kodlu halıların yardımıyla oyuncuların aralarında dolaştığı yılan gibi uzun dijital kumar makineleri ile değiştirdiler. Diğer eğlence türlerini tercih eden kongre katılımcılarının ve tatilcilerin sonu gelmeyen akını ile bir Kobe bifteği için 60 dolardan, bir şişe birinci sınıf votka için 600 dolardan başlayan çok yüksek fiyatlar ödediler. Votka, ünlü DJ'ler ve kapısında uzun kuyrukların olduğu dans kulüplerinde öne çıkarıldı. Bir kulüp, Wynn's XS, iyi bir gecede bir milyon dolar kazandı. Kumar, toplam *Strip* [Las Vegas'ta bir bulvarın adı] gelirinin bir oranı olarak 1996'da yarıdan fazla iken 2016'da yaklaşık üçte birine düştü. Bir zamanlar kumarhane yemi olarak kullanılan indirimli odalar, ucuz yemekler, purolar ve bedava içkiler geride kaldı. Bir kumarhane yöneticisi, "Oteller artık tüm sundukları olanaklarından para kazanmak istiyor" dedi. "Her zamankinden çok daha ticari."²⁸

Teknolojik olarak rasyonelleştirilmiş, ticari kelimesinden daha iyi bir terim olacaktır. Bilgisayarlar, video poker bardaki oyuncuları izledi; ücretsiz bir içki hak edecek kadar çok kumar oynadıklarında ekranda renkli ışıklar yanıp söndü. (Sempatik bir barmen, müşterilerinden birine "maksimum bahis"e dört kez tıklamasını söyledi.) Uzun zamandan beri gelen bir ziyaretçi "Rakam uzmanları, kuruşun hesabını yapanlar, Las Vegas'ı mahvettiler." diye yakındı. "Hiçbir değeri yok; hiçbir kârı yok." Yeni sistemden nefret eden bir gazeteci ve eski usul yirmi bir [blackjack] oyuncusu Marc Cooper, tabloyu

²⁸ "Steve Wynn: The Biggest Winner," *60 Minutes*, CBS News, 12 Nisan 2009, <http://www.cbsnews.com/videos/steve-wynn-the-biggest-winner/>; *Tales from the Pit: Casino Table Games Managers in Their Own Words*, ed. David G. Schwartz (Las Vegas: UNLV Gaming Press, 2016), 209 ("yetişkinler"), 223 ("olanaklar"); Bob Shemelagian, "Recalling Old Vegas," *Las Vegas Sun*, 1 Kasım 1993; Christina Almeida, "Vegas's Safe Bet: Visitors Will Drop Money in Stores," *WP*, 2 Ocak 2005; Josh Eells, "Night Club Royale," *New Yorker* 89 (Eylül 30, 2013), 36-41; Chris Kirkham, "In Las Vegas, Drinks Flow a Little Less Freely," *WSJ*, 19 Nisan 2017 (kumar geliri).

neoliberalizmin ders alınacak bir hikâyesi olarak okudu. *Vegas genellikle rüyalar, fanteziler ve cicili bicili hayal şehri olarak tanımlanır*” diye yazdı. “*Ama bu tanım onu geçmişe götürür. Aslında Vegas, Amerikan pazar etiğinden tamamen sıyrılmış, modern tüketici kapitalizminin iddialarından ve protokollerinden arınmış minik bir dünyadır.*”²⁹

Cooper, 2004 yılında feryat ettiğinde, “Amerikan” kelimesi gereksizdi. On yıldan fazla bir süredir, çok uluslu ve giderek daha konsolide hâle gelen kumarhane-tatil endüstrisi, Las Vegas’ı küresel hâle getirerek zenginleştiriyordu. 1994 yılına gelindiğinde, Stern’s International prototipini de satın almış olan Hilton Otelleri’nin bir yan kuruluşu Kanada, Türkiye, Avustralya, Uruguay ve Mısır’da kumarhane-tatil köylerini ya işletiyor ya da planını yapıyordu. Sonuncusu her gün bin İsrailiye çekiyordu. Kumarbazlar geçmişin geçmişte kalmasından memnundu. Hilton’un rakipleri Doğu Avrupa, Karayipler ve Güney Amerika’daki yerlere göz dikiyordu; Wynn, Kuzey Arjantin’deki Iguazu Şelalelerinin ideal olacağını düşünüyordu. Kumar araştırmaları bilim dalını kuran ekonomist Bill Eadington, “*Belki de Asya ülkeleri haricinde,*” politik tutumlar “*kumarı bir ahlaksızlık olarak görmekten, onu sömürülecek bir fırsat olarak görmeye*” dedi.³⁰

Wynn ve diğer kumarhane-tatil mimarları, özellikle Sheldon Adelson, Asya’nın bir istisna olup olmadığından şüphe ediyordu. 1999 sonlarında Çin’in kontrolü altında yarı özerk bir bölge hâline gelen ve bir Portekiz kolonisi olan Makao, özellikle iyi bir aday olarak görünüyordu. Büyümekte olan Pearl Nehri Deltası’nın Batı tarafında yer alan Makao, üç milyar insana beş saatlik bir uçak

²⁹ Alıntılar: Kirkham, “In Las Vegas”; Marc Cooper, *The Last Honest Place in America: Paradise and Perdition in the New Las Vegas* (New York: Nation Books, 2004), 10.

³⁰ Dave Palermo, “Crossing the Worlds Borders: Gaming Not Only in U.S.,” *Las Vegas Sun and Review-Journal*, 10 Nisan 1994; Barry Chamish, “Israel Likely to Approve Casinos,” *Euroslot* 5 (Ocak 1995): 101.

yolculuğu uzaklıktaydı. Kalkınmakta olan Doğu'da kendi markası tatil merkezleri kurmayı amaçlayan Disney, 1983'ten beri Tokyo'da büyüyordu ve yakındaki Hong Kong'a da açılmak üzereydi.

Adelson, Makao'nun kumar için benzer bir potansiyele sahip olduğunu düşünüyordu. İşin püf noktası, Makao'nun perişan, suç istilasına uğramış, bölgesel bir kötü alışkanlık merkezi olarak ünlenmiş olmasıydı. Makao, peşpeşe sigara içen, gününbirlik kumarbazların bakarayı barbut yerine tercih etmesi dışında eski kötü Las Vegas gibiydi.³¹ Adelson'un bir çözümü vardı. 1999'da alışveriş merkezleri, gondollar ve şarkı söyleyen gondolcularla tamamlanan kendi Las Vegas mega dinlence merkezi Venedik'i kurdu. Geriye kalan tek şey bu modeli küreselleştirmekti. 2004'te Doğulu ve Batılı masa oyunlarının, Asya hazlarına uyarlanmış kumar makinelerinin, elli tonluk bir avizenin, puro barlarının ve odalarda saunaların ve marine edilmiş dişi yengeçten creme brulee'ye kadar değişen uluslararası menülerin yer aldığı Sands Macao'yu açtı. Müşteriler neredeyse kapıları kırdılar. Adelson, inşaat borcunu (265 milyon dolar) dokuz ayda ödedi, genişlemeye başladı ve multi milyarder oldu; Amerikan ve İsrail siyasetinde önemli bir isim hâline geldi. 2014 yılına gelindiğinde, Makao'da üç tane mülkü daha vardı ve şehrin gerçek bir haz cennetine dönüştürülmesine yardım etmişti. Lüks alışveriş ve yemek mekânları, tarihi ve mimari turlar, hayat kadınları için el ilanları ve yüzde 6'lık yerel kumar bağımlılığı oranları ile tırmanışta olan Makao, "Doğu'nun Vegas'ı" oldu. GSYİH'sının yaklaşık yüzde 44'ü seyahat ve turizmden elde ediliyor. Anakarada hâlâ resmî olarak yasaklanmış olan kumarhaneler ile Makao, 2007-2012 küresel mali krizine ve durgunluğa, yolsuzluğa duyarlı yetkililerin paket turları engelleyeceği korkusuna ve sözde Asya kumarhane kaplanları olan diğer adayların artan rekabetine rağmen kumar hacminde dünya lideri oldu. 2014'e gelindiğinde Makao'nun kumar gelirleri, diğer Amerikan eyaletlerindeki kumarhane-tatil köylerinin

³¹ Steve Friess, "A Vegas-Size Bet on China," *Newsweek* 148 (Eylül 4, 2006): 52; Kasarda ve Lindsay, *Aerotropolis*, 378-379.

rekabetiyle karşı karşıya kalmış ve doymuş bir pazar olan Las Vegas'ın yedi katıydı.³²

Bu modeli keşfetmek zor değildi. Harrah, Stern, Wynn ve Adelson gibi kumarhane girişimcileri ve tasarımcıları gelir fişkıran kuyuları keşfettiler. Gelir teşvikli öykünme. Öykünme, normalleş-tirmeyi teşvik etti. Normalleştirme, aklanmış kötü alışkanlık kısır döngüsü yaratarak geliri artırdı. Bu giderek hızlanan büyümeye yönelik başlıca tehditler, eski cihatçılardan değil, rekabete dayalı aşırı betonlaşmadan ve geleneksel, fiziksel ticaretin gereksizliği görüşündeki yeni nesil dijital girişimcilerin keşfettiği kötü alışkanlıkların ana akımdan farklı olan yöntemlerinden geldi.

KÖTÜ ALIŞKANLIĞIN PAZARLANMASI

Davranışsal ekonominin temel görüşü, piyasa işlemlerinin genellikle mantıksız olduğudur. Uzmanlar da dâhil olmak üzere, bu işlemlerdeki tarafların hiçbiri, insan evriminin mirası olan bilişsel ön yargılardan ve duygusal zayıflıklardan kaçamaz. Bu mirasların en önemlilerinden biri, dünyayı finansal, fiziksel ve ahlaki riskler içeren ürünleri tüketmeye ikna etmek için tasarlanmış çekici ve gerekçelendirici hikâyeler de dâhil olmak üzere, hikâyeler aracılığıyla anlamamızdır. Ekonomistler George Akerlof ve Robert Shiller bu tür

³² Muhammad Cohen, "Sands Macao: The House that Built Sheldon Adelson" *Forbes Asia*, 15 Mayıs 2014, <https://www.Forbes.com/sites/muhammadcohen/2014/05/15/sands-macao-the-house-that-built-sheldon-adelson/#35a4i5ac5dic>; "Fact Sheet: The Sands Macao" (TS, 2004), *Gambling Vertical File—Foreign: Macau*, SC-UNLV; Desmond Lam, *Chopsticks and Gambling* (New Brunswick: Transaction, 2014), 133-134 (6 percent); "Macau 2015 Annual Research: Key Facts," *World Travel and Tourism Council*, <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/countries%2020i5/macau20i5.pdf>; Kate O'Keeffe, "China Tightens Reins on Macau," *WSJ*, 4 Aralık 2012; Kelvin Chan, "Asian Casino Boom Aims to Lure Regions New Rich" *Inquirer .Net*, 13 Eylül 2012, <http://business.inquirer.net/81896/asian-casino-boom-aims-to-lure-regions-new-rich>.

hikâyeleri “sazan avı” [kitabın Türkçe tercümesindeki terim kullanılmıştır] olarak adlandırdılar. Sazan avı, hem finansal hizmetler hem de tüketici ürünleri pazarlarında aynı nedenle meydana geldi. Bir firma yapmasaydı diğeri yapacaktı. 1993’te *Bank of America*, Nevada’nın genelevlerinin -eyaletin kırsal bölgelerinde yasaldır- kredi kartı işini artık yürütmeyeceğine karar verdiğinde rakip bir banka gerekli hizmetleri sağlamak için atladı. Bir gecede birkaç bin dolar fatura kesen Mustang Çiftliği’nin sahibi, “*Bizi sahiplendikleri için çok heyecanlıydılar ve hiçbir endişeleri yoktu*” dedi. “*Biz meşru bir şirketiz, biliyorsunuz.*”³³

“*Meşru iş*”, 1971’de çıkarılan bir Nevada yasası ile kavramdaki belirli bir değişikliğe dayanan bir hikâyeydi. Bu tür değişimler, savaş, askerî hijyen ve ırksal ideolojinin Almanya ve Japonya’yı fethedilen topraklardan kadınların zorla çalıştırıldığı yasalarla düzenlenmiş genelevleri oluşturmaya sevk ettiği zamandaki gibi kötü alışkanlıklara karşı uzun zamanda biçimlendirilmiş tutumlardı. Ancak bunlar ve diğer örnekler, iyi ya da kötü değişen koşullara verilen *tepkilerdi*. Geçen yüzyılda değişen şey, kurumsal aktörlerin metalaştırma ve artan satışların önünü açacak kötü alışkanlıklarla ilgili endişeleri azaltacak veya ortadan kaldıracak bağlamlar *tasarlama* yeteneklerinin artmasıydı.

Birincil araçları, doğum kontrol hapi da dâhil olmak üzere her şey hakkında hikâyeler uydurabilen reklamcılıktı. Cinsel özgürlüğün bir aracı olarak yaygın bir şekilde kabul görmeye ve tanınmaya başlamış olsa da hapın ticari olarak 1960’ta piyasaya sürüldüğünde ne kadar tartışmalı olduğu kolay unutulmaktadır. Prezervatifin aksine hapla doğum kontrolünün hastalık önleme gibi bir gerekçesi yoktu. Rasgele cinsel ilişkide bulunma ile ilgili

³³ George A. Akerlof ve Robert J. Shiller, *Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2015), xi; Cass R. Sunstein, “Why Free Markets Make Fools of Us,” *NYRB* 62 (Ekim 22, 2015): 40-42; “BoFA Pulls Out of Nevada’s Brothel Business,” *Las Vegas Sun*, 3 Kasım 1993.

sosyal endişeleri, cinsiyeti üremeden ayırmaya yönelik dinî itirazları ve milliyetçilerin doğru türden insanlar arasında doğurganlığın azalmasıyla ilgili olarak küplere binmelerini gündeme taşıdı. Yenilikçiler bile uzlaşmadı. Alman feminizminin Gloria Steinem'i olan Alice Schwarzer, kadınların her zaman cinsel yönden elverişli olmasını sağlamak için ataerkil bir komplo olarak düşündüğü hapa öfkelerini kustu.

Bu endişeye karşı açık bir ticari gerçek vardı: 1960 yılında gezegen nüfusunun beşte birinden fazlası eden yaklaşık 630 milyon insan doğurganlık çağındaki kadınlardı. Üreticiler, artan aşırı nüfus korkusuyla oynamanın yanı sıra hapi ahlaki olarak kabul edilebilir bir ilaç olarak yeni bir çerçeveye oturturlarsa bu geniş pazarı kazanmak daha kolay olurdu. Böylelikle, çok uluslu bir ilaç firması olan Schering AG, daha yaşlı bir doktora bakan ve kucağında bebeği olan düzgün giyimli bir ev kadını (*Hausfrau*) gösteren reklamlarla Alman doktorlarını hedef aldı. “*Birbirinden çok kısa aralıklarla iki çocuk benim için çok fazlaydı.*” Anovlar 21 varken, hangi sorumlu doktor onun talebini reddedebilirdi? Genç, evlenmemiş kadınlar başka bir konuydu. Bu nedenle reklamcılar, doktorların babalık sempatileriyle oynayarak çok erken gebelikleri önleme gereksinimini vurguladılar. Doğumu sınırlandırmayan görüşlerin daha sağlam olduğu ve Francisco Franco'nun otoriter hükûmetinin doğum kontrol reklamlarını yasakladığı İspanya'da, Schering ve rakipleri gizli pazarlamaya başvurdu. Yeni ilaçları, düzensiz veya ağırlı adet kanamasını tedavi etmek için yararlı olan “anti-ovulatörler” olarak tanıttılar. Farklı tanımlama tartışmayı sona erdirmezken eşikten atlamış oldular. Sonra 1970'lerde İspanya'nın demokrasiye geçişi ve bastırılmış olan aile planlaması talebi pazarı değiştirdiği zaman kapılar ardına kadar açıldı.³⁴

³⁴ “Population Pyramids of the World from 1950 to 2100,” <http://www.populationpyramid.net/world/1960/>; Ulrike Thoms, “The Contraceptive Pill, the Pharmaceutical Industry and Changes in the Patient-Doctor Relationship in West Germany,” Agata Ignaciuk, Teresa Ortiz-Gomez, Esteban

Piyango biletleri, özellikle büyük bir ikramiyeye ve iyi bir nedene bağlı olduğunda daha kolay bir satışı. Eğitim ve yaşlılara hizmetler iyi iş gördü. York Katedrali'ni restore etme ya da Sidney Opera Binası'nı tamamlama sözü de aynıydı. Hükûmetler, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar ve reklam ajansları için sağmal inekler olan piyangolar yirminci yüzyılın sonlarında hızla yayıldı. 1970 ile 1988 yılları arasında ABD'de piyango bileti satışları, eyaletler art arda piyango trenine bindiklerinden yılda ortalama yüzde 31 arttı. Bir zamanlar Ku Klux Klanların, kumarbazları ve kaçakçıları mahvettiği Protestan Güney, en uzun direnendi. Ancak diğer vergileri düşük tutmayı tercih eden ana akım siyasetçiler ve iş adamları gerekçeyi onaylayınca Protestan Güney teslim oldu. Kentli yoksullara tanıdık yasa dışı sayısal oyunlar açısından masum olan kırsal bölge sakinleri, kumar oynamanın eskiden suç teşkil eden kötü alışkanlığını yurttaşlık erdemine dönüştüren broşürler ve televizyon reklamları aracılığıyla kumar oynamayı öğrendiler.³⁵

Alkol, savaş sonrası Amerikalı reklamcılarının haptan daha yaygın olduğunu kanıtladıkları daha zor bir meydan okumaydı. Bira, çocuk oyuncağıydı. Böylece, “bira ... (pikniğe/mangala/yeni buzdolabına)... aittir” kampanyalarıyla kararsız ev kadınları hedef al! Ahlakî görüşleri ve alışkanlıkları yoğrulabilir olan, marka sadakati ömür boyu sürebilen ve hâlihazırda gizlice içki içen genç tüketicileri hedefle! Üniversite gazetelerini reklamlarla ve kampüsleri pazarlama temsilcileriyle doldur! Duygusal kimlik sun! Kanka müzikleri çal! Şerefe bira içildiğinde müziği kes! Ortalama bir erkeğin gurur duymasını sağla! Ve erkeksi ve atletik hissetmesini.

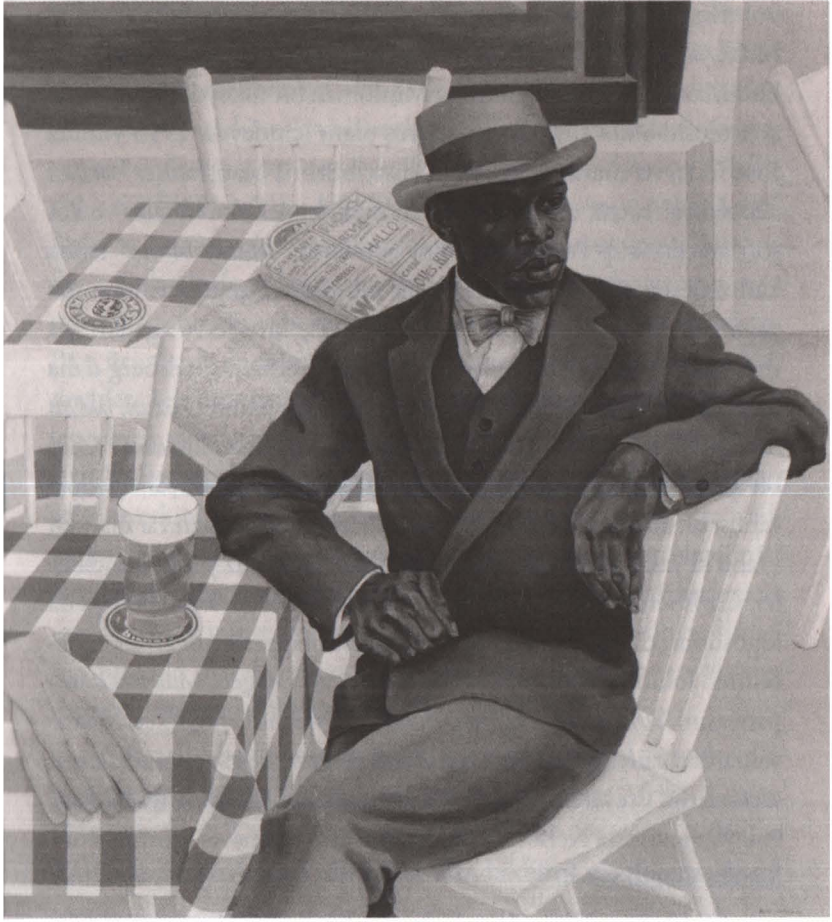
Rodriguez-Ocana, “Doctors, Women and the Circulation of Knowledge of Oral Contraceptives in Spain, 1960S-1970S,” *Gendered Drugs and Medicine: Historical and Socio-Cultural Perspectives* içinde, ed. Teresa Ortiz-Gomez ve Maria Jesus Santesmases (Farnham: Ashgate, 2014), sırasıyla 153-174 ve 133-152.

³⁵ Burnham, *Bad Habits*, 162; Matthew Vaz, “we Intend tı Run It’: Racial Politics, Illegal Gambling, and the Rise of Government Lotteries in the United States, 1960-1985,” *J. of American History* 101 (2014): 88-89, 95.

Spor etkinlikleri sırasında reklam yayınla! Şenlik ortamlarında muazzam sayıda izleyicilere ulaşan Super Bowl gibi fantezilere en yüksek parayı öde!³⁶ Eğlence meraklılarına araba kullanacak başka birini bulmalarını hatırlatmak için kamu hizmeti reklamları ekle! Tüketimi en üst düzeye çıkarmak için içmeyi tetikleyicileri (kehribar rengi aydınlatma, köpüklü biralara) ekle ve bu reklamları çarpıcı yap! Pazarı iki ay doyur, reklamları kes ve tekrar başlat! Tekrarlandığında hemen anımsanacaktır; tekrarlananın mesajı izleyicinin sinir devrelerini dağlayarak ruh hâlini yükseltmek ve kişiliğini ifade etmek için içmenin kabul edilebilirliğini pekiştirmiş olduğundan derhâl hatırlanacaktır. Ruh hâlini yükseltme kompulsif hâle gelirse, sorunu küçük, gizemli bir azınlığın üzerine at! Onların içinde bulundukları kötü durum araştırmayı hak ediyor -işte finanse etmek için çekimiz- ancak alışlageldiği gibi işimizi askıya almanın da bir nedeni yok.³⁷

³⁶ Super Bowl, ABD'de her yıl düzenlenen Amerikan futbolu ligi National Football League'in şampiyonluk maçı (Ç.N).

³⁷ Henry M. Stevens, "The Position of Beer in American Life" (TS, 1950), 1-4, kutu: 33, 'Writings and Speeches Collection', JWT; "Beer Marketing" (TS, 1984), 9, 'Miller Brewing— General', kutu: 12, "The Everyday Hero" (TS, 1984), n.s., 'Scripts and Proposals'—1984, kutu: 14, "The Million Dollar Minute" (TS, 1985), 'Super Bowl XI'X, kutu: 46, *Burt Manning Papers* içinde, JWT; "Special Report: Beer on College Campuses," Robert McBride, "Competition, Marketing, and Regulatory Issues in the Beer Industry," 'draft paper', National Council on Alcoholism, Detroit, Michigan, 12-15 Nisan 1984, s. 7, 19-20, kutu: 26 (ikisi de), JKP; Murray Sperber, *Beer and Circus: How Big-Time College Sports Is Crippling Undergraduate Education* (New York: Henry Holt, 2000), 172-174, 184-185; Leonard Shapiro, "This Bud Bowl Is Not for You," *WP*, 1 Ocak 1991; William L. White, "Taking on Alcohol, Pharmaceutical, and Tobacco Advertising: An Interview with Dr. Jean Kilbourne" (2014), 10, 'Selected Papers of William L. White', <http://www.williamwhitepapers.com/pr/2014%20Dr.%20Jean%20Kilbourne.pdf>; Henry M. Stevens, "Alcohol Ads Increase Drinking" *Marin Institute* (Ağustos 1997), 1-3.

“Markamızı tüketin ve modaya uygun insanlar gibi olun” klasik bir sazan avı hikâyesine döner. Böylelikle Amstel Brewery, sanatçı Nola Hatterman’ı

Amsterdam’daki bir terasta bir bardak biranın tadını çıkaran hoş bir beyefendinin resmini yapması için görevlendirdi. Çalışmasını 1930’da tamamlayan Hatterman, 1926’da Amsterdam’a yerleşen boksör, barmen ve kabare sanatçısı olarak ün kazanan Surinamlı Jimmy van der Lak’ı model olarak seçti. (Arkasındaki kâğıt, gece kulübü reklamlarına açık.) Doğru fikir, yanlış ten rengi. Satışları kaybetmekten korkan ve beyaz güzellik ile refah resimlerini tercih eden Amstel, tabloyu satın almayı reddetti. Önemi yok. *Terasta* şimdi Amsterdam Stedelijk Müzesi’nde asılı duruyor.

Bunun gibi taktikler, gelişmekte olan pazarlara uyarlanabilir. Malezya, ayyaş bir azınlığa, canlı bir kentsel gece hayatına ve uysal bir hükûmete sahip, çoğunluğu Müslüman bir ülkeydi. Bu nedenle çok uluslu alkol şirketlerinin görüş alanı içindeydi. 1995 yılında Jose Cuervo markalı tekılanın distribütörü olan kadın “*serbest destekçiler*” tuttu, onları Meksikalı şapkası, dekolte bluzlar ve kot şortlarla donatıp Penang barlarına gönderdi. “*Marka bilinci*” adına kadın destekçiler, tezahürat yapan müşterileri göğüslerinden tuz yalamaya, Jose Cuervo 1800’den bir fırt çekmeye ve ağızlarında tuttukları misket limonunu yemeye davet ettiler. Carlsberg daha ince bir oyun oynadı. Reklamlarında sarışın bir kadın - “*uzun, havalı Danimarkalı*” ve bir “*Carlsberg erkeği*”, pan-Asya özelliklerine sahip bir adam vardı. İskandinav tanrıçası ulaşılamaz olabilir, ancak dost canlısı bir adam olarak karakterize edilen bira her zaman var olacaktı - tabii ki yasal içki içme çağındakiler için. On sekiz yaşın altındakiler, Carlsberg’in sponsor olduğu rock konserlerine katılabilir ya da logosunun olduğu müzik ve çizgi roman mağazalarını ziyaret edebilirler. Johnnie Walker Scotch’i pazarlayan Diageo, Malezya kampanyasını “*ilham verici kişisel gelişmeye*” yönlendirdi. Şirket, Malezyalılardan küresel figürler listesinden en sevdikleri rol modellerini seçmelerini isteyerek Johnnie Walker markalı bir kampanya başlattı. Adaylar arasında Nelson Mandela, Rahibe Teresa ve - durun - Mohandas Gandhi vardı.³⁸

Carlsberg ve Diageo’nun başka ortak noktaları da vardı. 1990’ların sonlarında ve 2000’lerin başlarında küresel oligopolistik rekabete giren konsolide entegre şirketlerdi. Yöneticileri, büyüyen ekonomi-

³⁸ Teoh Mei Mei, “High Point in Liquor Promotion Raises Ire,” *New Straights Times*, 27 Temmuz 1995; David Jernigan, “Global Alcohol Is Big, Profitable and Powerful,” *Institute of Alcohol Studies*, no. 1 (1997), <http://www.ias.org.uk/What-we-do/Alcohol-Alert/Issue-1-1997/Global-alcohol-is-big-profitable-and-powerful.aspx>; David Jernigan ve James O’Hara, “Alcohol Advertising and Promotion” *Reducing Underage Drinking: A Collective Responsibility* içinde, ed. Richard J. Bonnie ve Mary Ellen O’Connell (Washington, D.C.: National Academies Press, 2004), 631.

leri, genç nüfusu ve yaşlı Batı pazarlarına göre düşük alkol tüketimi ile geleceğin gelişmekte olan ülkelerde yattığını biliyorlardı. Ayrıca reklamın, tüketicilerin saf olduğu veya en azından bıkkın olmadığı yerlerde işe yaradığını da biliyorlardı. Bir Amerikan televizyon yazarının söylediği gibi, “*ancak bu kadar fazla bira reklamını izledikten sonra İçki Yasası’nın bilgelikliğini yeniden düşünmeye başladınız.*” Daha az doymuş olan pazarlar, yüksek-düşük pazarlamaya borçluydu.³⁹ Çok uluslu şirketler, hacim için yerel markalar yaratıp veya satın alıp tanıtırken prestij satışları için premium markaları tanıttı. Bazı ürünlerde en düşük fiyatları sunarak kaçakçıları ortadan kaldırdılar. Tek bir etnik gruba, hatta tek bir şehre yönelik bölgesel lehçelerde yayın yapan yerel radyo istasyonlarında reklamlar yaptılar. Okulların yakınına reklam panoları astılar. Markalarını popüler eğlence etkinliklerine yerleştirdiler. Mahalle kahvesinde veya stad-yumdaki herkes birkaç tek atmışsa içmenin nesi yanlış olabilirdi? Perakendecileri normalleşmenin araçları, ağır düzenlemelere ve vergilere karşı müttefiklerini ve reşit olmayan içicileri yönlendirmenin bir yolu olarak kullandılar. Sağduyulu içme kampanyaları ve yardım programlarıyla karda izlerini gizlediler.⁴⁰

Sonuçlar beklendiği gibiydi. Çokuluslu alkol şirketlerinin hedeflediği bölgelerdeki ülkeler (Batı ve Güneybatı Afrika; Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya; ve merkezi And Dağları) 2006’dan 2010’a kadar kişi başına tüketimde artış bildirme olasılığı en yüksek

³⁹ Yüksek-düşük fiyatlandırma, bir firmanın bir ürün için başlangıçta yüksek bir fiyat talep ettiği ve daha sonra daha az arzu edilir hâle geldiğinde düşük fiyattan ya da indirimli fiyat adı altında sattığı, genellikle küçük ve orta ölçekli perakende firmaları olan şirketler tarafından benimsenen bir fiyatlandırma stratejisi türüdür (Ç.N).

⁴⁰ “Underage Drinking Rampant in Delhi: Survey,” *India Today*, 1 Şubat 2009; Sally Casswell, “Alcohol Harm—The Urgent Need for a Global Response,” *Addiction* 106 (2011): 1205-1206; Peter Mehlman, “A Fan Throws in the Towel and Hangs Up His Spikes,” *NYT*, 4 Ocak 2004 (rethinking); Peter Evans, “Thirsty for Growth, Liquor Giant Taps Africa,” *WSJ*, 31 Temmuz 2015; Olabisi A. Odejide, “Alcohol Policies in Africa,” *African J. of Alcohol and Drug Studies* 5 (2006): 27-39.

olan ülkelerdi. Sıfır noktası Nijerya'da 2006'dan 2013'e alkole bağlı trafik ölümlerinde yüzde 38'lik bir artış yaşandı. Bira üreticileri etiketleme gereksinimlerini, perakendeciler lisanslama ve yaş kısıtlamalarını göz ardı etti. Hükûmet payına düşeni aldı ve başını çevirdi.⁴¹

2011 yılında alkol kontrolünün karmaşasını araştıran Yeni Zelandalı bir araştırmacı olan Sally Casswell, *"küresel bir üretim ve tedarik makinesi, etkin bir şekilde etkisiz politikaları teşvik eden küresel üretici tarafından finanse edilen kuruluşlar ve gittikçe daha çok küresel genç kültür ile etkileşimde olmak için küresel medyayı kullanan küresel tüketici pazarlaması ile karşı karşıyayız."* diye yazdı. Bu bölümün -aslında bu kitabın- amacı, aynı ticari ezici gücün sadece içki içmeyi değil, tüm kötü alışkanlıkların varlığını artırmasıdır. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru küresel kötü alışkanlık karşıtı aktivizm, küresel kötü alışkanlık yanlısı aktivizm olarak adlandırılabilir bir şey tarafından geniş bir cepheye yönlendirildi. Çok uluslu dağıtım ve pazarlama makineleri, ciddi bir alışkanlık ve zarar riski taşıyan bir dizi ürünün etrafında stratejik halkla ilişkiler caydırıcılığı ile kamufle edilmiş bir ikna iskeleti oluşturmuştu.⁴²

Daha da kötüsü, farklı kötü alışkanlık ürünlerinin oluşturduğu riskler, ardışık veya örtüşen tüketim kalıplarıyla katlanmaktaydı. Araştırmacılar, kötü alışkanlık bağlarının nedenlerini tartışsa da hiç kimse bunların istatistiksel gerçekliğinden şüphe duymadı. Örneğin baby boomerlar, ilk olarak tütün veya alkol içtilerse esrarı deneme olasılıkları daha yüksekti ve ilk olarak esrar içtilerse diğer yasa dışı uyuşturucuları deneme olasılıkları daha yüksekti.⁴³ Bu bulgu, Kuzey

⁴¹ DSÖ, *Alkol ve Sağlıkta Küresel Durum*, 2014 (Cenevre: DSÖ, 2014), şekil 12.

http://apps.who.int/iris/bitstream/io665/ii2736/i/9789240692763_eng.pdf; Ogochukwu Odeigah vd., "Nigeria: A Country in Need of an Alcohol Strategy," *JSAD* 79 (2018): 318.

⁴² Casswell, "Alcohol Harm," 1206.

⁴³ Baby Boomers (genellikle Boomers olarak kısaltılır), Sessiz Nesil (1928-1945) sonrası ve X Kuşağı (1965-1980) öncesi demografik gruptur. Bu

Amerika, Avrupa, Orta Doğu, Asya ve Avustralasya [Güneydoğu Asya Adaları] toplumlarında tekrarlanmıştır. Kriminolog Malcolm Hall, yurttaşlarının “muazzam” derecede ve artan alkol, nikotin ve diazepam tüketimine atıfta bulunmaksızın Avustralya’da 1970’lerin ortalarında ortaya çıkan esrar ve eroin dalgasının bir açıklaması olmadığı sonucuna vardı. Ticari kötü alışkanlıkların yükselen gelgit dalgası tüm tekneleri havalandırmıştı.⁴⁴

TÜTÜNÜN HÂLİ DUMAN MI?

Sigaranın yakın tarihi, onlarca yıllık başarıya rağmen er ya da geç pazarlama çabalarının başarısız olmaya mahkûm olacağı bazı yasal ürünlerin epeyce riskli olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Klasik kimlik avı taktiklerini kullanan -sigara içmek modern, sofistike, seksi, zayıflatıcı, kadınlara uyan ve film yıldızları ile hayranları için *görgü gereği* zorunlu olan- tütün endüstrisi, iki dünya savaşının yardımıyla bağımlılık yaratan ürünü için merkezi Kuzey Amerika ve Avrupa’da olan uluslararası bir pazar yaratmıştı. Sokak köşelerinde başıboş dolaşan gençlerin ağzından tanımadıkları insanların yanan sigaralarını kaptığı 1910’ların kötü alışkanlığı olan şey, 1940’larda vazgeçilmez bir meta hâline geldi. Paris’in kurtuluşunun kaotik ilk gecesi olan 25 Ağustos 1944’te Charles de Gaulle, Amerikan irtibat subayına Fransız hükûmetini çalıştırmak için üç şeye ihtiyaç duyduğunu söyledi: sigaralar, Amerikan askerleri tarafından cephede kullanılan konserve yiyecek ve Co-

kuşak, genellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası doğumların artması sırasında 1946’dan 1964’e kadar doğan insanlar olarak tanımlanır (Ç.N).

⁴⁴ David T. Courtwright, “Mr. ATOD’s Wild Ride: What Do Alcohol, Tobacco, and Other Drugs Have in Common,” *SHAD* 20 (2005): 118-120 kontrollü çalışmaların sonradan eklendiği “geçit” ilaç literatürünün tarihi üzerine taslaklar, örneğin, Michael T. Lynskey, Jacqueline M. Vink, Dorret I. Boomsma, “Early Onset Cannabis Use and Progression to Other Drug Use in a Sample of Dutch Twins,” *Behavior Genetics* 36 (2006): 195-200. “Enormous”: Malcolm C. Hall, “Illicit Drug Abuse in Australia—A Brief Statistical Picture,” *J. of Drug Issues* 7 (1977): 316.

leman fenerleri. Sigara içmek, savaş sonrasında neredeyse vatan-daşlık hakkıydı. Buenos Aires'teki reklam şirketleri, şehrin sigara delisi sakinlerine “*herkesin doğru Arjantin aromasına sahip*” markaları içmeye hakkı olduğunu söyleyerek Peronist bir dokunuş ekledi.⁴⁵ 1949'da on İngiliz erkekten sekizi ve on kadından dördü sigara içiyordu. 1953'te kurgusal olarak ilk kez sahneye çıkan (ve bir zamanlar bir eroin kaçakçısını vuran) atılgan İngiliz casusu James Bond, Ian Fleming'in on üç kitabında, benzer eğilimli yazarı elli altı yaşında kalp hastalığına yenik düşene kadar durmaksızın sigara ve içki içti.⁴⁶

Fleming'in öldüğü 1964 yılına gelindiğinde birçok kanıt sigara ve diğer tütün ürünlerinin solunum sistemi kanserleri de dâhil olmak üzere ölümcül hastalıkların erken başlaması ile ilişkilendirmişti. Halk, endüstrinin boş lafları tarafından kandırıldıysa da -araştırmaya fon sağlıyoruz, nedensellik belirsizdir, rahatlayın ve sigara içmeye devam edin- epidemiyologlar için öyle değildi. Önlerindeki otuz yıl boyunca, tütün dumanına maruz kalan sigara içmeyenlerin uğradıkları zararlar da dâhil olmak üzere, sigarayla ilişkili zararların korkunç bir listesini hazırladılar. Bypass ameliyatına ihtiyacı olduğunu söyleyen atletik eğilimli bir Maryland barmeni, hiç sigara içmediği için itiraz etti. “*Ah evet, içtiniz*” dedi doktoru. “*Müşterileriniz sizi içirmiş oldu.*” Böylece, anne babasının, sınıf arkadaşlarının, takım arkadaşlarının ve hatta koçlarının bile içirmiş olduğunu fark etti.

⁴⁵ Adaletçilik olarak da adlandırılan Peronizm, Arjantin cumhurbaşkanı Juan Perón'un (1895–1974) fikirlerine ve mirasına dayanan bir Arjantin siyasi hareketidir. Yirminci ve yirmi birinci yüzyıl Arjantin siyasetinde etkili bir hareket olmuştur (Ç.N).

⁴⁶ Virginia Berridge, *Demons: Our Changing Attitudes to Alcohol, Tobacco, and Drugs* (Oxford: Oxford U.S., 2013), 143, 145, 150; William F. McDermott, “McDermott on Smoking,” *Cleveland Plain Dealer*, 23 Haziran 1954 (kapandı); Larry Collins ve Dominique Lapierre, *Is Paris Burning?* (New York: Simon and Schuster, 1965), 324; Diego Armus, “Cigarette Smoking in Modern Buenos Aires,” *GAA*, 205; Andrew Lycett, *Ian Fleming: The Man behind James Bond* (Atlanta: Turner Publishing, 1995), 172, 442.

Tıkalı atar damarları ikincil hasardı; hikâyesi, endüstrinin yetişkinlerin sigara içmesinin risklerini özgürce seçtiği yönündeki argümanını azarlamaktı.⁴⁷

Daha da kötüsü, endüstrinin gerçek iş modeliyle ilgili açığa çıkanlardı: Ölen veya sonunda bırakmayı başaranların yerine yeni sigara içenleri kazanmak için tasarlanmış kampanyalar yoluyla ergen bağımlılığını teşvik etmek. Sızan belgeler ve açığa çıkanlar, sektörün ürünün baştan çıkarıcılığını artırırken pazarlama uygulamaları konusunda gerçekleri gizlediğini açıkça ortaya koydu. Tütün insan kalbindeki bir kanca idiyse modern sigara bir zıpkındı. Üreticiler yatıştırıcı ve uyutucu olarak mentol tadını ve nikotin etkisini artırmak için amonyak eklediler. Sigaraları bağımlılık yapacak şekilde tasarladılar ve bunu yaparak halk sağlığı için benzeri olmayan bir tehdit yarattılar.⁴⁸

1960'ların ortalarında mütevazı bir şekilde başlayan politik baskı, yüzyılın sonunda gerçek bir ivme kazandı. Batılı hükûmetler, giderek artan şekilde net ve grafik uyarı etiketlerini zorunlu kıldı; reklam kısıtlamaları ve daha yüksek vergiler empoze edildi; tütün karşıtı mesajlar finanse edildi; tıbbi masrafları karşılamak için davalar açıldı; kamu binalarının, restoranların ve barların kapalı alanlarında sigara içilmesi yasaklandı. İç mekânda sigara içmeyi yasaklayan Disneyland, 1991 yılında tütün mağazasını kapattı ve 1999 yılında tüm sigara satışlarına son verdi. Aynı yıl ABD Adalet Bakanlığı, sigara üreticilerine ve ticaret örgütlerine karşı 280 milyar dolar yasa dışı kâr elde ettikleri iddia edilen kırk yıllık dolandırıcılık nedeniyle dava açtı. Tarihteki en büyük sivil haraç davası, başlangıçta organize suçlarla mücadele etmeyi amaçlayan bir yasaya dayanıyordu -hükûmetin dayanağı buydu. Tütün en-

⁴⁷ Michael Schwalbe, *Smoke Damage: Voices from the Front Lines of Americas Tobacco Wars* (Madison, Wise.: Borderland Books, 2011), 1-7, 67.

⁴⁸ Robert Proctor, *Golden Holocaust: Origins of the Cigarette Catastrophe and the Case for Abolition* (Berkeley: U. of California Press, 2011), Bölüm: 21, 25.

düstrisi tabii ki kanunsuz işliyordu. Ve şimdi bunun cevabını verecekti.⁴⁹

Bir şekilde cevap verdi. Sigara karşıtı ciddi kampanyalar yürüten Batı ülkelerinde işler hızla azaldı. 1993'te İngiliz yetişkinler 1973'e kıyasla günde ortalama olarak yüzde 40 daha az sigara içiyorlardı. James Bond bile ekranda sigara içmeyi bıraktı. Yine de bir sorun vardı: azalan getiri. Britanya'da ve başka yerlerde bu alışkanlığı benimseyenler veya bu alışkanlığı sürdürenler daha az eğitilmiş ve daha az geleceklerine yönelik kişilerdi. Bunlar akıl hastasıydılar. "*Sevgili Salem Halkı,*" Massachusettsli bir kadın R. J. Reynolds Tobacco Company'ye bir mektup yazdı. "*Ben manik depresifim ve sesler duyuyorum. 1990'da bir Ses duydum ve o Ses benden sigara içmemi istedi. O benden sigara içmemi istiyorsa, ben de sigara içeceğim.*" Ancak parası kısıtlıydı. Şirket, ayda yedi karton Salem sigarasını almasına yardımcı olabilir mi? "*Akıl sağlığım için bu sigaralara son derece ihtiyacım var.*"⁵⁰

Sigara içenler sınıfındaki ve içenlerin akıl sağlığı durumundaki değişim, sigarayı bırakma oranını yavaşlatmış olabilir, ancak sağlık görevlilerine başka bir şekilde yardımcı oldu. Aşağı yönlü hareketli ve alışılmış dışı ilişkileri olan ürünlerin pazarlanması daha zordur. Fransa'da alışkanlık yeterince tiksindirici hâle geldi. 2010'da sigara içmeyenlerin çoğu sigara içen biriyle çıkmayacağını söyledi. Sürekli sigarasını yakan Amerikalı sigara içenler, sayıları daha az ve daha az

⁴⁹ Nick Sim, "5 Elements of the Original Disneyland That Would Look Weirdly Out of Place Today," *Theme Park Tourist*, 9 Aralık 2014, <http://www.themeparktourist.com/features/20141209/29726/5-elements-original-disneyland>; Allan M. Brandt, *The Cigarette Century: The Rise, Fall, and Deadly Persistence of the Product That Defined America* (New York: Basic, 2007), 496.

⁵⁰ Barbara Forey vd., *International Smoking Statistics*, Web Edition: United Kingdom (17 Mart 2016), 21, http://www.pnlee.co.uk/Downloads/ISS/ISS-UnitedKingdom_160317.pdf; Patricia A. Mahan to Salem, 10 Temmuz 2000, Truth Tobacco Industry Documents, <https://www.industrydocumentslibrary.ucsf.edu/tobacco/docs/#id=kgknoo83>.

bağılıkları olan arkadaşlarla kalakaldılar. Bir sosyolog ve doktor olan Nicholas Christakis, sigara içmenin fiziksel sağlığını kadar sosyal sağlığı için de kötü olduğunu gözlemledi. Ancak kaybeden olma, bağımlılık tuzağının bir parçası mıydı, yoksa ondan kaçmak için bir motivasyon muydu, yoksa her ikisi birden miydi? Burada görüşler ayrıştı. Birçok sigara karşıtlığı savunucusu cesur ruh, damgalamanın sağlığa faydaları konusunda “normal olmayanlaştırma”dan söz etti. Özellikle bipolar kadıninki gibi durumlara ilişkin eleştiriler artmış gibi görünse de yine de diğer sigara içenleri psikolojik olarak bırakmaya zorluyor olabilir.⁵¹

1980’ler ve 1990’larda tütün şirketleri büyüyen krize küresel ekseninde yanıt verdiler. Daha az tütün denetimi olan düşük ve orta gelirli pazarlara genişlemek için ticaretin serbestleştirilmesinden ve denizaşırı yatırım fırsatlarından yararlandılar. Sırbistan ve Filipinler gibi yerlerde fabrikalar satın aldılar, yenilediler ve inşa ettiler. Asya, Afrika ve Latin Amerika’daki gençlerin de tatlı sözlerine karşı duyarlı olduklarını keşfettiler.

⁵¹ Patrick Peretti-Watel vd., “Cigarette Smoking as Stigma: Evidence from France,” *International J. of Drug Policy* 25 (2014): 285; Nicholas A. Christakis ve James H. Fowler, “The Collective Dynamics of Smoking in a Large Social Network,” *NEJM* 358 (2008): 2249-2258; Keith J. Winstein, “Ability to Quit Smoking Is Affected by Friendships,” *WSJ*, 22 Mayıs 2008 (Christakis); Ronald Bayer ve Jennifer Stuber, “Tobacco Control, Stigma, and Public Health: Rethinking the Relations,” *American J. of Public Health* 96 (2006): 47-50; Daniel Buchman, “Tobacco Denormalization and Stigma,” *Neuroethics at the Core*, 2 Mayıs 2010, <https://neuroethicscanada.wordpress.com/2010/05/02/tobacco-denormalization-and-stigma/>; Laura D. Hirschbein, *Smoking Privileges: Psychiatry, the Mentally Ill, and the Tobacco Industry in America* (New Brunswick, N.J.: Rutgers U.S., 2015). Psikiyatrik bozukluğu olanlar da önemli ölçüde reçeteli uyuşturucu kullanıcısı olma eğilimindedir. Matthew A. Davis vd., “Prescription Opioid Use among Adults with Mental Health Disorders in the United States,” *J. of the American Board of Family Medicine* 30 (Temmuz-Ağustos 2017): 407-414.

Sağlık aktivistleri, yaklaşmakta olan bir salgını önlemek için savaştı. 2003 yılında, katılımcı ülkeleri bir dizi yerel tütün kontrol önlemi uygulamaya çağıran bir DSÖ antlaşması olan Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi (*Framework Convention on Tobacco Control FCTC*) başlatıldı. Sonunda 180 ülke anlaşmaya taraf olduysa da bunların çoğu, sigara içmenin ve sigara kaçakçılığının yaygın olduğu Kenya gibi nispeten fakir ülkelerdi. 2008'in sonlarına kadar dünya nüfusunun yüzde 90'ı tütünün pazarlanmasından hâlâ korunamıyordu.⁵²

Sonuç olarak, 2010'ların başlarında küresel kişi başına tüketim azalırken, toplam sigara ve sigara sayısı artmaya devam etti. 1980 yılında 721 milyon sigara içicisi 5 trilyon sigara tüketti. 2012 yılında 967 milyon sigara içicisi 6.25 trilyon sigara tüketti. Tüketim 2016'da 5,7 trilyona geriledi. Ancak ne kadarının tütün kontrolünden kaynaklandığı ve ne kadarının tütünden diğer ürünlere geçiş olduğu belli değildir. Kesin olan şey, 1900 yılında küresel tüketimin 4 milyar civarında olduğudur. Nüfusun 4,5 kat arttığı yüzyıl ve değişim içinde sigara satışları bin kattan fazla arttı. Bu satışların hepsi yasal değildi. Çokuluslu tütün şirketleri, yüksek vergili pazarlara kaçak yoldan sokulacakları ve sokakta veya dükkân ve barlarda satılacakları beklentisiyle düşük vergili pazarları popüler markalarla doldurdu. Uygulama o kadar yaygındı ki 2004'te Philip Morris sonunda Avrupa Birliği'ne 1,25 milyar dolar para cezası ödemeyi kabul etti -temelde iş yapmanın bedeli.⁵³

⁵² Heather Wipfli, *The Global War on Tobacco: Mapping the World's First Public Health Treaty* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins U.S., 2015), Bölüm: 2; Neil Carrier ve Gernot Klantschnig, *Africa and the War on Drugs* (London: Zed Books, 2012), 28; Thomas Bollyky ve David Fidler, "Has a Global Tobacco Treaty Made a Difference?" *Atlantic*, 28 Şubat 2015.

⁵³ Marie Ng vd., "Smoking Prevalence and Cigarette Consumption in 187 Countries, 1980-2012," *JAMA* 311 (2014): 186; Proctor, *Golden Holocaust*, 53-54, 540 (4 billion); *The Tobacco Atlas: Consumption*, [https://tobaccoatlas.org/topic/consumption/\(5.7trillion\)](https://tobaccoatlas.org/topic/consumption/(5.7trillion)); Paul Geitner, "EU Signs Deal to Resolve Cigarette Smuggling," *Florida Times-Union*, 10 Temmuz 2004.

Küresel tütün pazarlamasında da demografik anlamda arkadan destek olan rüzgâr vardı. 1990'da dünya insanların yüzde 44'ü şehirlerde yaşıyordu. 2018'de yüzde 55'i şehirde yaşıyordu ve trendin hızlandığına dair her işaret vardı. Diğer kötü alışkanlıklarda olduğu gibi şehir hayatı sigara içmek için de daha elverişliydi. Daha fazla perakendeci ve daha fazla promosyon sayesinde daha fazla baskı, daha fazla anonimlik ve daha fazla maruz kalma vardı. Daha da iyisi endüstrinin bakış açısından dünyanın genç, kentleşen nüfusu, en zayıf tütün kontrollerine sahip gelişmekte olan ülkelerde en hızlı şekilde artıyordu.⁵⁴

Çin'in hikâyesi, devlet sağlam bir tütün tekeli uyguladığı için farklıydı. Asıl rekabet çok uluslu rakiplerden değil, kalpazanlardan geliyordu. Kalpazanlar, ambalajı delmemeye veya uyarı etiketlerini yanlış yazmamaya çalışarak sigaralarını yurt içi ve yurt dışında sattılar. Ancak sahte veya başka türlü artan gelirler ve Çin geleneği olarak tütünün refahla ilişkilendirilmesi sayesinde, yeni Çin'de sigara satışları arttı. 2013 yılında ortalama bir Çinli sigara içicisi günde 22 sigara tüketiyordu; bu da 1980'dekinden yüzde 50 daha fazlaydı.⁵⁵

Bunların hiçbiri, uluslar aşırı tütün kontrolü çabalarının bir başarısızlık olduğunu söylemek için değildir. İlerleme, tıpkı bir asır önce uyuşturucu kontrolünde olduğu gibi artarak olmak zorundaydı. Hükûmetler sonunda DSÖ'nün Tütün Kontrolü için Çerçeve Sözleşmesi (FCTC) pazarlama düzenlemelerini ve vergi artışlarını benimsediklerinde sonuç elde ettiler -Örneğin, Uruguay'da gençlerin tütün kullanımında yıllık yüzde 8'lik bir düşüş. Öte yandan,

⁵⁴ Birleşmiş Milletler, Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı, "Dünya Kentleşme Gözlemleri, 2018 revizyonu," 16 Mayıs 2018, <https://www.un.org/development/desa/publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>.

⁵⁵ Anqi Shen, Georgios A. Antonopoulos, Klaus Von Lampe, "The Dragon Breathes Smoke': Cigarette Counterfeiting in the People's Republic of China," *British J. of Criminology* 50 (Kasım 2010): 239-258; Michael Eriksen vd., *The Tobacco Atlas*, 5. baskı (Atlanta: American Cancer Society, 2015), 30-31.

çokuluslu tütün şirketleri yüzyılın son krizini atlattı. Yurt dışına açıldılar ve iç pazarlarda ise aralarında eşcinsellerin de olduğu ırksal ve diğer azınlıklarla dostluk kurmaya çalışarak iç pazarlarda kârlı olabilecek bir son çırpınıta direndiler. Konsolide ve yüksek teknoloji ürünü olan endüstri, robot donanımlı fabrikalarda bolca sigara üreterek ve e-sigara kartuşlarına sıvı doldurarak fiyatları yüksek ve maliyetleri düşük tuttu. Sonsuz lezzet ve harmanlama olanaklarıyla yeni bir ürün olan e-sigaralar, stratejik bir avantajla birlikte geldi. Hem yanıcı sigaralara göre gerçek sağlık avantajları olması hem de genç nikotin bağımlılığını yeniden ateşlemek için gerçek bir tehdidi temsil ettiklerinden endüstrinin rakiplerini böldüler.⁵⁶

Yatırımcılar, endüstrinin ısrarını ve ustalığını ödüllendirdi. Çokuluslu tütün stokları için fiyat-kazanç oranları, 1990'ların sonlarında gerilerken yirmi birinci yüzyılın başlarında zekice toparlandı. En büyük şirketler istikrarlı talep, küresel kapsam, yüksek marjlar ve yüksek giriş engellerinden yararlandı. Küresel sigara pazarında verimli bir şekilde rekabet edebilen bir tesisin maliyeti 300 milyon doların üzerindedir. Bu maliyet, birinci sınıf markalar geliştirmek için gereken zaman ve paraya veya uzun vadeli hisse senedi kazançlarına bakılırsa geçen yüzyılın en başarılı kurumsal çabasının ne olduğunu savunmak için küçük bir avukatlar, lobiciler, uzman tanıklar, araştırmacılar ve halkla ilişkiler danışmanları ordusunun maaş bordrosunu içermemektedir.⁵⁷

⁵⁶ Wipfli, *Global War*, 132 (Uruguay); Mike Esterl, "America's Smokers: Still 40 Million Strong," *WSJ*, 16 Temmuz 2014; Sabrina Tavernise, "A Hot Debate over E-Cigarettes as a Path to Tobacco, or from It," *NYT*, 22 Şubat 2014, "Use of E-Cigarettes Rises Sharply among Teenagers, Report Says," *NYT*, 16 Nisan 2015. Bazı şirketler ayrıca, tütün dumanına ihtiyaç duyan (veya buna ihtiyaç duyan) ancak kanserojen açısından zararlı dumandan kaçınmak isteyenler için ideal olan ısıyla yanmayan sigaralar da geliştirdi. Tripp Mickle, "Reynolds's New Cigarette Will Heat, Not Burn, Tobacco," *WSJ*, 18 Kasım 2014.

⁵⁷ Je Jennifer Maloney ve Saabira Chaudhuri, "Tobacco's Surprise Rebound," *WSJ*, 24 Nisan 2017; *Credit Suisse Global Investment Returns Yearbook*, 2015 (Zurich: Credit Suisse AG, 2015), 20, <https://psc.ky.gov/>

KÜRESEL KAPİTALİZM, ULUSLAR AŞIRI SUÇ

Kısacası Casswell'in alkol endüstrisi hakkında söylediği, pazarlama hileleriyle dibi olmayan bir torba olan küresel tedarik makinesi hâline gelmiş olduğu söylemi tütüne de uyuyordu. Kumar oynamaya, dijital oyunlara ve şeker, yağ ve tuz yüklü yiyecekler gibi yeni ortaya çıkan kötü alışkanlıklara da uyuyordu. Özgürlük Anıtı'nın Pekin'in Tiananmen Meydanı'nda görülen ilk temsili, 1989'da protestocular tarafından yaratılan ve askerler tarafından yok edilen Özgürlük Tanrıçası değildi. 1987'de açılan Kentucky Fried Chicken mağazasında sergilenen gerçek heykelin bir resmiydi. Bayan Özgürlük, "*Amerika - Ruhu Yakala*" yazan bir posterin yanında ve Başkan Sanders'in, "*haodao shun shouzh*" "*parmaklarınızı yalatacak kadar iyi*" diye bir alıntısıyla birlikte göründü.⁵⁸

Bu tür görüntüler mümkündü; çünkü Çin liderliği Maocu çizgiden saptı ve 1980'ler ve 1990'larda ekonomiyi liberalleştirdi. Çin'in ahlakı da gevşiyordu. Evlilik öncesi cinsel ilişkiye girdiğini bildiren Pekin sakinlerinin oranı, 1989'da yüzde 5,5'dan 2005'te yüzde 70'e yükseldi. Aynı yıl Guangzhou Şehri Seks ve Kültür Festivali'ne ev sahipliği yaptı. Elli bin ziyaretçi, çoğu çevredeki Guangdong Eyaletinde üretilmiş olan seks oyuncaklarına göz attı. 2010 yılına gelindiğinde, *Peoples Daily*, biraz kararsız bir tarzla dünyadaki "*vibratörlerin, dildoların ve iç çamaşırlarının çoğunun Çin malı etiketini taşıdığını*" bildiriyordu. Daha da endişe verici olanı pornografi, fuhuş, cinsel yolla bulaşan hastalıklar ve uyuştur-

pscecf/2016-00370/rateintervention%40ky.gov/o33i20i705o856/Dimson_et_al_-_Credit_Suisse_-_20i5_Investment_Returns_Yearbook.pdf. 300 milyon dolarlık rakam, Kim Warren, "A Strategic Analysis of BAT's Tobacco Business" (TS, 1993), 5, *Truth Tobacco Industry Documents*. <https://www.industrydocumentslibrary.ucsf.edu/tobacco/docs/#id=nhxcoo39>'dan minimum verim ölçekli bir tesisin maliyetinin enflasyona göre ayarlanmış tahminidir.

⁵⁸ Casswell, "Alcohol Harm," 1206; Orville Schell, *Discos and Democracy: China in the Throes of Reform* (New York: Pantheon, 1988), 380; Daniel Southerl, "Capitalist Chicken Goes to Beijing," *WP*, 13 Kasım 1987.

rucuların, özellikle Doğu ve Güneydoğu kıyılarında patlayan Özel Teşebbüs Bölgeleri'nde olmak üzere, ülke içinde canlanmasıydı. Genç ve uyuşturucu bağımlısı olanlar Boswell'lerini, Shenzhen ve Şanghay'ın ucuz striptiz kulüplerinde geçen müstehcen bir roman olan *Candy*'yi (2000) yayınlayan ve iyileşmekte olan bir eroin bağımlısı olan Mian Mian'da buldular. Çinli yetkililer kitabı yasakladı. Kitap, uluslararası çok satanlar listesine girdi.⁵⁹

"*Temiz hava için pencereyi açacaksanız,*" Başbakan Deng Xiaoping, "*bazı sineklerin içeri girmesini beklemelisiniz*" demekten hoşlanıyordu. Çinli yetkililer en zararlı olanlarını ezdi. Gazeteler, "*haklı silah sesleri*" ile dağıtılan uyuşturucu kaçakçılarından bahsetti ve yasa dışı kumarhanelerin ve "*sosyalist sistemimize*" uymayan genelevlerin kapatılması çağrısında bulundu. Ancak sosyalizm esnek bir terim hâline geldikçe ve yolsuzluk yaygınlaştıkça, fuhuş ve uyuşturucular da geri döndü. Şangaylı bir iş adamı "*Biliyorsunuz müşteri Tanrı'dır*" dedi. "*Müşterinin kalbini kazanırsan sonra da projesini kazanırsın.*" Bazı erkeklerin kalplerine ulaşmanın en hızlı yolunun burunlarından geçtiği keşfedildi. Kristal metamfetamin verin ve âdet yerini bulsun diye bir de koklayın. "*Sıkıcı yemeği unut*" diyerek kabul etti Şangaylı bir iş kadını. Gerekli olan şey buz pateni yapmak için özel bir oda (meth burna çekme), sauna ve eğlenceyi paylaşmak için bir bar kızıydı.⁶⁰

⁵⁹ George Wehrfritz, "Joining the Party," *Newsweek* 127 (1 Nisan 1996): 46-49; David Eimer, "The Sexual Revolution Sweeps across China," *The Independent*, 11 Aralık 2005; "Nation Becomes World's Biggest Sex-Toy Producer," *Peoples Daily Online*, 10 Temmuz 2010, <http://en.people.cn/90001/90778/90860/7060276.html>; Mian Mian, *Candy*, çev. Andrea Lingenfelter (New York: Little, Brown, 2003).

⁶⁰ Rebecca MacKinnon, "Flatter World and Thicker Walls? Blogs, Censorship and Civic Discourse in China," *Public Choice* 134 (2008): 32 (Deng); Liu Qian, "Guangdong Declares War against Drugs," *Hong Kong, Liao Wang Overseas*, 9 Eylül 1991, "Casinos, Brothels Prohibited in Shenzhen," *Hong Kong, Hsin Wan Pao*, 27 Haziran 1985, *FBIS*; Shaozhen Lin ve Yong-an Zhang, "Risk Control and Rational Recreation: A Qualitative Analysis of

Guanxi kapitalizmiyle zenginleşmiş yeni elitin üyeleri, eski lüksleri yeniden keşfettiler.⁶¹ Çin topraklarında golf sahaları zorlu bir kıştan sonraki karahindibalar gibi filizlendi. Pekin ve Şangay, golf şovlarının yanı sıra plastik cerrahi olmuş olsun veya olmasın yarışmacılar için özel güzellik yarışmalarına ev sahipliği yaptı. Dia-geo, sipariş karışımının ve lüks markaların yer aldığı 'viski elçiliklerini' açtı. Pahalı şişeler, aralıklı yolsuzlukla mücadele kampanyaları dışında iş dünyasının ve hükûmetin iç içe geçmiş çarklarını yağlamak için mükemmel hediyeler oldular. Bu durumda bağlantılarla birlikte görülmemek veya bir kadeh malt viski tokuşturmamak en iyisiydi.⁶²

Her zaman olduğu gibi, en büyük endişe gençlerdi. Çin'deki seküler yetkililerin karşı karşıya olduğu zorluk -Batılı özgürlüklere ve kötü alışkanlıklara meyilli, çoğalmakta olan, huzursuz, stresli bir nesil- muhafazakâr İslam ülkelerindeki din görevlilerinin karşılaştığı zorlukları yansıtıyordu. Genç erkekler, özellikle Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerindeki varlıklı olanları, Dubai ve Manama gibi yakınlardaki eğlence merkezlerinde gizli bir emniyet supabına sahiptiler. Ahlak polisinin kötülüğü kırbaç ve darağacı ilmiğiyle cezalandırdığı İran'da olduğu gibi diğer gençler ise daha büyük riskler üstleniyordu. Silah yerine darağacı ilmiği ve İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı'nın ("Ülke Çapında 68 Uyuşturucu Kaçakçısı Asıldı") haberleri bir Çin gazetesinde yayınlanmış olabilir. Aradaki fark,

Synthetic Drug Use among Young Urbanites in China," *International J. of Drug Policy* 25 (2014): 772-773 (Şangay).

⁶¹ Guanxi, Çince ilişkiler anlamına gelen bir terimdir; iş dünyasında, genellikle yeni iş için kapıları açmak ve anlaşmaları kolaylaştırmak için kullanılan ağlar veya bağlantılar olarak adlandırılır. Çok fazla *guanxi*'ye sahip olan bir kişi, iş üretmek için, ondan yoksun birinden daha iyi bir konumda olacaktır. *Guanxi*, birçok Asya kültürünü şekillendiren bir felsefe olan Konfüçyüs felsefesinde, uyumlu bir topluluk oluşturmak için aileye, arkadaşlara ve topluma genişletilen kendilik ile iç içedir. Guanxi, birinin diğerine karşı bir yükümlülüğü olduğunu ima eder (Ç.N.).

⁶² Austin Ramzy, "China Cracks Down on Golf, the 'Sport for Millionaires,'" *NYT*, 18 Nisan 2015; Simon Zekaria ve Ruth Bender, "Liquor Makers Warn of Drier Sales in Asia," *WSJ*, 19 Nisan 2013.

Çinli yetkililerin bir *eğ-ama-kırma* politikası benimsemeleriydi. Diskoları ve barları tolere ettiler, ancak anakaradaki kumarhanelere ve uyuşturucu kaçakçılığına izin vermediler.⁶³

Devrimci İran'ın baskısı, [Amerika'daki İçki] Yasak döneminin koşullarını yeniden yarattı. Zulacılar, bazıları arkadan aydınlatmalı barlarla cesurca donatılmış olan Tahran'daki apartman ve evlere siyah plastik torbalara sarılı şişeleri teslim etti. Polis yanlış zamanda gelecek olursa her zaman rüşvet için pazarlık şansı vardı. Aksi takdirde suçlular kırbaçlanma, ağır para cezaları, hapis ve üçüncüsünde ölümü göze aldılar. Yine de bu tehditler bile yasa dışı ticareti durdurmadı. Bir içki kaçakçısı, "*Talep yüksek ve gelir mükemmel*" dedi. "*Bırakmak zor.*" İçmek de öyleydi. Günde on dört saat çalışan Tahranlı bir tercüman, iki yatak odalı dairesinde hafta sonu partileri düzenledi; kaçak içkisini kaldırıp, "*Eğer buna sahip olmasaydım, nasıl bir hayatım olurdu?*" dedi.⁶⁴

Cevap, giderek iki yüz bin İranlının alkolik hâline geldiği ve binlercesinin şansa kalmış bir yaşam sürdüğü özgürleştirici-köleleştirici haz olmadan hem daha çok hem de daha az sefil olunacak bir hayat. Zulacılar evde yapılmış içki sattılar ve bedelini karşılayabilenler için Fransız şarabı ve Rus votkası kaçırdılar. Kaçakçılar, daha büyük risk alarak geleneksel afyondan daha kolay gizlenen ve saflığı bozulmuş eroine kaymış yaklaşık 2 milyon uyuşturucu bağımlısına afyon ve metamfetamin sağladı. Afyonlu uyuşturucular, Afganistan'dan

⁶³ "68 Drug Traffickers Hanged Nationwide," *IRNA*, 14 Şubat 1989, *FBIS*.

⁶⁴ Nazila Fathi, "As Liquor Business Booms, Bootleggers Risk the Lash," *NYT*, 4 Nisan 2006 ("hard"); D. Khatinoglu, "Three Consuming Alcohol Iranians Sentenced to Death [sic]," Trend News Agency (Azerbaijan) brief, 24 Haziran 2012; Marketa Hulpachova, "Tehran—The Secret Party Town" *Guardian*, 17 Nisan 2014 ("hayat"). İslamcılar, eski bağıcılık ve biracılık geleneklerine ve Mağrip'te kişi başına en yüksek alkol tüketimine sahip bir ülke olan Tunus'ta da aynı şekilde kötü durumdaydı. "WHO: Tunisians, Heaviest Alcohol Drinkers in the Region," *Morocco World News*, 24 Aralık 2014, <https://www.moroccoworldnews.com/2014/12/148071/who-tunisians-heaviest-alcohol-drinkers-in-the-region/>.

geldi. Meth, yasal bir öncül kimyasal olan psödoefedrin yasa dışı bir şekilde dönüştürmekten geldi ve İran beklenmedik bir şekilde dünyanın dördüncü önde gelen ithalatçısı oldu.⁶⁵

İran'ın alkol ve uyuşturucusunun farklı yerlerden gelmesi ve şiddetli baskılara rağmen sınırlarının geçirgenliği, yirminci yüzyılın sonları ve yirmi birinci yüzyılın başlarındaki dünya hakkında önemli bir şey anlatmaktadır. Çin'in dünyaya açılması ve 1989-1991'de can çekişmekte olan Sovyet imparatorluğunun dağılması, küresel kapitalizmin ikinci dalgasına işaret ediyordu. Avrupa emperyalizminin bir sonucu olan birincisi [Çin'in dünyaya açılması], yirminci yüzyılın ortalarındaki krizlerde çökmüş, ancak Soğuk Savaş'ın sonunda özel mülkiyete, piyasa ekonomilerine ve Dünya Ticaret Örgütü gibi hükûmetler arası kurumlar denetimindeki küresel ticareti uygulayan egemen devletlerin sistemi olarak yeniden ortaya çıkmıştı. 2010 yılına gelindiğinde, ucuz iş gücü sayesinde artarak üretilen ve konteynerli kargo olarak etkin bir şekilde nakledilebilen ithalat ve ihracat, dünya ekonomik üretiminin yarısından fazlasını oluşturuyordu. Bu oran, 1900'de dörtte birin altında ve 1800'de onda birin altındaydı.⁶⁶

Küresel ticaret büyük ticaret ise de ille yasal ticaret demek değildi. Uluslar aşırı suç örgütleri, malları ve insanları yasa dışı

⁶⁵ N. Umid, "Iran to Inaugurate Alcohol Addiction Treatment Centre," *Trend News Agency* (Azerbaycan) 'brief', 25 Ağustos 2013; Youssef M. Ibrahim, "Iran Puts Addicts in Its Labor Camps," *NYT*, 22 Temmuz, 1989; Ramita Navai, "Breaking Bad in Tehran: How Iran Got a Taste for Crystal Meth," *Guardian*, 13 Mayıs 2014; "The Latest Scourge Plaguing Iran's Youth—Meth Addiction," *Jerusalem Post*, 10 Nisan 2017; United Nations Office on Drugs and Crime, *Transnational Organized Crime in East Asia and the Pacific: A Threat Assessment* (Nisan 2013), 68, http://www.unodc.org/res/cld/bibliography/transnational-organized-crime-in-east-asia-and-the-pacific-a-threat-assessment_html/TOCTA_EAP_web.pdf. İran'ın psödoefedrin ithalatı 2006'daki beş metrik tondan 2012'de elli beşe yükseldi.

⁶⁶ Jeffrey D. Sachs, "Twentieth-Century Political Economy: A Brief History of Global Capitalism," *Oxford Review of Economic Policy* 15 (Winter 1999): 90-101; Ortiz-Ospina ve Roser, "International Trade," üst sınır tahminlerini kullanarak.

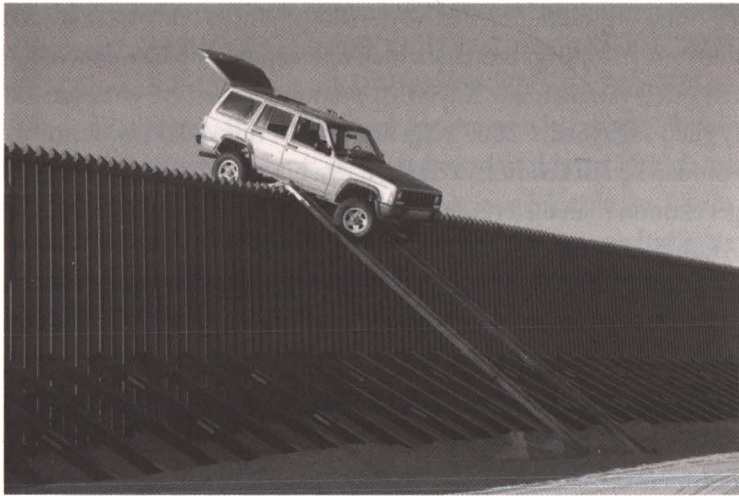
yollardan uzun mesafelerde taşımak ve karları aklamak için iş birliği yapan yerel veya bölgesel grupların koalisyonları yeni fırsatlar yakaladı. Lübnanlı kalpazanlar sahte Viagra üretip hem Filistinlilere hem de İsraililere sattı. Kolombiyalı uyuşturucu kaçakçıları, kokaini plastik oyuncaklarda ve muz saplarında saklayıp Florida ve Anvers'e konteynırlar içinde gönderdiler. Avrasyalı kaçakçılar, Çin'in Batı sınırından Orta Doğu ve Balkanlar üzerinden Avrupa Birliği'ne dek uzanan yozlaşmış ve başarısız devletleri sömürdüler. Bu "*Yeni İpek Yolu*" boyunca uyuşturucu ve silah naklettiler; insan, havyar, yağmalanmış kereste ve nesli tükenmekte olan hayvan kaçakçılığı yaptılar ve dünyanın tercih ettiği kriminal para birimi olan 100 dolarlık banknotları sevk ettiler. Nakit paranın çoğu, herkesin bir banka hesabı açabileceği Dubai'ye gitti. Oradan da fabrikaların ihracat için ve ülkenin 1,5 milyon bağımlısı için eroin ürettiği Pakistan gibi kaçakçı sığınaklarına aktarılabilirdi. Takas başka bir seçenektir. Seyyar Meksikalı kaçakçılar, Xalisco'daki tüm öfke ile siyah katran eroini mağazalardan çalınmış Levi's 501 kot pantolonları ile değiştirdiler. Güney Afrika çeteleri, kaçak Cape Town istiridyelerini Çin metamfetamini ile takas ettiler, ya iç pazarda sattılar veya doğrudan hava veya deniz yollarıyla Kuzey Amerika'ya naklettiler.⁶⁷

⁶⁷ Christopher Walker, "Opponents Unite to Outlaw Sex-Aid Pill," *The Times*, 27 Mayıs 1998; Monica Rohr, "Nearly Undetectable Cocaine Found," *Chicago Tribune*, 27 Haziran 1991; Valentina Pop, "Busy Belgian Port Becomes Cocaine Gateway," *WSJ*, 2 Mart 2018; Misha Glenny, *McMafia: A Journey through the Global Criminal Underworld* (New York: Vintage, 2009), "Route" s. xviii; "DEA Sensitive: Pakistan" (TS, 1999), 21-22, "Pakistan," *VF*; John F. Burns, "Heroin Becomes Scourge for 1.5 Million in Pakistan," *NYT*, 5 Nisan 1995; Sam Quinones, *Dreamland: The True Tale of America's Opiate Epidemic* (New York: Bloomsbury, 2015), 103-104; Mark Schoofs, "As Meth Trade Goes Global, South Africa Becomes a Hub," *WSJ*, 21 Mayıs 2007. Glenny, kriminal banka işlemlerinin küresel GSYİH'nın yüzde 12 ile 20'sini oluşturduğunu tahmin ediyor. Tedavüldeki 100 dolarlık banknot sayısının 2009 ile 2017 sonu arasında yüzde 79 arttığı gerçeğinden yola çıkarak, Glenny'nin yayınından bu yana GSYİH'nın suç oranı artmış olabilir. Adam Creighton, "Despite Global Curbs, Cash Still Rules," *WSJ*, 10 Nisan 2017.

Suç örgütleri, ürünleri veya nakliye araçları ne olursa olsun, iletişimi ve lojistiği basitleştirmek için cep telefonlarından ve internetten yararlandılar. Kayıt dışı ekonomiler, ucuz ve emre amade iş gücü sağlıyordu. 2007'ye gelindiğinde, dünyadaki işçilerin yarısından fazlası kendine ya da kayıt dışı bir işte çalışıyordu. Rio'nun gecekondulu mahallelerinde sık sık uyuşturucu çetelerine katıldılar. Aramalar sırasında çömeldiler, polis ve askerlerin ayrılışını izlediler ve işin yeniden açıldığını belirtmek için maytap yaktılar. Latin Amerika'nın başka yerlerinde *los nini* denen avare gençlik (*ni estudia ni trabaja*'dan, ne okuyan ne de çalışanlar) uyuşturucu üreten, cezaevlerine kaçak mal sokan, asker ve satıcı hâline geldi. Düzenli bir maaş ve statü kazandılar. Evet, bir Michoacan metamfetamin hazırlayıcısı, bir belgesel yapımcısına, "*ABD'deki insanlara zarar veriyoruz*" diye itiraf etti. "*Ama ne yapalım? Yoksulluktan geliyoruz.*" Michoacan kırsal polisinin üniformasını giymiş olan bir vatandaş da onayladı. "*Asla bitmeyecek, nokta.*" Meth, bu kişinin olduğu eyalette pişirilmediyse Sinaloa veya Guerrero'da pişirilecektir.⁶⁸

Soğuk Savaş'tan sonra insan kaçakçılığı yeniden canlanırken, çaresiz ve borcu olanlar da bir tür kaçak mal hâline geldi. 2013'ten 2017'ye kadar herhangi bir günde, dünya çapında kandırılarak veya zorla çalıştırılan 23 ila 27 milyon kişi vardı.

⁶⁸ Johannes R Jutting ve Juan R. de Laiglesia, "Forgotten Workers," OECD Observer, no. 274 (Ekim 2009), http://oecdobserver.org/news/archives-tory.php/aid/3067/Forgotten_workers.html (yarım); "Troops Quit Rio Drug Slums after Weekend of Searches," *International Herald Tribune*, Kasım 22, 1994; William Finnegan, "Silver or Lead," *New Yorker* 86 (31 Mayıs 2010): 39-51; Matthew Heineman'ın yönettiği *Cartel Land* belgeseli, 2015 (alıntılar).

Sınır duvarı. Imperial Sand Dunes, California, Ekim 2012. ABD Sınır Devriyesi ajanları yaklaştığında kaçakçılar askıda kalmış Jeep Cherokee'yi ve ev yapımı rampalarını terk ederek Meksika'ya kaçtı. Uyuşturucu veya insan ya da her ikisini birden taşıyorlardı. Jeep büyük bir kayıp değildi. Bazı kaçakçılar kullanılmış traktör römorkları satın alıp kaçak malları teslim ettikten sonra römorkları terk ettiler. İş yapmanın gerçek maliyeti, özel birlikleri donatmak, Meksika polisini, silahlı kuvvetlerini ve hükûmetini satın almaktır. Soğuk Savaş'tan sonra, Meksika'nın paramiliter kaçakçılık örgütleri küreselleşti. Tedarik zincirlerini Çin'in Batısına ve And Dağları'nın Güneyine ve dağıtım ağlarını Afrika ve Avrupa'nın Doğusuna ve ana pazarları olan Amerika Birleşik Devletleri boyunca Kuzeye genişlettiler.

Birleşmiş Milletler müfettişleri, insan ticareti mağdurlarının çoğunluğunu oluşturan kadınların ve kızların en yaygın kaderinin fuhuş olduğunu ortaya koydular. Bazıları varış noktalarına sahte pasaport ve vizelerle uçakla geldi; bazıları ise ekmek, su ve battaniyeyle birlikte kargo konteynerlerinde. Haydutlar onları tehditler, dayaklar, uyuşturucular ve döverek dizginliyordu. Meksikalı bir suç örgütü olan Zetas, mallarını "Z" ile işaretledi. Madrid şehir merkezinde yoksul göçmen kadınları kandıran Rumen kadın satıcılar kaçmaya çalışanların bileklerine barkod dövmesi yaptı. Nijeryalı

kaçakçılar işaretlemekten vazgeçti. Korkmuş kurbanları kaçmayı düşünürse büyücülükle tehdit ettiler.⁶⁹

Küresel kötü alışkanlık, yasal ve yasa dışı ticaretin sınırlarını aştı. Yirminci yüzyılın sonlarında tütün vergilerinin yüksek olup arttığı zamanlarda, uluslararası ticarete konu olan sigaraların tahminen üçte biri yasa dışı olarak satılıyordu. Hamburg gibi Avrupa liman kentlerindeki sigara içenler en sevdikleri batakhaneye gidip “mavi bandrollü” sigara sordular ve büyük tasarruflarla dışarı çıktılar. Bandroller, yasal üreticilerin vergi pullarının yapıştırılacağı yere yapıştırdığı mavi kâğıt etiketlerdi. Ancak tütün şirketlerinin ve kaçakçıların görmezden gelmesi nedeniyle bu etiketler yapıştırılmadı. Her ülkenin bir sigara dolandırıcılığı vardı. Angola’da her türden (yasal olarak üretilmiş, sahte, kaçak) sigara, sokaklarda seyyar satıcılık yapmak için savaş yetimlerini öne süren depocuların eline düştü. Bu ticaretin durumu tam olarak neydi?⁷⁰

Kenevir kullanımı ve kaçakçılığı bir başka gri alandı. İspanya’da esrar o kadar yaygın hâle geldi ki 2007 yılına gelindiğinde reşit olmayan gençlerin yaşça büyük arkadaşlarının yardımıyla keyfini çı-

⁶⁹ ABD Dışişleri Bakanlığı, *Trafficking in Persons Report* (Haziran 2012), 7-10, <https://www.state.gov/documents/organization/210737.pdf>; International Labour Organization, “Forced Labour, Modern Slavery and Human Trafficking,” Mart 2017, <http://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/lang—en/index.htm>; United Nations Office on Drugs and Crime, *Global Report on Trafficking in Persons* (New York: United Nations, 2012), 7, https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glo-tip/Trafficking_in_Persons_20i2_web.pdf; Carolyn Nordstrom, *Global Outlaws: Crime, Money, and Power in the Contemporary World* (Berkeley: U. of California Press, 2007), 186-187; Harold Heckle, “Spanish Police Arrest ‘Bar Code Pimps’ Gang,” Oakland News, 24 Mart 2012; “Sex Trafficker Used African Witchcraft to Smuggle Children for Prostitution” *Telegraph*, 29 Ekim 2012.

⁷⁰ Iain Gately, *Tobacco: The Story of How Tobacco Seduced the World* (New York: Grove, 2001), 358 (one-third); Albert Stridsberg to Ellen Gartrell, Ocak 29, 2001, ‘letters folder’, kutu: 4, Albert B. Stridsberg Papers, JWT (blue seal); Nordstrom, *Global Outlaws*, xv-24.

karttıkları alkolden farklı olarak göz yumulan yasa dışı bir uyuşturucu konumuna kavuştu. Bir öğrenci araştırmacılara “*Çok fazla insan esrar içtiği için, denemekten daha az korkuyormuşsunuz gibi*” dedi. Bir başkası, “*diğer sigara içenlere bir şey olmadıysa size de bir şey olmayacaktır*” ifadesini kullandı. İspanya’nın birçok özerk hükûmeti, esrar ticaretini ve kamuya açık alanlarda içilmesini yasaklarken, evde veya özel kulüplerde bireysel tüketimine ve yetiştirilmesine izin vererek bu durumla başa çıktı. Yine de kaçakçılar Fas’tan esrar ithal etmeye devam etti ve bir Cuma gecesi Barselona’nın havasındaki koku, kamu yasağının bir polis önceliği olmadığını anlamak için yeterliydi.⁷¹

Sonra Rusya’nın 2.700 tanesi 1990’larda açılan kumarhaneleri vardı. Sözde yasal olsalar da genellikle gevşek lisanslama ve denetlenmeden yararlanan *Mafya* tarafından yönetiliyorlardı. 2007’den sonra, hükûmet kumarhanelerin yasal olarak faaliyet gösterebileceği yerleri kısıtlamaya çalıştığında, kriminal işletmeciler omuz silkti ve yurt dışında bahis oynatma, internet kumarı ve kara para aklama operasyonlarının yanı sıra kurumlarını yasa dışı olarak yönetmeye devam ettiler. Siyaset bilimci Phil Williams’a göre, uluslar aşırı şirketler devlet egemenliğini uzak tutmayı başardılar. Ancak uluslar aşırı suç örgütleri, devlet egemenliğini kalıcı kuşatma gibi bir şeyin altına almayı başardılar.⁷²

⁷¹ Nuria Romo-Aviles, Carmen Meneses-Falcon, Eugenia Gil-Garda, “Learning to Be a Girl: Gender, Risks, and Legal Drugs amongst Spanish Teenagers,” *Gendered Drugs and Medicine* içinde, ed. Ortiz-Gomez ve Santesmases, 224 (alıntı); Nadja Vietz, “Marijuana in Spain: Our On the Ground Report,” Canna Law Blog, 10 Mart 2016, <http://www.cannalawblog.com/marijuana-in-spain-our-on-the-ground-report/>.

⁷² Toine Spapens, “Illegal Gambling,” *The Oxford Handbook of Organized Crime* içinde, ed. Letizia Paoli (New York: Oxford U.S., 2014), 408; Phil Williams, “Organizing Trans-national Crime: Networks, Markets and Hierarchies,” *Combating Transnational Crime: Concepts, Activities and Responses* içinde, ed. Phil Williams and Dimitri Vlassis (Londra: Frank Cass, 2001), 66–67.

Bu kuşatma, modernleşen devletlerin ticari kötü alışkanlığa karşı ikircikli saldırgan bir duruştan açık bir şekilde savunmacı bir duruşa geçtiği talihin uzun zaman alan tersine dönmesinin doruk noktası oldu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında en azından bazı kötü alışkanlıkları dizginlemeye karar verdiklerinde hükûmetler etkin av bekçileri oldular. Genellikle rakip ama bazen de müttefik olan iki tür kaçak avcıyla karşı karşıya kaldılar: düzenlemelere uymayan ve vergilerden kaçan işletmeler ile rüşvet dışında hiçbir şekilde vergi ödemeyen ve yasaklara meydan okuyan suç işletmeleri. Hükûmetler, savaştan reform gruplarıyla da mücadele etmek zorunda kaldı. Gruplar, yasakların, düzenlemelerin, vergilerin ve cezaların tercih ettikleri karışımın halk sağlığına, güvenliğe, ahlaka, düzene, gelire, refaha ve hazırlıklı olmaya en iyi şekilde hizmet ettiğinde ısrar ettiler. (Ve her zaman bu sırayla değil: Reformun laneti, farklı değerlerin farklı öncelikler anlamına gelmesidir.) Sonuç, en açık eğilim olan tıp dışı uyuşturucu kullanımı dışında katı ve yasaklı bir hayal kırıklığı olan sürekli politik bir tartışmaydı.

1930'ların başında işler bu aşamadaydı. Daha sonra olan şey, kötü alışkanlığı en aza indirme, ayırma ve damgalamaya yönelik reform projesinin her zamankinden daha kaypak hâle gelmesiydi. Ekonomik kriz ve savaş, sofistike reklam ve pazarlama kampanyaları, hedonist mühendislik ve çevre tasarımındaki gelişmeler ve uzun mesafeli ulaşımındaki gelişmelere bağlı bir eğlence ve turizm endüstrisinin yükselişinin sonucu olarak ticari kötü alışkanlık yeniden ortaya çıktı. Bu gelişmeler, kayıt dışı ekonomilerin, çok uluslu endüstrilerin, uluslar aşırı suç ağlarının ve sınırsız ticaretin büyümesiyle birlikte Burnham'ın kötü alışkanlıklarını sıradanlaştıran ve bunların bastırılmasını giderek anlamsız hâle getiren küresel bir kötü alışkanlık otoyolu yarattı.

GIDA BAĞIMLILIĞI

Burnham'ın kötü alışkanlıklar listesi -içki içmek, sigara içmek, uyuşturucu almak, kumar oynamak, cinsel yönden uygunsuz davranışlar ve küfretmek- geleneksel olandır. Saygın Viktorya Dönemi insanları bunların hepsini kötü alışkanlıklar olarak kabul edecek ve yirminci yüzyılda normalleşmelerinden dehşete düşeceklerdi. Onları aslında şaşırtacak olan pek çok yeni hazzın, kötü alışkanlığın ve bağımlılığın çoğalmış olması olurdu.

Burada yine kilit nokta, beyin ödülünde olduğu gibi hedonist değişimin artan hızıdır -Moore Yasası.¹ Tarih öncesi dönemde süreç aşamalı ve çoğu kez şans eseri idi. Avcı-toplayıcılar yeni gıda-ilaçları keşfetti. Köylüler sonunda kısmen uygarlığın yüklerini hafifletmek için onları yetiştirdi. Uzun mesafeli ticaret, kart oynama, tüttürme ve damıtma gibi yeniliklerin yayılmasıyla kumar, tütün, afyon ve alkol sevinçlerini ve hüznelerini yoğunlaştırmış oldu. Avrupa im-

¹ Moore Yasası, Intel şirketinin kurucularından Gordon Moore'un 19 Nisan 1965 yılında *Electronics Magazine* dergisinde yayınlanan makalesi ile teknoloji tarihine kendi adıyla geçen yasadır. Her 18 ayda bir bileşik devre üzerine yerleştirilebilecek bileşen sayısının iki katına çıkacağını, bunun bilgisayarların işlem kapasitelerinde büyük artışlar yaratacağını, üretim maliyetlerinin ise aynı kalacağını, hatta düşme eğilimi göstereceğini öngören deneysel (ampirik) gözlemdir (Ç.N).

paratorlukları ve sömürgeleri, gıda-ilaçlarını daha ucuz ve daha yaygın olarak erişilebilir hâle getirdi. Sanayileşme ve kentleşme onları daha güçlü ve sosyal olarak tartışmalı hâle getirerek on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarındaki yasak savaşlarına yol açtı. Ancak reform topu sustuğunda, kötü alışkanlık girişimcileri deliklerinden çıktılar. Önce temkinli bir şekilde sonra hızla ve saflarını sıklaştırmış olarak ilerlediler.

Dağınık bir muhalefete karşılaştılar. Halk sağlığı savunucuları, seçici davranarak ve sigara pazarlamasını düzenleme, sigara içmeyenleri ikinci el sigara içiciliğinden koruma veya sarhoş araç kullanımının önüne geçme gibi güvenli oldukları zemindeki girişimleriyle karşı koydular. Viktorya Dönemi ve İlerleme Dönemi atalarına ilham vermiş olan tüm ticari kötü alışkanlık türlerine karşı uluslar aşırı (ve genellikle dini veya ütöpik) aktivizm gibi bir şeyi başaramadılar. *“Kötü alışkanlık”* terimi, hastaları damgalamak ve hasar azaltma çabalarına müdahale edebilecek olma korkusu yüzünden büyük ölçekte halk sağlığı dilinden silindi. Öyle olsa bile bağımlılık alanında çalışan çok az kişi çoğalan tehditlerden habersizdi. Bunların başında, bu bölümün konusu olan gıda bağımlılığı ve bir sonraki bölümün konusu olan dijital cihazlar veya bunlar aracılığıyla olan bağımlılıklar vardı.

Çok fazla yemek yiyen veya mesaj atan tedbirsiz bireylerin eylemlerinin aksine bu davranışların bağımlılık yaratan bozukluklar oluşturduğu konusunda herkes hemfikir değildi. Ancak kuşkucular kendilerini yeni bir şeyle karşı karşıya buldular: Kendine güvenen ve yüksek teknolojiye sahip, çeşitli bağımlılıkları bir dizi ilgili beyin hastalığı olarak yeniden biçimlendiren bir araştırma kurumu. Farklı sarhoş edici maddelerin yapısı bozulmuş sinir hücrelerinde ortak bir sendrom oluşturduğuna dayanan ve unutulmuş bir hipotez olan alkol düşkünlüğü [inebriety] adamakıllı geri geldi. Ancak bu sefer tıp araştırmacılarının büyük bileşik bağımlılık teorilerine dâhil etmeye çalıştıkları şey alkol, tütün ve uyuşturucu maddelerden daha fazlasıydı.

BEYİN HASTALIK MODELİ

Uyuşturucu ötesi araştırmacıların en bilineni Nora Volkow'dur. Mexico City'de kozmopolit koşullarda doğmuş ve eğitim almış olan -babası bir kimyager ve devrimci Leon Troçki'nin torunu, annesi İspanya İç Savaşı'ndan kaçan bir Madrid moda tasarımcısıydı- Volkow akademik bir dâhiydi. Her şeyi okurdu, dört dile hâkimdi, yüzme yarışmacısıydı, tıp eğitimi aldı ve Amerika Birleşik Devletleri'nde psikiyatri ihtisası yaptı. ABD'de psikiyatrik bozuklukları incelemek için nörolojik görüntülemeyi kullanarak araştırma kariyeri oluşturdu. Bunların arasında bağımlılık da vardı. En sevdiği amcası ve intihar etmiş olan anne tarafından büyükbabası alkoliklerdi. Neden bu kadar çok insanın kontrol etmeyi denedikleri ve kontrol edemedikleri yıkıcı bir alışkanlığın sunağında kendilerini feda ettiklerini merak ediyordu. Bağımlılık neden bu kadar güçlüydü?

1990'larda Volkow bunu öğrenme şansını elde etti. O ve meslektaşları, tüm ana psikoaktif maddelerin nöropatik etkileri üzerine araştırma yaptılar. Bu çalışma, bağımlılıktan beyin hastalığı modeline doğru sürmekte olan bir geçişi hızlandırdı. Modelin kendi kısaltması olan BBHÖ [BDM] ve kendi manifestosu "Bağımlılık Bir Beyin Hastalığıdır ve Önemlidir"e ["Addiction Is a Brain Disease, and It Matters."] olacak derecede güçlü bir değişimdi. Ulusal Uyuşturucu Suistimali Enstitüsü (*National Institute on Drug Abuse* (NIDA)) yöneticisi Alan Leshner tarafından yazılan silahlanma çağrısı, 1997 yılında *Science* dergisinde yayınlandı. Leshner, "Artık bağımlıyı zihni (beyni oku!) uyuşturucularla temelden değiştirilmiş biri olarak görmemiz gerekiyor." diye yazdı. Değişiklik kalıcı olduğundan bağımlılık her beyin bölgesini ve her beyin aktivitesinin düzeyini etkileyen "metaforik bir şalter"i indirdiğinden nüks etme eğilimi artmıştı. Yine de umut etmek için neden vardı. Tıp bilimi, doğası her geçen gün daha netleşen sinirsel değişiklikleri tersine çevirmek veya kompanse etmek için bağımlılık önleyici ilaçları izlemelidir. Yalnızca cezai veya sosyal yönlere odaklanmak konudan kaçmaktır. Leshner, "Sorunun özü beyin ise, beynin gereksinimleriyle

ilgilenmenin çözümünün temel bir parçası olması gerekir” sonucuna vardı.²

İddialarının değeri ne olursa olsun, Leshner’ın zamanlaması kusursuzdu. Nörolojik görüntülemeyi, sinirbilimini ve uyuşturucu tarafından mecazi anlamda rehin alınmış ve tıbbi araştırmalarla kurtarılabilecek olan bir beyni kucaklayan Ulusal Uyuşturucu Suistimali Enstitüsüler, her üçünde de uzun süredir eksik olan bir alana prestij, odaklanma ve iyimserlik getirdi. 2003 yılında Başkan George W. Bush, Volkow’u Ulusal Uyuşturucu Suistimali Enstitüsü’nün direktörlüğüne seçtiğinde bu alan, harcayacak enerjisi olan karizmatik bir lider elde etmiş oldu. Neredeyse bir milyar dolarlık bütçeye sahip bir ajansı yönetmekle yetinmeyen (dünyanın finanse edilen bağımlılık araştırmalarının yüzde 85’inden fazlasını oluşturduğu iddia edilen) Volkow, işi bağımlılık nörobiliminin müjdesini duyuracak bir medya kürsüsüne dönüştürdü.³

Bağımlılık nörobilimi, Volkow’un 2014’te TEDMED konuşması, “*Neden Beynimiz Bağımlı Oluyor?*”da vurguladığı bir nokta olan kompulsif aşırı yemeye kadar genişledi. Konuşmasına olağan şüphelilerle başladı: içki, uyuşturucu ve kötü karakter. Volkow, çoğu insanın yoğun ama geçici hazlar için her şeyi feda eden zayıf iradeli bireyler olarak gördükleri alkolikleri ve uyuşturucu bağımlılarını önemsemediğini söyledi. Ancak bağımlı hastalar sıklıkla uyuşturucu kullanımının artık haz vermediğini kabul ediyorlardı. Bilim insanları, hayvan çalışmaları sonucunda uyuşturucu kullanımının neden başlangıçta haz verdiğini biliyorlardı: Bir uyuşturucu veya başka bir

² Alan I. Leshner, “Addiction Is a Brain Disease, and It Matters,” *Science* 278 (1997): 45–47.

³ Bill Snyder, “Nora Volkow: Two Paths to the Future,” *Lens* (Şubat 2006), <http://www.mc.vanderbilt.edu/lens/article/?id=i298q>g=o; John Gregory, “Dr. Nora Volkow of the National Institute on Drug Abuse,” Kentucky Educational Television, 9 Mayıs 2016, <https://www.ket.org/opioids/dr-nora-volkow-of-the-national-institute-on-drug-abuse/> (alkolizm); Stanton Peele, “Why We Need to Stop Nora Volkow from Taking Over the World,” *Substance.com*, 17 Ocak 2015, <http://www.substance.com/stop-nora-volkow-late/2720/>.

uyarıcı, beyinlerinin ödül yollarını harekete geçiren dopamini fişkırcasına salgıliyordu. Ancak insan beyni görüntüleme yöntemi önemli ayrıntılar eklemişti. Uyarının tekrarlanması, genellikle uzun vadede belirli sinir reseptörlerinin, özellikle dopamin D2 reseptörlerinin varlığını azaltıyordu. D2 reseptörlerinin kaybı beyni duyarısızlaştırıyor ve dış uyarana hem toleransı hem de bağımlılığı artırıyordu. Reseptör kaybı, beynin ruh hâlini etkileyen limbik yapılarında ve aynı zamanda bunlara bağlı olan ve yargılama ve öz kontrolü düzenleyen frontal bölgelerinde meydana geliyordu. Bağımlılık ters yönde bir egzersiz gibiydi. Öz disiplin eklemek yerine eylemden alınacak hazla birlikte öz disiplini de amansız bir şekilde azaltıyordu.

Öyleyse neden sizin için kötü olan bir şeyde ısrar ederdiniz? Çünkü evrim, yemek yeme ve cinsel ilişki gibi zindeliği artıran eylemlerde bulunmaya motive olmuş insanları gözetti. Dolayısıyla beyinlerimiz, bu aktivitelerin ödülüne işaret eden dopamini açığa çıkarmanın birden fazla yolunu geliştirdi. Bu nörotransmitteri sadece bu aktivitelere girdiğimizde değil, onlarla ilişkili ipuçlarıyla karşılaştığımızda da salıverdiler. Hem iyi hem de kötü alışkanlıkların kalıcılığını açıklayan görüntüleme çalışmalarında tespit edilebilen bir süreç olan koşullu uyaranlara yanıt verir olduk. Beyin motivasyon devrelerinde dopamini artıran herhangi bir şey, ödülün yoğunluğu genellikle azalsa bile ödülü elde etmek için gerekli davranışları gerçekleştirme dürtüsünü sürdürüyordu. Arzu, ürettiği hazdan bağımsız olarak arttı. Bu yüzden bağımlılıkların hem atlatılması hem de geri döndürülmesi zordu. İstemek, hoşlanmaktan daha keskin ve kalıcı bir duyguydu.

Volkow, dopaminin çift yol izlemesinin motivasyon sorununa dâhice evrimsel bir çözüm olduğunu düşünüyordu. Ne yazık ki başka bir süreç olan kültür, bu düzenlemeyi bozmuştu. Uygarlık, zindeliğin ödül ile olan ilişkisini bozmuştu. İnsanların karşı konulamaz tatlar için harmanladığı kakao ve şeker kamışı gibi gıda-ilaçları kitlesel olarak yetiştirmelerinin kanıtı olan bir tuzak. Bir kokain bağımlısının beyninin PET taramasının PowerPoint slaytı perdeden gitti. Yerine morbid [ölümcül] obez bir hastanın beyninin benzer

bir slaytı geldi ve onu da muhteşem bir çikolata resmi izledi. “*Bu harika görünümlü çikolata görseli, şimdi onu yemek istememe neden oluyor,*” diye itiraf etti Volkow. Volkow’un dopamini zaten ödülü tahmin ederek akıyordu.⁴

Pek çok kanıt, Volkow’un hazzın beklenti kadar duygu, sezinleme ve sindirimle ilgili olduğu iddiasını destekledi. Plasebolar, aralarında dopaminin de olduğu nörotransmitterler salgılar. İnsanlar hem hayallerindeki “*hafif gerçekliğin*” hem de gerçeğin tadını çıkaran hayal güçlerinden haz alırlar. Uyuşturucu deneyimlerini ve davranışlarını şekillendiren hâl ve ortam, şartlanmaya ve ipuçlarına bağlıdır. Bağımlılar özellikle ikincisine [ortama] duyarlıdır. Dostoyevski’nin kumar oynayan öteki beninin [alter ego], eliyle masaya para koymadan önce beyninin “neredeyse kasılmalara” girecek kadar önden koşturması için sadece iki oda uzakta olan bir rulet masasındaki bozuk paraların zor duyulan şingirtisine gereksinimi vardı. Tütün reklamcılar, beyin taramalarındaki kanıtlara göre sigara içenlerde istek uyandıran, istenmeden ipuçları veren uyarı etiketlerini kendi pazarlamaları için kullandılar [marketing judo]. Bazı şartlandırılmış deneklerde, sadece ipuçları bile yoksunluk semptomlarını önleyebilir. Doktorlar, hastaneye yatırılmış olan uyuşturucu bağımlılarını sadece steril [serum içeren] derialtı enjeksiyonlarla stabilize ettiler. Sigara ve içki içmek yüzünden rehabilitasyondaki gazeteci Peter Gzowski, kafein ile aynı numaraya kandı. Güne başlamak için bir şoka ihtiyacı vardı ve ilk fincan kahveyi keyifle dudaklarında uzun bir süre tutacak kadar titremeyi bıraktığında hissettiği rahatlamaı hatırladı. Personelin başından beri kendisine kafeinsiz kahve verdiğini öğrendiği taburcu oluşuna kadar kendisini kahveyle destekledi.⁵

⁴ Nora Volkow, “Why Do Our Brains Get Addicted?” *TEDMED* 2014, <https://www.tedmed.com/talks/show?id=309096>. Delillerin resmî inclemesi için bkz: Volkow vd., “Addiction: Beyond Dopamine Reward Circuitry,” *PNAS* 108 (2011): 15037-15042.

⁵ Paul Bloom, *How Pleasure Works: The New Science of Why We Like What We Like* (New York: Norton, 2010), Bölüm: 6, “lite” s. 169; Fyodor Dostoevsky, *The Gambler*, çev. Victor Terras (Chicago: U. of Chicago Press,

Bununla birlikte şartlandırma, haz dolu uyaranlara maruz kalan çoğu insanın tam olarak bağımlı beyin geliştirmedeği gerçeğini açıklayamıyordu. Bu beyinleri Volkow, frenleri patlamış arabalara benzetiyordu. Açıkça, bazı beyinler diğerlerinden daha iyi davranışsal frenlere sahiptir. Genlerin yanı sıra gelişim ve sosyal koşullar da rol oynar. Bununla birlikte etkin önlem, genetik mutasyonları tespit etmekten ve bireysel talihsizlikleri gidermekten fazlasını gerektirir. İlk yaşlardan itibaren bizi bombalayan sosyal değişimlerle, beynimizi zayıflatın uyaranlarla yüzleşmek zorundayız. Volkow, insanların değişen ortamları cebinden çıkarttığına işaret etti. Biyolojimizi zayıflatmak yerine güçlendirmek için neden çevremizi yeniden yapılandırmıyoruz? Örnek projeler, sağlıklı yiyecek seçenekleri sunarak veya egzersizi teşvik ederek küçük topluluklarda obeziteyi azaltıyorsa, o zaman bu projeleri artırın. Uygulama ve ahlaki açıdan rota belliydi. Kaynaklar ile bilimsel olarak kanıtlanmış insani yardım projelerini eşleştirmek.⁶

Kritik bir soruyu yanıtsız bırakması dışında bunda sorun yoktu. Bu tür entelektüel eylemler, ilk önce sağlıksız aktiviteleri teşvik eden işletmeleri dağıtmadan başarılı olabilir mi? Bir zamanlar devrimlerin yıldönümü şerefine bir ziyafette şarap servis ettiği için bir alay komutanını askerî mahkemeye çıkartan ve ateşli bir yasakçı olan Troçki, büyük torununa İlerleme'nin bir yıkım güllesi gerektirdiğini mutlaka hatırlatırdı. Kötü alışkanlık karşıtı aktivizm (yaftalamaya karşı temkinli olan Volkow'un kararsız bir mirasçısı olduğu), gelişen sosyal mühendisliğin başarılı olabilmesi adına iş ve emperyalist kazanç için zehirli alışkanlıktan gelen para ile ödeme yapan ticari kötü alışkanlığın kontrol edilmesi gerektiğini savundu. Yasalarla

1972), 188; Martin Lindstrom, *Buyology: Truth and Lies about Why We Buy* (New York: Doubleday, 2008), 14-15 (labels); Alfred R. Lindesmith, *Addiction and Opiates* (1968; repr., New Brunswick, N.J.: Aldine, 2008), 34-38; Peter Gzowski, "How to Quit Smoking in Fifty Years or Less," *Addicted: Notes from the Belly of the Beast* içinde, ed. Lorna Crozier ve Patrick Lane, 2. baskı (Vancouver: Greystone, 2006), 81.

⁶ Volkow, "Why Do Our Brains Get Addicted?"

desteklenen bir tekel, ilkin özel batakhaneleri kapatmadıktan sonra işçilerin içkiden kaynak sağlayan parkların ve kütüphanelerin tadını çıkarmak için sarhoş olmadan ayrılacakları düzenlenmiş barlar neden yaratılsın?⁷

Eğer Volkow'un politikasında bazı boşluklar vardıysa, beyin hastalığı modelinde de vardı. Her ne kadar beyin görüntülemenin rolünü vurgulamış olsa da bilimsel anlayıştaki değişim daha önce 1940'lar ve 1950'lerde başlamıştı. Alkol araştırmalarındaki kilit isim E. M. Jellinek, alkolizmi periyodik rahatlama içiciliğinden kontrollerini kaybettikleri uzun süreli sarhoşluğa ilerlemiş bir azınlığın kronik hastalığı olarak yeniden tanımlayan bir bilge idi. Uyuşturucu araştırma mevkidaşı, Ulusal Uyuşturucu Suistimali Enstitüsü'nün öncüsü Bağımlılık Araştırma Merkezi'nin başkanı olan dâhi nöropsikiyatrist Abraham Wikler'di. Wikler, uyuşturucuların merkezi sinir sistemi boyunca fizyolojik değişikliklere neden olduğunu ve sosyal olarak yerleşik ipuçlarına duyarlılığın, uyuşturucuyu terk ettikten çok sonra bile nüksetmeye neden olduğunu gösterdi. 1950'lerin ortalarında, psikolog James Olds ve Peter Milner tarafından sıçanlar üzerinde yapılan deneyler, beynin septal bölgesindeki ödül yollarının kendi kendine uyarılmasının kompulsif davranış ürettiğini gösterdi. Araştırmacılar, çalışmalarını salyangozlardan insanlara kadar farklı yaratıklarda yinelediler ve uyuşturucu infüzyonlarının [zerk etmenin] da aynı şekilde iş gördüğünü kanıtladılar. 1957'de nörofarmakolog Arvid Carlsson, türlerde de paydaş olan dopaminin önemli bir nörotransmitter olarak işlev gördüğünü gösterdi. Çalışma, sonunda kendisine Nobel Ödülünü kazandırdı.⁸

⁷ Mark Lawrence Schrad, *Vodka Politics: Alcohol, Autocracy, and the Secret History of the Russian State* (New York: Oxford U.S., 2014), 218 (Troçki).

⁸ Judit H. Ward vd., "Re-Introducing Bunko at 125: E. M. Jellinek's Life and Contributions to Alcohol Studies," *JSAD* 77 (2016): 375-383; Nancy Campbell, *Discovering Addiction: The Science and Politics of Substance Abuse Research* (Ann Arbor: U. of Michigan Press, 2007), Bölüm: 3.

1970’lerde buluşların hızı arttı. Araştırmacılar, en önemli bağımlılık yapıcı uyuşturucular için reseptör bölgelerini haritalandırdılar ve dopamin üzerinde uyarıcı etkisi de dâhil olmak üzere, birden fazla işlevi olan bir endojen opioid [uyuşturucu] sisteminin varlığını kanıtladılar.

Victor Juhasz’ın 2014 yılı Nora Volkow çizimi, Ulusal Uyuşturucu Suistimali Enstitüsü yönetmeninin enerjisini ve güvenini yansıtıyor. Volkow, beyin hastalığı modelini popülerleştirmekte o kadar etkiliydi ki psikolog Stanton Peele gibi bu kavramı açıkça reddedenler bile onun bu alandaki küresel liderliğini kabul ettiler. Peele, 2015’te asıl sorunun “*Nora Volkow’un dünyayı ele geçirmesini nasıl durdurmak*” olduğunu savundu.

1975'te Ulusal Uyuşturucu Suistimali Enstitüsü, James Olds'un katılımıyla beyin ödülü üzerine ilk seminerini düzenledi. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında Ulusal Uyuşturucu Suistimali Enstitüsü araştırmacıları, yoksunluk semptomlarının anatomik yollardan farklı tanımladıkları beyin ödül yollarının parçalarını bir araya getirdi. Bağımlılık tanı kriterleri, fiziksel bağımlılıktan uzun süreli beyin değişikliklerinin neden olduğu dürtü, özlem ve yaşama hazzının azalmasına doğru kaydı. Araştırmacılar, artmakta olan beyin görüntülemeci kuşağının da onayladığı ve etkileyici örneklerle açıkladıkları bir hipotez olarak farklı maddelerin ve davranışların aynı ödül yollarını aktive edip etmediğini araştırmaya başladılar. Araştırmacı Michael Kuhar, "*Sanki bedeni şeffaflaştırmış gibiydik.*" diye hayret etti. "*Kesinlikle gerçekleşmekte olan bir perimasydı.*"⁹

Volkow beyin hastalığı modellerinin tarihini yakın geçmişle sınırlamış olabilirdi, ancak geleceği hakkında geniş düşünüyordu. Şeffaf hâle getirilebilen bedenler, birkaç güçlü uyuşturucunun etkilerinin ötesinde sırları açığa çıkarabilir. Aslında Volkow, TEDMED konuşmasında uyuşturucu bağımlılarını neredeyse tamamen görmezden geldi. Bunun yerine, yemeyi bırakamayan morbid (ölümcül) obez bireylere odaklandı. Bunlardan biri intihar etmeyi düşünecek kadar tacize uğramış genç bir kadındı. Volkow'un büyükbabası gibi, rahatlama ve ödül vaat eden bir uyaran denizinde kaybolan, beyni değişmiş, acı çeken bir kurbandı. Aradaki fark, bu kadının tetikle-yenin yemek olmasıydı.

⁹ Solomon H. Snyder, "Historical Review: Opioid Receptors," *Trends in Pharmacological Sciences* 24 (2003): 198-205; Teresa Pollin ve Jack Durell, "Bill Pollin Era at NIDA (1979-1985)," *Drug and Alcohol Dependence* 107 (2010): 88-91; David T. Courtwright, "The NIDA Brain Disease Paradigm: History, Resistance, and Spinoffs," *BioSocieties* 5 (2010): 137-147; Campbell, *Discovering Addiction*, 211 (Kuhar).

UYUŞTURUCU OLARAK GIDA

Büyükbaş hayvan yemi ve yüksek früktozlu mısır şurubunu sübvanseden bir hükümet tarafından finanse edilen geniş bir ilaç araştırma kurumunun müdürünün gıda bağımlılığına odaklanmayı seçmesi garip görünebilir. Ama Volkow uyuşturuculardan daha büyük bir oyunu araştırıyordu. Dünyadaki kronik hastalıkların çoğuna ve erken ölüme neden olan hastalıklar için risk faktörü olduğu bilinen bir dizi davranıştaki patolojik öğrenmenin bilimsel bir açıklamasının peşindeydi. Beynin iştah kontrol mekanizmalarını neyin harap ettiğini bilmek, neyin hayatlarını mahvettiğini bilmektir. Bu arayışta yalnız da değildi. Kuhar, “*sadece düşün, kaç hastalık kusurlu ödül-kontrol sistemlerine kadar takip edilebilir*” üzerine kafa yordu. Tıbbın, beynin ödül ve koşullandırma yollarını, “*uyuşturucu bağımlılığının çok, çok ötesinde*” patolojilere destek olan merkezî bir biyolojik sistem olarak düşünmeye başlaması gerekiyordu. Bu, her şartta ödül temelli patolojilerin en önemlilerinden biri olan alışkanlık hâlini almış aşırı yemek yemeyi de içeriyordu.¹⁰

Bu da geçmişte olan bir fikirdi. 1950’lerin sonlarından beri doktorlar, yemek bağımlılığı kavramını ve onunla yakından ilişkili olan tıknırcasına yeme sendromunu deneme niteliğinde ve sessizce tartışıyorlardı. Yine 1950’lerde, Bart Hoebel adlı bir Harvard öğrencisi obeziteyi merak etmeye başladı. Özgün bir zihne ve alışılmadık geniş ilgi alanlarına sahip, asıl branşı psikoloji olan Hoebel, inatla sıçanlarda şeker bağımlılığı üzerine tartışmalı araştırmalar yürüttü ve sonunda Princeton’da bir profesörlük ve araştırma laboratuvarı ile gıda bağımlılığı topluluğunda öncü statüsü kazandı. Hoebel 2007’de başka bir psikoloji ve sinirbilim profesörü olan Kelly Brownell’e, psikiyatrist-sinirbilimci ve *bağımlılık öncüsü* Mark Gold’a ve gıda ve bağımlılık konulu dönüm noktası niteliğindeki uluslararası bir konferansta iki düzine disiplinden yaklaşık kırk

¹⁰ Campbell, *Discovering Addiction*, 213 (“beyond”); Michael J. Kuhar, *The Addicted Brain: Why We Abuse Drugs, Alcohol, and Nicotine* (Upper Saddle River, N.J.: Pearson, 2012), 74-77.

uzmana katıldı. Mekân (Yale), açılış konuşmacısı (Volkow) ve bildiri yayıncısı (Oxford), gıda bağımlılığı araştırmalarının ve beyin hastalığı modelinin kurumsal desteğinin ve akademik prestijinin doğrulandığına ve genişletildiğine tanıklık etti. Geriye dönüp bakıldığında, bağımlılık alanını bütünleştirmek için daha önceki girişimlerde istenen tam da böyle bir destek ve prestijdi.¹¹

Gıda bağımlılığı birçok medyadan da destek gördü. ABD Gıda ve İlaç Dairesi'nin (FDA) eski başkanı David Kessler ve Pulitzer Ödüllü bir gazeteci olan Michael Moss gibi yazarlar, şeker, tuz ve yağ açısından zengin yiyeceklerle müşterilerine kancayı taktıkları için gıda şirketlerini suçlayan, en çok satan kitaplar yayınladılar. Aynı zamanda popüler bir dokunuşa sahip olan Gold, "*Dervişin fikri neyse zikri de odur.*" ["If it quacks like a duck, it is a duck,"] diye yazmıştır. "Oldukça lezzetli ve enerji yoğun yiyecekler bir madde bağımlılığı hâline geldi." Kadın dergileri hikâyenin üzerine atladı. Şekeri kokaine benzeten *Madam Figaro* "*Şekere bağımlı mısınız?*" Ünlüler lafa karıştı. Oprah Winfrey, "*Benim tercih ettiğim uyuşturucu, gıda*" diye yazdı. "*Yiyeceklere bağımlı bir kişinin uyuşturucu kullanma nedenleriyle kullanıyorum: rahatlamak, yatışmak, stresi azaltmak için.*"¹²

¹¹ Adri Adrian Meule, "Back by Popular Demand: A Narrative Review of the History of Food Addiction Research" *Yale J. of Biology and Medicine* 88 (2015): 296-297; Emily Aronson, "Renowned Psychologist Bart Hoebel Dies," press release, Princeton University, 14 Haziran 2011, <https://www.princeton.edu/news/2011/06/14/renowned-psychologist-bart-hoebel-who-studied-addiction-behavior-dies>; Linda Bartoshuk, "Addicted to Food: An Interview with Bart Hoebel," *APS Observer* (Kasım 2009), <https://www.psychologicalScience.org/observer/addicted-to-food-an-interview-with-bart-hoebel>; "Yale Hosts Historic Conference on Food and Addiction," *Yale News*, 9 Temmuz 2007; *Food and Addiction: A Comprehensive Handbook*, ed. Kelly D. Brownell ve Mark S. Gold (New York: Oxford U.S., 2012).

¹² David A. Kessler, *The End of Overeating: Taking Control of the Insatiable American Appetite* (New York: Rodale, 2009); Michael Moss, *Salt Sugar Fat: How the Food Giants Hooked Us* (New York: Random House, 2013);

Sıradan insanlar da aynı dili konuşmayı öğrendi. İyileşmekte Olan Yiyecek Bağımlıları'ndaki Kanadalılar, gün boyu yemek yemeyi düşündüklerini, çaresiz ve umutsuz hissettiklerinde tıkindıklarını, doymak bilmez iştahlarına direnmek için “zor günler” geçirdiklerini ve “ömür boyu süren bir bağımlılığı” kontrol etmek için Adsız Alkolikler'deki gibi sponsorlara bel bağladıklarını söylediler.¹³ Has-talıklı, kendinden nefret eden bir hisle boş pasta tabaklarına bakan bir Episkopal rahip Margaret Bullitt-Jonas, gıda bağımlılığının, kararlılığınızı aniden kırabilecek diğer herhangi ezici bir dürtü gibi olduğunu düşündü:

Bir cumartesi sabahı, işinizi düşünerek caddeden arabanızla geçiyorken aniden fırına uğramak, muz kremalı bir tarta almak, eve gitmek ve hepsini hemen, çok hızlı bir şekilde yemek dürtüsü gelebilir. Kompulsif bir obur olduğunuz için bu fikir kulağınıza saçma veya tuhaf gelmez. Ol-dukça mantıklı ve makul görünür. Ve hemen yerine getirilmesi gereken bir fikir. Bu ani doymak bilmez iştahtan kendinizi vazgeçiremezsiniz ve vazgeçirmek istediğinizden bile emin değilsinizdir. Aç olup olmadığınız önemli değil -fiziksel açlığın bununla ne ilgisi var? O sabah kendinize bugün yemekle ilgili çılgınca bir şey yapmayacağınıza dair her türlü sözü vermiş olmanız da fark etmez. Yeme dürtüsü kapınıza dayanmıştır ve yapabileceğiniz tek bir şey vardır: Ye!

Cecile Bertrand, “Etes-vous Addict’ au Sucre? Les Signes qui Doivent Vous Alerter,” Madame Figaro, 25 Ocak 2017, <http://madame.lefigaro.fr/bien-etre/etes-vous-addict-au-sucre-les-signes-qui-doivent-vous-alerter-230117-129301>; Mark S. Gold, “Introduction” in Eating Disorders, Overeating, and Pathological Attachment to Food: Independent or Addictive Disorders? ed. Mark S. Gold (Binghamton, N.Y.: Haworth Press, 2004), 3; Oprah Winfrey, “How Did I Let This Happen Again?” Oprah.com (Ocak 2009), <http://www.oprah.com/spirit/Oprahs-Battle-with-Weight-Gain-0-Ocak-2009-Cover/2>.

¹³ Anonim Alkolikler ya da Türkiye’de bilinen adıyla Adsız Alkolikler (AA) Amerika’da 1935’te kurulmuş bir örgüttür. Bugün iki milyonun üzerinde üyesi olan kuruluş, tam bir sivil toplum zihniyetiyle çalışmakta olup herhangi bir kâr amacı taşımamaktadır. Bu kuruluşa katılmak için “sadece içki içmeyi istememek” yeterlidir (Ç.N).

Yazar Caitlin Moran, çözümün zihni meşgul etmek olduğunda hemfikirdi. Sıradan oburlar, tatillerde domuz gibi yiyorlardı. Kompulsif oburlar, sürekli olarak yemek düşünüyorlardı. Sonra panik içinde mutfığa gidiyorlar ve transa geçmiş olmanın huzuruyla tırtıklıyorlardı. “*Tıpkı viski veya uyuşturucu ile kendinizden geçtiğiniz gibi*” çatlayana kadar ve ezici pişmanlıklar onları durdurana dek devam ediyorlardı.¹⁴

Şüpheciler, gıda ve uyuşturucu bağımlılığı arasındaki benzerlikleri moda olan tıbbi gerekçeler diyerek görmezden geldi. Bağımlılık araştırmacıları, davranışların nesnel ve ölçülebilir benzerlikler gösterdiğine karşı çıktı. Uyuşturucu bağımlılığı gibi kompulsif oburluk da hastalığa ve erken ölüme neden olur. Kalp hastalığında önemli bir risk faktörü olan obezite, oranların artmasına ve en az on üç malignite [habaset] türüne katkıda bulunur. (Bariatrik cerrahinin on yılda kanser riskini üçte bir oranında azaltmasının nedeni budur.) Obezite, Körfez Ülkeleri gibi zengin devletlerde ve Meksika gibi orta gelirli ülkelerde yetişkin ölümlerinin önde gelen bir nedeni olan diyabetle yakından ilişkilidir. Trendin küresel olduğu tartışmasızdır. 1980 ile 2015 yılları arasında obezite oranları yetmiş üç ülkede ikiye katlanırken diğerlerinin çoğunda düzenli bir şekilde arttı.¹⁵

¹⁴ “Food Addicts in Recovery Anonymous,” Shaw TV Lethbridge, 16 Ocak 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=toC1bYqYdVk>; “A Conversation with Margaret Bullitt-Jonas about Her Memoir, Holy Hunger Reviving Creation,” <http://revivingcreation.org/holy-hunger/>; Caitlin Moran, “I Know Why the Fat Lady Sings,” *WSJ*, 16-17 Haziran 2012. En az iki AA [Anonim Alkolikler] tarzı gıda bağımlılığı organizasyonu daha var: 1960’ta kurulan Anonim Oburlar [Overeaters Anonymous] ve 1987’de kurulan Anonim Gıda Bağımlıları [Food Addicts Anonymous].

¹⁵ Beatrice Lauby-Secretan vd., “Body Fatness and Cancer—Viewpoint of the IARC Working Group,” *NEJM* 375 (2016): 794-798; Markku Peltonen ve Lena M. S. Carlsson, “Body Fatness and Cancer,” *NEJM* 375 (2016): 2007-2008; Rory Jones, “Diabetes ‘Disaster’ Jolts Persian Gulf,” *WSJ*, 11 Şubat 2014; Jesus Alegre-Diaz vd., “Diabetes and Cause-Specific Mortality in Mexico City,” *NEJM* 375 (2016): 1961-1971; The GBD 2015 Obesity Collaborators, “Health Effects of Overweight and Obesity in 195 Countries over 25 Years,” *NEJM* 377 (2017): 13-27.

Tüm obez hastalar gıda bağımlısı değildir. Ancak dörtte biri veya daha fazlası bağımlılığın temel tıbbi kriterini karşılamaktadır. Alışkanlık hâline gelmiş, doymak bilmez iştah odaklı davranışları kendileri için zararlı ve toplum için masraflıdır. Özellikle Amerikalılar yüksek bir bedel ödemiştir. 2006 yılına gelindiğinde ABD’li yetişkinlerin üçte birinden fazlası 1980’dekinin iki katı obezdi. Aynı yıl tıbbi mükellefler, obez hastalar için normal kilolu hastalara göre kişi başına 1.429 dolardan fazla para harcadı; bu da ortalama yıllık maliyette yüzde 42’lik bir fark demekti.¹⁶

Beyin görüntüleme, gıda ve uyuşturucu bağımlılığı arasında başka bir benzerlik daha ortaya çıkardı. Gıda bağımlılarının taramaları, dopamin D2 reseptörlerinin sayısındaki azalma ve ödül ipuçları yoluyla aynı sinir yollarının aktivasyonu açısından diğer bağımlıların taramalarına benziyordu. Bir kadın gıda bağımlısına bir milkshake göstermek bir alkoliğe içki göstermekle aynı görüntüleme sonuçlarını oluşturuyordu. Naltrekson çalışmaları, görsel benzerliklerin rastlantısal olmaktan çok daha öte olduğunu düşündürüyordu. Uyuşturucu doz aşımaları için uygulanan bir antagonist [karşıt etkili] (reseptör bloker) olan naltrekson, alkolizm ve kompulsif aşırı yeme, kumar ve cinsel aktiviteyi tedavi etmek için de kullanılmaktadır. Naltrekson, sevdikleri çikolatadan daha az yiyen fareler de dâhil olmak üzere insanlarda ve hayvanlarda yapılan deneylerde opioid reseptörlerine bağlanarak dopamin aktivitesini bastırıyordu. Aynı antagonistin farklı bağımlılık davranışlarında aynı baskılayıcı etkiye sahip olması ortak bir nörokimyasal temele işaret ediyordu.¹⁷

¹⁶ “Obesity among Adults .. .”, NCHS Data Brief, 4 Aralık 2007, <https://www.cdc.gov/nchs/data/databriefs/dboi.pdf>; Eric A. Finklestein vd., “Annual Medical Spending Attributable to Obesity: Payer- and Service-Specific Estimates,” *Health Affairs* 28 (2009): 822-831 (fiyata göre ayarlanmış 2008 doları kullanılarak). Bir çeyreklik tahmin bu bölümün sonunda açıklanmıştır.

¹⁷ Kevin Helliker, “Food May Be Addicting for Some,” *WSJ*, 5 Nisan 2011; Gene-Jack Wang vd., “Similarity between Obesity and Drug Addiction as

Sonrasında ikame edici [yerine koyucu] davranış vardı. Obez hastaların vücut kitle indeksi (VKI) ne kadar yüksekse alkol veya yasa dışı uyuşturucu kullanma olasılıkları da o kadar düşüktü. Aksine sigara içenler ve diğer uyuşturucuları kullananlar yoksun kaldıklarında genellikle şeker yiyerek kilo aldılar. Ronald Reagan'ın jöleli şeker alışkanlığı, (en sevdiği tat, meyan kökü) siyasete girdiğinde pipo içmeyi bırakmasının bir sonucuydu. Tütün, alkol ve diğer uyuşturucular, beyin ödül bölgeleri için yiyeceklerle, özellikle tatlı yiyeceklerle rekabet eder. Adsız Alkolikler'in dediği gibi ayık kalmak istiyorsanız çok acıkmayın! Kokain ve alkol tedavisi gören gazeteci David Carr bu tavsiyeleri çok önemsendi. Yerine koyduğu bağımlılık olan donat'ı azaltarak çöp torbası yerine eşofman giymeye başladı.¹⁸

Daha sonraları Ulusal Alkol Suistimali ve Alkolizm Enstitüsü'nün yöneticisi olacak olan davranış fizyoloğu George Koob, insanların sınırlı haz rezervlerine sahip olduğunu söylüyordu. Bu rezervleri tedbirsizce harcamak, hesaplaşmaya davetiye çıkarmaktır. Koob, bu hesaplaşmayı "Biyolojik Kalvinizm" olarak adlandırdı ve bunu bir Darvini trajedi olarak nitelendirdi. Haz, yıkıcı ve zehirleyici noktaya gelmedikçe hayatta kalmak ve üremek için zorunludur. Hedo-

Assessed by Neurofunctional Imaging," *J. of Addictive Diseases* 23 (2004): 39-53; Marcia Levin Pelchat, "Food Addiction in Humans," *J. of Nutrition* 139 (2009): 620-662; Scott Vrecko, "'Civilizing Technologies' and the Control of Deviance," *BioSocieties* 5 (2010): 36-51; Kessler, *End of Overeating*, 31-41, 143.

- ¹⁸ Mark S. Gold, Kimberly Frost-Pineda, William S. Jacobs, "Overeating, Binge Eating, and Eating Disorders as Addictions," *Psychiatric Annals* 33 (Şubat 2003): 117- 122; Katie Kleiner vd., "Body Mass Index and Alcohol Use," *J. of Addictive Diseases* 23 (2004): 105-117; Mark S. Gold, "From Bedside to Bench and Back Again: A 30-Year Saga," *Physiology and Behavior* 104 (2011): 157-161; "Jelly Belly Jelly Beans and Ronald Reagan" Ronald Reagan Presidential Library and Museum, Ocak 2013, <https://www.reaganlibrary.gov/sreference/jelly-belly-jelly-beans-and-ronald-reagan>; David Carr, *The Night of the Gun: A Reporter Investigates the Darkest Story of His Life*. His Own (New York: Simon and Schuster, 2008), 196.

nist bir kontrol sisteminin gelişmesinin nedeni budur. Ne yazık ki kokain âlemi yapmak gibi kontrol sistemini mahvetmenin yollarını keşfettik. Yoğun hazlar, bizi bir işaret ile tetiklenen karşı konulamaz isteklere ve daha da kötüsü geçmek bilmeyen can sıkıntılarına, kalıcı depresyona ve sarhoşluk geçtikten sonra artmış olacak olan strese karşı savunmasız bıraktı.¹⁹

Kalıcı yoksunluk etkileri hem nüksetmeyi hem de yerine koymayı açıklar. Gıda veya başka herhangi bir şeye bağımlı olanlar, alıştıkları ödül olmadığında başka maddelere veya davranışlara başvurarak yoksunluk ve yokluk belirtileriyle baş etmeyi öğrenirler. Bariatrik cerrahinin şaşırtıcı bir risk taşıdığı ortaya çıktı. Ameliyat sonrası alkol suistimali ikinci yılda, özellikle sigara, içki veya uyuşturucu gibi alternatif beyin ödülllerine aşına olan genç erkek hastalar arasında önemli ölçüde artmaktadır. Kurtulmanın başka yolları da vardır. Uyuşturucu bağımlıları için de öyle. Şubat 1978’de bir kış fırtınası Connecticut, New Haven’ı vurdu. Kar yüzünden mahsur kalmış metadon hastalarının üç gün boyunca kliniklere erişimi yoktu.²⁰ Çoğu içti. Bazıları, yoksunluk midelelerini bulandırana kadar “Şükran Günü”ymüş gibisinden tıkindı. Bazıları ise küp şekerleri bükülmüş kaşıkla eritip içindekileri enjektörlerine çekti ve sonra bu solüsyonu ya içti ya da onunla deri-

¹⁹ Bill Moyers’in “The Hijacked Brain” başlıklı George Koob ile röportajı, *Addiction: Close to Home*, 29 Mart 1998: http://www.thetherapist.com/PBS_Article_03.html; Roy A. Wise ve George F. Koob, “The Development and Maintenance of Drug Addiction” *Neuropsychopharmacology* 39 (2014): 254-262; Markus Heilig, *The Thirteenth Step: Addiction in the Age of Brain Science* (New York: Columbia U.S., 2015), Bölüm: 8.

²⁰ Metadon, tıpta analjezik olarak ve uyuşturucu bağımlılığı tedavisinde kullanılan bir sentetik uyuşturucudur. 1937’de Almanya’da geliştirilmiştir. Metadonun fizyolojik tesiri her bakımdan morfine benzer. En önemli farkı analjezik tesirinin morfinden fazla, toksik tesirinin, bağımlılık yapma etkisinin ve solunum sistemi üzerine etkisinin morfinden az olmasıdır. Bu nedenle metadon morfinmanların tedavisinde morfin yerine başlangıçta ilaç olarak verilir (Ç.N).

sini şişirdi. Başka bir deyişle, geceyi atlatmaları için ne gerekiyorsa onu yaptılar.²¹

Gıda, uyuşturucu ve davranışsal bağımlılıkların ortak risk faktörleri vardır. Volkow'un dediği gibi, birlikte hareket etme eğilimindedirler. Bir teori, "Ödül Eksikliği Sendromu"nu vurgulamıştır.²² Bozuk genler ve sürekli stres veya sosyal yenilgi gibi zor yaşam koşulları, bazı insanları ve hayvanları normal dopamin D2 reseptör kotasından mahrum bırakmıştı. Kola ve patates kızartmalarının -ya da uyuşturucu, kumar ya da başka bir uyarıcı davranışın- morallerini yükseltebileceğini keşfettiklerinde çeşitli seçeneklerden biri olan abur cuburla koşu bandında kendi kendilerini tedavi ettiler. Koşu bandında ne kadar uzun süre kalırlarsa hedonist düzenleyici sistemlerine ve beyinleri ile vücutlarının diğer kısımlarına o kadar daha çok zarar verdiler. Obez hastalar üzerinde yapılan kontrollü bir çalışmada, Volkow ve arkadaşları, dopamin D2 reseptörü varlığı ile (VKİ) vücut kitle indeksi arasında güçlü bir ters korelasyon (-0,84) keşfettiler. Düşük reseptör varlığının önceden var olan bir risk faktörü olup olmadığı ya da alışılmış aşırı yemenin bir sonucu olup olmadığını belirleyemediler. Ancak her ikisi de -daha geniş bulgu örüntüsü göz önüne alındığında- tümüyle olasıydı.²³

²¹ Wendy C. King vd., "Prevalence of Alcohol Use Disorders before and after Bariatric Surgery," *JAMA* 307 (2012): 2516-2525; Gold, "From Bedside to Bench" 157-158.

²² Ödül Eksikliği Sendromu veya ÖES [*Reward Deficiency Syndrome RDS*], beyin ödül merkezindeki, özellikle orta beyin ve prefrontal korteksteki temel nörotransmitter dopaminin klinik olarak önemli bir eksikliği ile karakterize edilen beyin bozukluğudur. Öncelikle genetikdir, ancak uzun süreli stresten de kaynaklanabilir (Ç.N.).

²³ Abigail Zuger, "A General in the Drug War" *NYT*, 13 Haziran 2011 (move together); Kenneth Blum vd., "'Liking' and 'Wanting' Linked to Reward Deficiency Syndrome (RDS): Hypothesizing Differential Responsivity in Brain Reward Circuitry," *Current Pharmaceutical Design* 18 (2012): 113-118; Heilig, *Thirteenth Step*, 73; David J. Linden, *The Compass of Pleasure* (New York: Viking, 2011), 78-82; Gene-Jack Wang, Nora D. Volkow, vd., "Brain Dopamine and Obesity," *Lancet* 357 (2001): 354-357. Melissa A.

Bir başka olasılık ve gıda ile uyuşturucu bağımlılığı arasındaki başka bir paralellik ise riskin nesiller boyunca yayılmasıdır. Birçok çalışma, hamile gıda bağımlılarının doğmamış çocuklarına zarar verebileceğini düşündürmektedir. Hayvanlarda, hamilelik sırasında yüksek yağ tüketimi, yavrularda dopamin ve opioid gen ekspresyonunu değiştirerek çok lezzetli yiyeceklere olan tercihlerini artırdı. İnsanlarda, diyetleri yağ ve şeker açısından zengin olan obez kadınların çocukları, insülin direnci, obezite ve DEHB (Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu) açısından daha yüksek risk altındaydı. Son özellik olan DEHB, sigaradan kompulsif internet kullanımına kadar diğer bağımlılık davranışlarının daha yüksek riskiyle de bağlantılıydı.²⁴

Bu araştırma dizisi, cesaret kırıcı bir şekilde nesiller arası yoksulluk bilmecesini hatırlatmaktadır. 3. Bölümde stres, sarhoşluk ve bağımlılığın tarihsel olarak düşük sosyal sınıfı sürdürme ile etkileştiğini tartıştım. Diğerleri ırk, etnik köken, sınıf, eğitim, cinsiyet ve ikamet yerine dayalı ayrımcılığı vurguladılar; yoksul çocukların

Munn-Chernoff vd., "A Twin Study of Alcohol Dependence, Binge Eating, and Compensatory Behaviors," *JSAD* 74 (2013): 664-673, alkolizm ve yeme bozuklukları için yüzde 38 ila 53 arasında değişen kalıtsallık hesaplandı.

- ²⁴ Caroline Davis, "Maternal Diet and Offspring Development," *Addiction* 106 (2011): 1215-1216; G. H. Gudjonsson vd., "An Epidemiological Study of ADHD Symptoms among Young Persons and the Relationship with Cigarette Smoking, Alcohol Consumption and Illicit Drug Use," *J. of Child Psychology and Psychiatry* 53 (2012): 304-312; Ju-Yu Yen vd., "The Comorbid Psychiatric Symptoms of Internet Addiction: Attention Deficit and Hyperactivity Disorder (ADHD), Depression, Social Phobia, and Hostility," *J. of Adolescent Health* 41 (2007): 93-98. Genetik ve epigenetik faktörlerin ayrıntılı bir tartışması için bkz. *Food and Addiction*, ed. Brownell ve Gold, Bölüm: 3-4. 25 Nisan 2013'te yazar Gold ile yapılan bir röportajda, bağımlılık yapan yiyeceklere ve uyuşturuculara erken maruz kalmanın modern yaşamın alışılmadık derecede sağlıklı bir yönü hâline geldiği tahmininde bulundu. Sorun ebeveyn genleri olmaktan çok fruktoz ve nikotin gibi kitlesel olarak üretilen maddelere maruz kalma yoluyla "rahim içi ortamda ve erken çocukluk ortamında değişen genler"dir.

kendi kendilerini engelleyen davranışları sosyalleşmeleri ve “ortak özellikleri fazla olan bireylerin çiftleşmeleri”nin çocukların eğitim beklentileri üzerindeki genetik etkileri. (Ebeveynlerin karnelerinin gölge ettiği anlamına gelir.) Hiçbiri birbirini dışlamayan bu açıklamalar listesine şekerli içecekler ve diğer sağlıksız yiyecekler açısından zengin, sosyal sınıfa özgü anne diyetlerinin fakir çocukların yaşam şansını daha da azaltan özelliklere neden olma veya bunları pekiştirme olasılığını da eklemeliyiz. Bir araştırmacı olan Caroline Davis, hamile kadınları, tatlı yiyeceklerin hamilelik sırasında alkol alan kadınların çocuklarında görülenlere benzer semptomlarla “fetal şeker spektrumu bozukluğu” oluşturabileceği konusunda uarmaktadır.²⁵

GIDA SAVAŞI

Yağlı gıdaların alışkanlık hâlini almış aşırı tüketiminin çocuğa zarar verip vermediği sorusunu bir kenara bırakacak olursak bu gıdalar sinirbilimcilerin şimdilerde ısrar ettiği gibi gerçekten alkolizme benzer bir bağımlılık oluşturmuş mudur? Eleştirmenler hayır dedi ve yemeğe veya başka herhangi bir şeye bağımlılığın kronik, nükseden bir beyin hastalığı olduğu şeklindeki daha geniş iddiaya meydan okudular. Bu tartışma o kadar yaygın ve çekişmeli hâle geldi ki her seferinde bir iddiayı ele alarak bu tartışmayı gıda bağımlılığı yanlısı kamp ile gıda bağımlılığı karşıtı kamp arasındaki bir diyalog olarak yeniden şekillendirdim. Antagonistler karmadır. Savlar gerçektir.²⁶

²⁵ Davis, “Maternal Diet,” 1216.. Son kanıtlar, orijinal fetal spektrum bozukluğu, alkolün tahmin edilenden daha yaygın ve zarar verici olabileceğini göstermektedir. Philip A. May vd., “Prevalence of Fetal Alcohol Spectrum Disorders in 4 US Communities,” *JAMA* 319 (2018): 474-482.

²⁶ Gene M. Heyman, *Addiction: A Disorder of Choice* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2009), Bölüm: 6; Bennett Foddy, “Addiction and Its Sciences—Philosophy” *Addiction* 106 (2010): 25-31; Howard I. Kushner, “Historical Perspectives of Addiction” *Addiction Medicine: Science and Practice*

aleyhte: Uyuşturucu ve yiyecekleri kıyaslayamazsınız. Uyuşturucu almamıza gerek yok. Yemek zorundayız.

lehte: Yemek ye, evet. Değiştirilmiş gıda, hayır. İnsanlar mısırı fazla tüketmezler. Cheetos, Doritos ve diğer toplu olarak pazarlanan beyin ödülünü en üst düzeye çıkarmak için tasarlanmış, sentetik aromalı ürünlerle işlenmiş mısırı aşırı tüketirler,

aleyhte: O hâlde abur cuburları bakkal listesinden çıkarın.

lehte: Zokayı yutmuşsanız bu kadar kolay değil.

aleyhte: Zokadan kurtulun. Bu kötü bir alışkanlıktır, şizofreni veya multipl skleroz gibi gerçek bir beyin hastalığı değildir. İnsanlar her zaman kötü alışkanlıkları bırakırlar.

lehte: İnsanlar doymak bilmez isteklerini bırakmaz veya (bu istekle ilgili) ipuçlarını unutmaz. Yitirilmiş reseptörlerini bir çırpıda geri getirmez.

aleyhte: Ancak diğer, daha sağlıklı alışkanlıkları benimseyerek kötü alışkanlıkların üstesinden gelebilirler. Rutinlerini değiştirebilirler. Fitnese gitmeye başla, McDonald's'a

içinde, ed. Bankole A. Johnson, C. 1 (New York: Springer, 2011), 75-93; Sally Satel ve Scott O. Lilienfeld, *Brainwashed: The Seductive Appeal of Mindless NeuroScience* (New York: Basic Books, 2013), Bölüm: 3, Satel ve Lilienfeld, "Calling It a 'Brain Disease' Makes Addiction Harder to Treat," *Boston Globe*, 22 Haziran 2017; Rachel Hammer vd., "Addiction: Current Criticism of the Brain Disease Paradigm," *American J. of Bioethics NeuroScience* 4 (2013): 27-32; Suzanne Frazer, David Moore, Helen Keane, *Habits: Remaking Addiction* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), Bölüm: 6-7; Wayne Hall, Adrian Carter, Cynthia Forlini, "The Brain Disease Model of Addiction: Is It Supported by the Evidence and Has It Delivered on Its Promises?" *Lancet Psychiatry* 2 (2015): 105-110; Maia Szalavitz, *Unbroken Brain: A Revolutionary New Way of Understanding Addiction* (New York: St. Martins Press, 2016). Önceki versiyonu: "Food as a Drug: How Good Is the Analogy?" 'Addictions Old and New' Konferansı, University of Richmond, 23 Ekim 2015.

<https://www.youtube.com/watch?v=QOfYwHkCIZA>.

gitmeyi bırak! Bağımlılık dediğiniz şeyin bir tercih unsuru ve gelişimsel rotası vardır. İnsanlar yaşlandıkça akıllanır. Bağımlılıktan kurtulurlar, genellikle kendiliklerinden bırakırlar. Birçok gelişmiş ülkede eski tütün içicilerinin sayısı mevcut sigara içenlerden fazladır.

lehte: Sizin de söylediğiniz gibi, yine de insanlar yemek yemeli. Sebze meyve alışverişi yapın! İpuçları hakkında konuşun! Ancak evet, taze, dikkatlice ölçülmüş, az yağlı malzemelerle yemek hazırlamayı öğrenmek gibi riski geçiştirici çözümler var. Ve beyni memnun eden bir katkı maddesinden başka bir şey olmayan früktozdan kaçınmak.

aleyhte: İnsanların büyük çoğunluğu en azından ara sıra früktoz yer ve içer. Diğer iyi hissettiren katkı maddeleri de öyle. Yine de hepsi bağımlı olmuyor.

lehte: Aynı şeyi uyuşturucular için de söyleyebilirsiniz. Kokain veya eroin deneyenlerin yüzde 20'sinden daha azı bağımlı hâle geliyor. Bundan daha çok insan gıda alımını kontrol etmekte zorlanıyor ve bu süreçte sağlıklarını mahvediyor.

aleyhte: Şekerli, tuzlu ve yağlı yiyeceklerin kuvvetli uyuşturuculardan daha fazla bağımlılık yaptığını mı söylüyorsunuz?

lehte: Hayır. Ancak öyle olsalar bile, bağımlılık potansiyeli, bağımlılığın yaygınlığını belirlemez. Bulunabilirlik, fiyat ve yatkınlık çok önemlidir. İşlenmiş gıdalar daha ucuzdur ve işlenmiş uyuşturuculardan daha yaygın olarak bulunur. Bir de yoksul mahallelerde, işlenmiş gıdanın pratik olarak mevcut tek yiyecek olduğu ve insanların zaten daha fazla bağımlılık risk faktörüne sahip olduğu “*gıdaya erişimi zor olan bölgeler*” var. Maliyet ve toplumdaki dağılım, genel olarak çoğu insan yağlı yiyecekler yemekten eroin gibi uyuşturuculara göre daha az dopamin artışları yaşasa da neden genel olarak gıda ile ilgili kontrol sorunumuzun daha fazla olduğunu açıklar.

aleyhte: “Kontrol problemi” bağımlılıkla aynı şey değildir. Sürekli yemek yemeyi bağımlılıkla karıştırıyorsunuz.

lehte: Ve bağımlılık yaratan davranışların bir yelpaze boyunca geliştiği gerçeğini görmezden geliyorsunuz. İnsanlar kompulsif olmadan çok fazla kumar oynayabilir veya içki içebilirler. Amerika Birleşik Devletleri’nde alkol tüketenlerin günde dörtten fazla içki içen ilk yüzde 10’unda ortalama günde iki ile dört içki içen sonraki yüzde 10’dan daha fazla alkolik var. Ancak ikinci yüzde 10’un az içen ya da hiç içmeyenlere göre alkolik *olma* olasılığı çok daha yüksektir. Bu yüzden onlara risk altındaki içiciler diyoruz. Aynı şey yağlı, şekerli yiyecekler için de geçerli. Ağır ve aşırı tüketiciler, henüz tüm bağımlılık semptomları olmadığı için klinik öncesi [subklinik] evrede olabilirler. Bulimiya ve diğer çıkarma/kusma [purging] bozuklukları nedeniyle obez bile olmayabilirler. Yine de risk altındalar.

aleyhte: Klinik öncesi [subklinik], “çoğunluk” ile eş anlamlıdır. Birkaç morbid (ölümcül) obez tıkanırçasına yemek yiyenin kontrol edilemeyen istekleri olduğunu varsayalım. Onlar *aykırı* olanlar. Onlarla ilgili tek açıklama, Ulusal İlaçları Suistimal Enstitüsü’nün uç vakalara dayanan hasta-beyin modeli. Bu da uyuşturucular kadar yiyecekler için de geçerli. Çalışma deneklerinin genel popülasyona göre daha fazla psikiyatrik problemi var. Hayatlarının bir noktasında bir şeye bağımlı olan tüm insanları -ki bu çoğumuz olurduk- akıl hastalığı nüksetme eğilimli bir alt popülasyondan türetilen bir beyin hastalığı olarak yaftalamak bir hatadan daha kötüdür. Bu da aksi hâlde türlü olgunlaştıkça ve yaşam koşulları değiştikçe bırakacak ya da miktarını azaltacak sıradan bağımlılar için bir büyü olur.

lehte: Önemli kişisel ve sosyal bedellerle karşılaşmadan önce değişecek kadar uzun yaşarlarsa.

aleyhte: Bu, sosyal ve duruma bağlı faktörlerden kaynaklanıyor olabilir, “beni besle”ye takılan bazı beyin şalterleriyle ilgili değil. Dünyadaki yetişkin nüfusun yarısından fazlası aşırı kilolu veya obez. Hepsi gıda bağımlısı olamaz. Obezitenin gerçek nedenleri gıdaya erişimi zor olan bölgeler, gıda endüstrisi sübvansiyonları, yürümek yerine araba kullanan insanlar, daha büyük porsiyonlar ve daha fazla kalori, reklamlar ve aşırı hoşgörünün üstü kapalı kültürel onayı gibi şeylerse -hey, oyun başlıyor, pizzacıyı ara- sonrasında Anonim İyileşme Sürecindeki Gıda Bağımlıları için daha fazla bölüm oluşturmak çözüm değil.

lehte: Hiç kimse obezite gibi küresel bir trendin tek bir nedeni olduğunu düşünmüyor. Tıbbi literatür, obez hastaların çoğunun gıda bağımlılığı için olan klinik kriterleri karşılamadığını açıkça ortaya koymaktadır. Oldukça lezzetli yiyeceklerin bağımlılık yapan bir uyuşturucu gibi iş görmesi, tüm obez insanların bağımlı olmasını gerektirmez, tıpkı ateşli silahların denetlenmesinin tüm cinayet kurbanlarının kurşun yaralarından ölmesini gerektirmemesi gibi. Stanton Peele gibi bir beyin hastalığı eleştirmeni bile, bazı insanların duygusal tatmin için aşırı yemeye çok bağımlı hâle gelerek ve bunun için çok yüksek bir bedel ödeyerek “bağımlılık kriterlerini aşağı yukarı yerine getirdiklerini” kabul ediyor. Bir şey gerçek olabilir ama yine de en yaygın tip olmayabilir.

aleyhte: Bir şey aynı zamanda bir Truva atı da olabilir. Beyin hastalığı modelinde gıda işletmelerinin özellikle genetik açıdan payı vardır. Endüstri, “haydi, alışılmadık derecede duyarlı birkaç kişiyi ne yediklerini takip etmeleri konusunda uyaralım ve sonra da kitlelerle her zamanki gibi iş yapmaya devam edelim” diyebilir. Alkol ve kumar endüstrileri bu dolandırıcılığı yıllardır yürütüyor.

lehte: Hangi hastalıkta sosyal yapı unsuru yoktur? Veya sosyal anlamındaki, resmî tanımındaki, kapsamı ve nedenleri hakkında tıbbi görüşteki değişimlerden kazanan veya kaybeden destek grupları? Bu, patofizyolojisini görmezden gelmek veya sosyal olarak üretilmiş olmasa da sosyal olarak etkilenebilecek genetik faktörleri göz ardı etmek için bir neden değil. Otizm düşünün. Aşırı tanı mı kondu? Olabilir. Aktivistler, araştırmacılar ve klinisyenler için bir gelir kaynağı mı? Evet. Çocukların ve ailelerinin hayatlarını bozan, genetik ve olasılıkla çevresel kaynaklı bir sinirsel gelişim bozukluğu mu, yoksa bozukluklar yelpazesi mi? Bundan emin olabilirsiniz. Bu gerçeği görmezden gelmek anlayışsızlık ve bilim dışılık olacaktır.

aleyhte: Otizm tercih edilecek bir şey değil.

lehte: Değişmiş gen ifadesi dâhil, hücresel ve moleküler düzeydeki gözlemlenebilir, öngörülebilir ve kalıcı olan beyin değişikliklerinin eşlik ettiği yaşamı tehdit eden biyo-davranışsal bir bozukluk olan kompulsif aşırı yemeyi de seçmiyorsunuz. Bu bir hastalık. Ve Amerikan Bağımlılık Tıbbi Derneği'nin bağımlılık tanımı olan *"beyin ödülü, motivasyon ve ilgili devrelerle ilişkili birincil, kronik bir hastalık... madde kullanımıyla ve diğer davranışlarıyla patolojik olarak ödül ve/veya rahatlama peşinde koşturana bir bireyde kendini belli eder."*

aleyhte: Bu derneğe gerçek hastalıkların kan tahlili gibi bir şeyle tespit ve teşhis edebileceğiniz belirli biyolojik belirteçleri olduğunu söyleyin. Hastalık dediği şey sadece bağımlılık sendromudur. Veya bazıları kültürel ve bazıları biyolojik olmak üzere birçok yol ve tetikleyicisi olan sendromlar, çoğul hâli.

lehte: Genlerle ilgili kültürel olan nedir? Aile, evlat edinme ve ikizler üzerindeki çalışmaları, hep bağımlılık yükümlü-

lüğünün yarısının veya daha fazlasının kalıtıma dayandırılabilceğini göstermiştir.

aleyhte: “Kalıtıma dayandırılabilir” tüm yanılığların anasıdır. Predispozan [zemin hazırlayan] genler, bağımlı olmak için ne yeterli bir kaynak ne de gerekli bir koşuldur. Kalıtım, belirli çevresel koşullarda davranışı etkiler. Şüpheli genleri olan çocukları alın, onları erken travmadan ve maruz kalmaktan uzak tutun, onlara tutarlı komşuluk ilişkileri ve uyanık, ayık ebeveynler verin ve öngörülen bağımlılık oranlarının ne olduğunu izleyin.

lehte: Ama çevresel faktörleri sabit tutarsanız genetik olarak yatkın olanların çoğu bağımlı hâle gelecektir,

aleyhte: Bağımlı oldular diyelim, ne olacak? Ulusal İlaçları Suisitimal Enstitüsü’nün dünya görüşü onları kurtarmayacak. Genelleştirilmiş bir hastalık modeli altında farklı sendromların toplanması, tedavi açısından hiçbir şey başaramamıştır. Gıda bağımlılığı nörobiliminden ortaya çıkmış çığır açan bir tek tedavi söyleyin. Tüm beyin hastalıkları ilgili sözlere rağmen dünya şişmanlamaya devam ediyor. Alkol, tütün ve diğer uyuşturuculara gelince daha yüksek vergiler ve reklam yasakları gibi toplum temelli önleme stratejilerini kanıtladığımıza göre neden yüksek teknoloji beyin müdahaleleri peşinde koşalım? Beyin hastalığı modeli, çabayı ve kaynakları yanlış yere harcıyor.

lehte: Bilimsel anlayış çoğu zaman etkili tedaviden onlarca yıl önce gelir. Mikrop teorisi on dokuzuncu yüzyılda olgunlaştı, antibiyotik tedavisi yirminci yüzyılda. Tıp araştırmacıları, gıda ve diğer bağımlılıkların gelişme olasılığını indirgeyecek, zararlarını azaltacak, yaftalanmayı düşürecek ve prognozu iyileştirecek tedavileri hâlâ keşfedebilirler. Uyuşturucuları düşünün. Karşı konulamaz isteği azaltmak, yoksunluk belirtilerini hafifletmek ve aşırı dozları geri döndürmek için hâlihazırda ilaçlarımız var.

- aleyhte: Ulusal İlaçları Suistimal Enstitüsü beyin tarayıcılarına aşık olmadan önce de bunların hepsi tıp bilimi tarafından biliniyordu.
- lehte: ve araştırmacılar kokain gibi uyuşturucuların öforik etkilerini bloke etmek için aşılar üzerinde çalışıyorlar. Bunlar, yeni bağımlılık vakalarını engelleyebilir ve mevcut olanların arasında da nüksü önleyebilir.
- aleyhte: Literatürü inceleyin ve bağımlılık karşıtı aşı meraklılarının bu tür bir “*çığır açacak buluş*”un karmaşık, pahalı, teknik ve etik sorunlarla dolu ve yüzde 100’den az etkili olacağını kabul ettiğini göreceksiniz. Araştırmaya devam edin ve sinirbilimcilerin temel konularda fikir ayrılığına düştüğünü göreceksiniz. Dopamin istemek veya sevmekle daha mı çok ilgili? Yoksunluğu ve nüksü tetikleyen stres hormonları mı? Beyin adaptasyonunun tek bir kalıbı mı yoksa her biri farklı bağımlılık uyaranlarına uyumlu çok sayıda kalıbı mı var? Perde arkasında epey yumruk yumruğa kavga sürmekte.
- lehte: Bunun kanser kemoterapisi ve immünoterapiden farkı nedir? Bu sihirli ilaç ve değişmez bilim ile ilgili bir şey değil. Bu, ölümcül ve biyolojik olarak ilişkili hastalıklara karşı sürekli ilerleme sağlamak için kazanılan bilgileri kullanmakla ilgilidir. Beyin hastalığı modeli mükemmel değil. Akla yatkın ve tutarlıdır ve dünyanın her yerinden bağımlılık araştırmacıları ilk kez aynı nöroanatomik ve nörokimyasal dili konuşuyor. Sadece bu gerçek bile sabretmeyi ve daha fazla araştırma yapmayı haklı çıkarır.²⁷

²⁷ Yukarıdaki alıntılanmış kaynaklara ek olarak Tara Parker-Pope, “Craving an Ice-Cream Fix” *NYT*, 20 Eylül 2012 (Cheetos); Victorino Matus, “Taste the Science in Every Bite,” *WSJ*, 23-24 Mayıs 2015 (Doritos); Robert Lustig, “The Sugar-Addiction Taboo,” *Atlantic*, 2 Ocak 2014 (fructose); Charles Duhigg, *The Power of Habit: Why We Do What We Do in Life and Business* (New York: Random House, 2014), 92-93 (overcome);

Devam eden bu tartışma, kişinin nasıl değerlendirdiğine bağlı olarak daha fazla araştırmayı haklı çıkar(*may*)abilir. Karar vermeyi daha da zorlaştıran husus, az önce ana hatları belirlenen pratik ve ampirik [gözleme dayalı] soruların ötesinde ikinci bir felsefik ve politik sorunlar dizisinin varlığıdır. Eleştirmenler, özellikle de sosyal bilimciler, beyin hastalığı modelinin savunucularını konuyu basitleştirme, biyolojik özcülük ve saf pozitivizmle suçladılar. Beyin sa-

Maia Szalavitz, "Can Food Really Be Addictive?" *Time*, 5 Nisan 2012 (20 percent); Mark A. R. Kleiman, Jonathan S. Caulkins, Angela Hawkin, *Drugs and Drug Policy: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford U.S., 2011), 29 (10 percent); Ashley Gearhardt, "Addiction" *The Oxford Companion to Sugar and Sweets* içinde, ed. Darra Goldstein (New York: Oxford U.S., 2015), 1-4 (subclinical); "Obesity and Overweight," WHO raporu, 16 Şubat 2018, <http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight> (more than half); John E. Blundell ve Graham Finlayson, "Food Addiction Is Not Helpful: The Hedonic Component—Implicit Wanting—Is Important," *Addiction* 106 (2011): 1216-1217 (culture); Warren Belasco, *Food: The Key Concepts* (Oxford: Berg, 2008), 88-96 (multiple sources of obesity); Stanton Peele, "The Meaning of Addiction: Is Eating Addictive?" *Huffington Post*, 12 Eylül 2011 ("fulfill"); A. Agrawal vd., "The Genetics of Addiction—A Translational Perspective," *Translational Psychiatry* 2 (2012), ei40, doi:io.i038/ts.20i2.54; Jacqueline M. Vink, "Genetics of Addiction: Future Focus on Gene x Environment Interaction" *JSAD* 77 (2016): 684-687; Jesse J. Prinz, *Beyond Human Nature: How Culture and Experience Shape the Human Mind* (New York: Norton, 2012), 24-29 (genes and environment); Timothy S. Condon, "Reflecting on 30 Years of Research ..." *Behavioral Healthcare* 26, no. 5 (2006): 14, 16; Xiaoyun Shen vd., "Anti-Addiction Vaccines," *F1000 Medicine Reports* 3 (2011), <https://f1000.com/prime/reports/m/3/20>, Douglas Quenqua, "An Addiction Vaccine, Tantalizingly Close," *NYT*, 3 Ekim 2011 (limitations); Kent C. Berridge ve Morten L. Kringleback, "Pleasure Systems in the Brain," *Neuron* 86 (2015): 646-664, Aldo Badiani vd., "Addiction Research and Theory: A Commentary on the Surgeon Generals Report on Alcohol, Drugs, and Health," *Addiction Biology* 23 (2017): 3-5 (etiological debates); "Definition of Addiction," 12 Nisan 2011, *American Society of Addiction Medicine*, <https://www.asam.org/quality-practice/definition-of-addiction>'dan çizimler, istatistikler ve alıntılar yaptım.

vunmasızlığının, uyuşturucu arzını kontrol etmeye yönelik katı bir polisiye yaklaşımı açıkça olmasa bile gerektirdiği konusunda uyuşturucu savaşına sempati duydular. Ve bağımlıların sözde çalınmış beyin taramalarında ince sinir farklılıklarını ortaya çıkarmak için keskin renk kontrastlarının kullanılmasıyla açığa çıkan görsel el çabukluğundan şikâyet ettiler.²⁸

En yaygın suçlama olan konuyu basitleştirme hem doğru hem de konunun yanında olma özelliğine sahiptir. Bilim, dar sorulara odaklanmış araştırma yoluyla ilerler. Laboratuvar tezgâhı çevresindeki araştırmacılar, örneğin belirli bir presinaptik reseptörün yokluğunun inhibitör geribildirimini nasıl bozduğunu veya DNA varyasyonlarının bağımlılık hassasiyetini artıran reseptör alt birimlerini nasıl oluşturduğunu bilmek istiyorlar. Sosyoloji ve ekonomi cevap bulmalarına yardım etmeyecektir. 2015'te eleştirilere yanıt veren Volkow ve Koob, beyin hastalığı modeli kapsamında bu tür teknik soruları sabırla çözmenin, daha fazla tedaviye yönelik kazanımlar elde etmek, insanların üzerinden bağımlı yaftasını kaldırmak ve etkin koruma programları hedeflemek için en iyi umudu sunduğunu savundular. Deneysel çalışma can sıkıcı görünebilir, ancak ona rehberlik edip ümit vadeden yeni paradigma hiç de böyle değildi. Bu yüzden odaklanın, finansal desteğiniz olsun ve bizi izlemeye devam edin!²⁹

Ama neyi izlemek? Sadece bir kanalı mı? Gerçek sorun, Volkow ve bilimsel müttefikleri mevcut tanıtım ve kaynakların çoğunu emdikleri için ortaya çıkmış olan, birbirini destekleyen ve kolektif in-

²⁸ Eleştirel literatürün bir özeti ve incelemesi için bkz. David T. Courtwright, "Addiction and the *Science of History*" *Addiction* 107 (2012): 486-492, cevaplarıyla: "Addiction, History, and Historians: A Symposium," Points blog, 2 Mart 2012, <https://pointsadhsblog.wordpress.com/2012/03/02/addiction-and-historians-a-symposium/>. Colors: Timothy A. Hickman, "Target America: Visual Culture, Neuroimaging, and the 'Hijacked Brain Theory of Addiction,'" *Past and Present* 222, ek.: 9 (2013): 213.

²⁹ Nora D. Volkow ve George Koob, "Brain Disease Model of Addiction: Why Is It So Controversial?" *Lancet Psychiatry* 2 (2015): 677-679.

dirgemecilikti. Özellikle 2014 ortasına kadar 96 ülkeden en az 496 bursiyeri eğitmiş olan Ulusal İlaçları Suistimal Enstitüsü'nün Uluslararası Programı, pahalı uğraşlarından birisiydi. Ulusal İlaçları Suistimal Enstitüsü'nün küresel bir etkisi vardı ve bu etki Ulusal Alkol Suistimali ve Alkolizm Enstitüsü'nün alkolizm araştırmaları için beyin hastalığı modelini benimsemesiyle de yoğunlaşmıştı. Aynı zamanda Ulusal İlaçları Suistimal Enstitüsü'nün yoksulluk, sofistike pazarlama ve bağımlılık yaratan ürün tasarımı gibi sosyal faktörlerden dikkatleri uzaklaştıran kapsamı daraltıcı bir etkisi de vardı. Leshner 1997'de beyin etiketine damgasını vurduğunda bağımlılığın *"içinde geliştiği ve ifade edildiği sosyal bağlamların bir beyin hastalığı için kritik önemde olduğu"*nu belirtti. Bağımlılık nörobilimine karşı söylemin özü, sonraki araştırmaların büyük ölçüde ilk üç kelime dışındakilerin hepsini görmezden gelmesidir. Düzenleri bozulmuş nöronlar ve hatalı genler dikkat çekti. Geri kalan her şey sözde desteklendi.

Göz ardı etme, bağımlılık araştırma alanının liderlerinin muhalefet etmeye başladığı noktaya geldi. *Psikiyatrist ve Addiction (Bağımlılık)* dergisinin editörü Griffith Edwards, uyuşturucuların beyne etki eden kimyasallardan çok daha fazlası olduğunu yazdı. Bunlar, aynı zamanda sosyal anlamlar yüklenmiş güçlü sembollerdir. Bu anlamların uyuşturucu kullanıcıları ve zaman içinde değişen belirli sosyal *"ekolojiler"* içinde işlev gören uyuşturucu politikaları açısından gerçek ve kimi zaman toksik sonuçları vardır. Aksini iddia etmek körlemesine uçmak demektir. Bir başka duayen farmakolog Harold Kalant, Ulusal İlaçları Suistimal Enstitüsü-Ulusal Alkol Suistimali ve Alkolizm Enstitüsü beyin modelini *"bir aşırdır sosyal alanda, davranışsal alanlarda, ekonomik alanda yapılmış olan çalışmaları gerçek anlamda görmezden gelerek sadece tıbbi temele indirgemek... Bunun ciddi bir hata olduğunu düşünüyorum ve diğer tüm alanların öneminin tekrar anlaşılacağı bir noktaya gelineceğinden eminim"* dedi.³⁰

³⁰ Richard A. Rawson vd., "The Globalization of Addiction Research: Capacity Building Mechanisms and Selected Examples," *Harvard Review of*

DİZAYNA DAYALI GIDA BAĞIMLILIĞI

Tam zamanı. Gıda bağımlılığı savaşı hakkında kendi kararımı vermek gerekirse: Nörobilimsel görüş, yanlış olmaktan çok daha eksiktir. PET taramaları ve naltrekson denemeleri üzerinde çalışmak kadar çok uluslu gıda şirketlerinin ve reklamcılarının davranışlarını inceleyerek de bağımlılık yapan gıda ve bağımlılık yapan uyuşturucular arasındaki benzerlik için bir örnek oluşturulabilir. Davranışları, (başlangıçta) yoğun beyin ödülü yaratan ve tüketicilerde yıkıcı alışkanlıkları besleyen, çoğunlukla dayanıksız mal ve hizmetlerin tasarımı, üretimi, pazarlaması ve dünya çapında dağıtımı için kullandığım terim olan limbik kapitalizmin bir parçasıdır. Dev Gıda Endüstrisi, ürünlerinin sağlık üzerindeki etkileri nedeniyle kendilerine dava açılacağından endişe duyan yöneticilerin kayıt dışı toplantılarına dek Dev Tütün Endüstrisine benzemeye başladı.

Mahkeme salonlarında ve kamuoyunda temel mesele, şeker, yağ ve tuz yüklü hazır yiyecekler olmuştur. Ünlü şef Wolfgang Puck, insanların neden fazla yemek yediğini bilmek istiyorsanız, bu üç malzemeden başka bir şeye bakmanız gerekmez dedi. Şeker en belirgin lezzet artırıcıdır, çünkü etkileri en çok uyuşturucuya benzer olanıdır. Hoebel araştırma asistanına uyuşturucuların etkisini engelleyen bir ilaç olan naloksan'ı, şeker mutlusu farelerine vermesini söylediğinde de çok şey öğrenmiş oldu. Derhâl titreyen, dişlerini takırdatan yoksunluğa girdiler. Dahası, insanın tatlı tercihi kalıtsaldır, muhtemelen bir şekilde anneye özgü diyetlerle artırılmakta ve her lokma veya yudumda tüm yiyecek ve içeceklerin tatlı olması gerektiği dersini veren şekerli ürünlere erken maruz kalma ile tartışmasız pekiştirilmektedir. Nefis bir "damak lezzeti" sağlayan yağ, şekerin tadını mükemmel bir şekilde tamamlar. Şeker ise büyük

Psychiatry 23 (2015): 147-156; Leshner, "Addiction," 46; Griffith Edwards, *Matters of Substance: Drugs—And Why Everyone's a User* (New York: St. Martins Press, 2004), xxxvii-xxxviii; Judit H. Ward ve William Bejarno, "Broad Thinking: An Interview with Harold Kalant," *JSAD* 78 (2017): 161.

miktarlarda yağı gizlemeye yardımcı olur. Tuz, ürünün tadını artırır ve acı gibi daha az arzu edilen tatları maskeler. Doğal bir koruyucu olan sodyum kristalleri, maksimum lezzet patlamasını daha iyi sağlamak için her atıştırılacak yiyecek parçasına yapışabilecek doğal olmayan formlara da dönüştürülebilir. Yapay içerikler, tazeliği, dokuyu, rengi ve tadı artırarak paketlemeyi tamamlar. Illinois'deki bir firma, yalnızca muz için bin tane olmak üzere seksen bin yapay tat formülü listeledi. Egzotik bir dokunuş mu arıyorsunuz? “*Muz tatlandırıcı*” ekleyin!³¹

İnsan hazzı her zaman harmanlanmayı gerektirmiştir. Gıda şirketlerinin yaptığı şey, tıpkı hızla popüler olan ürünlerin ucuz ve erişilebilir kalmasını sağlayan gıda üretimi, imalatı, dağıtım ve pazarlama yöntemlerinde olduğu gibi, harmanlama işini kurumsal bir bilim düzeyine getirmektir. David Kessler gibi eleştirmenler, bu uygulamaları küresel obezitenin nedenleri olarak ele alsalar da endüstrinin içindeki kişiler bunların artan pazar payı ve kurumsal hayatta kalma mücadelesi için gerekli olduğunu biliyorlardı. Nestlé ve Kraft gibi devler Rowntree ve Cadbury gibi saygıdeğer şekerlemecileri yuttuğuna göre bu bile kesin değildi. Darvinci mantık, motivasyonun nörobiyolojisine olduğu kadar gıda ve hisse senedi piyasalarına da uygulandı.

Öyleyse sorun sadece mühendisliği yapan kadın ve erkeklerde değil, sistemdedir -oligopolistik limbik kapitalizm, aşırı lezzetli yiyeceklerin paylaştırılması-. Onlar kimya, biyoloji ve matematik konularında usta teknisyenlerdi ve vazifeleri ürünleri geliştirmek ve

³¹ Michelle M. Mello, Eric B. Rimm, David M. Studder, “The McLawsuit: The Fast-Food Industry and Legal Accountability for Obesity,” *Health Affairs* 22 (2003): 207-216; Kessler, *End of Overeating*, 242 (Puck); Bart Hoebel, “Sugar Addiction: Bingeing, Withdrawal, and Craving,” konferans sunumu, *Obesity and Food Addiction Summit*, Bainbridge Island, Washington. 25 Nisan 2009, <http://foodaddictionsummit.org/webcast/hoebel.html>; Moss, *Salt Sugar Fat*, “mouthfeel” 154, ‘burst’, 287; Annie Gasparro ve Jesse Newman, “The New Science of Taste: 1,000 Banana Flavors,” *WSJ*, 31 Ekim 2014.

problemleri çözmekti. Mikrodalgada pişirilmiş kek hamuru, çırpılmış yumurta gibi kokup karton gibi bir tada mı sahipti? O zaman mikrodalga fırında titreşip patlayacak nefis aromaları maya hücreleriyle bohçalamayı deneyin! Son hedef, minimum maliyetle maksimum damak lezzetine ulaşmaktı. Süreç algoritmikti. Gıda mühendisleri, bileşenlerin en olası kombinasyonunu hesaplamada matematiksel modeller uyguladılar ve ardından elde ettikleri sonuçları büyük ölçekli testlerle doğruladılar. Gıda ilaç oldu. Yeni ilaçlar gibi yeni gıda ürünleri, veriye dayalı ayrıştırma yoluyla ortaya çıktı. 1980'lere gelindiğinde her on deneysel gıda ürününden sadece biri ulusal veya küresel pazarlara ulaşıyordu. Geri kalanı hedeflenen gruplarda veya bölgesel satış denemelerinde kaybolup gitti. Seçici baskılar acımasızdı ve sadece tek bir yönde ilerliyordu. Frito-Lay gıda bilimcisi Robert Lin, “*Bunun yüzde doksanı sizi iyi hissettirmekle ilgili*” dedi ve “*iyi hissetmek de iyi tat almak anlamına gelir.*”³²

Gıda bilimcileri, lezzetli olanı daha lezzetli, ucuz olanı daha ucuz ve hızlı olanı daha hızlı yapmak için çabaladılar. Her üçünü de patatesten başardılar. Şefler, patatesleri ince dilimleyerek, yağda kızartarak ve ardından şeker ve tuzla kaplayarak sıradan bir ürünü nasıl bir ikram hâline getireceklerini uzun süreden beri biliyorlardı. Sorun, ev yapımı cipslerin ve patates kızartmalarının mekanik üretimden önceki sigaralar gibi nispeten pahalı olmasıydı. Ancak savaş sonrası cips ve kızartma üretim hatlarının otomasyonu ile birlikte iş gücü ve maliyet kısıtlamaları da ortadan kalktı; büyük endüstriyel çiftliklerde makine dostu patateslerin toplu olarak yetiştirilmesi; ve satış otomatları, abur cubur [fast-food] şubeleri ve satın almaya, açmaya ve keyfini çıkarmaya hazır paketlenmiş cipsler gibi zaman kazandıran kolaylıklar. General Foods CEO'su Charles

³² Steve Steinberg, “Industry Turns Flavor into a Science,” *Chicago Tribune*, 30 Ocak 1986 (one in ten); Moss, *Salt Sugar Fat*, 311 (Lin). Genetiği değiştirilmiş maya hücreleri, şekeri uyuşturuculara dönüştürmek için de kullanıldı; gıda/ilaç sınırını daha da flulaştırdı. Stephanie Galanie vd., “Complete Biosynthesis of Opioids in Yeast,” *Science* 349 (2015): 1095-1100.

Mortimer, 1955'te elverişliliğin büyük "E" ile yazılması gereken bir gıda katkısı olduğunu söyledi. Aynı şey Eder [fiyat] için de söylenebilmirdi. Sanayileşmiş ve tarımsal üretimi sübvanseden Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkeler, aynı miktarda yiyecek satın almak için gereken çalışma saatleriyle ölçülen gıda fiyatlarının Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yüzyılda on kat düştüğünü gördü. Cipsler ucuz ve karşı konulamazdı. Kontrol kaybını erdeme dönüştüren "*Lay's*"in patates cipsi kampanyasının merkezinde "*herkes tek bir şey yiyemez*" oldu.³³

Sonra şeker, tuz, yağ, MSG (mono sodyum glutamat) ve diğer tatlar için nişastalı bir matristen başka bir şey olmayan, tek biçimli ve düzgün istiflenebilir bir "patates cipsi" olan Pringles vardı. Bir deneyde araştırmacılar, kulaklıklar aracılığıyla iletilen çıtırtı sesi ne kadar yüksek olursa Pringles yiyen deneklerin, cipslerin tadını o kadar gevrek ve taze olarak algıladıklarını keşfettiler. Ekstra gevrek, ürünü sattıran bir özellik olarak doğdu.³⁴ Hâl ve ortam sadece cipsleri değil, tüm gıda-ilaçlarını etkiler.

Kahvenin tadı, beyaz kupalarda şeffaf olanlara göre daha yoğundur. Sodalar kırmızı teneke kutudan içildiğinde, patlamış mısır kırmızı bir kâsedden yenildiğinde daha tatlıdır. (Bir dahaki sefere sinemaya gittiğinizde patlamış mısır kutularının renklerine dikkat edin!) Hâl ve ortam, özgün kültüre göre uyarlanabilen ürün çeşitliliğinin adapte edilmesinde de hesaba katılır. Kuzey Amerikalılar ekşi krema ve ızgara et aromalı patates cipsini severler. Ruslar kırmızı

³³ Michael Pollan, *The Botany of Desire: A Plants Eye View of the World* (New York: Random House, 2001), Bölüm: 4, Daniel Akst, *We Have Met the Enemy: Self-Control in an Age of Excess* (New York: Penguin, 2011), 23 (potatoes); Moss, *Salt Sugar Fat*, 60 (Mortimer); Michael Specter, "Freedom from Fries," *New Yorker* 91 (Kasım 2, 2015): 56-65 (cheap food); Sarah Tracy, pers. comm., 14 Eylül 2017 (Lays). Bağımlılık o zamandan beri yaygın bir gıda pazarlama hilesine dönüştü, örneğin Firehouse Subs'un sloganı, "Bir ısırik. Bir tat. Bağımlısın."

³⁴ Charles Spence, "Auditory Contributions to Flavour Perception and Feeding Behaviour," *Physiology and Behavior* 107 (2012): 507-508.

havyar aromalı cipsleri, Taylandlılar acı-biberli-kalamar aromasını ve Çinliler ketçap aromasını severler. Taylandlı ya da Çinli değilseniz ve “*ıgh*” dediyseniz, bu sadece ürünü sattıran özelliğini gösterir.³⁵ Doğru gıda formülünü bulmak başarıyı garanti etmez.

İyi hissettiren ürünler, raflarda ve menülerde (ve en sonunda beyinlerde) yer almak için benzer şekilde tasarlanmış ve sürekli geliştirilen rakipleriyle sürekli rekabet hâindedir. İlk işi müşterilerin dikkatini çekmek olan reklamcıları deftere yazın! Ürün yerleştirme -bir markanın bir televizyon programında ya da filmde gösterilmesi için ödeme yapma uygulaması- yöntemlerden biridir. Ürün yerleştirmeyi ilk benimseyenlerden Coca-Cola, 1950’lerin ortalarına dek günde en az bir kez televizyonda görünmeyi başarıyordu. Ancak çoğu gıda şirketi, amansız bir şekilde gıda pornosuna dönüşen ücretli reklamlara bel bağlıyordu. Görsel senaryo taslağı sanatçıları, dilimlenmiş peyniri ağız sulandıran kat kat bir yemeğin içinde erirken, ıslıl yumurta sarısını çırpma teli altında karışırken çizdiler. Etki flaşlarla artırılıyordu. Bir reklam yönetmeni, “*Porno ve yemek için beyninizin aynı bölgesini kullanıyorsunuz*” diye açıkladı. “*Yapmaya çalıştığımız şey, günümüz Pavlov’ları olmak ve bu görüntülerle zilinizi çalmak.*”³⁶

Çoğalan ekranlar, bu betimlemeyi kaçınılmaz hâle getirdi. Oxfordlu bir deneysel psikolog ve gıda endüstrisi danışmanı olan Charles Spence, video reklamlarla kaplı bir Londra metrosundaki yürüyen merdivene adım atmaya anlattı. “*Göz ucuyla görebildiğim*

³⁵ Nicola Twilley, “Accounting for Taste,” *New Yorker* 91 (2 Kasım 2015): 50-55 (coffee, sodas); Moss, *Salt Sugar Fat*, 320, “25 Unique Potato Chip Flavors from around the World You Probably Never Heard Of,” 12 Ekim 2014, <http://list25.com/25-unique-potato-chip-flavors-from-around-the-world-you-probably-never-heard-of/>; Harry Rothschild, pers. comm., 18 Eylül 2017 (eklemeler).

³⁶ Bert C. Goss, ‘confidential memorandum’, 10 Ocak 1956, s. 4, dosya: 4, kutu: 93, *John W. Hill Papers*, State Historical Society of Wisconsin, Madison (Coca-Cola); “New Croissan’wich TV Scripts and Storyboards” (TS, 1984), “general” dosyası, kutu: 2, *Burt Manning Papers, JWT*; David Segal, “Grilled Chicken, That Temperamental Star,” *NYT*, 8 Ekim 2011 (“Pavlovs”).

tek şey, her ekranda bir tabaktan yavaşça kaldırılan, eritilmiş sıcak peynirin süzüldüğü dumanı tüten bir lazanya dilimiydi.” Spence etkinin karşı konulamaz olduğuna karar verdi. Beynimiz hareket hâlindeki proteini saptamak, izlemek ve ona kilitlenmek üzere evrimleşti. Başka türlü dikkati dağıtılamayan her gün işe gidip gelenler için bu, ding dong idi.³⁷

Reklamcılar görüntüyü sesle pekiştirdi. Abur cubur [fast-food] reklam film müziklerinin ritmi (“*en iyi işe yarayan müzik, perküsyon yoluyla enerji oluşturan güçlü, enerjik, yüksek ritimlidir*”) artırılabilir veya azaltılabilir. Güzel anları anımsattıkları sürece ortamlar da değişebilir. Avustralyalı bir pazarlama uzmanı, “*Ortamlar her zaman mutlu olmakla ilgilidir*” dedi. “*Kendinize bir iyilik yapın, bu eğlenceli yere gelin. Mutlu yiyein.*” 2009 yılına gelindiğinde mutlu beslenme internete taşınmıştı. *Mukbang* veya *meokbang* (Korece “yemek yayını”), web yayıncılığı repertuarının bir parçası hâline geldi, milyonlarca takipçi topladı ve çevrim içi izleyicileriyle konuşup dev tabaklardan yemek yerken amatör yemek pornosunu canlı yayınlayan genç, sevimli, durmaksızın konuşan ve obur “yayıncı jokeyler” için binlerce dolar gelir sağladı.³⁸

Çocukları hedef alan profesyonel yemek pornosu, gıda reklamcılığının en tartışmalı yönüdür. Endüstri içinde yapılan çalışmalar, bağımsız tıbbi araştırmalar ve beyin görüntüleme aynı sonuca işaret etti: Logo tanınırlığı ve marka bağlılıkları erken oluşup saplantı

³⁷ Charles Spence, “From Instagram to TV Ads: What’s the Science behind Food Porn?” *Guardian*, 19 Mart 2017.

³⁸ Kessler, *End of Overeating*, 243 (“happy,” citing unpublished Heath McDonald paper); Hal Friedman to Burger King Creative Team, 17 Aralık 1986, “general” dosyası, kutu: 2, *Burt Manning Papers*, JWT (“music”); Rummy Doo, “Silent Mukbang Brings Focus Back to Food,” *Korea Herald*, 18 Ağustos 2016; “Meokbang’ Emerges as New Way to Relieve Stress,” *Korea Times*, 17 Şubat 2017; Euny Hong, “Why Some Koreans Make \$10,000 a Month to Eat on Camera,” *Quartz*, 16 Ocak 2016, <https://qz.com/592710/why-some-koreans-make-10000-a-month-to-eat-on-camera/>. Kaynaklar, mukbang ilk ortaya çıktığı zamana göre biraz farklıdır.

olarak kalıyor. Reklamcılar yirminci yüzyılın başlarından beri birçok şeyi biliyorlardı, ancak yöntem abur cubur [fast food] çağında yeni bir zorunluluk üstlendi. Kahvaltılık gevrek yapımcıları gibi bazı şirketler, güncel malzemeler için yaptıkları harcamanın iki katı kadarını çoğunlukla çocukları hedef alan reklamlara harcadılar. Güncel malzemeler arasında cömert porsiyonları ile şeker, tuz ve yağ vardı.³⁹

Sigara ve alkolün de aynı şekilde reklamı yapıldı. Bu ürünlerin her biri için halkla ilişkiler, pazarlama ve reklamcılık uzmanlarından oluşan ekipler, “*bir ferahlık*”, “*tam doygunluk*”, “*damak zevki*” veya haz adına başka bir örtmece ile ödüllendirdikleri, çoğunluğu genç tüketicilerde, alışkanlık oluşturan ürünleri normalleştirdiler; sattılar ve marka sadakati oluşturdular. Bu pazarlama kampanyaları, ürün yelpazesini böler ve bazen de birleştirir. Örneğin, Budweiser birasının yanında hamsi, peynir ve konserve etlerinin sergilenmesi hem bira hem de atıştırılmalıklar için daha yüksek satışlar sağladı ve bu da bakkallar için bir kazan-kazan [win-win] oldu. Mağazaları, satışları en üst düzeye çıkarmak için ürün yerleşimini ve teşhirlerini modelleyen “vitrin teşhir planlaması” [“planogramlama”] için zemin oluşturdu. “Şekerli mısır gevreklerini çocukların göz hizasına koyun ve lütfen bırakın gerisini annesi hâlletsin!” Amerikalı reklamcılar ayrıca, pankek şurubu, şeker çubukları, bira ve benzeri hızla popüler olan ürünler için kampanyalarını mükemmelleştirmek adına psikolojik profiller ve yoğun kullanıcı anketlerine odaklanmış, duygusal ayarlaması yapılmış olanlar da dâhil olmak üzere tüketici anketlerini devreye soktular. 1950’lerde ve 1960’larda böylesine karmaşık taktikler büyük reklam ajanslarında sıradan işler hâle geldi.⁴⁰

³⁹ “Creative Direction: Children’s Advertising” (TS, 1976), 1,4, Advertising to Children, kutu: 2, *Burt Manning Papers, JWT*; Paul M. Fischer vd., “Brand Logo Recognition by Children Aged 3 to 6 Years,” *JAMA* 266 (1991): 3145-3148; Amanda S. Bruce vd., “Branding and a Childs Brain: An fMRI Study of Neural Responses to Logos,” *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 9 (2014): 118-122; Harry Varley, “Dealing in Futures,” *Printers Ink* 108 (Ağustos 14, 1919): 162-172; Moss, *Salt Sugar Fat*, 77-80.

⁴⁰ John Willem to Robert Urban vd., 8 Ağustos 1955, *Anheuser-Busch*, kutu: 18B, *Dan Seymour Papers* (Budweiser); “Thompson T-Square” (TS, 1966),

Daha da önemlisi Amerikan ürünleri, reklam taktikleri ihraç edilebilirdi. Zira savaş sonrası Avrupa'da büfeler ve televizyonlar birdenbire ortaya çıktı. Abur cubur [fast food] lokantaları, Coca-Cola ve hamburger servis ederek hem gelenekselcilere hem de komünistlere meydan okudu. 1964'te Kraft, Amerika Birleşik Devletleri'nden Avrupa'ya peynir reklamlarını ışınlamak için uydu teknolojisini kullanıyordu. Reklam gurusu Albert Stridsberg, "*aynı anda çok daha fazla sayıda insana ulaşmayı*" mümkün kılan iletişim sürecinin işlenmiş üründen daha önemli olduğunu kavradı. Marshall McLuhan'ın küresel elektronik bir köyün ortaya çıkışını gördüğü yerde, Stridsberg ve diğer reklamcılar kendi elleriyle şekillenen küresel bir elektronik pazarı gördüler. Bu pazarın şekli şüpheye yer bırakmayacak şekilde limbik bir biçime sahipti.⁴¹ 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında, altı kategorideki markalı ürünler, çokuluslu firmaların uluslararası reklamcılığa ayırdığı paranın yüzde 80 ila 90'ını emiyordu. Bunlar işlenmiş gıdalar, alkolsüz içecekler, alkollü içecekler, sigaralar, ilaçlar ve tuvalet malzemeleriydi.⁴²

5, *Miscellaneous Reports*, kutu: 4, Albert B. Stridsberg Papers, JWT (yoğun kullanıcılar). Temsilî ürün analizleri ve anketler Chunky Chocolate Cors. (whence "gustatory"), kutu: 18; Mrs. Butterworths Syrup minutes and attachments, kutu: 19; Liggett and Meyers— Chesterfield, kutu: 19 ("full satisfaction"); United States Brewers Association, kutu: 32, *Review Board Records*, JWT. "Lift" from Goss confidential memorandum, s. 3, kutu: 93, John W. Hill Papers, State Historical Society of Wisconsin, Madison.

⁴¹ Limbik sistem, özellikle yaşamı sürdürmek için gerekli olan beslenme, üreme, gençlerin bakımı, dövüşme ve kaçma gibi davranışlar olmak üzere beynin davranış ve duygularla ilgili bölümüdür (Ç.N.).

⁴² David W. Ellwood, *The Shock of America: Europe and the Challenge of the Century* (Oxford: Oxford U.S., 2012), 404-405; Albert Stridsberg, "The Next Thirty Years of American Advertising..." (TS, 18 Aralık 1969), 1,4, 'international marketing' dosyası, kutu: 4, Stridsberg Papers, JWT (Kraft, quotation); Lawrence Wallack ve Kathryn Montgomery, "Advertising for All by the Year 2000: Public Health Implications for Less Developed Countries," *J. of Public Health Policy* 13 (1992): 205; Barbara Sundberg Baudot, *International Advertising Handbook* (Lexington, Mass.: Lexington Books, 1989), 11, i5-i6n20 (yüzdelere).

Görünürde ilerlemeye ve sağlığa adanmış olmasına rağmen modern yaşam, giderek artan bir şekilde ilerici olmayan ve sağlıksız şekillerde tüketmemize kendisini adanmış şirketler tarafından yönetiliyor - Banksy'nin 2009 parodisinin, *Kuzeyin Meleği*'nin olası yorumlarından biri. Bir gece kulüpte geçirdikten sonraki abur cubur [fast food] ve şekerli içecek kapları da içeren çöp kalıntılarındaki ayağı tökezleyen sigara içen şu Venüs'ün ayağındaki yaralar.⁴³

⁴³ *McDonaldization: The Reader*, 2. baskı, ed. George Ritzer (Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge, 2006), bir sunum ve örnek çalışmalar sunmaktadır.

Çok uluslu gıda şirketleri de onlardan önceki bira üreticileri, damıtıcılar ve tütün şirketleri gibi gelecekteki büyümelerinin bağlı olduğu gelişmekte olan ülkelere yönelik reklama ve promosyona yatırım yaptılar. Nestlé, ürünlerini fakir komşularına pazarlamaları için Brezilyalı gecekondü satıcılarını tuttu ve onlara satın almalar için bir aya kadar kredi yetkisi verdi. En çok satan iki düzine ürününün tümü şekerle doluydu. 2010 yılında *Nestlé Ate Voce a Bordo -Nestlé Sizi Gemiye Alır-* adlı bir süpermarket mavnası, izole Amazon kasabalarındaki sekiz yüz bin potansiyel müşteriye süttozu, çikolata, dondurma ve meyve suyu göndermeye başladı. Nestlé'yi eleştirenler, sanki Britanya Doğu Hindistan Şirketi, Pearl Nehri Deltası'na tarihi ve nörokimyasal açıdan rahatsız edici derecede gerçeğe yakın olan afyon gönderme eylemine yeniden başlamış gibi tepki verdiler. Temmuz 2017'de Nestlé tartışmalı hizmetini sona erdirdiğinde özel tekne sahipleri bu boşluğu doldurdu. Zoka, iyi ve sağlam bir şekilde yutturulmuştu.⁴⁴

Küresel gıda pazarlamacıları ayrıca dinî farklılıkları ve beslenme tabularını da ustalıkla yönettiler. 2012'de McDonalds, sığırların Hindular için kutsal olduğu ve nüfusun kabaca üçte birinin et yemediği Hindistan pazarında 271 mağaza açtı. Çözüm: Etli BigMac'leri tavuklu Maharaja Mac'ler ve vejetaryenler için baharatlı kızarmış patates köftesi ile yapılan McAloo Tikki burgerler ile değiştir! Dekor da menü kadar uyarlanabilirdi. McDonald's, Jakarta'daki en ünlü mağazasını bağdaş kurmuş oturan pozisyonundaki 12 metrelik şişme Ronald McDonald ile taçlandırdı. Meditasyon yapan Ronald, *Ronald Bertapa*, kurumsal ikircikliğin bir başyapıtıydı. Ya Sufi bir aziz ya da gülümseyen bir Buda olarak

⁴⁴ An Andrew Jacobs ve Matt Richtel, "How Big Business Got Brazil Hooked on Junk Food," *NYT*, 16 Eylül 2017; Michele Simon, "Nestle Stoops to New Low, Launches Barge to Peddle Junk Food on the Amazon River to Brazil's Poor," *Alternet*, 8 Temmuz 2010, http://www.alternet.org/story/i47446/nestle_stoops_to_new_low_launches_barge_to_peddle_junk_food_on_the_amazon_river_to_brazirs_poor/.

algılanabilirdi. Ancak içerideki müşteriler arzularını bastırmaya pek niyetli değildi.⁴⁵

Tüm bunlardaki paradoks, iş mantığının toplumsal mantıksızlığa yol açmasıydı. Bu paradoks, başlangıçta öngörüleemeyen ve çoğunlukla onları üretenlerden çok başkalarından kaynaklanan kolektif zararları ve maliyetleri fırlattı. Sosyolog Daniel Bell, bu dışsallıkları limbik kapitalizmin kültürel çelişkileri olarak adlandıracaktı. Diğer sosyologlar ise tema parklarından, gittikçe daha fazla senaryo yazılan, düzensiz hâle gelen ve çevrim içi olan seks işçiliğine kadar her şeye uyguladıkları “McDonaldizasyon”u tercih ettiler.⁴⁶ Her şey gibi kötü alışkanlık da rasyonelleştirilebilir. McDonaldizasyon’un en rahatsız edici yönü, görünüşte sıradan olan mal ve hizmetleri alıp onları sağlıklı alışkanlıklara dönüştürme yeteneğiydi. Açık olan durum, ilk hâliyle McDonaldizasyon, abur cubur [fast food] ve şekerli içeceklerin üretimi ile marka kiralama [franchising] ve satışı idi.

Hükûmetler, sürece ne kadar müdahale etmek eğilimindeyseler bir o kadar da teşvik etme eğilimindeydiler. 2011 itibarıyla ortalama bir Meksikalı, diğer şekerli ürünleri hesaba katmadan yılda 45,5 ABD galonu (172 litre) Coca-Cola ürünlerinden tüketiyordu. Meksikalıların o zamanlar diyabete yenik düşme olasılıkları cinayete kurban gitmekten yaklaşık yedi kat daha fazla olduğundan bu tür bir tüketim mantıksızdı. Meksika hükûmeti bu durumu gecikmeli

⁴⁵ Nisan Fulton, “McDonalds Goes Vegetarian—In India,” *NPR*, 4 Eylül 2012, <http://www.npr.org/sections/thesalt/2012/09/04/160543754/mcdonalds-goes-vegetarian-in-india>; Ronald A. Lukens-Bull, “Ronald McDonald as a Javanese Saint and an Indonesian Freedom Fighter: Reflections on the Global and the Local,” *Crossroads* 17 (2003): 114-117.

⁴⁶ McDonaldizasyon, Amerikalı sosyolog George Ritzer tarafından geliştirilen ve yirminci yüzyılın sonlarında öne çıkan üretim, çalışma ve tüketimin belirli bir türde rasyonelleştirilmesine atıfta bulunan bir kavramdır. Temel fikir, bu unsurların bir abur cubur [fast-food] restoranının özelliklerine (verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik, standardizasyon ve kontrol) dayalı olarak uyarlandığı ve bu uyarlamanın toplumun tüm yönlerinde dalgalanma etkileri yarattığıdır (Ç.N).

de olsa kabul etti ve şekerli içeceklere vergi konmasına karşı olan endüstrinin direncini aştı. 2014 yılı başında yürürlüğe giren vergi, satışları ilk yılda yüzde 5,5 ikinci yılda yüzde 9,7 düşürdü. Ancak bu hikâyenin dışında kalan ise Meksika hükûmetinin Coca-Cola şişeleycilerine 2000'li yılların başında ülkenin iç kesimlerine doğru genişledikleri sırada cömert vergi indirimleri yapmış olmasıdır. 2014 satış vergisi, hükûmetin ahırdan çıkmasına yardım ettiği bir ata bütün kapıları kapatma girişimiydi.⁴⁷

Meksika'da meydana gelen tutarsızlık ve kooptasyon dünyanın her yerinde şu ya da bu şekilde gerçekleşti. Aktivistler, Fransa'nın Millau kentinde, Rokfor diyarının kalbindeki yarı inşa edilmiş McDonald's gibi tuhaf bir mağazayı tahrip edebilirdi. Ancak McDonald's, Roma ve Mekke, Moskova ve Pekin'de mağazalar açarak yoluna devam etti. 2000 yılına gelindiğinde şirket otuz bin satış noktası kurdu ve sayısız taklitçiye ilham verdi. Dünya yiyerek mutlu oluyordu -ve şişmandı. Yerel sağlık kliniklerindeki şeker hastaları kuyruğu kapılardan dışarı taşıyordu. Abur cubur [fast-food] hazzı ve kazancı, ölümcül hastalık, erken yaşlanma, diş çürümesi ve ormansızlaşma, erozyon, yer altı sularının tükenmesi ve iklim değişikliği yoluyla çevresel bozulma bedeliyle geldi. Yarım kilo hamburger ortalama olarak on iki kilogram karbondioksit emisyonu üretti. Dahası ızgara ve fırına yollanmak üzere milyarlarca küme tıklmış, kafeslenmiş, antibiyotikle doldurulmuş hayvanın acısı vardı; tuzlanmış, tatlandırılmış etlerini yutan kompulsif oburların sefaleti ve kendinden nefretini söylemeye gerek bile yok.⁴⁸

⁴⁷ Coca-Cola, "Per Capita Consumption of Company Beverage Products," [https:// www.coca-colacompany.com/annual-review/2011/pdf/2011-per-capita-consumption.pdf](https://www.coca-colacompany.com/annual-review/2011/pdf/2011-per-capita-consumption.pdf); Amy Guthrie vd., "Companies Brace for Mexican Food Fight," *WSJ*, 19-20 Ekim 2013; Margot Sanger-Katz, "Sales Fall Again in Mexico's Second Year of Taxing Soda," *NYT*, 22 Şubat 2017; Bartow J. Elmore, *Citizen Coke: The Making of Coca-Cola Capitalism* (New York: Norton, 2015), 187.

⁴⁸ Victoria de Grazia, *Irresistible Empire: Americas Advance through Twentieth-Century Europe* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2005), 469-471

Bu kompulsif oburluk ne kadar yaygın? Yale Gıda Bağımlılığı Ölçeği gibi doğrulanmış araştırma araçlarını kullanan çalışmalar, sürekli olarak dört obez yetişkinden en az birinin bu kriterleri karşıladığını bulmuştur.⁴⁹ DSÖ obezite verilerini uyguladığımızda, 2014 yılında dünyada 150 milyon yetişkin ya da Rusya'nın nüfусundan daha fazlasının gıda bağımlısı olduğu ortaya çıkar. Madde ve davranışsal bağımlılıklar konusunda uzman olan Steve Sussman'ın daha temkinli olan yaygınlık oranlarını uygulayarak, küresel yekûn 100 milyona yaklaşacaktır. Ancak ne yüksek ne de düşük tahminler, büyüklerinden daha yüksek yaşam boyu kompulsif oburluk riski taşıyan çocukları ve ergenleri içermiyordu. Bu tahminlerin hiçbirisi yeni gerçeklikle yani işlenmiş gıda bağımlılığının insanlık hâlinin dokuz basamaklı bir yönü hâline gelmesiyle çelişmiyordu.⁵⁰

(McDonalds) ve Mark Bittman, "The True Cost of a Burger," *NYT*, Temmuz 15, 2014 (emissions). Elmore, Citizen Coke, James Walvin, *Sugar: The World Corrupted: From Slavery to Obesity* (New York: Pegasus, 2018) çevresel ve diğer dışsallıkları araştırıyor.

⁴⁹ Yale Gıda Bağımlılığı Ölçeği, yüksek yağlı/yüksek şekerli gıdaların tüketimi ile madde bağımlılığı belirteçleri sergileme olasılığı en yüksek olanları belirlemek için geliştirilmiş bir ölçüdür (Ç.N).

⁵⁰ Ashley N. Gearhardt, William R. Corbin, Kelly D. Brownell, "Preliminary Validation of the Yale Food Addiction Scale," *Appetite* 52 (2009): 430-436. 'One quarter or more /150 million': Caroline Davis vd., "Evidence That 'Food Addiction Is a Valid Phenotype of Obesity," *Appetite* 57 (2011): 711-717; Nicole M. Avena vd., "Tossing the Baby Out with the Bathwater after a Brief Rinse? The Potential Downside of Dismissing Food Addiction on Limited Data," *Nature Reviews Neuroscience* 13 (2012): 514; WHO, "Obesity and Overweight." Steve Sussman, *Substance and Behavioral Addictions: Concepts, Causes, and Cures* (Cambridge: Cambridge U.S., 2017), 115, genel yetişkin nüfusun yüzde 2'sini önermektedir ki bu, 2014 toplamını 100 milyona yaklaştıracaktır. Ancak, Sussman yüzdenin geçici olduğu ve "gıda bağımlılığının yaygınlığının çok daha yüksek olmasının mümkün olduğu" konusunda uyarıyor.

DİJİTAL BAĞIMLILIKLAR

Eleştirmenler, Volkow'un gıda bağımlılığının bir beyin hastalığı olduğu iddiasına itiraz etseler de doktriner özgürlükçüler dışındaki herkes onunla bir noktada hemfikir: Oburluk, bilinçli bir ticari tasarım unsuruna sahiptir. Volkow'un aşırı uyarıcı ortamlar hakkındaki endişeleri, sadece kompulsif oburluk ile ilgilenenlerle sınırlı olmaksızın yaygın olarak paylaşıldı. Aralarında gazeteci Marc Cooper ve kültürel antropolog Natasha Dow Schüll'ün da bulunduğu kumarhane endüstrisinin öğrencileri, tasarlanmış kumar ile tasarlanmış gıda arasında gizemli bir benzerlik buldu. Benzerlikler en çok Cooper'ın dediği gibi piyasa ahlakının tamamen gözler önüne serildiği Las Vegas'ta belirgindi. Eleştirmenlerin "McKumar" ["McGambling"] diye adlandırdığı bir trend olan tüketici zayıflıklarının sömürülmesine ince ayar çekme ve sonra da standartlaştırma dürtüsü de böyleydi.

MAKİNE KUMARI

Gösterişli eğlencede yapılan tüm değişikliklere rağmen kumarhane işletmecileri kumardan asla vazgeçmedi. Ancak otomatize edilmiş çeşitliliği tercih ettiler, kumarhane katlarına sığdıracabilecekleri kadar

kumar makinesi ve video poker makinesi kurdular. Makineler kahve molası vermiyordu, doğum izni talep etmiyordu, oyun oynamak için hiçbir becerisinin olması gerekmiyordu ve müşterileri maksimum verimlilikle tuzaga düşürüyordu. Bir kumar makinesi yöneticisi “*Karar yok - hepsi senin için yapıldı,*” diye açıkladı. “*Sadece orada dur ve heyecanlan!*” Ya da çok heyecanlan! Sosyolog Bo Bernhard, Cooper’a “Bazı insanlar için kumar oynadıkça beyinlerinde Dört Temmuz [Amerikan Bağımsızlık Günü] gibi bir olay patlıyor” dedi. “Kumarın Amerika’yı kasıp kavurduğunu söylemek trend oldu. Ama çoğunlukla Amerika’yı kasıp kavuran makine kumarıdır. Ve bu makineler pek çok faktörün bir bileşimidir: kapitalizmin mantığı, teknoloji ve makinelerle artan konfor.”¹

Kompulsif kumarbazlar, barbut ve yirmi bir [blackjack] masalarını tercih eden aksiyon kumarbazlarından farklı olarak, çoğunlukla kaçış kumarbazlarıdır. James Bond makinede kumar oynamadı. Ancak kadınlar oynuyor ve hepsi de tenis ayakkabısı giymiş emekli olanlar değil. Las Vegas bağımlılık terapisti Robert Hunter, “*Bugünün sorunu, muhtemelen iki çocuğu ve iki yıllık üniversite geçmişi olan otuz dört yaşındaki kadın kumarbaz.*” dedi. “*Ve video oyunu bağımlılığı. Heyecan hissetmek için dinazor aksiyon oyunları oynayan çok kimse görmüyoruz. Kendini duygusuz hissetmek, beynini durdurmak, izini kaybettirmek istediğini söyleyen insanlar görüyorduk.*” Evlendikten sonra Las Vegas’a taşınan otuzlu yaşlarının sonlarındaki bir kadın olan hastalarından biri, amacının ortadan kaybolmak olduğunu söylemişti. Ortadan kaybolma eylemi üç yılda ona 200.000 dolara mal olmuştu.²

Kayıpları alışılmadık olsa da bir Las Vegas sakini olarak durumu alışılmadık değildi. Las Vegas’ın ilçe merkezi olan Clark County’nin

¹ Carol Cling, “Slot Machines City’s Most Popular Form of Gaming” *Las Vegas Review-Journal*, 5 Nisan 1994 (“excited”); Marc Cooper, *The Last Honest Place in America: Paradise and Perdition in the New Las Vegas* (New York: Nation Books, 2004), 134 (“moda”).

² Cooper, *Last Honest Place*, 95, 140 (alıntı), 141-142.

yerleşik nüfusu 1960 ve 2015 yılları arasında iki milyon arttı. Kumar endüstrisi kasasını doldurdu. 1991 yılına gelindiğinde kumar, dışarıda yemek yemek, film ve alışverişin ardından yerel halkın dördüncü en popüler para harcadığı hoşça vakit geçirme olarak sıralandı. 1999'a gelindiğinde kent sakinlerinin yaklaşık yüzde 6'sı, ulusal ortalamanın dört katından fazla bir oranda kompulsif kumarbazdı. Bir yenilik olması ve sosyal sınıf kadar maruz kalma da önemliydi. Sık kumar oynamaya en çok eğilimli olanlar, yeni gelenler ve birçoğu tatil köylerinde çalışan düşük eğitimli kimselerdi. İş paydosunda civardaki kumarhanelere gittiler veya restoranlar, barlar ve marketler dâhil, her yerde bulunan makinelerden birinde McKumarlandılar. Bazı "yerel kumarhaneler" potu daha çekici hâle getirdi ve sık oynamayı sigara ve içkiyle takas edilebilen kredilerle ödüllendirdi.³

Schüll, makine kumarının neden bu kadar bağımlılık yaptığını ve neden bu kadar çok bağımlının kadın olduğunu öğrenmek istedi. Yanıt, ticari kötü alışkanlığın av-avcı hikâyesinin güncellenmiş bir dijital versiyonu olmasıydı. Avcılar, Las Vegas'ı deneme alanı olarak kullanarak, pazarlama ve izleme cihazları olarak iki katı artmış olan bilgisayarlı kumar makinelerini mükemmelleştirdiler. Makinelerin televizyon (dizi, program) temalı olması ve tüketici cihazlarına benzerliği, onlara masum bir eğlence havası verdi ve yeni nesil avın ilgisini çekti. Genç oyuncuların çoğu, beklentilerini karşılayamayan toplumun yüksek baskısı altında ağır hayatlarından uzaklaşmak isteyen endişeli, depresif kadınlardı. Kaçmak yerine kaçmalarını sağlayacak büyük bir kazanç için de daha az oynadılar, nokta. Bu kadınlardan biri, amacın "başka hiçbir şeyin önemi olmayan makine bölgesinde kalmak" olduğunu söyledi.⁴

³ Lynn Waddell, "Do Locals Gamble? You Bet!" *Las Vegas Sun*, 9 Nisan 1991; Andres Martinez, 24/7: *Living It Up and Doubling Down in the New Las Vegas* (New York: Villard, 1999), 239-240.

⁴ Natasha Dow Schüll, *Addiction by Design: Machine Gambling in Las Vegas* (Princeton, N.J.: Princeton U.S., 2012), s. 2 (alıntı).

Kumarhane mimarları, yardımsever bir şekilde kumarbazların içinde kendilerini kaybettikleri, dayanıklılıkları veya paraları bitene kadar kaçma arzularını tatmin eden makinelerin sıralı olduğu labirentler yarattılar. Tek başına, sürekli ve hızlı oynanan bahis, oyuncuların anksiyete, depresyon ve can sıkıntılarını unutmalarına yardımcı olan trans benzeri bir durum yarattı. Dijitalleştirilmiş makine kumarı, Valium kadar güvenilir ve Valium'dan daha hızlı etkiliydi.⁵ Video kumar cihazlarının devamlı oyuncuları, başka türlü kumar oynayanlara göre üç ile dört kat daha hızlı bağımlı hâle geldiler. Ayrıca her üç ile dört saniyede bir yeni bir el video pokere başlayacak kadar hızlı oynadılar. Parmakları kontrol düğmelerinin üzerinden uçuşuyordu. En kompulsif oyuncular büyülenmiş, midelerinin guruldamasına ve mesanelerin patlayacak olmasına rağmen makinelerini terk edemez hâle geldiler. On dört saat boyunca aralıksız oyun oynayan emekli bir itfaiyeci, mekân yanıp kül olsa bile kumar kredisi olduğu sürece orada kalacağını söylemişti. *"Unut gitsin, makineyi yanıma alamazsam ayrılmayacağım, önce duman solumaktan öleceğim."*⁶

Bağımlılığın risklerini ve kazanmaya karşı eşitsizliklerini bilen oyun tasarımcıları oynamaktan kaçındılar. Reno'nun Uluslararası Oyun Teknolojisi'ndeki (International Game Technology) bir tasarımcı, bulaşıp bulaşmadığı sorulduğunda, kuşkulu bir biçimde, *"Makineler kaybedenler içindir"* diye cevap verdi. Şirketteki Sorumlu Kumar adlı bir bölümün müdürü, tasarımcılarının bağımlılığı düşünmediğini söyledi. Rekabeti yenmeyi düşündüler. *"Makinelerin en fazla geliri yaratmasını isteyen yaratıcı insanlar."* Diğerleri zaferin bedeli konusunda daha samimiydi. Bir oyun geliştiricisi, Schüll'e, *"Küçük yaşlı kadınları psikolojik zayıflıkları nedeniyle avlıyor olmak-*

⁵ Valium: Diazepam, (Diazem) benzodiazepin türevi bir ilaç etken maddesidir. Valium, Diapam, Diazem gibi ticari isimlerle pazarlanır. Anksiyolitik, antikonvülsan, sedatif, kas gevşetici ve hafıza zayıflatıcı etkilere sahiptir. Anksiyete, uyuyamama, nöbetler, alkol yoksunluğu ve kas spazmları gibi hastalıkların tedavisinde kullanılır (Ç.N).

⁶ A.g.e. 1-19, 223-226, s. 226 (alıntı), orijinali italik.

tan ötürü iyi hissetmiyorum” dedi. “Burada oturup sadece bombanın vidalarını sıkarım, sadece savaş başlığını monte ederim diyemem, çünkü yaptığım ürünlerin insanların hayatlarını bir yerlerde mahvettiğine eminim.”⁷

Kumar makinesi gerçekten de silah hâline getirilmişti. Silahın gücü ilk kez 1984 yılında Las Vegas’ın Four Queens Casino’sunda mikroişlemcilerle donanmış “sanal makara” makineler kurulduğunda ortaya çıktı. Her makine, standart elektromekanik modellere göre on kat daha fazla makara duruşu gerçekleştirebiliyordu; dolayısıyla daha büyük potansiyel ikramiyeler üretebilirdi. Kumarhane personeli eski ve yeni cihazların performansını karşılaştırdığında, dijitalleştirilmiş makinelerin gelirlerini ikiye katladığını gördüler. Ticaret dergileri bu iyi haberi yaydı.⁸

Sonraki yirmi yılda dijitalleştirilmiş kumar, kumarhane endüstrisini kasıp kavurdu. Kumarbazların yüzde 10’unun, hasılatın yüzde 80 ile 90’ını sağladığı düzenli oyuncular arasında oyunu hızlandıran ve uzatan her şeyin gelirleri artırması da kaçınılmazdı. İşgücü maliyetleri de azaldı. Oyuncu kimlik kartları ve barkodlu nakit biletleri, bozuk para arabalarını iten eski kafalı değişim görevlilerinin ve kafeslerden çeyreklik rulosu satan veznedarların yerini aldı. Kokteyl garson kızlarının işleri bile tümüyle güvende değildi. 2008’de Harrah’s Entertainment, kumarhane salonlarındaki otomatik barlarla denemeler yapıyordu. Kullanıcılar dokunmatik ekran oyunları oynayabilir, YouTube izleyebilir ve kendi özelleştirilmiş içeceklerini bir tıkla tasarlayıp sipariş edebilirlerdi.⁹

⁷ Gary Rivlin, “The Chrome-Shiny... Bandit,” *NYT Magazine*, 9 Mayıs 2004, 81 (“losers”); Schüll, *Addiction by Design*, 21 (“creative”), 295 (“bomb”), orijinalinde italik.

⁸ M. S. Davis, “A ‘Virtual’ Success,” *Gaming and Wagering Business* 5 (Ekim 1984): 14.

⁹ Mark Maremont ve Alexandra Berzon, “The Real Odds on Gambling,” *WSJ*, 12-13 Ekim 2013; Schüll, *Addiction by Design*, 16-18, 69, 293; Patrick Roberts, “Table Dances,” *RD&E: Retail, Dining and Entertainment in the Gaming and Hospitality Industry* 2 (2008): 15.

Tatil köyü mimarisinde olduğu gibi Vegas'ta olanlar Vegas'ta kalmadı. Dijitalleştirilmiş makine kumarı, İskandinavya'dan Güney Afrika'ya kadar gelire aç ülkelerde hızla yayıldı. Tasarımcılar yerel koşullara ve geleneklere adapte oldu. Japonların *de facto* [filen] kumarhaneleri olan Pachinko salonları dijital bir makyaj geçirdi.¹⁰ Ancak strateji her yerde aynıydı –oyuncu alışkanlıklarını oluşturmak ve pekiştirmek. Sonuç, giderek tutku ve yıkıma devşiren tanıdık bir yüksek risk yelpazesi oldu. 2012 yılına gelindiğinde, kumarhanelerin yanı sıra meyhanelerde ve barlarda dijitalleştirilmiş kumar oynamaya izin veren on milyonluk bir ülke olan Macaristan, tahminen yüz bin kumar bağımlısına ve oyunlardaki kontrolünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan yarım milyon müdavime ev sahipliği yapıyordu. Britanya'da bahis mağazaları ana caddelerde hızla çoğaldı. Asıl cazibe, ruletten kumar makinelerine kadar sanal oyunlar sunan sabit oranlı bahis terminalleri (fixed odds betting terminal FOBT) idi. Bahisçiler bir dakikada 500 Sterlin harcayabilirdi. Yalnızca kumarbazların 1.000 Sterlin veya daha fazla kaybettiği oturumlar sayıldığında sabit oranlı bahis terminalleri yılda 2,3 milyar Sterlin kazandırdı. Profesyonel bir poker oyuncusu “*bir peynir arabasına eroin de konulabilir ve kimyager ile otobüs durağı arasında bırakılabilir*” diye onaylamadığını yazdı.¹¹

Ancak dijital kumarın ulusal bir saplantı hâline geldiği yer Avustralya'ydı. 1990'ların sonunda ülkede her seksen yetişkin için bir “*pokie*” [kumar makinesi] vardı. Yerel kulüpler ve barların yanı

¹⁰ Pachinko, Japonya kökenli bir mekanik oyun türüdür. Hem eğlence amaçlı bir arcade oyunu hem de çok daha sık bir kumar makinesi olarak kullanılır. Batı'daki kumar makinelerinin Japon muadili olarak kabul edilir. Pachinko salonları Japonya'da yaygındır ve genellikle *pachislo* adı verilen bir dizi kumar makinesine de sahiptir (Ç.N).

¹¹ Schüll, *Addiction by Design*, 119-120 (Australia), 300-302 (globalization); “What Is Pachinko?” (n.d., ca. 1992-1993), Gambling Vertical File—Games: Pachinko, SC-UNLV; Misha Glenny, *McMafia: A Journey through the Global Criminal Underworld* (New York: Vintage, 2009), 308; Pablo Gorondi, “Hungary's Gambling Issue,” *Florida Times-Union*, 5 Ekim 2012; Victoria Coren Mitchell, “A Stupid Gamble on Evil Machines,” *Guardian*, 19 Ağustos 2017.

sıra otel ve kumarhaneler de bu makinelerden kurdu. Her on Avustralyalıdan sekizi, düzenli olarak da onda dördü kumar oynadı. Kumarhaneler onları ikramiye ve indirimler sunan sadakat kartları, indirimler ve alışkanlıklarını sessizce takip eden kullanımı kolay banka kartlarıyla teşvik etti ve gelirin çoğunu sağlayan bağımlı azınlık hakkında pazarlama ipuçlarını elde etti. Bir Avustralya kumarhanesinde, sadakat kartı sahiplerinin sadece yüzde 2,3'ü makine hasılatlarının yüzde 76'nı oluşturuyordu. Kumar lobisi, hasılatını korudu ve genişletti. 2015 yılında ülkenin en kalabalık eyaleti olan Yeni Güney Galler'in hükûmeti, kumarbazların akıllı kartlarında depolayabilecekleri maksimum miktarı 1.000 Avustralya dolarından 5.000 Avustralya dolarına yükseltti. Kaşarlanmış endüstri gözlemcilerini hayrete düşüren bu hareket, açıkçası problemlili kumarbazları özel olarak tasarlanmış koltuklarına yapıştırmak için projelendirilmişti.¹²

Makine kumar bağımlısı olduğu teyit edilenler için kredi limiti ne olursa olsun zaten koltuklarından kalkmak diye bir şey yoktu. Bu onların ruhsal malzemelerinin bir parçası hâline gelmiş hüznünlü fırlatma koltuklarıydı. Bağımlı bir kumarbaz, Schüll'e "*Kumar, ben kumarhaneye doğru yoldayken başlar*" dedi:

Arabamdayım ama zihnimle zaten kumarhanedeyim, makinemi bulmak için içeride dolaşıyorum. Otoparkta bu duygu daha da güçlenir.

İçeri girdiğim an o bölgenin yarısına gelmiş olurum.

*Bunun koridorlarda yürümek, sesler, ışıklar ve atmosfer ile ilgisi var. Sonunda oynamak için makinenin başına oturduğumda sanki artık gerçekten orada değilmişim gibi - her şey kaybolur.*¹³

¹² Schüll, *Addiction by Design*, 119-120; Alexandra Berzon ve Mark Maremont, "Researchers Bet Casino Data Can Identify Gambling Addicts," *WSJ*, 3-4 Ağustos 2013; Adam Baidawi, "Australians Are the World's Biggest Gambling Losers ...NYT", 4 Nisan 2018; Sean Nicholls, "Account Limit Lift to \$5000 'Dangerous' for Gamblers," *Sydney Morning Herald*, 9 Haziran 2015.

¹³ Natasha Dow Schüll, "Addiction by Design: From Slot Machines to Candy Crush," 'Addictions Old and New' Konferansı, University of Richmond, 23 Ekim 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=TazssD6L7wc>.

AĞA YAKALANANLAR

Oyalanma, beklenti, ipucu ile uyarılma ve izini kaybettirme arayışının makine kumarındaki kodlaması, uyuşturucu ve yiyecek bağımlılarınıninkine çarpıcı bir şekilde benzemektedir. Temel fark, gıda bağımlılarının yemek yemek zorunda olmasıdır. Uyuşturucu ve kumar bağımlıları en azından temiz bir ara verme şansına sahiptirler. Ancak dijital kuzenleri olan internet bağımlıları daha çok yemek bağımlıları gibidir. İnternet erişimi gelişmiş toplumlarda yaşamın varsayılan bir özelliği hâline geldiğinden çevrim içi cazibe hemen hemen kaçınılmazdır. Bağımlılık terapistleri skorun ne olduğunu bilirler. Tıpkı gıda bağımlılığından kurtulma gruplarının ölçülü ve dengeli beslenmeyi teşvik etmesi gibi, “*sorunlu uygulamalardan uzak durmayı, kontrollü ve dengeli bir internet kullanımını*” hedeflerler.¹⁴

Benzerlikler bununla bitmez. Hem yiyecek hem de internet bağımlıları takıntılı hâle gelir, kontrolü kaybeder, tolerans gösterir (daha büyük lokmalar, çevrim içi ortamda daha fazla zaman geçirmeler), anksiyete ve dürtüsellik gibi ilişkili bozuklukları gösterir ve bıraktığında depresyon geçirirler. Ailenin tacizine ve sosyal aşağılamaya rağmen genellikle tekrar başlarlar ve sürdürürler. Ve bu insanların sayıları artmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa’da 2000 ile 2009 yılları arasında (yaygın olarak akıllı telefon kullanımı durumu ağırlaştırmadan önce) yapılan anketler, internet bağımlılığı yaygınlık oranlarının yüzde 1,5 ile 8,2 arasında olduğunu bildirdi. Tayvanlı üniversite birinci sınıf öğrencileri gibi bazı alt gruplar yüzde 18’lik bir bağımlılık oranına yaklaşırsa da Çin çalışmaları yüzde 2,4 ile 6,4 arasında değişen değerler buldu. Gelişmiş ülkelerde internet bağımlılığı en az gıda bağımlılığı kadar yaygın hâle geldi. Ergenler arasında durum çok daha fazla böyledir.¹⁵

¹⁴ Hilarie Cash vd., “Internet Addiction: A Brief Summary of Research and Practice,” *Current Psychiatry Reviews* 8 (2012): 294. Uyuşturucu diliyle paralellikler için (örneğin, “Şimdiye kadarki en yoğun hiçlikti”; “lanet olası tüm çirkin dünyayı uyuşturur”) bkz. Gene M. Heyman, *Addiction: A Disorder of Choice* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2009), 46-52.

¹⁵ Cash vd., “Internet Addiction,” 292-298; Aviv Weinstein ve Michel Lejoyeux, “Internet Addiction or Excessive Internet Use,” *American J. of Drug and*

İnternete ve diğer elektronik oyunlara bağımlılık, en açık biçimiyle yoksunluğun gözleri kamaştıran ışığında ortaya çıkar. 2010 yılında uluslararası bir araştırma ekibi, on ülkeden bin üniversite öğrencisine yirmi dört saat boyunca elektronik ortam olmadan yaşamalarını ve nasıl hissettiklerini not etmelerini istedi. Tipik tepki şaşkınlık, huzursuzluk, can sıkıntısı, yalnızlık, anksiyete ve depresyonun bir kombinasyonunu içeriyordu; çoğunlukla kültürleri aşan aşırı kullanım ve bağımlılığın içten bir şekilde kabul edilmesiyle söze başlanıyordu:

ÇİN: Aslında bilgisayara ve internete oldukça bağımlıyım. Bu deneyin ardından, medyanın beni bağlayan bir ağ gibi yayıldığını fark ettim.

UGANDA: Medyaya gerçekten çok bağlı olduğumu kabul etme notuyla başlamazsam bunun bir faydası olmayacak.

ARJANTİN: Her 24 saatin 15 saatinde bir makineye bağlı olduğumu fark ettim.

MEKSİKA: Oldukça geç olmuştu ve aklımdan geçen tek şey (bir psikopatın sesi) şuydu: “Facebook istiyorum.” “Twitter istiyorum” “YouTube istiyorum.” “TVT istiyorum.

BİRLEŞİK

KRALLIK: 24 saatim dolduğunda sevgili Blackberry’mi aldım ve dizüstü bilgisayarımı açtım. Birdenbire kendimi uzun bir süre uyuşturucuyu bırakmış bir uyuşturucu bağımlısının uyuşturucu alması gibi hissettim.¹⁶

Alcohol Abuse 36 (2010): 277-283; Tiffany Hsu, “Video Game Addiction Tries to Move from Basement to Doctor’s Office,” *NYT*, Haziran 2018.

¹⁶ Uluslararası Medya ve Kamusal Gündem Merkezi ile Medya ve Küresel Değişim Üzerine Salzburg Akademisi’nden küçük format değişiklikleri içeren alıntılar, “Going 24 Hours without Media,” *The World Unplugged*, 2011, <https://theworldunplugged.wordpress.com/>. Bağımlılıktan en çok bahseden ABD (yüzde 23) ve Çinli öğrenciler (yüzde 22), en az bahseden olasılıkla Arjantinli (yüzde 12) ve Ugandalı (yüzde 14) öğrenciler; internet erişilebilirliğinin medya bağımlılığına ilişkin kişinin kendisi ile ilgili algısını etkilediğini düşündüren bulgulardır.

Alkol, uyuşturucu, işlenmiş gıda ve kumarda olduğu gibi, elektronik medya tüketimi de hormesis prensibine tabidir. Tüketim, can sıkıntısını hafifletmek ve morali (kahve molasının dijital eşdeğeri) yükseltmek için ara sıra, faydalı kullanımdan kendine ve başkalarına zarar veren ağır, kaçak kullanıma kadar uzanan bir yelpazede ilerler. Klinisyenler, bu son durumu internet bağımlılığı, internet bağımlılığı bozukluğu, internet kullanım bozukluğu, patolojik internet kullanım bozukluğu veya tamamen başka bir şey olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusunda farklılık gösterirler. Bununla birlikte, ortak bir paydanın farkındadırlar. En ağır kullanıcılar, gerçek hayattaki zorlukları ortadan kaldırmanın bir yolu olarak çevrim içi eğlence hayatını şiddetle tercih eden kişilerdir. Devasa çok oyunculu çevrim içi rol yapma oyunları (Massively multiplayer online role-playing game MMORPG'ler) gibi aktivitelerin çoğunun sanal baştan çıkarmayı güçlendiren sosyal bir yönü olması dışında kumarhaneye gidip makinelerde oynayan kumarbazlar gibi davranırlar. Kendine saygısı olmayan *World of Warcraft* DPS (her saniye büyük miktarda hasar veren bir karakter) birliklerinin bir sonraki büyük baskınını kaçırmak istemez. Gerçek hayattaki tipler, bu tür arayışları doğru bulmaz. Öğretmenlerin verdikleri başarısız notlar, ebeveynler tehditleri, işverenlerin işten çıkarma bildirimleri, eşlerin boşanma evrakları ve hâkimlerin internet eğitim kamplarında tedavi için aldıkları kararlar.¹⁷

¹⁷ Hormesis normal olarak iyonlaştırıcı radyasyon veya kimyasal bir bileşik gibi çevresel bir ajanın iki fazlı doz tepkisine uygulanır. Ancak kavram, yemek yeme ve egzersiz gibi davranışları kapsayacak şekilde genişletildiğinden sık aralıklarla ve alışkanlık hâline geldiğinde sık yaralayıcı ve teletropik [uzakbeslek (başkalarının duygularınız ve inançlarınız üzerinde kontrol sahibi olur) olan ototropik dijital davranışları da kapsamaması için hiçbir neden göremiyorum. Hormesis hakkında bkz. Mark S. Mattson, "Hormesis Defined," *Ageing Research Reviews* 7 (2008): 1-7. Faydalı dijital kullanım hakkında bkz: Greg Wadley, "Mood-Enhancing Technology," *OzCHI 16: Proceedings of the 28th Australian Conference on Computer-Human Interaction* içinde (Launceston, Australia, 2016), <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=30i0954>.

Özgürlük yanlıları ve tıbbileştirme şüphecileri, zorla tedavinin saçma olduğunu düşünüyor. Yiyecek bağımlılığı üzerine tartışmalar - Gerçekten uyuşturucu gibi bir bağımlılık mı? Bazı bireylerin diğerlerinden daha duyarlı olduğu edinilmiş bir beyin hastalığı mı? İnternet bağımlılığı yüzünden yeniden ortaya çıktı. Ancak bu sefer tartışma daha karmaşık oldu, çünkü internet bağımlılığı kompulsif yemekten çok daha geniş bir aktivite yelpazesi içermektedir. Bunların arasında dijital pornografi, çevrim içi kumar, video ve rol yapma oyunları, yetişkinlere yönelik fantastik sohbet odaları, eBay gibi sitelerde alışveriş, sosyal medya platformları ve internette sörf bağımlılığı vardır. Farklı insan grupları farklı bağımlılık türleri sergiler. Erkekler ve erkek çocuklar çevrim içi video oyunlarına ve pornografiye, kızlar ve kadınlar ise görsel odaklı sosyal medyaya ve kompulsif satın almaya daha eğilimlidir. Bazı psikiyatristler bu sonucunu bir bağımlılık olarak, diğerleri ise bir tür obsesif kompulsif bozukluk olarak sınıflandırır. Gıda ve uyuşturucu bağımlılığını karşılaştırmak elma ile portakalları karşılaştırmak gibiyse yiyecek, uyuşturucu ve internet bağımlılığını karşılaştırmak elma, portakal ve çeşitli üzüm çeşitlerini karşılaştırmak gibidir.¹⁸

DOĞAMIZIN KÖTÜ MELEKLERİ

İnternet bağımlılığını değerlendirmeyi zorlaştıran bir başka şey de görece yeni olması, özellikle de kamera donanımlı, internet erişimli mobil cihazlar aracılığıyla alışkanlık hâline gelmiş sosyal medyanın kullanılıyor olmasıdır. Tarih, perspektif [bakış açısı] ister. Burada ise çok az perspektif vardır. Hindistan gibi ülkelerde, algısal video odaklı uygulamalara sahip sesle etkinleştirilen ucuz cihazlar, sosyal

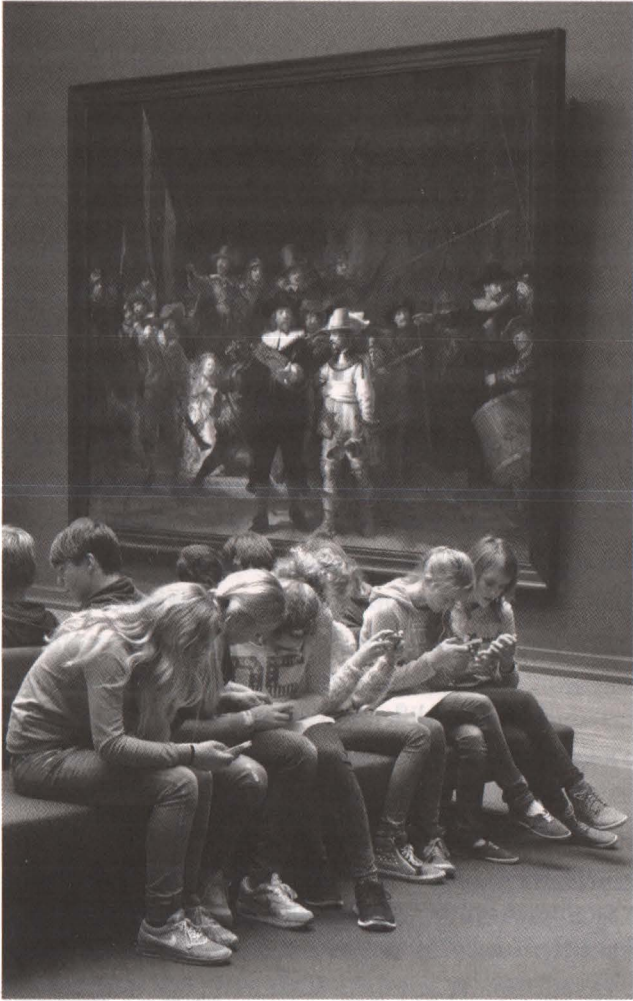
¹⁸ Kimberly S. Young, "A Therapists Guide to Assess and Treat Internet Addiction" <http://www.netaddiction.com/articles/practitioners.pdf>; Amanda Lenhardt, "Teens, Social Media and Technology: Overview 2015," *Pew Research Center Report*, 9 Nisan 2015, <http://www.pewinternet.org/2015/04/09/teens-social-media-technology-2015/>; Donald W. Black, "A Review of Compulsive Buying Disorder" *World Psychiatry* 6 (2007): 1-18.

medya devrimini daha yoksul ve daha az okur yazar tüketicilere henüz yeni getirmeye başladı. Yine de dijital teknolojinin haz, kötü alışkanlık ve bağımlılık tarihinde hızlandırıcı rolü inkâr edilemediğinden biraz açıklama gereklidir. Kısaca üç gelişme öne çıkmaktadır.¹⁹

Birincisi, dijital bağlantı ve hareketlilik gerçekten yeni bağımlılık davranış kalıplarını doğurdu. Kategoriler ve nedenleriyle ilgili akademik tartışmalar bir yana davranışların kendileri sosyal gerçekler hâline geldi. İnsanlara güncellenmiş bir bağımlılık tarihini yazdığımı söylediğimde, neredeyse evrensel yanıt, akıllı telefonlarına yapışık çocukları da dâhil etmem gerektiğiydi. Artan zorbalık, kaygı ve akademik başarısızlık raporları dışında dikkati dağılmış sürücülerin neden olduğu artan kazalar göz önüne alındığında, bir zamanlar çevresel bir rahatsızlık olan gerçek bir endişe hâline geldi. Sosyal medya gönderilerini kompulsif olarak incelemek, diğer her şeyi incelemek için daha az zaman bırakır.

İkincisi, internetin gelişimi, kumar, psikoaktif uyuşturucular, fuhuş ve pornografi dâhil olmak üzere, eski kötü alışkanlıkların ve bağımlılıkların yayılması için yeni küresel fırsatlar yarattı. Gerçekten de porno, internetin ticari olarak başlamasından bu yana internet trafiğinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. John Burnham'ın kitabında anlattığı kötü alışkanlıkların sonuncusu olan küfür de yeni bir çıkış noktası kazandı. Küfür etmenin hiçbir zaman ticari bir yönü olmadı; bu yüzden hakkında çok az şey söyledim. Yine de geleneksel kötü alışkanlıktır. Kortikal dil bölgeleri yerine limbik sistem aracılığıyla işlenen duygusal olarak yüklü bir konuşma biçimi olan küfür, bir tabu, ipuçlarıyla tetiklenen agresif bir eylemdir. İlişkili olduğu diğer eril ve alt sınıf kötü alışkanlıklar gibi küfür de başkalarını gücendirir ve küçük düşürür. Küfür, dünya savaşları sırasında askerler arasında serpildi ve ardından giderek yaygınlaşan genel tutum hâline geldi. *Bad Habits (Kötü Alışkanlıklar)*'ın yayınlandığı

¹⁹ Eric Bellman, "Internets Next Users: More Video, Less Typing," *WSJ*, 8 Ağustos 2017.

Gijsbert van der WaF'ın Kasım 2014'te Rembrandt'sın en ünlü tablosu *Gece Bekçisi*'ni görmezden gelen öğrencilerin fotoğrafı, sosyal medyaya bağımlı, kayıp bir sanal nesil iddiasıyla viral oldu. Bazıları, genç öğrencilerin sadece Rijksmuseums'un mükemmel uygulamasından sanat tarihi bilgilerini topladığını savundu. Ancak bu pek olası görünmüyordu. Haziran 2017'de aynı noktada durdum ve aynı yaş ve duruştaki on dört öğrencinin omuzlarının üzerinden baktım. Biri dışında hepsi sosyal medyadaydı. Odanın karşısındaki canlı anlatımla başyapıtın içine çekilen öğrenciler arasındaki tezat dikkat çekiciydi.

1993'teki bakış açısıyla normalleştirilmiş küfür, kötü alışkanlıkların Amerikalı muhaliflerinin bir başka yenilgisi olarak Burnham'ı düşündürdü. Takip eden çeyrek yüzyılda bu yenilgi küresel bir bozguna dönüştü. Çevrim içi özgürlükçülük ve anonimlik, küfür, ateşli konuşma ve trolleme [yem atma] gibi diğer sözlü saldırganlık biçimlerini teşvik eder ve bu sözlü saldırganlık, çevrim içi Urban Dictionary'de kısaca, "*olabildiğin için internette bir pislik olmak*" olarak tanımlanır.²⁰

Üçüncüsü, bu gelişmeler hem yeni kötü alışkanlıklar hem de eski olanlar için yeni çıkış noktaları, hem getiriye, hem tüketicilere ilişkin verileri hem de cihaz veya uygulamada harcanan zamanı en üst düzeye çıkarmak için tasarlandı. Kumar makinelerinden daha az olmamakla birlikte dikkat kilit kurumsal varlıktır ve davranış bilimi de bunu talep etmektedir. Etikçi Tristran Harris, bilgisayar kullanımı üzerinde özdenetim uygulamaya çalışan her birey için ekranın diğer tarafında işleri bunu yıkmak olan binlerce uzman olduğunu belirtti. Oyun yapımcıları, oyunu uzatan ve oyuna bağlı ürünlerin satın alınmasını teşvik eden takviye programları oluşturmak için genç oyuncuları inceler ve fare tıklamalarını analiz eder. Bazıları sınırlı süreli tekliflerdir: Oynamaya devam etmeniz iyi olur, yoksa kaçırsınız. Diğerleri, Güney Kore'de ve diğer varlıklı ülkelerdeki sabırsız oyunculara, sıralamada hızlı bir şekilde ilerlemek için gerekli sanal varlıkları sağlamak için on iki saatlik fabrika var-diyalarında devasa çok oyunculu çevrim içi rol yapma oynayan Çinli işçiler tarafından "çiftlik" yapılan sanal altın parçalarıdır. Fuzhou'lu bir altın çiftçisi ayda 250 dolar kazandı - diğer işlere kıyasla iyi bir maaş. Ücretlerinin ve araçların kârlarının çoğu, bilgisayar oyunu endüstrisinin yetiştirdiği ve yakaladığı, rahat harcayan "balinalardan" [büyük oynayan kumarbazlardan] geliyordu.²¹

²⁰ John C. Burnham, *Bad Habits: Drinking, Smoking, Taking Drugs, Gambling, Sexual Misbehavior, and Swearing in American History* (New York: NYU Press, 1993), Bölüm: 8; "Trolling," *Urban Dictionary*, <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=trolling>.

²¹ Adam Alter, *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked* (New York: Penguin, 2017), 3 (Harris); Steve Henn,

Gazeteci Nancy Jo Sales'in *Amerikalı Kızlar: Sosyal Medya ve Genç Kızların Gizli Yaşamları* (*American Girls: Social Media and the Secret Lives of Teenagers* (2016)) adlı eserinde dijital kötü alışkanlık ve bağımlılığın her üç yönü de -yeni, eski, tasarlanmış- ele alındı. Sales, on üç ile on dokuz yaşları arasındaki iki yüzden fazla akıllı telefonla donatılmış kızla görüşerek sosyal medyanın hayatlarını nasıl etkilediğini sordu. İşin özü, gerçekliği ünlülere tapınma, genital teşhircilik, alkol etkisi altındaki ilişkiler, pornografik seks, sürekli dikkat dağınıklığı, kolektif uykusuzluk, kötü niyetli dedikodu, siber zorbalık, duyarsızlaştırma ile görünüm ve popülerlik kaygısı gibi dijital bir alana kaydırılmış olmalarıydı. En çok faydalananlar makyaj üreticileri ve gençlik zamanını reklam geliriyle dengeleyen Silikon Vadisi patronlarıydı. Sales, kadın sınıf arkadaşlarına telefonundan cinsel içerikli mesajlar gönderip karşılığında çıplak fotoğraflar bekleyen öğrenciler kadar bu kızların da kadınları nesneleştirmeye eğilimli olduklarını yazdı.

Sales'in denekleri, telefonlarına, internet videolarına ve sosyal medyaya bağımlı ya da takıntılı olan ve en ağır kullanıcıların

"How Video Games Are Getting Inside Your Head—and Wallet," Morning Edition, *NPR*, 29 Ekim 2013, <http://www.npr.org/sections/alltech-considered/2013/10/30/241449067/how-video-games-are-getting-inside-your-head-and-wallet>; Sarah E. Needleman, "Game Developers Are Making It Hard for Players to Stop," *WSJ*, 21 Ağustos 2018; David Barboza, "Ogre to Slay? Outsource It to Chinese," *NYT*, 9 Aralık 2005; Sarah E. Needleman, "Mobile-Game Makers Hunt for 'Whales,'" *WSJ*, 11 Mayıs 2015. 2010'larda kumarhane sahipleri ve kumar makinesi tasarımcıları, fiziksel işletmelerin masrafları olmayan internet rakiplerinin genç oyuncuların zamanını ellerinde tutmakta başarılı olacaklarından veya daha da kötüsü kumarı internete taşıyarak yarı boş kumarhaneleri yaşlanmakta olan İkinci Dünya Savaşı sonrası nesle ve rock'n roll nostaljisi işlerini baby boomerlara bırakacaklarından korkuyorlardı. Endüstriyi ikiye bölen bu eğilimle ilgili ne yapılmalı? Yenilikçiler ya uyum sağla ya da öl diye ilan ederken, Sheldon Adelson gibi muhafazakârlar internette kumar oynamayı durdurmak için ne harcama gerekiyorsa yapmak ile tehdit etti. Hannah Dreier, "Gambling Industry Fights Self on Internet Gambling," *Washington Examiner*, 10 Şubat 2014.

günde dokuz ile on bir saat arasında zaman harcadıkları gönüllülerdi. Diğer bağımlılıklarda olduğu gibi pekiştirmenin olumlu ve olumsuz bir boyutu vardı. Her bir gönderi veya fotoğraftaki beğeni gibi retweetlenen her mesaj da her an ulaşabilecek küçük bir psişik ikramiyeydi. Sürekli bilgi akışı, özellikle hiyerarşi düzeninde kimin nerede durduğuna ilişkin bilgi, güçlü bir ödül biçimiydi. Bu bilgiye erişemiyor olmak, kişinin içini kemiren bir kaygı kaynağıydı. İnternetteki diğer pek çok şey gibi o da kendi adını aldı, FOMO.²² Fırsatı Kaçırma Korkusu [fear of missing out]

Büyük hafta sonu partisini kaçırmak korkusu yaşça büyük, cinsel yönden aktif kızlar içindi. Sales'ın üç arkadaşı Billie, Sally ve Michelle ile birlikte röportaj yaptığı Boca Raton lisesi öğrencisi Madison, "*İnsanlar sarhoş oluyor, takılıyor*" diye açıkladı. "*Büyükler şöyle diyor, Hadi dağıtalım. Hepimiz farklı okullara gidiyoruz, sizi bir daha asla göremeyeceğim, o yüzden bilirsiniz ya, hadi yapalım.*" Sales pornonun cinsel dönme dolapla bir ilgisi olup olmadığını sordu:

Hepsi "Evet" dediler.

Billie, "*Erkekler bütün gün pornoya bakıyor*" dedi.

"*Ders sırasında izliyorlar,*" dedi Madison.

Sally, "*Ne zaman bir oğlana mesaj atıp ne yapıyorsun diye sorsan, porno izlediklerini söylüyorlar*" dedi. "*Sınıfımdaki bazı çocuklar, birisi sunum yaparken aslında porno izliyordu. Jennifer diye kız bir sunum yapıyordu ve bu oğlanlar telefonlarını böyle koydu*" - ekranı göstermek için telefonunu kaldırdı. "*Oh, Jennifer, bir sorum var, telefonlarını kaldırdılar*

²² Kaçırma korkusu (FOMO), kaygı yaşayan kişi kendisi yokken başkalarının eğlenebileceği inancından kaynaklanan sosyal bir kaygıdır. Diğerlerinin yaptıklarıyla sürekli bağlantıda kalma arzusuyla karakterizedir. FOMO aynı zamanda bir kişinin sosyal etkileşim fırsatını, yeni bir deneyimi veya karlı bir yatırımı kaçırabileceği endişesine yol açabilecek bir pişmanlık korkusu olarak da tanımlanır. Katılmama kararının yanlış seçim olduğu korkusudur (Ç.N).

ve bu bir porno videosuydu. Jennifer konsantre bile olamıyordu. Üzücüydü. Onun için çok üzüldüm.”

Sınıfın arkasında oturan öğretmenleri hiçbir şey görmedi. Neden ona söylemediler diye Sales sordu. Kızlar birbirlerine baktılar. “Öğretmenlere söylersen, asla unutmama izin vermezler.” Sales, Los Angeles’taki başka bir kız grubuna, hayatlarını perişan edecekse neden sosyal medyadan uzaklaşmadıklarını sorduğunda, cevap “*çünkü o zaman hayatımız olmayacaktı*” oldu. Bu, çarpıtıcı klasik bir bağımlı cevabıdır. Yoksunluk semptomları listesinde anksiyete ve huzursuzluk yeni bir ortak edinmiştir - sosyal ölüm korkusu.²³

Diğer kültürlerdeki internet kullanan çocuklar da kendilerini benzer şekilde dünyanın en yapışkan şeylerinden biri olan akıllı telefonlara bağımlı hâlde buldular. Onlar olmadan hayatı hayal edemeyeceklerini söylüyorlar. Telefonlar onların hayatlarıdır. Telefonlarını kaybederlerse çıldırırlar. Güvende hissetmeleri için uygulamalara ihtiyaçları var. Mükemmel özçekimlere [selfie] hevesleniyorlar. Her şey sosyal medyanın etrafında dönüyor. Dışlanma korkusuyla çevrim içi arkadaşlarını ve gece geç saatlerde yapılan sohbet oturumlarını terk edemiyorlar. Amerikalı akranlarından daha az olmamakla birlikte en üst düzey lüks tuzağına düştüler.²⁴

²³ Nancy Jo Sales, *American Girls: Social Media and the Secret Lives of Teenagers* (New York: Knopf, 2016), 10 (self-reported addiction), 192 (“no life”), 271 (“porn all day”).

²⁴ “Going 24 Hours without Media”; Emily Rauhala, “These Viral Selfie Apps with 1 Billion Downloads Are Shaping China’s Start-Up Culture,” *WP*, 3 Ağustos 2016; Heather Chen, “Asia’s Smartphone Addiction,” *BBC News*, 7 Eylül 2015, <http://www.bbc.com/news/world-asia-33130567>; “Net Addiction a Growing Problem,” *Japan Times*, 3 Eylül 2013. Ayrıca Ian Hodder, *Entangled: An Archaeology of the Relations between Human and Things* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012), 103-105’den de yararlandım. İnsanların tuzağına düşmesine neden olan “sıkı” maddi ve sosyal içiçelikler akıllı telefonlara ve sosyal medyaya mükemmel bir şekilde uyuyor.

Tuzak, akıllı telefonlar ve tabletlerin tüketici elektronik pazarını fethettiği ve sosyal medyanın mobil hâle geldiği 2007'den sonra daha sinsi hâle geldi. 2015 itibarıyla Amerikalı genç kızların yüzde 92'si her gün çevrim içiydi ve yüzde 24'ü ise “neredeyse sürekli” çevrim içi durumdaydı. Neden olduğunu anlamak kolay. Kişiye özel kılıflı bir akıllı telefon, gençlerin özgürleşmesinde son nokta, ruh hâlini aydınlatan uygulamalarla dolu taşınabilir bir satış otomatı gibi görünüyor. Ancak diğer pek çok örnekte olduğu gibi bu örnekte de tüketici özerkliğinin koyun postu, duygusal manipülasyon kurduğunu uzaktan bakıldığında gizlemektedir.²⁵

En iğrenç manipulatörler, çıplak fotoğrafları ve ilişkiye girmek için kızların başının etini yiyen ve kızlar foto yollamadıkları takdirde onları taciz eden ve onlara iftira eden oğlanlardır. Ancak oğlanlar da kolay, sansürsüz internet erişiminin bedelini ödemektedir. Kabadayı bir kardeşlik kültürü ve cinsel işlev bozukluğuna neden olabilecek pornografik fanteziler dünyasına hapsolurlar. Bir erkek Sarmaşık Ligi (*Ivy League*) öğrencisinin Sales'e verdiği demeçte, üniversiteli erkeklerin ereksiyon problemi yaşamasının nedenini aşırı porno kullanımı olduğunu söyledi:²⁶ “Çevrim içi pornografiyle kendini tatmin etmek, günde on fincan kahve içmek gibidir. Uyarılma ipuçlarını tetiklemek için şekillendirilmiş bir porno yıldızı yerine gerçek bir kişiyle ‘rastgele yakın olmayan cinsel ilişki’ olasılığı, sadece iki fincan kahve içmek gibidir, ‘kıyaslandığında o kadar da uyarıcı değil.” Biyolojik Kalvinizm, çevrim içi pornografinin yanı sıra alkol ve uyuşturucular için de geçerlidir. Bir hesaplaşma oldu; kaçamak

²⁵ Amanda Lenhart, “Teens, Social Media and Technology Overview 2015,” *Pew Research Center*, 9 Nisan 2015, <http://www.pewinternet.org/2015/04/09/teens-social-media-technology-2015/>.

²⁶ Sarmaşık Ligi (İngilizce: Ivy League) veya bazen Sarmaşık Birliği, Birleşik Devletler'in New England bölgesi ve güneyindeki sekiz vakıf üniversitesinin oluşturduğu dayanışma ligi. Aslında bir spor ligi olarak kurulmuş, ancak zamanla daha geniş bir anlama kavuşmuştur. Günümüzde Sarmaşık Ligi, akademik mükemmellik, öğrenci kabulünde seçicilik ve elitizm ile bağdaştırılmaktadır (Ç.N).

cinsel ilişkiler hayal kırıklıklarına ya da ilişkiyi başlatmada açık başarısızlıklara dönüştü.²⁷

Sanki bir yüzyıl içinde üç teknoloji ve cinsellik devrimi olmuş gibi. Birincisi, yapay doğum kontrolü, cinsiyeti, üremeden ayırıyordu. İkincisi, dijital pornografi, cinselliği, kişiler arası fiziksel temastan ayırıyordu. Ve üçüncüsü, çevrim içi uzaklık ve kişiliksizlik, cinsiyeti kur yapmaktan ve geleneksel amacı olan evlilikten ayırdı. Cinsî münasebet ucuz, hızlı ve her zaman ulaşılabilir ise neden korsajlar, akşam yemeği randevuları ve nişan yüzükleriyle uğraşasınız ki?

Geleneklerden daha fazlası tehlikede. Norbert Elias'ın öncü çalışmasından bu yana, tarihçiler ve sosyal bilimciler, görgü kurallarını edinmenin ve sergilemenin, sosyal düzenin bağlı olduğu dürtülerin kontrol yeteneğini büyük ölçüde güçlendirdiğini anlamaya başladılar. Sales'in deneklerinin bir şeylerin ters gittiğini bilmesi için ölü bir Alman sosyoloğa ihtiyacı yoktu. Bir tanesi, Sales'e, "*Bu insanlar internette söylediklerini bizim yüzümüze söyleseler muhtemelen onların hayalarına tekme atardık.*" dedi.²⁸

Eleştirmenler Sales'i feminist bir gündem oluşturmakla ve sosyal medyanın diğer kullanımlarını (aile haberlerini paylaşmak veya aktivistlerle sosyal ağ oluşturmak gibi) görmezden gelmekle suçladı. Akıllı telefon yoksa Arap Baharı da yok. Sosyal medya yoksa

²⁷ Sales, *American Girls*, 240. Brian Y. Park vd., "Is Internet Porn Causing Sexual Dysfunctions? A Review with Clinical Reports," *Behavioral Sciences* 6, no. 3 (2016), <https://doi.org/10.3390/bs6030017>, uluslararası literatürü gözden geçirir ve vaka çalışmaları sağlar. Gary Wilsons TEDx talk, "The Great Porn Experiment," 16 Mayıs 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=wSF82AwSDiU>, pornografi bağımlılığı üzerine bir ön bilgi sunuyor ve yiyecek ve uyuşturucu bağımlılığı ile nöropatolojik ortaklıkları tartışıyor.

²⁸ Norbert Elias, *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, rev. ed., çev. Edmund Jephcott (Oxford: Blackwell, 2000); Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011), Bölüm: 3; Mark Regnerus, "Cheap Sex and the Decline of Marriage," *WSJ*, 29 Eylül 2017; Sales, *American Girls*, 197.

‘Siyahların Hayatı Değerlidir’ mottosu da yok. Yeni tüketici teknolojilerinin özgürleştirici yanları var. Psikolog Steven Pinker, şiddetin ve hoşgörüsüzlüğün tarihsel düşüşü üzerine yazdığı başyapıtı *Düğamızın İyilik Melekleri*’nde (*The Better Angels of Our Nature*) (2011) insan ve hayvan hakları devrimlerinin 1960’lardan bu yana hızlanmasının tüketici elektronik devriminin bir yan ürünü olduğunu öne sürdü. Entegre devrelerdeki transistörlerin her yıl ikiye katlanması, Aydınlanma’nın Edebiyat Cumhuriyeti’ni hormonladı. Okur-yazar bir kitleyi birbirine bağladı; bilimsel ve insani devrimlerin yöntemlerini ve ideallerini duyurdu. Wikipedia’ya karşı zararlı düşüncelerin hayatta kalma şansı daha azdır. Bazı ırkların doğuştan suçlu olduğu, kadınların tecavüzden haz aldığı veya çocukları dövmenin gerekliliği ya da hayvanların acı çekmesinin ahlak açısından ilgisizliği ile ilişkili ön yargıları çürütmek bir fare tıklamasıyla gerçekleşebilir. Voltaire’i yorumlayarak bizi saçmalıklara inandırabilecekleri için, bize barbarlık yaptıracaklar için internet kötü bir haberdır.²⁹

Bu, hatasız olmasa bile akla yatkın bir teoridir. İnternet Döşüşçülerinin Cumhuriyeti [Republic of Flamers] ve onun robot lejyonları, yorum zincirleri ve Twitter desteklerinin de onayladığı gibi, siber uzayı saçmalıklarla doldurmada eşit derecede becerikli olduklarını kanıtladılar. Ayartıcıların Cumhuriyeti [Republic of Tempters] de boş durmadı. 1990’ların ortasında, akademik bir e-posta ve dosya paylaşım ağı olarak hayata başlayan internet, Jekyll’i vergilendirilmemiş ticaretin, baştan çıkarıcı eğlencelerin ve kötü alışkanlıkların küresel özgürlükçü ortağı Hyde benzeri ikinci bir karaktere büründü. Ancak 1960’ların sonlarında, psikolog Adam Alter, insanların nispeten az sayıda bağımlılık yapan zokaların olduğu sularda yüzdüğünü gözlemledi. Bunların başında sigara, alkol ve uyuşturucu geliyordu. Sonuncusu pahalı, riskli ve genellikle elde

²⁹ Anna North, *Review of American Girls*, Nancy Jo Sales, *NYT*, 25 Mart 2016; Zoe Heller, “‘Hot’ Sex and Young Girls,” *NYRB* 63 (18 Ağustos 2016): 22-23; Pinker, *Better Angels*, 477.

edilmesi zordu. Ancak 2010'larda tüketici suları zokalarla doldu. Facebook, Instagram, e-posta ve çevrim içi alışveriş gibi isimleri vardı. Balık avcılığı, kimlik avcılığına dönüşmüştü.³⁰

Alter, *mukbang* ve abur cubur [fast-food] dağıtım uygulamaları gibi çevrim içi tetikleyicilerle gerçek hayatta bir fenomen olan gıda bağımlılığından bahsetmeyi göz ardı etti. Ancak kompulsif oburluğu ve onun dijital yönlendirmelerini eklemek yalnızca Alter'in görüşünü güçlendirir. Yirmi birinci yüzyılın başlarında - Pinker'in istatistiksel olarak azalan fiziksel şiddetin ve artan hakların altın çağı olarak tanımladığı bu aynı dönemde - insanlar, tarihin herhangi bir anından daha fazla ve daha kurnazca biçimlendirilmiş tahrikleri olan zararlı alışkanlıklarla karşı karşıyadır.

Her ne kadar zararlar ülkeden ülkeye değişse de küresel model bellidir. 2014'ün dünyasında yaşayan ortalama bir yetişkinin kötü sağlık alışkanlıklarıyla bağlantılı bir durum yerine savaştan veya cinayetten ölme olasılığı otuz kat daha azdı. Bunlar arasında sigara, içki, uyuşturucu kullanımı ve korunmasız evlilik dışı cinsel ilişki gibi tanıdık katillerin yanı sıra aşırı yeme, tuz ve şeker açısından zengin diyetler, tekno-tembellik ve dikkati dağınık araç kullanma gibi göreceli olarak yeni gelenler de sayılabilir. Sanki doğamızın en kötü melekleri, en iyi meleklerimizle aynı anda ortaya çıkmış gibidir. Pinker, elektronik iletişimin yatıştırıcı ve insancıl etkileri konusunda haklı olsa bile aynı temelli teknolojik devrim, büyük bir risk ve aynı zamanda büyük bir fırsat da doğurmuştur.³¹

³⁰ Alter, *Irresistible*, 4.

³¹ Dünya Sağlık Örgütü'ne göre tütün, alkol, tuzlu beslenme ve fiziksel hareketsizlik nedeniyle yılda 16.2 milyon yetişkin ölüyor. Ben bu miktara dört kaynaktan gelen 2.7 milyon 2014 ölümünü daha ekledim: (1) dikkati dağılmış araç kullanma (toplam karayolu kazası ölümlerinin yüzde 10'u olarak tahmin edilmektedir); (2) korunmasız evlilik dışı cinsel ilişkiden veya uyuşturucu enjeksiyonundan kaynaklanan enfeksiyonlar (çok ihtiyatlı olarak, tüm HIV/AIDS, sifilis ve hepatit C ölümlerinin yüzde 50'si olarak tahmin edilmektedir); (3) aşırı dozdan uyuşturucuya bağlı ölümler ve (4) böbrek yetmezliği gibi doğrudan diyabetin neden olduğu

Bunlar çoğaldıkça dijital zokalar da sivrileşti. Eylül 2006'da Facebook, on üç yaşında ve geçerli bir e-posta adresine sahip olan herkese açık bir yenilik olan bir başka “eğlence” sitesiydi. On yıl sonra günlük bir milyardan fazla aktif kullanıcısı, küresel çevrim içi nüfusun yaklaşık yüzde 40'ının dikkatini çekmek iddiası ve dünyanın beşinci en değerli şirketinin temeli olan bir saplantıydı. Bunların hiçbirisi rastlantısal değildi. Gıda mühendisleri gibi, sosyal medya platformlarının ve video oyunlarının tasarımcıları da hazların alışlageldik harmanlanması sanatına güvenir. Aradaki fark, şeker, tuz ve yağ yerine psikolojik unsurlardan oluşan bir menüden seçim yapmalarıdır. Yaşam molekülleri, kullanıcının hemen ulaşamayacağı zorlayıcı hedeflerdir; öngörülemez ancak uyarıcı olan geri bildirim; gitgide artan ilerleme ve zor kazanılan ustalık duygusu; giderek daha zor hâle gelen görevler veya seviyeler; çözüm gerektiren gerilimler ve benzer düşünen kullanıcılarla sosyal bağlantılar. İşin içindekiler sosyal yönü “kabilenin ödülleri” olarak adlandırıyor. Kabileler de cezalandırıyor. Haftada altmış saat *World of Warcraft* oynadığı için Clemson'daki işini kaybeden İngiliz Dili profesörü Ryan van Cleave, “sanal arkadaşlarından geri kalmamalısın” diye açıkladı. Sonunda ailesini kaybetmemek

ölümler. Sonuç: 2014 yılında yaklaşık 18.9 milyon kişi, büyük çoğunluğu “kötü alışkanlıkların” neden olduğu veya şiddetlendirdiği koşullardan dolayı erken öldü. Aynı yıl “kötü kan” - savaşlar ve cinayetler - 0.624 milyon kişinin hayatına mal oldu ve 30'da 1'lik bir oran elde edildi. Hesaplaşmanın sınırları vardır. Ne DSÖ'nün verileri ne de varsayımlarım kutsal değildir ve oranlar savaşlar başladıkça veya bittikçe yıldan yıla değişmektedir. Ancak deneyim, yasal ve yasa dışı küresel işletmeler tarafından teşvik edilen ve kolaylaştırılan sağlıksız alışkanlıkların dünya ordularından, tiranlardan, haydutlardan ve kavgacılarından çok daha yüksek bir yıllık be dele mal olduğunu gösteriyor. WHO, *Noncommunicable Diseases, fact sheet*, Haziran 2017 baskısı, <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs355/en/>; “World Rankings—Total Deaths,” 2014, <http://www.worldlifeexpectancy.com/world-rankings-total-deaths> (WHO data); WHO, *Diabetes, fact sheet*, Kasım 2017 edition, <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs312/en/>.

için oynamayı bıraktığında aşırı terleme, mide bulantısı ve baş ağrısı çekti.³²

Bir ürünün oyun benzeri etkilere sahip olması için oyun olması gerekmez. 2010'da 1 milyondan 2017'de 700 milyon kullanıcıya çıkan bir fotoğraf paylaşım uygulaması olan Instagram, değişken oranlı pekiştirmenin mükemmel örneğidir. Bazıları bombalı mektup gönderir. Diğerleri birçok beğeni alır. Kullanıcılar, sürekli olarak fotoğraf göndererek ve arkadaşlarını desteklemek için siteye sürekli girerek beğenileri kovalar. Instagram basit, hızlı ve evrenseldir; görseldir; Twitter ve Facebook gibi platformlarla bağlantılıdır ve akıcı bir dil gerektirmez. Ve bağımlılık yapar. Bir kullanıcı, "*Sabah uyanıyorum ve kalbim göğsümden fırlayacakmışçasına hızlı atıyor*" dedi. "*Kaç yeni takipçi edindim? Kaç kişiyi kaybettim? Bugün ne yayınlayacağım?*"³³

Uygulamalı psikoloji uzmanı ve eski bir video oyunu tasarımcısı olan Nir Eyal, Instagram'ı, günlük rutinlerinin bir parçası hâline getiren tüketiciler üzerinde titizlikle tasarlanmış, alışkanlık yaratan bir ürün -kendi ifadesi- olarak adlandırdı. Bunlar işlev görüyor çünkü Instagram ve benzeri uygulamalar, can sıkıntısı, hayal kırıklığı veya Kaçırma Korkusu gibi küçük stres faktörlerini iç tetikleyicilere

³² Kit Smith, "47 Incredible Facebook Statistics and Facts for 2016," Brandwatch, 12 Mayıs 2016, <https://www.brandwatch.com/blog/47-facebook-statistics-2016/>; Alter, *Irresistible*, 5,7,10; Nir Eyal ile Ryan Hoover, *Hooked: How to Build Habit-Forming Products* (New York: Portfolio/Penguin, 2014), 131 ("tribe"); Tamara Lush, "At War with World of Warcraft: An Addict Tells His Story" *Guardian*, 29 Ağustos 2011. Bu bölümün bir taslağını okuyan okul öğretmenleri, dijital pekiştirme ile etkin pedagoji arasındaki benzerliklerden bahsetti. Örneğin SRA Reading Labs, aynı altı ilkeye dayanır. Limbik kapitalistler, bağımlıların beyninden daha fazlasına el koyarlar. Öğrenme sürecinin kendisine el koyarlar.

³³ Nick Bilton, "Instagram Quickly Passes 1 Million Users," *NYT*, 21 Aralık 2010 ("hooked"); Josh Constine, "Instagram's Growth Speeds Up as It Hits 700 Million Users," *TechCrunch*, 26 Nisan 2017, <https://techcrunch.com/2017/04/26/instagram-700-million-users/>; Ellen McCarthy, "Breaking Up with Your Smartphone ...," *WP*, 8 Şubat 2018 (alıntı).

dönüştürerek ve “olumsuz hissi bastırmak için neredeyse anlık ve çoğu zaman akılsız bir eylem” başlatarak sömürüyor. Başarılı ürün tasarımcıları, pozitif bağlantılar ve kendi çıkarları için güçlü alışkanlıklar oluşturmak yoluyla bu kaşıntıları gidermek için psikoloji ve teknolojiyi nasıl birleştireceklerini bilirler.³⁴

Facebook, henüz iki yaşını doldurmamış olan Instagram’ı satın almak için 2012’de 1 milyar dolar ödediğinde ne kadar iyi olduğu ortaya çıktı. Ödenen paraya değdi. Facebook’un aktivitelerinin çoğu, başkalarının fotoğraflarına bakmayı içerir ve Instagram, reklamların hedeflerini belirlemeye çok uygundur. Gurmeler üç yıldızlı yemekleri, yorgancılar iğnelerini, kayakçılar en sevdikleri tatil köylerini kapıştılar. Teknoloji meraklısı Robert Scoble, *Forbes*’a kullanıcı tercihleri hakkındaki bilgiye atıfta bulunarak “*Bu veriler B** GİBİ DEĞERLİ!*” dedi. Instagram 2013’te video özelliğini eklediğinde daha da değerli hâle geldi. Kullanıcılar tespit edilmesi zor Arapça etiketler [hashtag] kullanıp yasa dışı uyuşturucu ve pornografik video klipleri paylaşarak kuralları çiğnediklerinde Facebook, fotoğraf meraklısı kullanıcılarına ve onların kötü alışkanlıklarına bir pencere açmış oldu.³⁵

İster kullanıcıları internete ve sosyal medya platformlarına çeken yasak içerik, ister stres giderici bilgilerin mini başlıkları veya her ikisi birden olsun, eleştirmenler aşırı kullanımın zararlı etkilerini tespit etmeye başladı. Dikkati dağınık araba kullanma ve yürümenin neden olduğu travma dışında bu etkilerin çok azı akuttur ve alkol veya uyuşturucu gibi toksik değildir. İnternet bağımlıları aşırı doz adayları değildir. Aksine aşırı kullanımın birikmekte olan bedeli, bilişsel ve ahlaki olan yavaş etkili bir zehirdir.

³⁴ Eyal ile Hoover, *Hooked*, 17, 39 (“zincirlerinden kurtulmuş”), 48 (“bastırmak”).

³⁵ Kashmir Hill, “10 Reasons Why Facebook Bought Instagram” *Forbes*, 11 Nisan 2012.

<https://www.Forbes.com/sites/kashmirhill/2012/04/11/ten-reasons-why-facebook-bought-instagram/#7366i4obdibi>

David Batty, “Instagram Acts after BBC Finds Site Users Are Advertising Illegal Drugs,” *Guardian*, 7 Kasım 2013; “1 Million Porn Videos on Instagram Hidden in Arabic Hashtags: Report,” *Times of India*, 15 Mart 2016.

Özellikle akıllı telefonlar başta olmak üzere birincil tehlike, kendisini yakınlık kurma, sağlık, güvenlik, bilgi, yaratıcılık, uzmanlık ve sosyal olarak yapıcılığa ulaşma veya sürdürme güçlüğü olarak belli eden sırdaş sohbet, uyku, araba kullanma, çalışma, düşünme, yansıtma, uygulama ve iş açısından dikkatin devamlı dağınık olmasıdır. Kumar makineleri gibi sosyal medya ve diğer dijital eğlenceler de bedelini para, zaman ve gerçek hayatta azalan başarılar, tatminler ve yalın elektronik yaşamın kendisine tolerans olarak ödeten sanal kısayollar aracılığıyla alternatif trans hâlleri sunar. Yoksunluk deneyine katılan Meksikalı bir öğrenci, “*Sanki gerçek hayatım ve sanal hayatım farklı düzlemlerde ama eşit sürelerde bir aradaymış gibi sürekli bir dikkat dağınıklığı durumunda olduğumu fark etmek hoş olmayan bir sürprizdi*” diye yazdı.³⁶

Ya da bir günde ancak bu kadar saat olduğu göz önüne alındığında, eşit olmayan sürelerde. Yazar Zadie Smith, “*Facebook şimdiye kadar işimdeki en büyük dikkat dağınıklığı olmaya devam ediyor,*” diye itiraf etti, “*ve bu nedenle onu sevdim.*” Edebiyat kariyeri tehlikede olan Smith iki ay sonra bu ilişkiyi kesti. Bunu yapmakla akıllıca davrandı. *Düzeltilmeler*’in (*The Corrections*) bazı bölümlerini gözleri bağlı ve kulakları tıkaçlı yazan romancı Jonathan Franzen, internet bağlantısıyla çalışan herkesin iyi kurgu yazıp yazamayacağından şüpheliydi. Sosyal medya kullanımının notlarla ters orantılı olduğunu gösteren araştırmalardan kaynaklanan endişelerle profesörler, bu

³⁶ Sherry Turkle, *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other* (New York: Basic Books, 2011); Nicholas Carr, *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains* (New York: Norton, 2010); Nicholas Carr, “How Smartphones Hijack Our Minds,” *WSJ*, 7-8 Ekim 2017; Tamar Lewin, “If Your Kids Are Awake, They’re Probably Online,” *NYT*, 20 Ocak 2010; Matt Richtel, *A Deadly Wandering: A Tale of Tragedy and Redemption in the Age of Attention* (New York: William Morrow, 2014); Leonard Sax, *Boys Adrift: The Five Factors Driving the Growing Epidemic of Unmotivated Boys and Underachieving Young Men* (New York: Basic Books, 2007), Bölüm: 2-3; “Mexico,” *The World Unplugged*, <https://theworldunplugged.wordpress.com/countries/mexico/>.

denli donanımlı olan öğrencilerin orijinal argümanlarını sürdürebileceklerinden şüphe duyular. Psikologlar, özellikle bağımlı kullanicılarda olmak üzere sessiz bir akıllı telefona sadece yakın olmanın bile bilişsel yeteneği azalttığını gösterdi. Her türden normal çevrim içi erişimde olduğu gibi çalan veya titreyen cihazların dikkati dağıtacağı kesindir.³⁷

Bu durum, Urban Dictionary’de “*sürükleyici ve bağımlılık yaratan olup sizi para kazanmak, yemek yemek veya çocuklarınızla ilgilenmek gibi gerçekten önemli olan şeyleri yapmaktan alıkoyan şey*” olarak tanımlanan “*zamanı emmek*” [time suck] adını aldı. Diğer bağımlılık yaratan davranış biçimleri gibi zamanı emme de kendi varlığını sürdürür. Gerçek hayattaki görevleri ihmal etme stres yaratıyorsa veya sanal dünyaya dalmak yalnızlık, kaygı ve depresyon oluşturunursa, o zaman gerçeklerden kaçma tam da istenen şeydir. George Koob’un alkolizmin yarattığı giderek artan tehlikeli durum hakkında yaptığı bir açıklama olan - “*İnsanlar genellikle kendilerini iyi hissetmedikleri için içiyorlar, ancak içmek kendilerini daha kötü hissetmelerine neden oluyor, bu yüzden daha fazla içiyorlar*” - dijital bağımlılıklar için de aynı şey geçerlidir.³⁸

Öz denetimi zayıflattıklarını vurgulamak için internet ve internet bağlantılı mobil cihazlar, başka bir bağlamda Pinker’in uygarsızlaştırma süreci olarak tanımladığı şeyin bir parçası hâline

³⁷ Zadie Smith, “Generation Why?” *NYRB* 57 (25 Kasım 2010): 58; Carl Wilkinson, “Shutting Out a World of Digital Distraction,” *Telegraph*, 6 Eylül 2012 (Franzen); Adrian F. Ward vd., “Brain Drain: The Mere Presence of One’s Own Smartphone Reduces Available Cognitive Capacity,” *J. of the Association for Consumer Research* 2 (2017): 140-154.

³⁸ “Time suck,” Urban Dictionary, <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=time%20suck>; Jean M. Twenge, “Have Smartphones Destroyed a Generation?” *Atlantic* (Eylül 2017), <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2017/09/has-the-smartphone-destroyed-a-generation/534198/>; Melinda Beck, “The Effects of Chronic Heavy Drinking on Brain Function Are Underdiagnosed,” *WSJ*, 21Aralık 2015 (Koob).

geldi.³⁹ Her ne kadar kapitalizmin kendisi için olmasa da limbik kapitalizmin tüm biçimlerine uygulanabilecek bir etikettir. Sıradan mal ve hizmetlerin üretimi ve değişimi genellikle itici güç olarak iş görmüştür. Pazar rekabeti, çok azı devlet tekeli tarafından yönetilen tek bir mağazanın bulunduğu bir kasabada yaşamayı dert edecek olan sıradan insanlara fayda sağladı. Ticari ve endüstriyel kapitalizm, öz disiplin, geleceğe yönelme ve verimli zaman yönetimi özelliklerini destekledi. Ve kapitalizm, insanların daha sağlıklı, güvenli ve rasyonel yaşamlar sürmesine izin veren halk sağlığı, güvenlik ve eğitim kurumlarını finanse eden zenginliği üretti. Bu koşulları Pinker, şiddet ve vahşetin uzun sürede azalmasıyla ilişkilendirildi. Hâl böyleyken bu aynı özellikler ve koşullar, kötü alışkanlık ve bağımlılıkla tezat içindeymiş gibi görünebilir.⁴⁰

Yani bir bilinmezimiz var. Neden ticari kötü alışkanlıklar ve yeni bağımlılıklar artarken şiddet ve kabalık azaldı? Yanıtlardan birisi, şiddet teknolojilerinin -silahların- ve bağımlılık teknolojilerinin -silah hâline getirilmiş hazların- psikolojik olarak farklı olmalarıdır. Nöbete giden füze fırlatma subaylarının nabızları, bilgisayar konsollarının başına otururken sabit kalmaktadır. Video poker bağımlılarının nabızları ise bipleyen makinelerin başına oturduklarında hızlanmaktadır. Pinker, *“İnsan davranışı hedefe yöneliktir,*

³⁹ Steven Pinker, anıtsal çalışması *Doğamızın İyi Melekleri*’nde (The Better Angels of Nature), “küresel uygarlaşma süreçlerinin” dünya çapında şiddetin azalmasına nasıl yol açtığını inceler. Pinker, bunun Avrupa’da başladığını savunur: *“Avrupa daha kentsel, kozmopolit, ticari, sanayileşmiş ve laik hâle geldikçe, daha güvenli hâle geldi”*. Şiddetin azalmasına neden olan uygarlaşma süreçlerinin (Norbert Elias) bu tarihsel anlatısı, Pinker’in çalışmasıyla sınırlı değildir ve liberal uluslararası ilişkiler teorisinde önemli bir düşünce çizgisi hâline gelmiştir. Bu argümanlarla ilgili sorun, bir uygarlaştırma süreci olarak böylesine kapsamlı bir tarih anlayışında kuralın istisnalarının gerileme ya da *“uygarlıktan arındırma süreçleri”* olarak anlaşılmasıdır. Pinker için, 1960’ların karşı kültürü, protesto şiddetinin yükselişi, cinayet ve saldırının yüceltilmesi ve vahşetin *“kanunsuz”* rock-n-roll ile denkleştirilmesi bu tarihsel yörüngenin bir istisnasıydı (Ç.N).

⁴⁰ Pinker, *Better Angels*, Bölüm: 3, 5, 9 ve 10.

uyaran güdümlü değildir ve şiddet olayları için en önemli şey, bir kişinin diğerini ölü isteyip istemediğidir” diye yazdı. Aslında, davranış hem hedefe yöneliktir hem de uyaran güdümlüdür. Yine de Pinker’ın dediği doğrudur. Teknoloji silahları çok daha ölümcül hâle getirdi. Ancak ölümcüllük daha sürekli, daha yüksek şiddet kullanarak öldürme oranlarına dönüşmedi, çünkü diğer tarihsel gelişmeler insanları birbirlerini öldürmeye daha az eğilimli hâle getirdi. Bu gelişmeler, hukuk devletindeki kişisel güvenlik ve karşılıklı yarar sağlayan ticaretin genişletilmesinden başlayan bir çağdaşlık envanteri anlamına gelir. Pinker, alışverişi “kibar ticaret”, dostu Robert Wright ise toplamı sıfırdan olmayan oyun olarak adlandırdı.⁴¹ Wright, “Bana neden Japonya’yı bombalamaktan yana olmadığımı soracak olursanız arabamı ürettikleri için derken yarı şaka yapıyorumdur” dedi. Birinin refahının sizinkiyle olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu düşündüğünüz ölçüde onun üstüne gitmemeniz daha olasıdır.”⁴²

Peki, ya ticaret ortağı arabalar yerine abur cubur [junk food] ya da bağımlılık yapan ilaçlar ve uygulamalar ürettiyse? Limbik kapitalizm, kapitalizmin kötü bir kopyasıdır. Uyaran temelli, kaba ve toplamı sıfır olan bir oyundur. Pornografi ve sigara gibi itiraz edilebilecek ürünler veya gıda ve telefon söz konusu olduğunda bağımlılık yaratıcı, mühendislik tarafından itiraz edilebilir hâle

⁴¹ Sıfır toplamı oyun (İngilizce: zero-sum game), bir oyun ya da ekonomik sistemde bir katılımcının kazanç ya da kayıplarının diğer katılımcıların kazanç ve kayıpları toplamına eşit olduğu bir durumdur. Dilimleri eşit büyüklükte olmayan bir pastanın paylaşılması sıfır toplamı oyuna örnek gösterilebilir. Oyun ve ekonomi teorilerinde her katılımcının kazanç veya kaybının diğer katılımcıların kazanç veya kayıpları ile dengelendiği durumun matematiksel temsiline sıfır toplamı oyun (zero-sum game) denir (Ç.N.).

⁴² A.g.e. 673, 682; Steven Pinker, *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress* (New York: Viking, 2018), 12-13, 83-84; Robert Wright, “Progress Is Not a Zero-Sum Game,” TED talk, Şubat 2006.

getirilmiş ürünler, ticaret yoluyla büyük ve sürekli karlarla (ve onlarla birlikte rekabeti engelleme araçları) üretir. İyi kopya ve kötü kopya birbirine göbekten değil, bilim ve teknolojinin bir metayı kötü alışkanlığa çevirmeyi olası kıldığı tarihi rastlantısal noktadan bağlıdır. Bazen bu süreç kasıtsızdı. Enjekte edilebilir ilaçlar, beklenmedik bir şekilde uyuşturucu ilaçlara bağımlılık riskini artıran tıbbi bir buluş olmuştu. Ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren kötü alışkanlık ürünü icat etmek, rafine etmek ve pazarlamak kasıtlı süreçler hâline geldi. Bu süreçler kibar ticaretin herkese yararlı olacağı şeklindeki Aydınlanma umudunun altını oyar. Gerçekte olan yapışık ikizler kapitalizm, bazı gemileri yüzdürürken bazılarını batırdı. Bu nedenle, ana akım kötü alışkanlık karşıtı aktivistler ve onların halk sağlığı soyundan gelenler, tam sosyalizm yerine yasal düzenleme ve seçici yasakları tercih ettiler. Reform kötü kopyayı yok etmekle ilgiliydi.

YUVARLAK KONUŞMA

Kötü alışkanlığın ortadan kaldırılmasının ahlaki gerekçesi açıktır: Bizi ve toplumlarımızı yok etmeden önce yıkıcı ürünleri yok edin! Buna yıkıcıların cevabı, kötü alışkanlığın ürünlerle ilgili olmadığıdır. Kişilerle ilgili olduğudur. Tuzaklarımız ne kadar cazip olursa olsun, insanlar yine de onlara direnebilir. Dijital olsun olmasın, her türden bağımlılık yaratan ürün ve eğlence için bu argümanın bir başka türünü savundular. Gerekli olan tek şey, yuvarlak konuşma ustalığıdır. Nir Eyal, limbik kapitalizmin dijital klanının yıllık toplantısı (koltuk başına 1.700 dolara kadar) olan Alışkanlık Zirvesi davranışsal tasarım konferansından önce iki konuşmasında ders kitabı niteliğinde sunum yaptı.

Eyal 2014 yılındaki ilk konuşmasını bağımlılık yaratan ürün tasarımlarının dört ana özelliğine adadı. Bu ürünler, bir kullanıcıdan alınabilecek toplam para miktarı olan “müşteri yaşam boyu değerini (customer lifetime value)” artırır. Talepler nispeten daha az esnek olduğundan [talep çeşitliliği fazla olmadığından]

fiyatları artırmak için daha fazla hareket alanı sağlar. “Kısa viral döngü süresi” ile büyümeyi güçlendirir, yani kullananlar hızla başkalarını da kullanıcı yapar. Son olarak, rakiplere karşı tüketiminin “savunabilirliğini” artırır. Ardından makineli tüfeklerle dolu bir bombardıman uçağını perdeye yansıttı. Mesaj açıktı. Siz bizsiniz ve sizin ananızdan emdiğiniz sütü burnunuzdan getirmeye devam edeceğiz.⁴³

Üç yıl sonra, 2017’de Eyal, Alışkanlık Zirvesi’de tekrar konuştu. Konuşmasına sağ gösterip sol vurarak başladı. Evet, kötüye kullanımlar olmuştu. Dikkat dağınıklığı bir sorundu. Ancak hoşgörölü bir sosyal baskı ile üstesinden gelinebilirdi. Restoranda birlikte olduğunuz akıllı telefon magandalarına “*Her şey yolunda mı?*” diye sormayı deneyin! Tüketiciyi, çevrim içi tetikleyicileri engelleyen ve cihazda harcanan süreyi sınırlayan uygulamaları indirmesi için yüreklendirin! Neden uygulamaları kendisi de kullanıyordu? Sosyal medyanın uyuşturucu kitlesi olduğu yanlıştı. Eyal, “*Burada kokain çeker gibi Facebook çekmiyoruz ve eroin enjekte eder gibi Instagram enjekte etmiyoruz*” dedi. “*Güçsüz olduğumuza inanamayız. Yalnızca güçsüz olduğumuzu düşünürsek güçsüz oluruz.*” Volkow’a burun kıvırdıktan sonra, karbonhidrattan yıkılan bir fırının raflarını perdeye yansıttı. “*Fırıncıyı böylesine lezzetli ürünler için suçlamayacağımız gibi, teknoloji üreticilerini de ürünlerini bizlerin kullanmak isteyeceği kadar iyi yaptıkları için suçlayamayız.*” dedi. “*Elbette teknoloji şirketlerinin yapacağı şey budur. Ve açıkçası, başka bir şekilde olmasını ister miyiz?*”⁴⁴

Çin’in önde gelen internet hizmet sağlayıcısı Shenzhen merkezli Tencent’in yöneticileri bu düşüncüyü paylaştı. Şirketin faaliyet kârında yüzde 38’lik bir artış bildirdiği 2016 yılında yıllık rapor, çevrim içi

⁴³ Nir Eyal, “Opening Remarks,” 2014 *Habit Summit*, <https://www.youtube.com/watch?v=QxD3LQRJpBw>; Haley Sweetland Edwards, “The Masters of Mind Control,” *Time* 191 (23 Nisan 2018): 36.

⁴⁴ Nir Eyal, “The Promise and Peril of Persuasive Technology,” 2017 *Habit Summit*, <https://www.youtube.com/watch?v=EuAYOhSKOwk>.

oyun oynamayı önemli bir büyüme motoru olarak tanımladı. Kazançlar, mevcut oyunların performansını değiştirmek ve oyuncuların davranışları hakkında “*daha derin iç görüler*” elde etmek için kullanılan veri madenciliğinden gelmişti. Bu da onları çevrim içi tutan ve karakterlerini geliştirmek için harcama yapan şey anlamına geliyordu. Asıl kazanan, devlet tarafından işletilen *Peoples Daily*’nin “*zehir*” ve “*uyuşturucu*” olarak kınadığı (bu ayrıntı raporda yer almadı) fantastik bir rol yapma oyunu olan *Honor of Kings*’ti. Tencent’in yöneticileri, analojiye itiraz etmektense yatırımcılara akıllı telefon oyunlarını tanııtma stratejilerinin “*büyük bir sıradan oyuncular havuzunun ilgisini çekmek ve onları yavaş yavaş orta ve ileri kategorilerine ilerletmek*” olduğunu söyleyerek lafı çevirdi. *League of Legends* gibi oyunların ileri seviye oyuncularının gönlü, “*veri madenciliğinden elde edilen içgörüler*” yardımıyla hazırlanan “*çekici yeni içerikler*” ile alınabilirdi.⁴⁵

İşin içyüzünü bilen bazılarının örtmece ve üstü kapalı ifadeler yüzünden mideleri bulandı. 2017 yılında Twitter ve diğer uygulamaların kullanıcılarının dokunmatik ekranı parmaklarıyla aşağıya çekip bırakarak içeriği güncelleyebilecekleri çekme mekanizmasını oluşturan Loren Brichter, buluşundan pişman olduğunu söyledi. Bu eylemi bağımlılık, kumar makinesinin kolu olarak niteledi. Beğenme buton prototipini kodlayan Justin Rosenstein, dikkati dağınık bir dünyaya “*parlak sözde haz*” hediye etmemiş olmayı istedi. Facebook’un kullanıcı artışından sorumlu eski başkan yardımcısı Chamath Palihapitiya, “*oluşturduğumuz kısa vadeli, dopamin kaynaklı geri bildirim döngüleri toplumun işleyişini yok ediyor. Sivil söylem yok. İş birliği yok. Yanlış bilgi. Saptırılmış gerçek.*” Bunun bir Amerikan sorunu olmadığını vurguladı. Bu küresel bir sorundu ve

⁴⁵ “Tencent Announces 2016 Fourth Quarter and Annual Results,” 22 Mart 2017, s. 1, 3-4 (alıntı).

<https://www.tencent.com/en-us/articles/15000591490174029.pdf>; Timothy McDonald, “Honour of Kings: Chinas Most Vilified Online Game,” *BBC News*, 7 Temmuz 2017, <http://www.bbc.com/news/business-40516125>.

kolay baş edilemeyecekti. Göz hareketlerini yakalamak ve paraya çevirmek, karşı konulamaz bir oyun hâline gelmişti.⁴⁶

Tövbe etmiş olsun ya da olmasın, Silikon Vadisi seçkinleri kendi ailelerinin göz hareketlerini de takip ettiler. Apple'dan Steve Jobs, “Çocuklarımızın evde teknoloji kullanımını sınırlıyoruz” dedi. Yemek masasının iPad’lerle döşeli olduğunu hayal eden ve söylediklerine inanmayan bir muhabire, “Yakın bile değil,” dedi Jobs. Jobs çocuklarının aile ile yenilen yemeklerde kitaplar ve tarih hakkında konuşmalarını istiyordu. *Wired*’ın eski editörü Chris Anderson’ın beş çocuğu, ebeveynlerinin teknolojiyi reddeden kurallarından şikâyet ettiler. Anderson aynı muhabire, “Bunun nedeni, teknolojinin tehlikelerini ilk elden görmüş olmamız” dedi. “Bunu kendimde gördüm, bunun çocuklarıma da olmasını istemiyorum.” Palihapitiya daha açık sözlüydü. “Bu boku” kullanmadı ve çocuklarının da kullanmasına izin vermedi. Diğer teknoloji yöneticileri ve mühendisler, zaman sınırlamaları getirerek, çocuklarına ergenlik yaşlarının ortalarından önce telefon vermeyi reddederek ve asla yatak odalarında monitörlerle izin vermeyerek sorunu çözdüler. Düşük teknoloji fermanlarını evlerinin ötesine yayarak çocuklarını iPhone, iPad ve hatta standart dizüstü bilgisayarların yasak olduğu okullara kaydettirdiler.⁴⁷

İşlevsel ve estetik açıdan iPhone’ların ve iPad’lerin olağanüstü teknolojik başarılar olduğundan kimsenin şüphesi yok. Ancak Çin’e afyon taşıyan yelkenli gemiler de böyleydi. Yaratıcılık ve asalaklık, ihtişam ve ikiyüzlülük, parlak iplik örgüleri gibi limbik kapitalizmin tarihi boyunca uzar. Para sayanlar bu gerçeği anlar. Çoğumuzun yaptığı gibi görünmeyen çelişkiyi bölümlere ayırarak ele alırlar.

⁴⁶ Paul Lewis, “Our Minds Can Be Hijacked’: The Tech Insiders Who Fear a Smartphone Dystopia,” *Guardian*, 5 Ekim 2017; “Chamath Palihapitiya... on Money as an Instrument of Change,” *Stanford Graduate School of Business*, 13 Kasım 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=PMotykw0SIk&feature=youtu.be&t=2im2is>.

⁴⁷ Nick Bilton, “Steve Jobs Was a Low-Tech Parent,” *NYT*, 10 Eylül 2014; Alter, *Irresistible*, 2; “Chamath Palihapitiya”; Lewis, “Our Minds Can Be Hijacked.”

Bu konudaki şampiyon, yüksek katlı kumarhane mega dinlence merkezini tasarlayan mimar Martin Stern'dü. 1969'da bir gün Stern, Las Vegas'taki prototipi olan International Hotel'e doğru arabasını sürmekteydi. Bir kavşağa yaklaşırken, kırmızı ışıktaki geçmekte olduğundan habersiz yarattığına baktı. Donakalmıştı. "*Bu lanet olası güzel bir bina,*" dedi ürkmüş olan ergen oğluna. "*Bu gerçekten lanet olası güzel bir bina.*" Öyleydi ve tüm dünyada kopyaları olacaktı. Ama Stern'ün hayran olmadığı şey, binasının asıl cazibesi olan kumardı. Kurnazca yerleştirmiş olduğu oyun masalarının ve kumar makinelerinin turistler ve kaybedenler için "*aptalca*" eğlenceler olduğunu düşünüyordu. O böyle birisi değildi.⁴⁸

MEKÂN ÖTESİ YERALTI DÜNYASI

Stern'ün ışıltılı fare kapanı üç fiziksel boyuta sahip olmasına rağmen, aynı zamanda zamanın dördüncü boyutunda -daha doğrusu gece vakti- de işliyordu. Tarihçiler ve sosyologlar, geceyi, yapay aydınlatma, elektrikleendirme ve motorlu taşıtlar aracılığıyla sömürgeleştirmeyi mümkün kılan zamansal bir sınır olarak düşünürler. Viktorya Dönemi barlarda sürtenler ve hayat kadınları, faaliyet alanlarını genişletmek için gaz ve elektrik lambaları kullandıklarından gece kuşlarının öncülleri idi. Savaş sonrası Japonya'daki kumarbazlar ile bar ve kabare çalışanları geceyi amfetamin "uyandıran uyuşturucular" yardımıyla uzattılar. Stern, kendi kendine yeten, klimalı, otopark donanımlı, kesintisiz bir haz sarayı yaratarak bir sonraki mantıklı adımı attı. İçeride, kumarbazların oyunda kendilerini kaybetmeleri için olmayan duvar saatleri kadar gece ve gündüz de önemsizdi.⁴⁹

⁴⁸ Yazarın 1 Mayıs 2013 tarihinde Leonard Stern ile röportajı.

⁴⁹ Murray Melbin, *Night as Frontier: Colonizing the World after Dark* (New York: Free Press, 1987); Jane Brox, *Brilliant: The Evolution of Artificial Light* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2010), 30; "Crimes Related to Awakening Drugs a Worry" *Mainichi Shimbun*, "Addiction—Incidence, Countries, 1976-1977," VF.

Fareler hâlâ Stern'ün peynirine ulaşmak zorundaydı. Bu nedenle ulaşım hızı ve fiyatı Las Vegas ve diğer eğlence merkezleri için çok önemliydi. 1950'lerde Chicago'dan Las Vegas'a arabayla gitmek, iki gün, altı öğün yemek ve bir motel faturası demekti. TWA (Trans World Airlines) Constellation uçağına 75 dolarlık bir turist bileti geziyi beş saate düşürdü ve bir akşam oyun için bolca zaman kalmış oldu. Geçen otuz yılda büyük, yakıt tasarruflu jetler ve denetimsiz bilet ücretleri turist hacmini önemli ölçüde artırdı. 1958'de Las Vegas havaalanına her gün yaklaşık 60 ticari uçuş yapılıyordu. 1988'de sayı 500'ün epey üstündeydi.⁵⁰

Buradan da anlaşılacağı üzere internet öncesi haz, kötü alışkanlık ve bağımlılık tarihinin büyük ölçüde mekânsal ve zamansal genişleme tarihi olduğu sonucu ortaya çıkar. Sonunda psikoaktif meta zincirleri tüm dünyaya yayılana kadar insanların gıda-ilaçları keşfettiği, yetiştirdiği, işlediği, harmanladığı ve ticaretini yaptığı yerler, başlangıçta izole olan yerler vardı. Harbin's Garden of Grand Vision gibi insanların ticari kötü alışkanlıkları aradığı veya hoş gördüğü ve bağımlılık merkezli alt kültürlerin kök saldığı kentsel bölgeler vardı. Ve sokak lambalarının titrek ışıkları yandıktan sonra rujlu hayat kadınlarının müşteri avlamak için karanlıktan ortaya çıktıkları gecenin geç saatleri vardı.

Kötü alışkanlık karşıtı aktivistler, bu alanları en aza indirmeyi kendilerine görev edindiler. Bazı zaferler kazandılar. Yine de yasa dışı uyuşturucu kullanımına ve sigaraya karşı sürdürülen kampanyalara rağmen ticari kötü alışkanlığı kontrol altına almak ve marjinalleştirmek adına yapılan daha büyük savaşı kaybettiler. 1990'lara gelindiğinde kötü alışkanlık karşıtı aktivizmin beşiği olan Protestan ülkelerde kötülük karşıtı aktivizmin köşeye sıkıştırılmış olduğunu anlamak için yalnızca kablolu televizyonu açmak, yerel video kaset mağazasının koridorlarında dolaşmak veya dergi raflarına bakmak yeterliydi.⁵¹

⁵⁰ "Fly TWA Las Vegas" ad, "Facts about McCarran" (TS news release, n.d.), ve "Aviation History in the Las Vegas Valley" (TS news film transcript, n.d.), s. 3, Aviation Vertical File, SC-UNLV.

⁵¹ David T. Courtwright, *No Right Turn: Conservative Politics in a Liberal America* (Cambridge, Mass.: Harvard U.S., 2010), 117-119, 252-256.

İnternet, kötü alışkanlık karşıtı aktivizmi ringin dışına fırlatıp üçüncü sıradaki bir koltuğa çökerten nakavt darbesini indirdi. Fiziksel tedarik geçiş noktalarına (bagajınızı açın), insan kontrol noktalarına (kimliğinizi gösterin) ve yer ve zaman düzenlemesine (okulların yakınında reklam yok, geç saatlerde satış yok) dayalı kısıtlayıcı bir stratejinin küresel bağlantıları olan, mekân ötesi bir ortamda, sanal beşinci boyutta çalışan bir teknolojiye karşı kötü alışkanlık karşıtı aktivizmin çok az şansı vardı. Kötü alışkanlık karşıtı aktivizm hesabını yapmadı. Dijital ticaret ise tahmin etti ve kötü alışkanlığın sağlanabilirliğini, satın alınabilirliğini, anonimliğini ve reklamcılarını değiştirecek şekilde hesabını yaptı.

Bunun açık örneği cinselliktir. İnternette önce çocuklar, cinsellikle ilgili kulaktan dolma bilgileri arkadaşlarından ve medyadan, doğru bilgileri öğretmenlerden ve ebeveynlerden aldı. İnternette sonra ise çocukların sadece arama motoruna birkaç kelime girmesi gerekiyordu. 2007'nin sonlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan ilk bin "nasıl yapılır" aramasının analizi, ilk en fazla on arandanan dördü de dâhil olmak üzere yüzde 17,3'ünün cinsellik içerdiğini ortaya koydu. Bu dördünün cümle yapısı -nasıl cinsel ilişki kurulur, nasıl öpüşülür, nasıl hamile kalınır- yazarların genç parmaklar olduğunu gösteriyordu. Porno videoları ileri düzey müstehcen bilgiler ya da internet cinselliğinin nesnelleştirici dünyasında bilgi yerine geçecek ne varsa onu sunuyordu. Yasa dışı aktiviteler için kılavuz arayanlar, en çok "nasıl yapılır" aramalarının bir başka yüzde 9.5'ini oluşturuyordu. Artan marihuana başı çekti. Kolayca erişilebilir olmasına karşın kendin yap yardımları tamamen anonim veya ücretsiz değildi. Çerezler, virüsler ve kötü amaçlı yazılımlar bedel ödetiyordu ve pornografik web siteleri genellikle düzenli erişim için ücret alıyordu. Ancak internet tehlikeli mahallelerde yabancılarla uğraşmaktan ya da orada görülme riskini göze almaktan daha kolaydı. Silikon Vadisi yöneticileri, çocuklarının yatak odalarında bilgisayar ekranlarını yasakladıklarında onların ne yaptıklarını biliyorlardı.⁵²

⁵² Bill Tancer, *Click: What Millions of People Are Doing Online and Why It Matters* (New York: Hyperion, 2008), 19-26, 110-114.

Yapıcı bilgi de sunulanlar arasındaydı. Özgeçmiş nasıl yazılır, 2007 araştırmasında beşinci sırada, nasıl kitap yazılır altmış ikinci sıradaydı. Birkaç tuş vuruşu, internet kullanıcılarının Caravaggio veya Callas'ın eserlerine gömülmelerini sağlar. Ancak soru, göreceli trafiktir. 2018'de "marihuana nasıl yetiştirilir" araştırması, "*Callas'ın ariyaları*"nın on beş katı daha fazla hit aldı. İçerik anketlerinden manşetlere taşınacak başlık, internetin "*yaşam*" olarak adlandırılmasına alışılmış olan şeye çoğunlukla sorunsuz bir giriş sağlamasıdır. Yaşam, yasa dışı oyuncuların koşuşturduğu, kadın ticareti yaptığı, kumar oynadığı, kafayı bulduğu ve para kazanmak için her şeyi yaptığı, heyecan verici ama tehlikeli bir yeraltı dünyasıydı. Yaşam, zengin mahallelerden çok fakir mahallelerde duyulan bir sınıf, alt kültür ve mekân terimiydi. Ancak internet ve sosyal medyanın gelişile birlikte, herkes nerede yaşarsa yaşasın sanal olarak hayatın içindeydi.⁵³

Satışların yüzde 20'sinin reşit olmayan kullanıcılara gittiğini bilen alkol pazarlamacıları, internetin potansiyelini çabuk fark etti. 1995'te içki şirketleri, eşantyonlar, promosyonlar ve içki oyunlarının nasıl oynanacağına ilişkin bilgiler sunan sitelere sponsor olmaya başladılar. Sosyal medya geldiğinde, çokuluslu alkol şirketleri markalarını popüler kültür "*fenomenler*"i ile ilişkilendirdiler. Reklamların çoğuna favorilerini YouTube'a yükleyen, reşit olmayan izleyiciler erişebilir. Twittercılar alkollü içecekleri över. Facebook ve Myspace kullanıcıları kendilerinin ve sarhoş olan veya kafayı bulmuş diğer çocukların fotoğraflarını ve videolarını yayınlar. Amerikan Kızılderililerinin mümkün olan en kötü öğretmenlerden, kürk tuzakçılarından ve kargaşa eğilimli taşra tüccarlarından içmeyi öğrenmeleri gibi internet gençleri de su gibi içki içen, klozetlere sarılan ve yerde bayılan yaşlılarından içmeyi

⁵³ David T. Courtwright, *Herman Joseph, and Don Des Jarlais, Addicts Who Survived: An Oral History of Narcotic Use in America before 1965* (Knoxville: U. of Tennessee Press, 2012), 257 ("life"); *Pinker, Enlightenment Now*, 260 (Caravaggio, Callas), Nisan 2018.

öğreniyor. Patolojik eğitim, kimyasal ve ticari olduğu kadar toplumsaldır.⁵⁴

Siber ahlaksız portal, açık toplumların yanı sıra kapalı toplumlarda da faaliyettedir. 1995 gibi erken bir tarihte, Çinli komünist yetkililer “*pornografik ve gerici*” internet materyali tehdidini açıkça suçladılar. Geçen yirmi yıl boyunca Çin’in ticari işleri genellikle resmî söylemlerinden daha yüksek sesle dile getiriliyordu. İnternette satılan (ve gösterilen) seks oyuncaklarının çoğunu Çinli üreticiler sağladılar. Tencent gibi Çinli yazılım şirketleri, bağımlılık yaratan çevrim içi oyunlar tasarlayarak başarılı oldular. Ve Çinli firmalar, ölümcül sentetik ilaçlar yapmak için kullanılan, internette reklamı yapılan ve toplu olarak ihraç edilen kimyasal öncülleri tedarik ettiler. Paranın ideolojik bir rengi yoktu.⁵⁵

Çinliler bir açıdan tutarlıydı. Başlıca endişeleri genç insanlardı ve bu endişe, internetteki olumsuz etkilere maruz kalmayla ilgili her ulusal ankette yankı buluyordu. Pornografi üzerine yapılan araştırmalar, sürekli olarak çaylakların dijital yeraltı dünyasına erken yaşta

⁵⁴ Susan E. Foster vd., “Alcohol Consumption and Expenditures for Underage Drinking and Adult Excessive Drinking,” *JAMA* 289 (2003): 989-995 (20 percent); John Carroll, “DOE Symposium” (TS, 9 Eylül 1995), 5, kutu: 1, JKP; Center for Media Education, “ABSOLUTe Web: Tobacco and Alcohol Industries Launch Into Cyberspace,” *Info Active* (Winter 1997): 1-16; Sarah Mart, Jacob Mergendoller, ve Michele Simon, “Alcohol Promotion on Facebook,” *J. of Global Drug Policy and Practice* 3, no. 3 (2009), <http://www.eatdrinkpolitics.com/wp-content/uploads/AlcoholPromotionFacebookSimon.pdf>; “How Alcohol Brands Are Advertising with Social Media Influencers,” *Mediakix*, 17 Mart 2016, <http://mediakix.com/2016/03 /alcohol-advertising-social-media-influencers/#gs.HwTAiQU>; Patricia A. Cavazos-Rehg vd., “‘Hey Everyone, I’m Drunk.’ An Evaluation of Drinking-Related Twitter Chatter” *JSAD* 76 (2015): 635-639; Sarah A. Stoddard vd., “Permissive Norms and Young Adults’ Alcohol and Marijuana Use: The Role of Online Communities,” *JSAD* 73 (2012): 968-975; Craig MacAndrew ve Robert B. Edgerton, *Drunken Comportment: A Social Explanation* (Chicago: Aldine, 1969).

⁵⁵ “Commentator [sic] on Pornography, Illegal Publications,” *Beijing Renmin Ribao*, 24 Kasım 1995, FBIS; Dan Levin, “In China, Illegal Drugs Are Sold Online in an Unbridled Market,” *NYT*, 21 Haziran 2015.

girdiklerini saptamaktadır. 2003 yılında Avustralyalı araştırmacılar, on altı ve on yedi yaşlarındaki erkek çocukların yüzde 84'ünün ve kızların yüzde 60'ının yanlışlıkla veya bilerek “*neredeyse hayal edilebilecek her türlü cinsel eylemi*” içeren internet pornografisi izlediklerini öğrendiler. Olasılıkla düşük tahminler olan bu rakamlar, üç Avustralya evinden yalnızca birinin internete bağlı olduğu bir zamanda derlendi. Çocuklar bir yolunu buldu. İzlanda'da oyun konsollarıyla bağlantı kurdular. Kenya'da öğrenciler pornografi indirdikleri ve internet kafeleri ve porno film geceleri düzenledikleri üniversite yurt odalarını kullandılar. Bir üniversite öğrencisi, porno linki gönderen bir arkadaşı tarafından baştan çıkarılmıştı. “*O zamandan beri bunun gibi daha fazla site için can atıyorum*” dedi.⁵⁶ “*Çok bağımlılık yapıyor.*”

İnternet, ticari cinselliğe erişimin yanı sıra onu sanal olarak deneyimlemeyi de sağlar. 1990'ların sonlarında New York şehrindeki hayat kadınları, çevrim içi eskort hizmetlerinin reklamını yapıyorlardı.

Bilgisayardan rezervasyon yaptırmak, polisten ve sokak hayatlarından kaçmaktan daha kolay ve daha güvenlidir. Craigslist ve Backpage (2018'de kapatıldı) gibi kategorili reklam web siteleri, reşit olmayanların insan ticaretini yapanlar da dâhil olmak üzere, hayat kadınları ve onları çalıştıranların reklamlarını yayınladı. 2016'da bir Minnesota savcısının suçladığı Backpage, “*çocukların alınıp satıldığı platformdu*”. Başka bir savcı buna “*distopik bir cehennem*” dedi. Ancak olumsuz etkilerden korktukları için baskılara ve sansüre direnen internet ticaret birlikleri ve teknoloji şirketleri de dâhil olmak üzere cehennemin savunucuları da vardır.

⁵⁶ Michael Flood ve Clive Hamilton, “Youth and Pornography in Australia: Evidence on the Extent of Exposure and Likely Effects,” ‘discussion paper’ no. 52, Australia Institute, Şubat 2003, 53, http://www.tai.org.au/sites/default/files/DP52_8.pdf; “Iceland Considers Pornography Ban,” Telegraph, 13 Şubat 2013; Jeremiah Kiplangat, “Internet Unlocks a World of Sexual Fantasy,” *Standard Digital*, 9 Şubat 2009, <https://www.standard-media.co.ke/article/1144006137/internet-unlocks-a-world-of-sexual-fantasy> (“craved”).

İnternet reklamları, Lincoln, İngiltere'deki bir içki dükkânının önündeki bu 2010 reklam panosunda olduğu gibi hem çevrim içi hem de çevrim dışı görünürler. Dorik sütunlarla çerçevelenmiş ve geceleyin sürücülerin ve yoldan geçenlerin rahatlığı için projektörle aydınlatılmış olan alan, erişilebilirliği, uygun fiyatı ve anonimliği bir reklam sloganı ve web adresi ile birleştiriyor. Ağır tüketimle ilişkili bir başka özellik olan ümitsizlik, örtülüdür. Yalnız ve moraliniz bozuksa sizin için ucuz, internet erişimi olan bir içki randevumuz var.

Kötü alışkanlık, özgür olmasa bile en azından ulaşılabilir olmak ister.⁵⁷ Kötü alışkanlık, ayrıca mobil olmak ister. Cinsel bağımlılıklar konusunda uzmanlaşmış bir terapist olan Robert Weiss, "Tele-

⁵⁷ Kit R. Roane, "Prostitutes on Wane in New York Streets but Take to Internet," *NYT*, 23 Şubat 1998; John D. McKinnon, "Web Freedom's Role in Sex Trafficking," *WSJ*, 12 Temmuz 2016 (alıntılar).

fonuma 'Siri, hayat kadınları nerede?' diyebilirim. Ve Siri telefon numaraları, haritalar ve farklı hayat kadınları ile ilgili yorumlarla yarım kilometre, bir kilometre, iki kilometre, üç kilometre içinde eskort hizmetlerinin coğrafi konumunu belirleyecektir." Fuhuşun geleneksel olarak kırmızı ışıklı semtlerle sınırlı olduğu Hindistan'da, hayat kadınları genelevleri terk etti, ucuz cep telefonları satın aldı, sahte bir isim altında arayan veya mesaj gönderen müşterileri ziyaret etti...⁵⁸

Karanlık ağda ya da diğer web siteleri uyuşturucu ve uyuşturucu teçhizatı pazarlamaya başladı. İnternette alışveriş yapanlar, görüldüğünden daha tehlikeli olan toz kafeinden her parçası şöhreti kadar ölümcül olan fentanile varıncaya dek her şeyi satın aldılar. 2014 yılında kırk ile altmış bin web sitesinin reçetesiz ilaç sattığı tahmin ediliyordu. buyoxycontinonline.com (*oksikontinsatinal.com*) gibi isimleri olanlar niyetleri konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmadılar. Diğer siteler, uyuşturucular için doktorları nasıl kandırabileceklerine ilişkin bilgiler sağladı. Fibromiyalji taklidi yapmak garantiydi.⁵⁹ Sadece şehrin varoş mahallelerinde bir doktor seçtiğinizden ve randevunuz için nakit ödediğinizden emin olun.⁶⁰

Uyuşturucu web adreslerini seçme hakkı en yüksek parayı getirir. 2011'de esrar girişimcisi Justin Hartfield, marijuana.com için

⁵⁸ Robert Weiss, "Hyperstimulation and Digital Media: Sex and Tech Addictions," 'Addictions Old and New' Konferansı, University of Richmond, 23 Ekim 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=oHTtuewZePE>; Gardiner Harris, "Cellphones Reshape Prostitution in India, and Complicate Efforts to Prevent AIDS," *NYT*, 24 Kasım 2012.

⁵⁹ Fibromiyalji (FM) kronik, yaygın ağrı ve basınca karşı artan ağrı tepkisi ile nitelenen tıbbi bir durumdur. Diğer belirtileri arasında yorgunluk, normal aktivitelerin etkilendiği bir dereceye kadar uyku problemleri ve hafıza ile ilgili sorunlar vardır (Ç.N).

⁶⁰ Sabrina Tavernise, "F.D.A. Warns 5 Producers of Powdered Caffeine," *NYT*, 1 Eylül 2015; Zolan Kanno-Youngs and Jeanne Whalen, "Gangs Cut Out Middlemen," *WSJ*, 9 Haziran 2017; Jeff Elder, "Icann, Regulators Clash over Illegal Online Drug Sales," *WSJ*, 27 Ekim 2014 (estimate); Anna Lembke, *Drug Dealer*, M.D. (Baltimore: Johns Hopkins U.S., 2016), 78.

4,2 milyon dolar ödedi. Hükûmetler reçeteli esrar bahanesi ile dağıtım yapacak olurlarsa yerel esrar dükkânını kapatıp doğrudan satabileceğini düşündü. marijuana.com, newwine.com (marihuana, yenişarap) olacaktı. Bu arada, uyuşturucu tarama testlerinden endişe duyan erkek müşteriler için de yardım hazırды. Müşteriler, bir Screeny Weeny [taramalık minnacık], bir torba sentetik idrar içeren, apış arasına bağlanan sahte bir penis sipariş edebilirler; bu da sıkıldığında temiz idrar akıtabilir. Marijuana ve ürünleri satan dükkânlar, bu torbayı yeniden doldurma olanağı sağladı. Online siparişler aldılar.⁶¹

Uyuşturucular hakkında bilgi de aynı derecede önemlidir: hangi dozun alınacağı, nasıl enjekte edileceği, kendinizinkini nasıl üreteceğiniz. Dijital bilgi birikimi, Avrupa ve Kuzey Amerika ke-nevir pazarlarının şekillendirilmesine yardımcı oldu. İnternet aracılığıyla edinilen bilgiler, tohumlar ve özel ekipmanın yardımıyla yerli yetiştiriciler sinemilla ve *nederwiet* gibi güçlü marihuana türleri yetiştirmeye başladılar. Yüksek tetrahidrokannabinol (THC) içeren yerli ot, Fas haşhaşı veya ticari nitelikli Meksika esrarı gibi geleneksel dumanlarla iyi rekabet etti ve çoğu zaman bunların yerini aldı. Yasal fidanlıklar ve donanım mağazaları, büyüyen besiyerleri, klonlama tepsileri, yüksek yoğunluklu aydınlatma, jeneratörler, fanlar ve iç mekân yetiştiriciliği için nem gidericiler satarak harekete geçti. En büyük ve en karmaşık süreçler, yetiştiricileri işleri izlemekten kurtaran ve işçilik maliyetlerini azaltan bilgisayarlar ve diğer otomasyon ekipmanlarını listeye ekledi. Ot yetiştirmek her şey kadar rasyonel ve dijital hâle geldi.⁶²

⁶¹ Bari Weiss, "Thank You for Smoking—Marijuana," *WSJ*, 15 Mart 2014 (Hartfield). Kasım 2017'de denendiğinde hem Amazon.de hem de Amazon.fr Screeny Weeny yedeklerini teklif etti.

⁶² David Weinberger, "Criminal Networks and Indoor Cannabis in Europe: Has the Phenomenon Reached France?" *Drugs, International Challenges*, no. 1 (May 2011): 1-5; National Drug Intelligence Center, *Indoor Cannabis Cultivation Operations: An Intelligence Brief* (Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, 2000), v, 1-13.

Otomatik ot yetiştiriciliği, distopik bir kehanet olarak da görülebilir. Gelecek bilimciler (ve bir tarihçiden dönme-fütürolog olan Yuval Noah Harari), yakın geçmişin asıl hikâyesinin bilincin zekâdan ayrılması olduğunu iddia etti. Kötü tasarlanmış insan beyni, dijital algoritmalara ayak uyduramadı. Bilgi işleme gücü ikiye katlandıkça aradaki mesafe de açılmaya devam etmektedir. *Homo sapiens*, evrimsel hurda yığınının dönmek üzeredir. İnsanların yerini, ekonomik olarak yararsız öncüllerinin çoğundan veya tamamından vazgeçen akıllı makineler -ya da kim- alacak. Tasarım gereği [sonucu] yok oluşla karşı karşıyayız.⁶³

Bu beklenti şüpheciliğe yol açmalıdır. Kütüphane rafları ve video kutuları, gerçekleşemeyen distopyalarla doludur. Ayrıca dijital bağımlılıkların kısa tarihi, dijital cihazların yaratıcılarını asalaklaştırmanın başka yolları olduğunu da gösteriyor. Yalnızca veri işlemede mükemmel olmakla kalmazlar, aynı zamanda insan duygularını tanıma, tahmin etme ve manipüle etme konusunda da mükemmeldirler. Hey, Siri, hayat kadınları nerede? sadece iPhone'un sahibine değil, iPhone'a da bir şeyler öğretir. Bilgi ve onu işleme yeteneği gerçekten önemliyse bu gibi durumlarda sahibi kimdir ve kim bu tür şartlara sahiptir? Bilinçten olduğu kadar vicdan da kopmuş olan makine zekâsı ve alışkanlık ile kâr hizmetinde kullanılan algoritmalar yoluyla dijital uyuşturuculardan medet uman ve gitgide tükenmekte olan türün sondan bir önceki eylemi ile bu tuhaflığın bağımlılık yapmayacağını kim söyleyebilir? Elbette şüphecilik kuralı bu senaryo için de geçerlidir. Bir dipnotla.

Bazılarımız zaten o noktadayız.

⁶³ Yuval Noah Harari, *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow* (New York: Harper- Collins, 2017).

AŞIRILIĞA KARŞI

Google'ın ve Siri gibi sanal asistanların on yıl boyunca haz, kötü alışkanlık ve bağımlılığın tarihini araştıran biri hakkında neler öğrenmiş olması gerektiği ancak hayal edilebilir. Yine de bu kitabı internet arama araçları olmadan yazamazdım. Tasarım cinsel objelerin müzikle senkronize olmak için kablosuz olarak bağlanabileceğini ve kullanıcıların çalma listesini optimum nabız biçimine göre ayarlayabileceğini kim bilebilirdi? Antik insanlar falluslar oymuştu, Y kuşağı Bluetooth ile fallusları titreştirmekte. Burada, tek bir şarj edilebilir pakette teknolojik açıdan derleme haz tarihi vardı. Daha da iyisi, Lego blokları ile aynı parlak, sağlam plastikten kalıba dökmüştü.¹

Araştırmamın sonuna doğru, taslakları paylaşmak ve yorum toplamak için interneti daha geleneksel bir şekilde kullandım. En içten eleştiriler iki türdendi. Ya yeni bağımlılıklar ve onların sinirsel ortak yanları fikrini kabul etmekte çok hızlı davranmıştım ya da limbik kapitalizmin tehdidini hafife almış ve saldırısına nasıl karşı koyacağımı açıklayamamıştım. Bir tarihçi bana yazdığım kitabın

¹ Lydia Leavitt, "69gadget's OhMiBod Freestyle Review," *TechCrunch*, 24 Ekim 2009.

<https://techcrunch.com/2009/10/24/69gadgets-ohmibod-freestyle-review/>.

beynimizi kimin kontrol ettiği hakkında olduğunu söyledi. Sistemi adlandırmak yeterli değildi.²

Eleştirilen yanlar birbirinden uzaklaştıkça onlara birbirlerini iptal ediyormuş gibi davranmak cazip geliyor. Bu dürtüye karşı direndim. Sağlık ve politik sessizlik suçlamalarını ciddiye aldım ve argümanımı geliştirmek, genişletmek ve özetlemek için kullandım. Bu özet yavan olmasın diye başka bir diyalog hayal ettim; bu sefer eleştirel okuyucularımın sorduğu soruları imbikten geçiren limbik kapitalizm üzerine bir *subreddit*.³ Bir kez daha, bağımlılıktan şüphesi olan birini tartışmayı başlatmaya davet ettim:

Herkes kötü alışkanlığın viral hâle geldiğini kabul ediyor. İnternette her şeyin pornosu var. Soru, bu ürün ve hizmetlerin gerçek bir bağımlılığa yol açıp açmadığıdır. Bu kelimeyi birçok farklı bağlamda kullanıyorsunuz.

Ve bağlamlar da terminolojiyle birlikte değişmeye devam ediyor. Tıp tarihçisi Charles Rosenberg, “bazı açılardan, -algılayarak, adlandırarak ve yanıtlayarak- biz hastalığın var olduğunu kabul edene kadar hastalık varolmaz” diye yazmıştır. Bu, bağımlılık için iki kez geçerlidir. Bir hastalık olduğunu düşünseniz de düşünmese-niz de onu algılamak, adlandırmak ve yanıtlamak için bir boğa piyasasındayız.⁴ Sosyal veya başka türlü inşa edilmiş bir bağımlılık çağında yaşıyoruz.⁵

Bronzlaşmayı ele alın. Google’da “bronzlaşma bağımlılığı”nı aratın; çoğu hakemli tıp literatürüne ait milyonlarca hit bulacaksınız.

² William B. McAllister, kişisel iletişim.

³ Reddit, bir sosyal haber, tartışma sitesidir. Siteye kayıtlı kullanıcılar bağlantı, metin, fotoğraf, anket ve video içerebilen gönderiler paylaşabilir. Diğer kullanıcılar da bu gönderileri oylayarak gönderinin sayfada üste çıkmasını veya alta inmesini sağlayabilirler (Ç.N).

⁴ Boğa piyasası, genellikle hisse senedi fiyatlarının borsada arttığı, ayı piyasası ise düşüşü dönemlere verilen addır (Ç.N).

⁵ Charles E. Rosenberg, “Disease in History: Frames and Framers,” *Millbank Memorial Fund Q.* 67 ek. 1 (1989): 1. Eleştiriler ve sorular Teşekkür’de listelenen birkaç okuyucu tarafından gündeme getirildi.

nız. Fiziksel ve psikolojik bağımlılığa ilişkin referanslar bulacaksınız; hoşgörü, karşı konulamaz özlem ve yoksunluk; naltrekson uygulamasıyla bloke edilebilen “uyuşturucu benzeri endorfinlerin” salınması; ve sık bronzlaşanların yüzde 95’inin ultraviyole ışık yayan bronzlaşma yataklarını tıpatıp aynı ama UV ışık yaymayanlarına tercih ettiğini gösteren çalışmalar. UV ışınlarının uyuşturucu benzeri etkisi söz konusu olduğunda plasebo etkisinin bile bir sınırı vardır.

Bir pediatrik dermatolog, bronzlaşma bağımlılığının “*madde bağımlılığının yeni formu*” olduğunu söylüyor. Buna, birkaç tane-sinden biri olarak ortaya çıkan bir bağımlılık biçimi demek daha doğru olur. Diğerleri gibi çağa ve kültüre özgü bir görüş karışımıdır. Hiçbir tıbbi araştırmacı, patolojik öğrenmenin nörotransmitter modeli, naltrekson blokajı gibi deneysel testlerin geliştirilmesi ve bir dizi anket olmadan bronzlaşma ile bağımlılığı bir araya getiremezdi. Bronzlaşmanızı azaltmayı denediniz mi? Başkalarının onu eleştirmesinden rahatsızlık hissettiniz mi? Bu konuda kendinizi suçlu hissettiniz mi? Sabah kalktığınızda bronzlaşma ihtiyacı hissettiniz mi? Yeteri kadar kutucuğu işaretleyin siz bir bronzlaşma bağımlısısınız.⁶

Tanı sürüntüsünü eleştirenler gözlerini devireceklerdir.

Gerçekten devireceklerdir. Eleştirenler, bronzlaşma bağımlılığını -daha da kötüsü “*tanoreksiya*”- tıp emperyalistleri ve onların ortak komplocuları ile derdlerinin sorumlusu olarak yeni ürün ve hizmetleri sorumlu tutan mutsuz tüketiciler tarafından icat edilmiş alışveriş bağımlılığının, plastik cerrahi bağımlılığının ve diğer moda olan sıkıntıların bir parçası olarak görüyorlar. Yeteri kadar zaman verildiğinde her aşırılık *Ruhsal Bozuklukların Teşhis ve İstatistik El Kitabı*’nda (DSM) yer alacaktır. Bağımlılık kurumu yutturmaca bağımlısıdır. Yutturmaca tamamen zararsız değildir. Kelimeler, sı-

⁶ Robin L. Hornung ve Solmaz Poorsattar, “Tanning Addiction: The New Form of Substance Abuse,” *Skin Cancer Foundation*, 2 Ağustos 2013, <https://www.skincancer.org/prevention/tanning/tanning-addiction>.

nıflandırdıklarında, yaftaladıklarında ve baskı altında tuttuklarında önemlidirler.

İşin püf noktası, hücrelerin ve moleküllerin de önemli olmasıdır. Rosenberg'in tam sözlerini tekrar hatırlayın, "bazı açılardan, *biz hastalık olduğunu kabul edene kadar hastalık yoktur.*" Bu diğer yollar, kendini iyi hissetmek için bronzlaşmanın DNA'ya verdiği toplam hasarı içerir. Yirmi kadar bronzlaşmış kişi, cilt kanserlerinin intikam aldığı özçekimlerini [selfie] paylaşıyor. Bu aşamada endüstri, çocukları ve gençleri bronzlaşma salonlarından men eden yasalara karşı kampanya yürütmektedir. Endüstrinin yetkili bilimsel danışmanı, "doğal ve istekli olarak güneş ışığına olan ilgimizi bağımlılık yapıcı" olarak adlandırmanın saçma olduğunu söylüyor. Aksine, her zamankinden daha az maruz kalmaktayız. Bronzlaşma endüstrisi dünyaya sadece iyilik yapmaktadır.⁷

İşte *bu* kötü niyetli bir yutturmacadır. Beyin hastalık modeli olmadan bronzlaşma bağımlılığını hayal etmek ne kadar zorsa, ileri teknoloji, pazarlama ve halkla ilişkiler uzmanlarıyla donanmış bir endüstri ve hedef demografi: depresyon geçmişi olan genç beyaz kadınlar olmadan bronzlaşma bağımlılığını hayal etmek de aynı derecede zordur. Bronzlaşma bağımlılığı hakkında ne düşünürseniz düşünün, işin kendisi limbik kapitalizmin bir arketipidir. Bağımlılık terminolojisi üzerindeki kavgalar, asıl sorundan yani tasarlanmış aşırılığın neden olduğu zarardan uzaklaştırır.

Bu nedenle hormesis kavramı yararlıdır. Kelime Yunanca hızlı hareket veya istek -İngilizce "*uyarma*"- anlamına gelir. Uyarıcıların genellikle düşük dozlarda faydalı etkileri, yüksek dozlarda zararlı

⁷ Jerod L. Stapleton, Elliot J. Coups, ve Joel Hillhouse, "The American Suntanning Association: A 'Science-First' Organization with a Biased Scientific Agenda," *JAMA Dermatology* 149. (2013): 523-524; Steven Reinberg, "1 in 5 Young Women Who Tan Indoors Get Addicted," WebMD, 19 Ekim 2017.

<https://www.webmd.com/skin-problems-and-treatments/news/20i7ioi9/i-in-5-young-women-who-tan-indoors-get-addicted#i> (alıntı).

etkileri vardır. Bir dozun net yararı veya zararı, genetik donanım, geçmiş koşullara ve sosyal ortama göre değişir. Diğerleri eşit olduğunda daha yüksek dozlar hem daha yüksek riskler hem de tedaviler için daha yüksek karlar gerektirir. Küçük dozlarda ultraviyole ışını aslında sizin için iyidir. Ancak solaryum salonları, ara sıra gelen müşterilerini küçük dozlarla ışınlayarak para kazanmaz. Deyim yerindeyse iyi yere dükkân açmışlardır ama dükkânın yeri hormesis için terstir. Bu, tüm limbik-kapitalist girişimler için geçerlidir.

Yatırımlar düzenlenebilir. Neden çocuklara, kendilerini kanserli bir hâle gelene dek kızartmaları için izin verilsin? Ya da neden her yıl on milyonlarca insanı baştan çıkarmak, hasta etmek ve öldürmek için limbik kapitalistlere izin verelim? Neden limbik kapitalistlerin yatırımları bu kadar dirençli? Üzgünüm ama yazınızın başlık sayfasına "ÇÖZÜM YOK" yazdım

Trajedilerin hazır çözümleri yoktur.

Limbik kapitalizm neden sadece kötü olacağına trajiktir?

Limbik kapitalizm trajiktir, çünkü insan doğası genel olarak iyi huylu bir ticaret kuralından kötü bir istisna yaratır. Kural, sosyal ilerlemenin pazarın sınavını geçtikten sonra ayakta kalan yeniliklerin benimsenmesini takip etmesidir. Tarih, çoğu dayanıklı malın tasarlanmasını haklı çıkarır. Ne kadar dayanıklı olursa o kadar iyidir.

1861'de İngiltere'nin en büyük demiryolu olan Londra ve Kuzeybatı, aşınmış demir raylarının yenilenmesine bir servet harcıyordu. Bu nedenle yöneticiler bir test yaptılar. Kısa süre önce icat edilmiş olan Bessemer çelik raylarını satın aldılar ve trafiği yoğun bir rotadaki kendi en iyi demir raylarının yanı sıra be çelik rayları da döşediler. Çelik raylar, demirden en az on yedi kat daha uzun süre dayandı. Bunun gibi başarılar, arabalardan çamaşır makinelerine kadar binlerce ürün için daha düşük maliyet, daha fazla güvenlik ve daha yüksek kalite ile çelik çağını başlattı. Elveda fırçalama tah-taları. Bu yüzden uygarlığın bedelinin önceden ödendiğini söyledim. Faydaları daha sonra sanayi çağında bilim, teknoloji ve kapitalizm

en sonunda -bu vakada kelimenin tam anlamıyla- malları teslim ettiği zaman geldi.⁸

Maden aynasına ter döken ya da ocaklara kömür atan ücretli köleler için değil.⁹

Para içeren herhangi bir girişimde olduğu gibi kapitalizm de suçla ortak bir sınırı paylaştı. Şirketler işçileri suistimal etti ve işten attı. Ticareti kısıtlamak ve tekel karları yaratmak için komplo kurdular. Vergi kaçırdılar ve ürünlere hile kattılar. Çevreyi kirlettiler ve yağmaladılar. 1860'lardan beri asıl soru, bu istismarlarla ilgili ne yapılacağıydı. Gelecek yüzyıl tarihinin çoğu, birbiriyle çelişen iki yanıtın çatışmasından kaynaklandı. Bunlardan biri, devlet mülkiyetine ve -kimi zaman kanlı- diktatörce ekonomik planlamaya dayanan komünizmdi. Diğeri ise kötüye kullanımları en aza indirmek için bürokratik yönetime ve işçilerin yaşamlarını iyileştirmeye yönelik devlet girişimlerine dayanan ilericilikti. Sosyal açıdan ilericilik, komünizmin başarısızlığa uğradığı yerde başarılı oldu. Karma endüstriyel ekonomilerdeki işçiler daha sağlıklı ve daha zengin hâle geldi. Yirminci yüzyılın sonlarında doğan bir İsveçli, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında doğmuş birinden ortalama iki kat daha uzun yaşadı ve üstelik IKEA'dan alışveriş yapmaya başladı.¹⁰

Yani, kanalizasyonu ve okulları ve asgari ücreti ve antitröst yasaları ve mobilya mağazalarını eklediğinizde medeniyetin boyunduruğu hafiflemiş oluyor.

Adil rekabet her şeyi artırır. Daha iyi bir demir alaşımı bulmak için adil rekabet, evet. Ya da daha ucuz tekstil ürünleri yapmak, bu

⁸ "Metallurgy," *London Q. Review* [American ed.] 120 (Temmuz 1866): 53-54; Douglas Alan Fisher, *The Epic of Steel* (New York: Harper and Row, 1963), Bölüm: 11-12.

⁹ Maden aynası: madende işçinin çalıştığı maden yüzeyi (Ç.N)

¹⁰ Jan Sundin ve Sam Willner, *Social Change and Health in Sweden: 250 Years of Politics and Practice* (Solna: Swedish National Institute of Public Health, 2007), 25, https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:17729/FULLTEXT_01.pdf.

arada Friedrich Engels ve Karl Marx'ın yazılarını destekleyen gelirler için. Bu iki adamın hiçbiri fabrikaların ve atölyelerin *ürünlerini* aşağılamadı. Üretim *koşullarını* aşağıladılar. Üretim koşulları hakkında ne yapılmalı, Viktorya Dönemi'ndeki siyasal ekonomiye ilişkin tartışmaları tetikledi. Ancak limbik kapitalizm, çok önemli bir açıdan farklılık gösterir. Yenilik ve rekabet, ne kadar adil ve düzenli olursa olsun, geliştirilmiş üretimin sosyal sonuçlarını daha iyi değil, daha kötü yapma eğilimindedir. Bu nedenle içki 1. ve 2. Bölümlerde bu kadar belirgin bir şekilde ele alınmıştır.

İlkel ama değerli medeni haz olan alkol, buhar ve çelik dünyasında özgürce akıyordu -çok özgürce. 1950'lerde ve 1960'larda Fransız bir demograf olan Sully Ledermann, birçok hastalığın ve sosyal sorunun ulusal alkol tüketimini yakından takip ettiğini gösterdi. Tüberküloz, sindirim sistemi kanserleri, psikiyatrik hastaneye yatışlar, kazalar, suçlar, vandalizm: Oranları Fransız alkol tüketimi arttıkça yükseldi ve sadece ağır içiciler arasında da değildi. Hormesis bireye olduğu kadar gruba da uygulandı. Bu güçlü bir görüştü ve Fransız politikasının çelişkilerini açığa çıkardı. Ledermann, alkol üreticileri, perakendeciler ve Fransız hazinesinin tüketimi artırmaya yönelik başarılı çabalarının alkolizm ve alkole bağlı ölüm oranlarına yatırım anlamına geldiğini söyledi.

Fransızlar, Ledermann'ı büyük ölçüde görmezden geldi. Ancak fikirleri İskandinav, İngiliz ve Kuzey Amerikalı alkol araştırmacılarınca tutuldu. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, genel tüketimde azaltmayı alkol kontrol politikasının ana hedefi hâline getirmişlerdi. Doğal olarak, bu onları, doğuştan gelen bir hak olarak daha fazla, daha iyi ve daha ucuz ürünler alan tüketicileri uygun fiyatlı, standartlaştırılmış içecekler için teşvik eden çok uluslu alkol şirketleriyle bir çarpışma rotasına soktu.

Bu servet ve sağlık çatışmasının bir versiyonu, hızlı beyin ödülü ile can sıkıntısı ve depresyondan kurtulma sağlayan, alışkanlık yaratan ürünler satan her ticaretin içinde vardır. Amfizemden okul başarısızlığına kadar ödenen bedeller, ürünlere göre

farklılık göstermektedir.¹¹ Bedellerin ortak yanı, malları üreten ve pazarlayanlardan çok başkalarının karşılanmasıdır. En ağır bedeller, tüketim üzerindeki kontrolünü kaybeden ve aynı zamanda sosyal ve genetik olarak en savunmasız olanlarca karşılanmaktadır. Kapitalizm genellikle sosyal yönden ilericiyse de limbik kapitalizm de genellikle sosyal yönden gerileticidir. Bazen vahşicesine böyledir.

Yine, yeniden kötü bir taklit. Ancak her zavallı insan bağımlı olmaz.

Her felaket de bağımlıları bulmaz. Batan sadece-bu-seferlik mesajı çekendir. Aşırı doz alan hafta sonu uyuşturucu kullanıcısı. Boğaz kanseri olan alkolsüz içecek içen. Ölü ölüdür.

Ve yaşayan yaşamaktadır. Yardım için mesaj atan kaza kurbanı. Uyuşturucuların sayesinde iyileşmekte olan ameliyat hastası. Yıldönümlerini şampanya patlatarak kutlayan çift.

Öylesine. Hazlar özgürleştiriyor. Hazlar köleleştiriyor. Hangisinin olduğu koşullara bağlıdır: doz, yaş, uygulama şekli, kullanım süresi, beklentiler, sosyal koşullar ve genetik yatkınlıklar - atalarımızın sosyal koşullarının da şekillendirmiş olduğu yatkınlıklar.

Kader.

Belki bir kez. Günümüzde bağımlıların kaderi istatistiksel anlamda daha fazla mühendislik hizmeti alacak gibidir. Şirketler tanrılar değildir. Şirketler, belirli bireylerin değil, sayıların peşine düşerler. Hedef açısından zengin gruplarda ağır, bağımlı tüketiciler yaratırlar. Üniversite spor kulüpleri Brezilya'da popülerdir. Çoğu kulübün reklam hakları ve özel marka kullanımı karşılığında içkiye indirim yapan kurumsal alkol sponsorları vardır. Bu yüzden kulüp-

¹¹ Amfizem, akciğerlerdeki hava keseciklerinin (alveol) gerilip genişlemesi neticesinde bu hava keseciklerini birbirinden ayıran ince duvarların yırtılması ve buna bağlı olarak da akciğerlerin esnekliğini kaybetmesiyle oluşan ve solunum yetmezliğine yol açan yaygın bir kronik akciğer rahatsızlığıdır.

ler bedava içki partileri düzenler. Ucuz bir giriş bileti karşılığında öğrenciler içebilecekleri tüm içkileri satın almış olurlar. Sonuç: aşırı dozdan ölümler, cinsel saldırılar ve alkolün dibine vurma merakı geliştiren üniversite öğrencileri. Alkolün dibine vuranlar, şirketin etkin insan gelirleri hâline gelirler; ucuza ve istenmeyen zararlara en az düzeyde uyularak satın alınırlar.¹²

İkna madalyonunun iki yüzü vardır.

Davranışsal iktisatçılar madalyonun öbür yüzüne “dürtme” diyorlar.¹³ Tercihlerinizi doğru yaparsanız beynimizin bize karşı olmak yerine bizim için çalışmak için hızlı, sezgisel ve sürüyü takip eden kararlar verme eğilimini elde edebilirsiniz. Okul yemekhanesinde patates kızartması yerine havuç çubuklarını göz hizasına yerleştirin. Çoğu insanın çok fazla alkol tüketmediği veya hiç sigara içmediği gerçeğinin reklamını yapın. Bunun gibi taktikler daha sağlıklı tutumu teşvik eder. Nora Volkow haklıydı.

¹² Sully Ledermann, *Alcool, Alcoolisme, Alcoolisation*, C. 1: Donnees Scientifiques de Caractere Physiologique, Economique et Social ve C. 2: Mortality Morbidity Accidents du Travail (Paris: Presses Universitaires de France, 1956,1964); M. Craplet, “Policies and Politics in France: ‘From Aperitif to Digestif,’” *From Science to Action? 100 Years Later—Alcohol Policies Revisited* içinde, ed. Richard Muller and Harald Klingemann (New York: Kluwer, 2004), 127; Virginia Berridge, *Demons: Our Changing Attitudes to Alcohol, Tobacco, and Drugs* (Oxford: Oxford U.S., 2013), 190-191; Alex Mold, “‘Everybody Likes a Drink. Nobody Likes a Drunk’: Alcohol, Health Education and the Public in 1970s Britain,” *Social History of Medicine* 30 (2017): 612-636.

¹³ Dürtme Teorisi, davranışsal ekonomi, siyaset teorisi ve davranış bilimlerinde grupların veya bireylerin davranışlarını ve karar vermelerini etkilemenin yolları olarak olumlu pekiştirme ve dolaylı öneriler içeren bir kavramdır. Dürtme, eğitim, mevzuat veya uygulama gibi uyumu sağlamanın diğer yollarıyla çelişir. Dürtme kavramı, Chicago Üniversitesi’nden iki Amerikalı bilim adamı olan davranışsal iktisatçı Richard Thaler ve hukuk bilgini Cass Sunstein tarafından 2008 yılında yayınlanan *Dürtme: Sağlık, Mutluluk ve Zenginlikle İlgili Kararları Uygulamak* (Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness) kitabında popüler hâle getirilmiştir (Ç.N).

İnsan biyolojisini zayıflatmak yerine güçlendirmek için çevreyi değiştirebiliriz.¹⁴

Ancak Volkow'un savında bir boşluk olduğunu söylediniz.

Her ne kadar iyi seçimlere doğru yönlendirilmiş olsak bile rekabetçi piyasalardaki girişimciler bizi kötü olanlara yönlendirmenin yollarını bulurlar. Dürtme kavramını popülerleştiren akademisyenler Richard Thaler ve Cass Sunstein, kalabalık bir havaalanı koridorunda rekabet eden yiyecek dükkânları örneğini verdiler. Biri meyve ve yoğurt sattı. Diğeri ise Cinnabon (tarçınlı rulo) sattı; 730 kalori ve 24 gram yağ ile. Her bir rulo. Personel, tarçınlı ruloları mağazanın önünde bulunan yetersiz davlumbazlarla donatılmış fırınlarda pişirdi, böylece kokusu koridora yayıldı. En çok işi kimin yaptığını tahmin edene ödül yok.¹⁵

Tarçınlı rulo, modern tüketici ikileminin somut bir örneğidir. Bir asır önce, insanlara bir gün kanatları olan bir tüple istedikleri yere alıp götürölmelerini beklerken klima konforunda bir şeyler atıştırabileceklerini söyleseydiniz, ütöpik olmaktan başka bir şey olmayan böyle bir senaryoyu zor hayal edebilirlerdi. Onlara böyle bir atıştırmanın onları koltuklarına zor sığabilecek kadar şişmanlatacağını veya diyabet ve kanser risklerini artıracacağını söyleseydiniz, buna başka gözle bakabilirlerdi.

Thaler ve Sunstein, tarçınlı rulonun (Cinnabon) eğlenceli bir karşı örnek olduğunu düşündüler. Sonrasında neler olduğu o kadar eğlenceli değildi. Tarçınlı rulo elliden fazla ülkede mağazalar açarak dünyaya açıldı. Şirket yılda bir milyar dolardan fazla para kazandı.

¹⁴ Ana Regina Noto vd., "The Hidden Role of the Alcohol Industry in Youth Drinking in Brazil" *JSAD* 76 (2015): 981; Jean Kilbourne to Ace Bushnell, 7 Ağustos 1986, kutu: 26, JKP

¹⁵ Age., 49; Khushbu Shah, "How Cinnabon Tricks You with Its Cinnamon Smells," *Eater*, 21 Mayıs 2014.
<https://www.eater.com/2014/5/21/6220567/how-cinnabon-tricks-you-with-its-cinnamon-smells>.

Her işletme, karşı konulamaz derecede cazip bir ürün satan bir sonraki tarçınlu rulo olmak ister. Ürünler yasal, yasa dışı veya her ikisinden de biraz olabilir. Restoran zincirleri pastırmalı milkshake, pastırmalı dondurma, pastırmalı her şeyi sunar. Fırıncılar kafeinli çörek satarlar. Otel mini barları işyerinde karıştırılmış kokteylleri stoklar. Elektronik tombala makineleri, ATM gibi çalışır. Mobil kumar uygulamaları, oyunlar sırasında bahis oynamayı teşvik eder. Esrar dükkânları yenilebilen marihuana satar; stüdyolar, ganja yoga. Durban sokak satıcıları, kenevir ve antiretroviral ilaçlarla kombine edilmiş eroin, *Whoonga* satar.¹⁶ Kimyagerler, uyuşturucu yasalarını savuşturmak için sürekli olarak ince ayar çekilen yeni psikoaktif maddeleri alelacele üretirler. Kullanıcılar, aromalı e-sigara kartuşlarının -haşhaş yağları için hoş bir tamamlayıcının- yanı sıra “*yasal kafa yapan*” ürünleri satın alırlar. Veya oyun ve porno deneyimini artırmaya yarayan artırılmış veya sanal gerçeklik başlıkları satarlar.

Bunlar son zamanların örnekleri olsa da tarihsel paralellikleri vardır. Geriye dönüp baktığımızda limbik kapitalizmi bu kadar ürkütücü yapan altta yatan teknolojilerinin çok esnek olmasıydı. Geliştirme ve harmanlama olasılıkları, genellikle birbiriyle alakasız görünen icatlar ve ürünlerle çoğalmaya devam etti. Nesneler, nesnelerle olduğu kadar insanlarla da iç içe geçti. Tarihin şişesi cinlerle doluydu. Cinler şişeden çıktıklarında çiftleştiler. Ya da çöpçatan edindiler. Rekabet, deneme ve öykünmeyi teşvik etti.

Marlboro bir zamanlar bilinmeyen bir sigara markasıydı. 1960’ların başında, Philip Morris amonyak bileşiklerini bağlayıcı maddeler olarak eklediğinde dünya çapında bir başarı elde etti. Kimyasallar ayrıca çikolata tadı da sağladı ve daha da önemlisi, serbest nikotin moleküllerini artırarak dumandan “*tatmin*”i artırdı. Rakipler pazar payını kaybetti. Sonrasında rakiplerin casusları ve mühendisleri Marlboro’nun sırrını keşfettiler ve kopyaladılar. Marlboro’nun

¹⁶ Whoonga, 2009’dan beri Güney Afrika’da yaygın olarak kullanılan, muhtemelen başka maddelerle karıştırılmış bir siyah katran eroin türüdür (Ç.N).

yaptığı sporda doping yapmak gibiydi. Ya sen de hile yaparsın ya da kaybedersin. 1989'da tütün endüstrisi her yıl 5 milyon kilogramdan fazla amonyak tozu karıştırıyordu. Sektör avukatları, malzemeleri “işlem yardımcıları ve aromalar” olarak adlandırdı. İnsan vücudunda “doğal olarak” -yine o kelime- bulunuyordu. Zararsızdılar. Neden; gıda üreticileri bile onları katkı maddesi olarak kullanmıştı.¹⁷

Örüntüyü görüyorsunuz, geçmiş ve bugün. Bu, gizli bir kimlik avı yarışması anlamına gelir. Zokaları çoğaltın ve keskinleştirin, ardından yakalanmayı sıradan hâle getirin. Bu işletmelerin bu kadar dirençli olmasının bir başka nedeni de budur. Ürünlerinin normal kullanımının ne yararlı ne de zararsız olduğu izlenimini yaratırlar. Ve aksine, faydalı ve zararsız kullanım normaldir.

Bağımlılık normal değildir.

Yine de sıklığı yeterince düşükse bağımlılığın kendisi de avantajla çevrilebilir. Kumar endüstrisi, bazı müşterilerinin kontrolü kaybettiğini açıkça kabul etmektedir. Bu nedenle kumar endüstrisi, bağımlılığının genetik ve nörokimyasal temelini inceleyen tedavi merkezlerini, doktorları ve yardım hatlarını sübvans etmek için milyonlarca dolar vaat eder. Halkla ilişkiler ritüeli için açıklama yapın! Fotoğrafçıları çağırın! Kameralara gülümseyin! Poster boyutlarındaki çekleri verin! Psikolojik bir rahatsızlıktan mustarip olan bu bağımlı azınlığın neyi varmış bulmaya çalışalım! Biz problem tipleri beladan nasıl uzak tutacağımızı öğreniyorken siz normal tipler kumar oynamaya devam edin! Tabii ki, endüstri bunu sadece

¹⁷ Robert N. Proctor, *Golden Holocaust: Origins of the Cigarette Catastrophe and the Case for Abolition* (Berkeley: U. of California Press, 2011), 398-403; Alix M. Freedman, “Impact Booster: Tobacco Firm Shows How Ammonia Spurs Delivery of Nicotine,” *WSJ*, 18 Ekim 1995; “Expert: Ammonia Added to Cigarettes,” CNN, 4 Şubat 1998, <http://www.cnn.com/US/9802/04/minnesota.tobacco/index.html?s=PM:US> (10 million); Anonymous, “Response to Wall Street Journal on Ammonia and Nicotine” (TS, 13 Ekim 1995), *Truth Tobacco Industry Documents*, <https://www.industrydocumentslibrary.ucsf.edu/tobacco/docs/#id=knidyoo82> (“flavorants,” “naturally”).

göstermelik bir şekilde yapacak, çünkü karını sürdüren sorunlu azınlığı yaratmak için daha fazla para yatırdı.¹⁸

Hedef maksimum kâr ise, neden bağımlılık araştırmasına anlamlı miktarda para yatırılır?

Güvenli dinlence amaçlı kumar görüntüleri etrafında makul bir inkâr ortamını teşvik etmek. Ya da içme, uyuşturucu alma, atıştırma, soda içme veya biraz ışın alma. 1950'lerin ortalarına kadar solaryum endüstrisi tarafından desteklenen aldatıcı bilimden tütün endüstrisinin ilk büyük kanser korkusuna karşı koymak için bir araştırma paravanı bıraktığı ana kadar bir çizgi çekebilirsiniz. Yozlaşmış bilim de dâhil olmak üzere bilim, diğer endüstrilerin kullanmayı öğrendiği bir halkla ilişkiler kozudur. Kopyalama, limbik kapitalizmin neden sadece alışkanlık yapan ürün ve hizmetleri satan rastgele bir işletme topluluğu olarak değil, gelişmekte olan bir sistem olarak anlaşılması gerektiğinin bir başka nedenidir.

Ancak bu işletmeler aynı zamanda birbirleriyle de rekabet hâlinindedir.

Elbette rekabet ederler. Daha çok tütün iç, daha az şeker ye! Yüzyılın ortalarındaki bir marka olan Lucky Strike, kendisini tatlıların yerine konulabilecek zayıflatıcı olarak tanıtıyordu. Şeker Endüstrisi de diyetle işaret etmekten çekinmiyordu. 1960'larda ve 1970'lerde şeker ticaret birliği, şekerin rolünü küçümseyen, suçlu olarak yağ ve kolesterolü ortaya atan kalp hastalığı araştırmalarını sessizce finanse etti. Sektör liderleri, eğer insanlar yağları azaltırlarsa diyetlerine daha fazla şeker ekleyeceklerini biliyorlardı.¹⁹

¹⁸ National Center for Responsible Gaming, 1998 *Annual Report*, Gambling Vertical File—Associations: National Center for Responsible Gaming, SC-UNLV (checks); Brett Pulley, "Study Finds Legality Spreads the Compulsion to Gamble," *NYT*, 7 Aralık 1997; Eliza Strickland, "Gambling with Science," *Salon*, 16 Haziran 2008, https://www.salon.com/2008/06/16/gambling_Science/.

¹⁹ Cristin E. Kearns, Laura A. Schmidt, ve Stanton A. Glantz, "Sugar Industry and Coronary Heart Disease Research: A Historical Analysis of Internal Industry Documents," *JAMA Internal Medicine* 176 (2016): 1680-1685.

Ben-değil-onlar popüler bir oyun olmaya devam etmektedir. Sigara içmek yerine elektronik sigara içmeyi deneyin! Ağrı için afyondan elde edilen analjezikler yerine esrarı deneyin. Evden kaçın, Disneyland'e gidin. Disney, Florida'da çevresindeki kumarhanelerin turist dolarları için rekabet etmesini önlemek adına lobi yaptı. Yine de restoranlarında şarap önermek için şarap servisi yapan garsonlar tuttu.

Limbik kapitalizmin bir rakipler-takımı yönü vardır. Tarzı, bir asır önceki dik kafalı kötü alışkanlık karşıtı koalisyonu anımsatır. Rekabet, istenmeyen örnekler yaratan reklam yasaklarına ortak muhalefet türünden iş birliğini engellemez. Öykünmeyi de engellemez. Esrar satan yerler, abur cubur [fast-food] tarzı arabaya servis hizmeti sunar. Kumarhaneler, kumarbazları "*sorumlu bir şekilde oynamaya*" teşvik eder. Alkol endüstrisinin dikkati başka yöne çekmek ve suçu başkasının üstüne atmak için kullandığı klasik halkla ilişkiler taktiği "*lütfen kararında tüketiniz*" de aynı taktiktir.²⁰

Taktikler küçük fedakârlıklar gerektirir. 1982 ile 1996 yılları arasında, o zamanlar dünyanın en büyük bira üreticisi olan Anheuser-Busch, bilinçli içki içme mesajları için yılda 11 milyon dolardan fazla para harcadı. Bu durum, her bir dolara karşılık ürünlerini tanıtmak için 50 dolar harcadığını fark edene kadar çok para imiş gibi görünür. Rakamları analiz eden şirket raporu, yönetimin her eyleminin "*hisselerinin değerini artırma gibi baskın gelecek bir hedef tarafından yönlendirildiğini*" vaat etti. Doğruydum. Bu yüzde 2 kurumsal imajı parlatmak ve politik öfkeyi saptırmak için yerinde harcanmış paraydı.²¹

Koruma satın almanın birçok yolu vardır. Rüşvet ve şiddetin rutin olduğu yüksek riskli, yüksek kârlı yasa dışı işletmelerde bunlar gün gibi ortadadır. Uyuşturucu kaçakçılarının dediği gibi, *plata*

²⁰ Amanda Reiman, Mark Welty, Perry Solomon, "Cannabis as a Substitute for Opioid-Based Pain Medication: Patient Self-Report," *Cannabis and Cannabinoid Research* 2 (2017): 160-166.

²¹ Anheuser-Busch Company Profile" (TS, 1997), kutu: 1, JKS.

o plomo, gümüş veya kurşun [ya parayı alırsın ya da kurşunu yersin]. Limbik kapitalizmin yasal branşlarındaki yasal kandırmacalar daha kolay gözden kaçabilir.

Bunun en iyi örneği, kara para aklamanın en eski şekli olan hayır kurumlarıdır. Çöpçülerin ölü bağımlıları balık tutma kancasıyla topladığı Harbin'in kötü bölgesi olan Grand Vision Bahçesi'ni hatırlıyor musunuz? Garden'in en kötü şöhretli köhne dairelerini kiralayanlardan biri olan Zou Xisan, aylık olarak katkıda bulunduğu Harbin Ahlak Cemiyeti'ni de yönetti. Polis şefi ona, aynı zamanda melanet yuvasından da yararlanmasının yanlış olup olmadığını sorduğunda Zou, *"Dünyadaki insanlara sadaka veriyorum, bu yüzden endişelenmiyorum"* cevabını verdi.²²

Hayırsever geri dönüşüm, ahlaksızlığı aklar. Dünyanın Zou Xisan'larını toplayan ve kurşuna dizen Çin'in komünist hükûmeti bile sonunda spor ve sosyal yardımlaşma programları için piyango-lara izin verdi. Piyangolar kumarhanelerden daha temizdi ve bahis-çilere kumardan kaçınanları tırmalama şansı verdi. Kötünün iyisi düşüncesi yaygınlaştı. 1994'te İngiliz hükûmeti, Miras Piyango Fonu'nu kurdu. Müzeleri, katedralleri ve parkları açık ve turizm ekonomisini vızır vızır işler tuttu. Azalan oranlı gizli bir vergi, sosyal bir kazanç hâline geldi.²³

Quaker çikolataçılar ne olacak? Cadbury'ler imparatorluğun dişlerini fırıtmış olabilir. Ama onlar gerçek hayırseverlerdi.

J. C. ve Carl Jacobsen gibi bazıları Viktorya Dönemi bira üreticileriydi. J. C., Kopenhag'ın dışındaki bir bira fabrikasında yüksek kaliteli fiçı bira üreterek bir servet kazandı. Ölçülü olmayı öğütledi ve iyi birayı alkollü içkilere sağlıklı bir alternatif olarak tanıttı. Daha

²² Kathryn Meyer, *Life and Death in the Garden: Sex, Drugs, Cops, and Robbers in Wartime China* (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2014), 55.

²³ "Investors Win Big with Bet on Chinese Lottery Firms Shares," *South China Morning Post*, 7 Ocak 2014, <http://www.scmp.com/business/china-business/article/i3990i9/investors-win-big-bet-chinese-lottery-firms-shares>.

sonra oğlu ve rakibi Carl'ın Ny Carlsberg Vakfı ile birleşen Carlsberg Vakfı'nı kurdu. Her iki adam da bağışlarında ikiyüzlü değildi. Geçerli Danimarka standartlarına göre hiçbirisi kötü alışkanlığı desteklemedi. Yine de şirket uluslararası alanda geliştikçe hayırsever mirasları bir halkla ilişkiler cazibesi olmaya devam etti. Carlsberg Vakfı, birinci sınıf sanat ve araştırma programlarını Carlsberg Grubu'nun dünya çapındaki satışlarına bağlamaktan çekinmedi.²⁴

Carlsberg, Purdue Pharma ile karşılaştırıldığında bir görgülülük modeliydi. Purdue'nin modern tarihi 1952'de Arthur, Mortimer ve Raymond Sadler adlı üç New Yorklu doktor kardeşin küçük bir ilaç şirketi olan Purdue Frederick'i satın almasıyla başladı. Sacklers ve ardılları, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve daha sonra denizaşırı ülkelerde Mundipharma adlı bir şirket ağı -kelimenin tam anlamıyla "uyuşturucu dünyası" - aracılığıyla satış yaptılar. Formül basitti: Ürünü sürün ve serveti dağıtın. Lobiciler tuttular, tıbbi kanaat önderlerine ödemeler yaptılar ve yemek ve konferans gezilerine ve yeni ilaçlar için şirket destekli araştırmalara boğdukları olası reçete yazan hekimlere ilaçlarını pazarladılar. Bunlar arasında kronik ağrı hastaları için uyuşturucular da vardı.

"Hasta" etiketi önemlidir. Sokak bağımlıları cana yakın değildi. Kronik hastalıklardan mustarip hastalar ise cana yakındı. Onlara yardım etmek veya onlara yardım ediyormuş gibi görünmek, katı düzenleme veya yasaklamalardan kaçınmanın en emin yoluydu. Aynı şey aynı zamanda tıbbi marhuanayla da oluyordu. Neden kilo kaybı ve mide bulantısıyla mücadele eden AIDS ve kanser hastalarına fayda sağlayabilecek bir tedavi yasaklansın? Her ne kadar esrar dağıtıcıları ölümcül hastalara satış yapmaktan daha fazlasını arzulasa da çok az kişi bu tür insani amaçlara itiraz edebilir.

Purdue yöneticileri de benzer bir baştan çıkarmaya yöneldiler. 1980'lerde ve 1990'larda, ağrı giderici uyuşturucu satmaya giderek daha fazla odaklandılar. Yavaş salınımlı bir morfin hapi olan MS Contin ve ardından eroin kadar güçlü bir yavaş salınımlı oksikodon

²⁴ *Pursue Perfection* (Copenhagen: Carlsberg Foundation, 2014), 25, 28.

hapı olan OxyContin'i pazarladılar. MS Contin'nin çoğu kanser hastalarına verildi. Ancak Purdue, çok daha büyük kanser dışı ağrı pazarına imreniyordu. 1995'in sonlarında Purdue'nün lobi yaptığı FDA, birkaç günden fazla süren orta ve şiddetli ağrılar için OxyContin reçete edilmesine onay verdi. Şirket hemen, söz dinler pratisyen hekimler ve bunlar aracılığıyla, artrit ve sırt ağrısı gibi yaygın şikâyetlerden mustarip olup uyuşturucu kullanmamış hastalardan kar etmeye başladı. Purdue, çoğu yan etkinin hızla azalacağına söz verdi. Hapları "*sorunsuz ve sürekli*" ağrı gidermeyi sağlayacaktı. "*Çok ender*" bir durum olduğundan "*ağrının giderilmesinde kullanılan yasal opioidlere iyatrojenik [tedavide istenmeyen] bağımlılık*" konusunda endişelenmenize gerek yoktu.²⁵

Aksine ender değildi. 2000'lerin başlarında, aşırı reçete edilen OxyContin, uyuşturucuların kötüye kullanımı ve bağımlılığında keskin bir artışı ve uyuşturuculara olan talebin artmasını tetikledi. Yasal ve yasa dışı diğer tedarikçiler de atladılar. İlaç üreticileri ve distribütörleri hapları fabrikalarda stokladılar ve buraları bölgesel dağıtım merkezlerine dönüştürdüler. Hastalar sistemi çözmeyi öğrendi. Doktorlarla alışveriş yaptılar, reçetelerini doldurttular, sağlık ödemelerinin birkaç katına hapları sattılar. Haplar pahalı hâle geldiğinde, kendi dağıtım ağlarını kurmuş olan Meksikalı kaçakçılar yüksek kaliteli eroinle rekabet ettiler. Sonraları, kolaylıkla kaçırılabilen ve herhangi bir yerde sentezlenebilen güçlü bir uyuşturucu olan fentanili eklediler. Ancak Purdue işini yürütmeye devam etti ama ardından ortaya çıkan bağımlılık ve aşırı doz salgını felaketti. 2016 ve 2017 itibarıyla aşırı dozdan ölümler, ABD ortalama yaşam süresinde düşüşe neden oluyordu. Bu, 1962 ve 1963'teki ölümcül grip salgınlarından bu yana ilk iki yıllık düşüştü.²⁶

²⁵ OxyContin Press Release, 1996, *Los Angeles Times*, 5 Mayıs 2016, <http://documents.latimes.com/oxycontin-press-release-1996/>, 1,2,8,

²⁶ Bu açıklama şunlara dayanmaktadır: Barry Meier, *Pain Killer: An Empire of Deceit and the Origin of Americas Opioid Epidemic* (New York:

Bu arada Sacklers ve mirasçıları kârı dağıtmayı garantiledi. İsim yapmış üniversitelerde araştırma enstitüleri, profesörlükler ve konferans dizileri oluşturdular. Harvard'dan Pekin'e kadar yeni müzeler inşa ettiler. New York'tan Paris'e eski müzeleri genişlettiler. Afyon türevi bağımlılık felaketi gizlenemeyecek kadar büyük hâle gelene kadar bağışlar aileye onlarca yıllık prestij ve itibar kazandırdı. Bir psikiyatri profesörü olan Allen Frances, bir muhabire, Sackler'da-bu ve Sackler'da-şu konferans salonlarında sunumlar yaparak bir kariyer geçirdiğini söyledi. Bu adın, kapitalist cömertliğin aşar vergisi gibi olan iyi işler ile eş anlamlı olduğunu düşünüyordu. Sonrasında ailenin servetini kitlesel bağımlılıkla kazandığını anladı. “*Yaptıklarının yanlarına kâr kalması şok edici*” dedi.²⁷

Şok edici olması da aynı zamanda modelin parçasıdır. Bir üniversiteye bağışta bulunan tütün kralı: James Duke. Fakir çocuklar için futbol sahaları yaptıran uyuşturucu kaçakçısı: Pablo Escobar. Siyonist amaçları ve kanser araştırmalarını finanse eden kumarhane patronu: Sheldon Adelson. Müzelere binalar ekleten farma ailesi: Sacklers. Yasal ya da yasa dışı -kesin bir ayrım değil- limbik kapitalistler, toplumdan pay elde edenler kadar toplumun kaybedenlerini

Random House, 2018); Sam Quinones, *Dreamland: The True Tale of Americas Opiate Epidemic* (New York: Bloomsbury, 2015); Christopher Glazek, “The Secretive Family Making Billions from the Opioid Crisis,” *Esquire*, 16 Ekim 2017, <http://www.esquire.com/news-politics/ai2775932/sackler-family-oxycotin/>; Andrew Kolodny vd., “The Prescription Opioid and Heroin Crisis: A Public Health Approach to an Epidemic of Addiction,” *Annual Review of Public Health* 36 (2015): 559-574; Harriet Ryan, Lisa Girion, Scott Glover, “OxyContin Goes Global—‘We’re Only Just Getting Started,’” *Los Angeles Times*, 18 Aralık 2016; Jeanne Whalen, “U.S. Lifespans Fall Again,” *WSJ*, 21 Aralık 2017; Keith Humphreys, Jonathan S. Caulkins, Vanda Felbab-Brown, “Opioids of the Masses: Stopping an American Epidemic from Going Global,” *Foreign Affairs* 97 (Mayıs/Haziran 2018): 118-129.

²⁷ Patrick Radden Keefe, “Empire of Pain,” *New Yorker* 93 (30 Ekim 2017): 34-49, s. 36 (alıntı).

de yarattılar. Purdue yöneticilerinin en çok reçete yazan doktorları için kullandıkları kumar terimi olan “*balinaları yakaladığınızda, pek çok insan balina yağından pay alır.*”²⁸

Limbik kapitalizmden yararlananlar her zaman hedeflenenler değildir. Örneğin özel finans şirketlerinin uyuşturucu bağımlılığı salgınıyla hiçbir ilgisi yoktu. Yine de 2011’den 2016’ya kadar tüm yeni bağımlılardan yararlanmak için özel uyuşturucu tedavi tesislerine 5 milyar doların üzerinde yatırım yaptılar. Limbik kapitalizmin gevşek bir komplocu ittifakından daha çok kendi kendini sürdüren bir sistem olmasının bir başka nedeni de budur. Üretim fazlası, ürünün güncel fiyatına veya tedarikçinin bilançosuna yansımayan dışsallıklar, yan etkiler üreterek paydaşlar yaratır. Amerika Birleşik Devletleri’nde, on sekiz ila yirmi dokuz yaşları arasındaki sürücülerin yaklaşık üçte ikisi, araba kullanırken mesajlaştığını kabul etti. Yıllardan beri azalmakta olan toplam kaza sayısı 2011’den sonra artmaya başladı. Otomobil sigortası faturaları da arttı. Akıllı telefon üreticileri değil ama sürücüler para kaybetti.²⁹

Remora, limbik kapitalizmin köpek balıklarıyla sürüklenir.³⁰ Farklı şekil ve boyutta birçok remora vardır. Bunu iş edinecek kişileri işe almayı düşünün. Onlar için her türlü aşırı tüketim veya bağımlılık kullanışlı bir belirteçtir. Belirteçler, sınıfa, karaktere ve strese ve dürtü kontrolü ile pozitif ilişkili olan zekaya ipuçları sunması açısından kullanışlıdır. Belirteçler, karar vermelerini kolaylaştırır ve gelecekteki kayıpları önler. İstatistiksel olarak, sigara içenler, kompulsif bir şekilde atıştırmalık yiyenler, uykusuzluk çeken oyuncular ve uyuşturucu testi pozitif olanlar işe alınması zayıf adaylardır.

²⁸ Age., 43 (balinalar).

²⁹ Jeanne Whalen ve Laura Cooper, “Private Equity Invests in Rehab Centers,” *WSJ*, Eylül 6, 2017; Leslie Seism ve Nicole Friedman, “Smartphone Use Lifts Car- Insurance Rates,” *WSJ*, 21 Şubat 2017.

³⁰ Remora, başındaki emici bir organ vasıtasıyla daha büyük balıklara yapışan bir çeşit balık (Ç.N).

Belki teoride. Ancak işverenler limbik kapitalizmin kayıplarından kaçarak gerçekte ne kadar tasarruf eder?

Toplam olarak söylemek zor, ancak bireysel çalışmalar önemli tasarruflara işaret ediyor. Sigara molaları, ek sağlık hizmeti maliyetleri, işe gelinmeyen günler ve azalan üretkenlik, erken ölüm nedeniyle daha küçük emeklilik harcamalarının “kârı” çıkarıldığında, her sigara içen Amerika Birleşik Devletleri’ndeki özel işverenlere yılda ortalama yaklaşık 6.000 dolara mal oluyor. Bu nedenle, elenmiş her bir sigara içicisi yılda 6.000 dolar tasarruf ettiriyor. Bu rakam, sağlık hizmetlerinin daha az maliyetli olduğu ülkeler için daha düşüktür. Ancak yüklenme iskelesinde sigara içerken veya bronşitten evde yatarken kimse patron için para kazanmaz.³¹

Dışsallıklar için “problemlili karlar” şeklinde daha iyi tahminlerimiz var. Tıbbi teknoloji firmaları yılda 3 milyar doların üzerinde uyuşturucu testi ekipmanı ve hizmeti satarken, yıllık satışlar yüzde 4,5 oranında büyümektedir. Öte yandan, milyarlarca tüketici ve çalışan, görünürde veya başka şekilde sigarayı bırakmak veya kilo vermek için ürünler satın alır. Küresel diyet endüstrisi, yıllık yüzde 8,3 büyüme oranıyla 2016’da 215 milyar dolara ulaştı. Remora bir gün köpekbalığı kadar büyük olacak.³²

İkinci ve üçüncü derecede sorundan kaynaklanan -remoranın başka remoraya tutunması olan- kârlar da var. Akciğer kanseri hastaları için daha fazla immünoterapi (yılda 100.000 dolar), zincirlerinden kurtulmuş bağışıklık sisteminin hastanın sağlıklı akciğer dokusuna da saldırması durumunda pulmonologlar (akciğer uz-

³¹ Micha Berman vd., “Estimating the Cost of a Smoking Employee,” *Tobacco Control* 23 (2014): 428-433.

³² Jon Evans, “Drug Testing: Technologies and Global Markets,” *BCC Research*, Mayıs 2017, <https://www.bccresearch.com/market-research/pharmaceuticals/drug-testing-technologies-markets-report-phmo13g.html>; “Weight Management Market Analysis,” *Grand View Research* (Şubat 2017), <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/weight-management-market>.

manları(için daha fazla iş anlamına gelir. Daha fazla uyuşturucudan ölüm, daha fazla donör organ ve daha işlek nakil birimi anlamına gelir. Daha fazla bariatrik ameliyat, sarkan fazla cildi çıkarmak için daha fazla ardışık ameliyat anlamına gelir. Yemek yerine alkol veya uyuşturucu suistimaline kaçan bariatrik cerrahi hastaları ek tedavi giderleri ile karşı karşıyadır. Rehabilitasyon merkezi hayır kurumu değildir, özellikle de tekrarlayan yatırımların çaresiz ailelerin birikimlerini tükettiği Amerika Birleşik Devletleri'nde. Daha genel olarak, sağlık giderleri kontrolünün olmaması, Amerika Birleşik Devletleri'ni tasarlanmış fazlalığın onarımı için dünyanın en kârlı pazarı hâline getiriyor. İlaç endüstrisi, limbik kapitalizmi sever ve bu sadece kendi bağımlılık yaratan ürünleri pazarı nedeniyle değildir. Genellikle kötü beslenme ile bağlantılı olan “kötü” kolesterolü düşüren bir ilaç olan Lipitor, Amerika Birleşik Devletleri'nde sosyalleştirilmiş sağlık sistemlerinde olduğundan yirmi kat daha fazla satılabilir.³³

Yani, daha yakından incelendiğinde, küresel trajedinizin sadece bir başka Yankee maskaralığı olduğu ortaya çıkar.

Tam olarak değil. Olağandışı özgürlük, zenginlik ve gücün Amerikalılara özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra limbik kapitalizmin küreselleşmesinde öncü bir rol verdiği doğrudur. Ve aşırılıkları için alışılmadık derecede büyük bir ücret ödedikleri de doğrudur. Gerçi gelirleri yükselen diğer ülkeler de aynı şeyi yaptı. Örneğin Suudiler dünyanın en obez insanları arasındadır. Obezite cerrahisi istiyorsanız New York'ta olduğu kadar Riyad'da da iyi hizmet alırsınız.

³³ Denise Grady, “Lung Cancer Patients Live Longer with Immune Therapy,” *NYT*, 16 Nisan 2018 (\$100,000); C. M. Durmand vd., “The Drug Overdose Epidemic and Deceased-Donor Transplantation in the United States: A National Registry Study,” *Annals of Internal Medicine* 168 (2018): 702-711; Jeanne Whalen, “After Addiction Comes Families’ Second Blow: The Crushing Cost of Rehab,” *WSJ*, 8 Mart 2018; Elisabeth Rosenthal, “The \$2.7 Trillion Medical Bill,” *NYT*, 1 Haziran 2013.

Daha da önemlisi, Amerikalıların limbik kapitalizm için dünyanın “referans toplumu”nu yaratacağına ilişkin hiçbir şey öngörülmedi. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupa’sındaki haz, kötü alışkanlık ve bağımlılık tarihinin Amerika Birleşik Devletleri ile pek ilişkisi yoktu. Tamamen ticaretle, imparatorluklarla, şehirlerle, endüstrilerle ve sanatın canlandığı bir hedonist yaratıcılıkla ilişkiliydi. Belle Epoque Parisi, Silikon Vadisi kadar bu hikâye için doğal bir başlangıç noktasıdır. Amerika Birleşik Devletleri hiç var olmasaydı da limbik kapitalizmin küreselleşmesi, belki daha rafine bir biçimde de olsa başarılı seyrini sürdürürdü.

Ancak köleliğin veya soykırımın küreselleşmesinin başarılı rotasını sürdürmeye devam edeceğini söyleyemezsiniz. Reformcular, hükûmetler ve uluslararası kuruluşlar, ganimet açısından zengin dışsallıkları ortadan kaldıran diğer yağmacı sistemlere gem vurdular. Neden bunda olmadı?

Birincisi, asla belirli bir toplumdaki herkesi köleleştirmede ya da öldürmedi. Pek çok insan, riskli bir şekilde olsa bile etkin yeni özgürleştirici hazlar buldu. 3. Bölüm. İkincisi, on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarındaki reformcular ve hükûmetler, özellikle ulusal güvenlik ve kamu düzeni için bir tehdit oluşturduğunda limbik kapitalizmin ilerlemesini engellediler. 4. Bölüm. Üçüncüsü, reformcular yaratmayı başardıkları her engel için kendi engellerinden biriyle karşılaştılar. Ekonomik bunalım ve yeniden silahlanma ile karşı karşıya olan hükûmetlerin gelir açlığı. İkinci Dünya Savaşı sırasında askerî kötü alışkanlıklar. Sonrasında turizmin patlaması. Küreselleşmekte olan para babası rakipler, silah yerine kullanılan ürünler ve genişleyen pazarlama hileleri. 5. Bölüm

Kısacası, kötü alışkanlık karşıtı ilericiler yavaş yavaş, dengesiz bir şekilde zemin kaybettiler. Bu konuda, diğer ilericiler de aynı şekilde davrandı. Yirminci yüzyılın sonlarında serbest piyasanın canlanması, reformcuları pek çok kırmızı çizgilerinden geri adım attırdı. Modernleşen devletlerin yönetimindeki seçkinler, özellikle

devlet güvenliğinin bağlı olduğu vatandaşların sağlığı için *bırakınız yapınlar* ideolojisinin en iyi sosyal sonuçları vermediğine ikna olduklarında kötü alışkanlık karşıtı aktivistler de en büyük etkilerinin tadını çıkardılar. Kötü alışkanlık, kalıtsal bozulmayla aynı kefeye konduğunda piyasaya müdahale zorunluydu. Yirminci yüzyılın başında, kötü alışkanlık karşıtı aktivistler devletçi rüzgârlarla, bazen de berbat devletçi rüzgârlarla yelkenlerini doldurdular. Yüzyılın sonunda rüzgârlar yön değiştirdiğinde, piyasa maksimizasyonunun fırtınalı retoriğine orsa etmek zorunda kaldılar: yararlanım maksimizasyonu, uluslararası ticaret, hisse değeri ve özgürlüğün kendisi.

Kabul edilmelidir ki özgürlükçülük pratikte kârlı özgürlükçülük anlamına geliyordu. Karlar, kurumsal refah ve faturayı devlet tahvilleriyle gelecek nesillere kesen kilit çıkar grupları için sübvansiyonlardı. Yine de serbest piyasa köktenciliği, yüzyılın sonlarındaki zamanın ruhunun tartışmasız bir parçasıydı. Tıpkı tartışmasız bir şekilde kötü alışkanlıkların kontrolüne karşı olduğu gibi. Önde gelen özgürlükçü ekonomist Milton Friedman'ın aynı zamanda uyuşturucunun yasallaştırılmasının entelektüel vaftiz babası olması tesadüf değildir. Onun koruyucu azizlerinden biri olarak kalmaya devam etmektedir.³⁴

Neoliberalizmin ilerici eleştirmenleri, terimlerini serbest piyasanın canlanması için kullanmak adına küresel kapitalizm ile kitle-sel bağımlılık arasında sadece yasal düzenlemeye muhalefet etmenin ötesine geçen bir sosyal bağ olduğunu savundu. Bağımlılık yapan ürünlere olan talep, refah devletini baltalamaktan, tüketici ve çevre korumalarını ortadan kaldırmaktan, ucuz ve yarı zamanlı iş gücünü sömürmekten, yatırımcılara ayrıcalık sağlamaktan ve altta kalanın canı çıksın çığlıklarından kaynaklanarak yaygınlaşan eşitsizlik ve sefaletle arttı. Hem işsizlik hem de berbat işin her ikisi de bedel ödedi. 1990'larda Mumbai'nin çöp toplayıcılarının çoğu esmer

³⁴ Ronald S. Formisano, *The Tea Party: A Brief History* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins U.S., 2012), 87 ("kârlar").

şeker eroin kullanıyordu.³⁵ Tamamen meteliksiz kaldıklarında tutkal [Bally] veya benzin kokladılar. Daha da şaşırtıcı olanı, bir zamanlar uyuşturucuların pek sorun olmadığı refah içinde bir grup olan beyaz işçi sınıfı Amerikalılar arasındaki uyuşturucu bağımlılığı salgınıydı. Aynı zamanda neoliberalizmin küresel referans toplumu hâline gelen bir ülkede istihdam beklentileri, moraller ve aile istikrarı yıpranana dek pek sorun olmamıştı.³⁶

İlerici sosyal eleştiri, en büyük desteği deneysel psikolog Bruce Alexander'da buldu. Kariyerinin ilk yıllarında Alexander, sıçanlarda morfin bağımlılığı üzerine çalıştı. Geniş, park benzeri koşullarda barındırılan mutlu fareleri bağımlı yapmanın, laboratuvar kafeslerine ve Skinner kutularına aktarılmış psikolojik olarak istismara uğramış sıçanlardan daha zor olduğunu keşfetti. Etik nedenlerden ötürü, Alexander insanlar üzerinde bu tür bir bağımlılığa yatkınlık deneyini yürütemezdi. Bu yüzden tarihsel, sosyolojik ve antropolojik kayıtları araştırdı. 2008'de bulgularını *Bağımlılığın Küreselleşmesi: Ruhun Yoksulluğu Üzerine Bir Araştırma*'da (*The Globalization of Addiction: A Study in Poverty of the Spirit*) yayınladı.

Benimki gibi Alexander'ın önergesi de bağımlılık çağında yaşıyor olmamızdı. Bu durumu, giderek artan çeşitlilikteki zararlı ilaçlara, arayışlara ve inançlara karşı aşırı hoşgörünün bir spektrumu olarak tanımladı. Alexander, serbest piyasa geleneklerine olan inancı “bağımlılık yaratan inanç” olarak adlandıracak kadar ileri gitti. Her ne kadar kelime oyunu olsa bile kısmen ve dolaylı olarak bağımlılığa dayalı bir inançtan söz etmek daha doğrudur. Asıl mesele sebep

³⁵ Esmer şeker (katışıklı bir eroin formu), haşhaş bitkilerinden elde edilen morfinden üretilen yarı sentetik bir uyuşturucudur. Saf eroin, esmer şeker ilacının sadece %20'sini oluşturur geri kalan %80 tebeşir tozu, çinko oksit ve hatta striknin şeklindedir. Bu safsızlıklar, esmer şekeri tipik daha saf eroin formundan çok daha ucuz hâle getirir (Ç.N.).

³⁶ Salil Panchal, “Ragpickers—Biggest Drug Addicts' Group,” *Times of India*, 20 Ağustos 1990.

sonuç ilişkisidir. Alexander talep üzerine odaklandı. Ona göre temel sorun, amansızca küreselleşen piyasa ekonomisinin neden olduğu yer değiştirme, rekabetçilik, yabancılaşma ve endişeydi. Bağımlılık, temelde bireysel bir bozukluk değil, dünya çapında bir sosyal sorundu.³⁷

İlk uygarlıkların eşitsizliklerinin ve hastalık yüklerinin insanları kurtuluşu alkol ve diğer uyuşturucularda aramaya yönelttiğini düşünen biri, böyle bir açıklamayı neredeyse hiç göz ardı edemez. Soru, tüm hikâyenin bu olup olmadığıdır. Şu Mumbai çöp toplayıcıları, ucuz eroinin bol bulunduğu bir şehirde yaşıyordu. Uyuşturucu bağımlısı Amerikalılar Purdue Pharma ve külüstür arabalarda pizza gibi eroin dağıtan Meksikalı satıcıların olduğu topraklarda yaşadılar. Sadece Sık Arananlara ekleyin ve skor yapın!³⁸

Alexander talebi vurguluyor. Siz arzı vurguluyorsunuz. Anominin kitlesel bağımlılığı açıkladığını söylüyor. Siz, erişilebilirlik, satın alınabilirlik, reklamcılık ve anonim olmayı ekliyorsunuz.

Ve bağımlılık nörobilimini. Psikolojik zemin, stres ve kalıtımla ne kadar iyi hazırlanmış olabilirse olsun yıkıcı alışkanlıkların yabancı otları, beyin ödülü ile değişim tohumlarını birisi ekmedikçe büyümeyecektir. Beyin hastalığı modelinin eleştirilerini kabul etsek bile şu anlayış süregider: *vay-be* anları ve anılar olmadan, karşı konulamaz özlem hâline dönüşen yoğun beğenme olmadan, bağımlılığın yer edinmesi pek olası değildir. 6. Bölüm

Sinir yollarıyla maruz kalma ve şartlandırmanın bağımlılık için temel olduğu teorisinin paradoksal bir çıkarımı vardır. Beğenin ya da beğenmeyin, bağımlılığı tıbbileştirmeye çalışan beyin hastalığı savunucularının ahlak polisiyle ortak noktaları vardı. Hiçbir bağımlılık azaltma stratejisi, arzı sınırlayan bir strateji olmadan uygu-

³⁷ Bruce Alexander, *The Globalisation of Addiction: A Study in Poverty of the Spirit* (Oxford: Oxford U.S., 2008), "addictive faith" s. 258. Alexander görüşlerini <http://www.brucealexander.com/> adresinde detaylandırıyor ve örneklendiriyor.

³⁸ Quinones, *Dreamland*.

lanabilir değildi. Ne gariptir ki aynı sorun Alexander'ın eleştirisi için de geçerliydi. Gelişmiş kapitalizm milyarlarca insanı psikolojik olarak artan bağımlılıklara karşı savunmasız hâle getirmişse, o zaman maruz kalmayı minimuma indirmek için bundan daha iyi bir neden mi olur?

Ya da gelişmiş kapitalizmden vazgeçmek için.

Yakın zamanda olmayacak olan.

Dine ne dersiniz? Serbest piyasa ideolojisi yirminci yüzyılın sonlarında ne kadar yeniden hayat bulduysa muhafazakâr dinî inançlar da o kadar hayat buldular. Bakanlar ve mollalar limbik kapitalizmi neden frenlemediler?

İstiyordular. Katolik *dini öğretinin* ifade ettiği gibi ölçülü olma erdemi inananların her türlü aşırılıktan kaçınmasını gerektirir. Limbik kapitalizm aşırılığı teşvik etmekle ilgilidir. Ancak ticari ayartmaya karşı olan dinî nefret, yüzyıl öncesindekine benzer bir uluslar aşırı reform hareketini ateşlemede başarısız oldu. Yirminci yüzyılın sonlarında Dünya Kadınları Hristiyan ılımlılık Birliği'nin belli başlı bir eşdeğeri yoktu, Mohandas Gandhi veya Piskopos Brent'in küresel duruşuna sahip dini bir kötü alışkanlık karşıtı cihatçısı yoktu. Misyonerler, sömürge sonrası bir dünyada çok daha az politik etki gösterdiler.³⁹

Dinî liderler elbette hâlâ kötü alışkanlığa karşı kampanyalar yürütüyordu. Ancak kampanyalar daha çok içe dönüktü ve daha çok inananın cemaat içinde tutulmasıyla ilgiliydi. Örneğin Evanjelik Protestanlar uzun süreden beri materyalizmi, göreceliği, bireyciliği ve cinsel özgürlüğü teşvik eden ticari ve seküler kültürlerle karşı karşıya kalmışlardı. Şimdi, pislik nehirleri ve yıkım putları olarak gördükleri internet ve sosyal medya ile de mücadele etmek zorunda kaldılar. Ancak internet gençliği -gelecek- böyle yapmak onları perişan etse bile bu putlara aşırı tapınmaya her zamankinden

³⁹ *Catechism of the Catholic Church* (Ligouri, Mo.: Ligouri Press, 1994), 551-552.

daha eğilimliydi. Hâl ve ortamda son buydu: Eğer durursak hayatımız olmaz. 7. Bölüm.⁴⁰

Lüks tuzakları, sosyal medyadan daha fazlasına uygulanan bir ilke olan seküler tuzaklar olarak ikiye katlandı. Din adamları ve sosyologların üzerinde hemfikir olduğu birkaç şeyden biri, servet birikiminin insanları dünyevi şeylerle daha fazla meşgul etmesiydi. Bu kuralın doğal bir gerekçesi vardı. İşler insanı meşgul olacak şekilde tasarlandığında, sekülerleşme süreci yoğunlaşıyordu. Aslında genelge hâlini aldı. Limbik kapitalizm, dinin altını oyarken, genişlemesi ve yeniliğinin önündeki en önemli tarihsel engellerden birinin altını oymuş oldu. Tanrı ölebildiyse herhangi bir ürün de ölebilirdi. Herhangi bir ürün ölebiliyorsa tanrısal olanın iyileşme şansı daha azdı.

Ve böylece limbik kapitalizm ilerlemesini hiçbir şey engelleyemez. Trajediniz, Hamlet'teki gibi sahnenin etrafına dağılmış vücutlarla bitiyor.

Bunu ben demedim. Ben, para babaları, teknolojik devinimi, uygun tarihsel rüzgârları ve aynı yönde ideolojik dalgaları olan küresel kapitalizmin tehlikeli bir yönü olduğunu söyledim. Ancak yasal düzenleme döngüsel olarak işler, tehditler yanıtları harekete geçirir ve sonunda siyasi hava değişir. Şekerle bu süreç başlamış oldu. 2012 yılında New York Belediye Başkanı Michael Bloomberg, obezite ve diyabetteki pahalıya mal olan artıştan sorumlu tuttuğu bol gazlı içeceklerle karşı bir kampanya başlattı. Tüketici Özgürlüğü Merkezi gibi limbik-kapitalist cephe grupları, Bloomberg'in yakınlıklarıyla alay eden reklamlar yayınladı: "*New Yorkluların bir dadıya değil, bir belediye başkanına ihtiyacı var.*" Bloomberg'in kampanyası başarısız oldu. Ama düşüncesi yaşamaya devam etti. Beş yıl sonra, ABD'nin dokuz şehri bir tür şekerli içecek vergisi çıkarmıştı. Latin Amerika'dan Okyanusya'ya kadar olan bölgelerdeki bir düzineden

⁴⁰ Laurie Goodstein, "Evangelicals Fear the Loss of the Teenagers," NYT, 6 Ekim 2006. Ultra-Ortodoks Yahudiler de benzer bir meydan okumayla karşı karşıya. Yair Ettinger, "Gerrer Hasidim Declare War on Computers," Haaretz, 21 Mayıs 2007.

fazla obeziteden mustarip ülke, DSÖ'nün de 2016'da onaylamış olduğu benzer yasaları çıkardı. Şili Ulusal Kongresi vergi koydu, şekerli gevreklerde uyarı etiketlerini zorunlu kıldı ve şekerli gevreklerin karikatürize edilmiş reklamlarını yasakladı. Güle güle Kellogg'sun Kaplan Tony'si. Lobiciler ağladıklarında çocuk doktoru sosyalist bir senatör olan Guido Girardi, onlara günümüzün "pedofilleri" adını verdi.⁴¹

Kötü alışkanlığa karşı örgütlü dini muhalefetin zayıf yönleri ne olursa olsun seküler aktivizm canlı ve iyi durumda kaldı. Halk sağlığı reformcuları tütün kontrolü savaşlarında azimli olduklarını gösterdiler. Çokuluslu tütün şirketlerini yenilgiye uğratmakta başarısız olsalar da en tehlikeli ürünleri olan yanıcı sigaraları sekteye uğratmak için savaştılar. Ergenlerde elektronik sigara kullanımında hızlı bir artışla karşı karşıya kaldıklarında, sözde daha az tehlikeli olan e-sigaraları yeni satış ve pazarlama kısıtlamalarına tabi tuttular; 2018 yılında otuz ülke bunları tamamen yasaklamıştı. Bu kazanımlar ve şeker açısından zengin diyetlere karşı artan muhalefet, bilimsel kanıtların hâlâ değişime yol açabileceğini gösterdi. Ve var olan düzenlemeleri koruyabileceğini. 1984'te ABD hükûmeti, o zamanlar tartışmalı bir hamle olan yasal içki içme yaşını yirmi bire yükseltti. Araştırmalar yılda binin üzerinde daha az trafik ölümü olduğunu gösterdiğinde tartışmalar da sona erdi. Gençler hâlâ içiyordu, ancak orantısız olarak daha azı sızdı veya direksiyon simidine sarıldı. Başka bir politika gerçeği daha var. Bir ürün, özellikle gençler için ne kadar tehlikeli görülürse eğitim,

⁴¹ Ron Dicker, "Nanny Bloomberg' Ad ...," *Huffington Post*, 6 Aralık 2017, https://www.huffingtonpost.com/2012/06/04/nanny-bloomberg-ad-in-new_n_1568037.html; Lester Wan, Elaine Watson, and Rachel Arthur, "Sugar Taxes: The Global Picture in 2017," *Beveragedaily.com*, 20 Aralık 2017, <https://www.beveragedaily.com/Article/2oi7/i2/2o/Sugar-taxes-The-global-picture-in-2017>; Mike Esterl, "Coca-Cola Deepens Its Push into Africa," *WSJ*, 1 Şubat 2016; Andrew Jacobs, "In Sweeping War on Obesity, Chile Slays Tony the Tiger," *NYT*, 7 Şubat 2018.

düzenleme, vergi ve yasaklama çabalarının başarıya ulaşma olasılığı da o kadar yüksektir.⁴²

Yasağın gözden düştüğünü söylediniz.

Tedavi, vergilendirme, yasal düzenleme ve eğitim yoluyla zararın azaltılmasıyla daha çok ilgilenen seküler ilericiler arasında yasağın gözden düştü. Bunlar uzun vadeli, ilgi çekmeyen ama uygun maliyetli stratejilerdir. Tedavi, ilk kez uygulandığında olmasa bile bağımlılar için hayatı daha iyi ve daha güvenli hâle getirir. Tedavi, para ve zaman ve eğer herkes için erişilebilir olacaksa siyasi irade gerektirir.

Tüketimi en aza indirecek yasal düzenleme ve vergi politikaları için de siyasi irade gereklidir. Diyelim ki daha yüksek alkol birim fiyatları, lobicilerin sürüler hâlinde ilgisini çeker. Çok daha yüksek fiyatlar, kaçakçıların ve zulacıları ortaya çıkarır. Yine de tıbbi araştırmalar ve incelemeler, minimum fiyatları artırmanın alkol tüketimini ve alkol zararlarını hep azalttığını saptamıştır. Aynı durum, bağımlılık yapabilecek diğer ürünler için de geçerlidir. Talepleri görece esnek olmayabilir, ancak asla tam olarak böyle değildir.⁴³

İlerici baskının kınındaki diğer ok ise yasal düzenlemedir. Sosyal bilimciler tarafından da paylaşılan bir görüş olarak, reklam arşivlerinde zaman geçiren herkes, yasal düzenlemenin at gözlükle-

⁴² Dusita Maneemuang, "Call to Overturn Ban on E-cigarettes in Thailand," *Asia Times*, [http://www.atimes.com/article/call-to-overturn-ban-on-e-cigarettes-in-thailand/\(thirty\)](http://www.atimes.com/article/call-to-overturn-ban-on-e-cigarettes-in-thailand/(thirty)); William Dejong ve Jason Blanchette, "Case Closed: Research Evidence on the Positive Public Health Impact of the Age 21 Minimum Legal Drinking Age in the United States," *JSAD* ek no. 17 (2014): 108-115.

⁴³ Tedavinin etkili olmasına ve en az birim fiyatlandırmaya ilişkin örnek çalışmalar, Institute of Medicine, *Treating Drug Problems*, ed. Dean R. Gerslein ve Henrick J. Harwood, 2 cilt (Washington, D.C.: National Academy Press, 1990, 1992), Sadie Boniface, Jack W. Scannell, Sally Marlow, "Evidence for the Effectiveness of Minimum Pricing of Alcohol: A Systematic Review and Assessment Using the Bradford Hill Criteria for Causality," *BMJ Open* 7 (2017), <http://bmjopen.bmj.com/content/bmjopen/7/5/e013497.full.pdf>.

rinin kötü alışkanlıkları *pazarlamaktan* daha az kötü olduğunu düşünmekten vazgeçecektir. 2001 yılında bir politika analisti ve bir ekonomist, Robert MacCoun ve Peter Reuter, geçmişte ve günümüzde kötü alışkanlıkların yasal düzenlenmesini araştırdılar. Ticari tanıtımın yasal erişilebilirlik kadar veya ondan daha önemli olduğu sonucuna vardılar. Bu kural hem kumarhaneler hem de esrar dükkânları için geçerliydi.⁴⁴

Bazı yasal ürün ve hizmetlerin, yasağı hak edecek kadar tehlikeli olabileceğini kabul edelim. Bu, birçok reformcunun yanıcı sigaralar için öngördüğü kaderdir ve melanom (habis cilt kanseri) eğilimli Avustralya'nın çoğunda bronzlaşma salonlarının kaderi de zaten budur. Ancak bir kural olarak, bağımlılık yaratma potansiyeline sahip ürün ve hizmetlere yönelik en iyi yaklaşım, yasal statüleri hakkında daha az endişe duymak ve fiyatları yüksek tutmaktan daha çok, reklam verenleri limanda ve gençleri [açık denizde] uzak tutmaktır. Esrar en iyi örnektir. Düzenli olarak sigara içmeye başlayan gençler, benzer yetişkinlere göre daha fazla zekâ seviyesi (IQ) puanı kaybediyor. Bu, reşit olmayan müşterilere satış yapmamaya yemin eden, ancak alışkanlığı orantısız bir şekilde genç yaşta başlatan her gün esrar içenlere bağlı olan bir endüstri için uygun olmayan bir gerçektir.⁴⁵

Aynı şey dijital bağımlılıklar için de geçerlidir. Bu kadar hızlı yayılmalarının bir nedeni, en iyi yasal düzenleyici yönelimlere ve endüstrinin iş birliği fantezisini sunmasına rağmen çocukları dijital alanın dışında tutmanın neredeyse imkânsız olmasıdır. Cihazlar ve uygulamalar her yerdedir. Yaşıtların baskısı amansızdır. Zokalar erkenden atılır.

⁴⁴ Robert J. MacCoun ve Peter Reuter, *Drug War Heresies: Learning from Other Vices, Times, and Places* (Cambridge: Cambridge U.S., 2001).

⁴⁵ Substance Abuse and Mental Health Services Administration, *TEDS Report*, 13 Ağustos 2013, <https://www.samhsa.gov/data/sites/default/files/MarijuanaAdmissionsAged18to30EarlyVsAdult/MarijuanaAdmissionsAged18to30EarlyVsAdult/Marijuana%20AdmissionsAged18to30EarlyVsAdult.htm>; Jonathan S. Caulkins, "The Real Dangers of Marijuana," *National Affairs*, no. 26 (2016): 21-34.

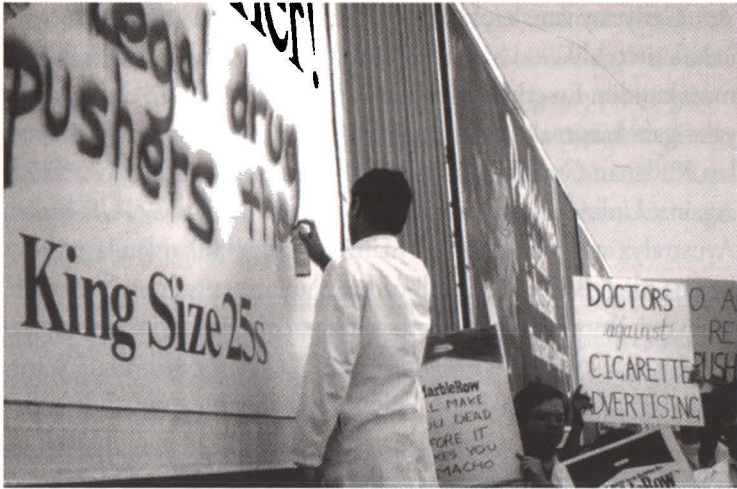
Geriye oynamak için son bir kart kalır, eğitim. Alışkanlık yapan ürünlerin tehlikeleri hakkında genç ve yaşlı insanları uyarmak hâlâ mümkündür. En etkili uyarılar alay konusu olur. 1978'de Avustralyalı sigara karşıtı aktivistler, Sağlıksız Promosyonlara Karşı Bilboardları Kullanan Graffiti Sanatçıları'nı [Billboard Utilizing Graffitiists Against Unhealthy Promotions] kurdu - kısaca BUGA US. Bu ad, Avustralya argosunda bir şeyi mahvettiği için kullanılan lastikli bir kelime idi.⁴⁶ BUGA UP, bilbord reklamlarını grafitiye "çevirerek" mahvetti. Buraya bir boya darbesi ve oradaki sigara reklamı tabelasına bir spre ve "Winfield alır mısın?", "Domalır mısın?" ["Winfield Alsana", "Dom Alsana"] oldu. Herhangi bir tutuculuk bulaşmamış olan sivil itaatsizlik ve arsız popülizm kazanan oldu. BUGA UP, 1992'de satış noktasındakiler hariç tüm tütün reklamlarını yasaklayan ulusal bir yasayı güvence altına alan bir kampanyayı ateşledi.⁴⁷

Metrodaki yürüyen merdiven ekranlarını lazanya reklamları yerine hicipli kamu hizmeti duyurularıyla doldur! Tüketicileri aydınlat, yasal düzenleme ateşini körükle!

Ticari ifade özgürlüğü dışında tek bir sorun var. Eğitilebilirlik dereceleri vardır. Herkes tavsiyeye kulak asmaz. Dürtülerine hâkim olamama, geleceği tam görememe veya stres kaynaklı hastalıklar gibi bir kişiyi bağımlılığa karşı daha savunmasız kılan özelliklerin çoğu, onları halk sağlığı mesajlarına da daha az duyarlı hâle getirir.

⁴⁶ bugger up: içine etmek (Ç.N).

⁴⁷ Simon Chapman, "Civil Disobedience and Tobacco Control: The Case of BUGA UP," *Tobacco Control* 5 (1996): 179-185. Alay etmenin gücü için bkz. *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined* (New York: Viking, 2011), 163-165, 247-248, 633-634.

1 Ekim 1983'te kısa süre önce hüküm giymiş olan BUGA UP'ın cerrah-aktivisti Arthur Chesterfield-Evans, Avustralya'nın Sidney kentinde bir ilan panosu önünde cesur bir konuşma yaptı. *"Ameliyathalarla geçen altı yıldan sonra insanların acı çekip ölmesini kabul edebilirim"* dedi. *"Ancak sigaraya bağlı hastalıkların, az bilgilendirilmiş tüketicilere karşı paralı çıkar çevreleri tarafından yürütülen soğukkanlı ve sistematik bir aldatma kampanyasının sonucu olduğu gerçeğini kabullenmekte gerçekten zorlandım."* Bir merdiveni tırmandı ve tabelanın üzerine spreyle boyayla *"Yasal uyuşturucu satıcıları gerçek suçlular"* diye yazdı. Tezahürat yapan, pankart sallayan kalabalık, reklamları yukarıdan aşağıya kaplayarak katıldı.

Ne dendiğini -yeniden tütünün tarihini- anlayanlar daha iyi eğitim almış ve daha yüksek sosyal statüye sahip olma eğilimindedir. Alışkanlıklarını bıraktıklarında veya dışladıklarında başkaları da kısmen artmakta olan sınıfsal damgalanma endişesiyle bu kişileri örnek alırlar. Ancak bunun tersi de doğrudur. Bağımlılık hakkında ne düşündüğümüz, kimin bağımlı olduğuna bağlı olduğu için yola gelmemiş olanların sayıları azaldıkça geri kalanlara gitgide daha az sempati duyulur. İnsanlar, onların kanserlerini, kalp damarlarını ve aşırı dozlarını hak eden inatçı aptallar olduklarını düşünürler.

Ya da yoksulluklarını hak ettiklerini, çünkü kim onlara iş vermek ister?

Ya da özgürlüklerini ve hatta hayatlarını. Tarihin garip dönüm noktaları vardır. Soğuk Savaş'ın sonunda neredeyse hiç kimse otoriter popülist milliyetçiliğin küresel yükselişini öngöremiyordu. Ancak bu gerçekleşti ve kötü alışkanlık ve bağımlılığa yönelik politikaları etkiledi. Devlet Başkanı Vladimir Putin katı bir uyuşturucu politikası izledi; daha sonra bu politikasını Rusya'nın ortalama yaşam süresinin ayağına pranga olan aşırı alkol kullanımı ve sigaraya doğru genişletti. Putin 2017 yılında 2015'ten sonra doğanların sigara satın almasının yasaklanacağını açıkladı ve bu da kademeli bir yasak beyanı anlamına geliyordu. 2016 yılında Filipinler Devlet Başkanı Rodrigo Duterte, kristal metamfetamin salgınına büzüşmüş beyinli "zombiler" diye kınayarak, uyuşturucu satıcıları ve kullanıcılarına yönelik yargısız infazlar için çirkin bir kampanyaya yeşil ışık yaktı. Aynı yıl Donald Trump, uyuşturucu ve göçmenleri uzak tutmak için Güneybatı sınır duvarı vaat ederek Amerika Birleşik Devletleri başkanlığını kazandı. Bu arada, büyük duvarların geçirgenliği konusunda daha bilgili olan Çin güvenlik polisi, muhaliflerin yanı sıra uyuşturucu kullanıcılarını da izlemek için yüksek teknoloji izleme kullandı. 2018'de Çin sansür görevlileri ve eğitim yetkilileri, farklı bir bağımlılık türünden endişe duyarak yeni video oyunu sürümlerinin sayısını kısıtladı ve küçüklerin ne kadar ve ne zaman oynayabileceklerini sınırlamak için bir dijital doğrulama sistemi uygulamaya söz verdiler. Daha sonra olanlar -Tencent'in piyasa değeri düştü- kötü alışkanlık ve kötü alışkanlık karşıtlarının her zaman teknolojik açıdan bir silahlanma yarışına kilitlendiğini hatırlatır. Viktorya Dönemi reformcuları, zamanlarının yüksek teknolojisini kendi çıkarları için kullandılar. Modern otoriterler de aynısını yapabilir.⁴⁸

⁴⁸ Peter Orszag, "Putins Other War: Fighting Russian Binge Drinking" *Chicago Tribune*, 12 Ağustos 2015; Jon Rogers, "Putins Plan to Stub Out Smoking," *Express*, 10 Ocak 2017; Mike Ives, "Methamphetamine Abuse Colors Politics in the Philippines," *NYT*, 13 Ekim 2016 ("zombies"); Maya Wang, "Chinas Dystopian Push to Revolutionize Surveillance," *WP*, 18 Ağustos 2017; Shan Li, "Beijing Tightens Screws on Makers of Videogames," "Game Freeze Stretches On" ve "Tencent Tells Young Gamers to Hit 'Pause,'" *WSJ*, 1-2 Eylül, 1-2, 25 Ekim ve 6 Kasım 2018.

Buradan çıkan sonuç, limbik kapitalizmin hem sol hem de sağın organize muhalefetince -illa olacak demek değil- paramparça edilebileceğidir. İlericiler ve yeniden güçlenen milliyetçiler, ahlak muhafazakârları ile birlikte daha önce de ticari ahlaksızlığa karşı dava arkadaşı oldular. Bunu tekrar yapabilirler.

Yapmalılar mı?

Nasıl devam edeceklerine bağlıdır. Uyumlu eylemin mantığı açıktır. Ticari kötü alışkanlığın bağımlılık yaratma potansiyeli ve daha geniş açıdan bakıldığında beyni disiplinli kortikal (kabuk) hazlardan temel hazlara indirgeme isteği hiç bu kadar yoğun olmamıştı. Ancak ahlakı düzeltmeye çalışan haçlı seferleri, sonunda geri tepir; bu da yasal düzenlemenin tarihsel olarak baskı ve hoşgörü döngüleri içinde hareket etmesinin ana nedenidir. Elbette bir dereceye kadar tüm düzenlemeler döngüseldir. Önce korku, ardından açgözlülük dizginleri ele geçirir ve bir politika değişikliğine yol açar. Ancak ister özgür düşünen isterse tutucu olsun, düşmanını linç ederek tatmin olmaya yoğunlaşmış kötü alışkanlıkla ilgili politikalarındaki dalgalanmalar alışılmadık derecede çok olmuştur. Bir uyuşturucu politikası analisti olan Mark Kleiman, yasaların ve programların, onları ortaya çıkaranlarda yarattığı “*sıcak duygular*” ile değil, sonuçlarına göre değerlendirilmesi gerektiğini söyleyince taşı gediğine oturtmuş oldu.

Kleiman, tekrarlamaya değer başka bir şey daha söyledi. En az sonuç veren kötü alışkanlık politikası genellikle “*gönülsüz hoşgörü*”dür. Soğuk Savaş’ta olduğu gibi amaç kontrol altına almak olmalıdır. Akıllı kısıtlama politikası, doğru karşı güç karışımını -can acıtan vergileri, satış ve tüketim için lisanslamaları, katı yaş kısıtlamalarını, pazarlama yasaklarını, toplu tazminat yükümlülüklerini, alaycı propagandayı- sürekli olarak değişik açılardan hesaplamak ve sabırla uygulamak anlamına gelir. Aptalcasına kısıtlama politikası, genellikle tek bir noktada akılsızca cezada artırım anlamına gelir: bir başka Vietnam. Ancak yine başka bir hesaplama olmadan dolayı kötü alışkanlık Vietnamluları ediniyoruz:

Hangi çizgi oylarımı en üst düzeye çıkarıyor ve tabanımı yatıştırıyor? Planlı abartı, kötü alışkanlık politikası için olduğu kadar kötü alışkanlık ticareti için de geçerlidir.⁴⁹

Ne yapmamız gerektiğini sordunuz. Cevap, hayatta olduğu gibi siyasette de aşırılığa karşı olmalıyız.

⁴⁹ Mark A. R. Kleiman, *Against Excess: Drug Policy for Results* (New York: Basic Books, 1992), 19, 69, 387.

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
DSM	Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
FOMO	Fırsatı Kaçırma Korkusu

TEŞEKKÜRLER

2001 yılında, psikoaktif uyuşturucu kullanımı, ticareti ve yasal düzenlemesinin küresel bir tarihi olan Alışkanlığın Güçleri'ni [*Forces of Habit*] yayınladım.

Sonraki on yedi yıl içinde, uyuşturucu tarihinin daha geniş olan beyin ödülleri ve alışkanlık oluşturan ticaret tarihinin bir parçası olduğuna ikna oldum. Daniel Lord Smail'in *Derin Tarih ve Beyin Üzerine* (2008) ve Gary S. Cross ile Robert N. Proctor'un *Paketlenmiş Hazlar: Teknoloji ve Pazarlama Hazda Nasıl Devrim Yaptı* (2014) adlı eserlerini okumak haklı olduğum görüşümü kuvvetlendirdi. Natasha Dow Schüll'ün *Tasarım Bağımlılık: Las Vegas'ta Makinelerde Kumar Oynamak* (2012) ve Michael Moss'un *Tuz Şeker Yağ: Gıda Devleri Bizi Nasıl Bağımlı Yaptı* (2013) da aynı şekilde. Bu ve diğer hesaplar, dijitalleştirilmiş kumarın ve damak tadı yüksek yiyeceklerin uyuşturucuya benzer etkilere sahip olabileceğini açıkça ortaya koydu. Bu da nörobilim ve davranışsal ekonomi araştırmalarıyla örtüşen bir iç görüdür. George A. Akerlof ve Robert J. Shiller'in *Sazan Avı: Aldatma ve Manipülasyonun Ekonomisi* (2015) ve Adam Alter'in *Karşı Konulamaz: Bağımlılık Yapıcı Teknolojinin Yükselişi ve Bizim Ona Esir Edilişimiz* (2017) gibi psikolojik olarak bilgilendiren çalışmaları asıl hikâyenin, iyi aydınlatılmamış tüketici beyinlerine karşın limbik kapitalistlerle ilgili olduğu inancımı daha da güçlendirdi.

Bu hikâyeyi anlatmak için haz, kötü alışkanlık ve bağımlılığın disiplinler arası tarihini yazmaya karar verdim. En başından başladım ve tanımımı, geç modernite koşullarında daha yapay ve uğursuz bir görünüm gösteren insanlık durumunu iyileştirmeye yönelik doğal ve hızlandırıcı bir arayış olarak çerçeveledim. Yol boyunca kendimi lüks tuzakları kavramını aldığım Yuval Noah Harari'nin *Sapiens: A Bire History of Hummanken* (2015) adlı eserini düşünürken buldum. Ian Hodder'ın *Dolanıklık: İnsanlar ile Şeyler Arasındaki İlişkilerin Arkeolojisi* (2012), haz ürünlerinin özgürleştirici-köleleştirici doğasını tam anlamama yardımcı oldu ve Steven Pinker'ın insanın ilerlemesi ile iki tarihi, *Doğamızın İyilik Melekleri Şiddet Neden Azaldı?* (2011) ve *Aydınlanma Şimdi: Gerekçe, Bilim, Hümanizm ve Gelişme Vakası* (2018). Bölüm 3 ve 7'de belirtildiği gibi, anlatımımı sigilleri giderilememiş Pinker olarak görmeye başladım. Doğamızın daha kötü melekleri, daha iyi olanların sırtına binmişti.

Tarihçi John Burnham, başka türden sırtına binmeye ilham kaynağı oldu. *Kötü Alışkanlıklar: Amerikan Tarihinde İçki İçme, Sigara İçme, Uyuşturucu Kullanma, Kumar, Cinsel Kötü Davranış ve Küfür* (1993)'de Burnham, birbirleriyle ilişkili kötü alışkanlıkların siyasal açıdan yıkılışını ve ticari olarak yeniden dirilişini açıkladı. Ancak bu açıklamasını yalnızca Amerika Birleşik Devletleri için yaptı ve işlenmiş gıda ve dijital teknoloji bağımlılık tartışmalarında yer almadan önce yayınladı. Burnham'ın çalışmasını güncelleme ve küreselleştirme fırsatını gördüğümde bu kitabın sadece Bağımlılığın Güçleri için değil, aynı zamanda alt başlık sayfamda saygılarımı sunduğum ustanın *Kötü Alışkanlıkların da bir devamı olmasına karar verdim*. Tarihçiler Jessica R. Pliley, Robert Kramm ve Harald Fischer-Tiné, *Küresel Kötü Alışkanlık Karşıtı Aktivizm, 1890–1950: İçkilerle Mücadele, Uyuşturucular ve “Ahlaksızlık”* (2016) adlı antolojiyi tam zamanında derlemiş olduklarından başka bir fırsat kendiliğinden ortaya çıktı. Kitabın 4 Bölümü, bu katkıda bulunanlara çok şey borçludur. Kitabın 5

Bölümü, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında kötü alışkanlık yanlısı aktivizmi anlatarak bu tarihçilerin çalışmalarını genişletmektedir. Özellikle antitez kazanıyor gibi görünüyorsa da anti-tez olmadan tez olmaz diye düşündüm.

6. ve 7. Bölümler, inanıyorum ki uyumlu bir şekilde Alkol ve Uyuşturucu Tarihi Derneği'nin (ADHS) sınırlarını zorlamaktadır. 1979'da bir alkol ve ılımlılık tarihi çalışma grubu olarak kurulan ADHS, görevi yasal ve yasa dışı uyuşturucuları içeren uluslararası bir bilimsel organizasyona dönüştü. Bunlara, ADHS toplantılarında sunduğum bildirilerle ortaya koyduğum ve burada daha geniş bir haz, kötü alışkanlık ve bağımlılık ve uyuşturucuyu yeniden konumlandırarak ayrıntılarına indiğim diğer alışkanlık geçmişinde alkol yaratan maddeler ve davranışları da ekleyeceğim.

8. Bölüm "Aşırılığa Karşı", Mark AR Kleiman'ı onaylamaktadır. Ne yapılmalı sorusuyla boğuşurken *Aşırılığa Karşı: Uyuşturucu Politikasının Sonuçları* (1992) adlı kitabını tekrar okudum. Onun "gönülsüz hoşgörülü" uyuşturucu politikası önerilerinin çoğunun ticari kötü alışkanlık ve tasarım bağımlılığı gibi daha büyük sorunlar için de geçerli olduğunu gördüm. Bu anlayış, *Kendilerinin Uyuşturucu Savaşı Heresies: Diğer Ahlaksızlıklardan, Zamanlardan ve Yerlerden Öğrenmek* (2001)'i, uyuşturucuların ile kumar ve fuhuş gibi faaliyetlerin yasal düzenlemeleri arasındaki paralellikleri araştırmış olan Robert J. MacCoun ve Peter Reuter'ı şaşırtmazdı. Tarihsel açıdan düşünen başka bir analist olan Jonathan Caulkins'in bir sözünü ödünç alırsak, uyuşturucu sorunundan daha fazlasıyla karşı karşıyayız. "Alışkanlık yapıcı eğilimleri olan baştan çıkarıcı mallar" sorunuyla karşı karşıyayız. Bu malların birleşik bir disiplinler arası araştırma ve anlayış alanı oluşturduğu bu kitabın ana argümanıdır.

Bu argüman konusunda herhangi birini ikna etmeyi başardığımı söyleyemem. Denerken yardım aldığımı söyleyebilirim. Michael Acord, Peter Andreas, Daniel Berg, Alison Bruey, Claire Clark, Andrew Courtwright, Keith Humphreys, David Jaffee, Chau Kelly,

Jennifer Lieberman, William ve David McAllister, Shelby Miller, Eric Moller, James S. Olsen, Harry Rothschild, Deborah Rudacille, Daniel Lord Smail ve Greg Wadley ve lisansüstü öğrenciler Kara Barker, Nick Iorio, Victoria Jones, Roberta Miller, Kyle Morgan, Courteney Papczynski, Will Pate, Imani Phillips, Kyle Reagan, Jamie Smith Stephanie Smith, Taylor Youngling ve Andrea Zabala çeşitli taslaklar hakkında yorum yaptılar. Editörüm Kathleen McDermott, sürecin her aşamasında yardımcı oldu. Louise E. Robbins titiz bir redaksiyon yaptı ve Michael Russem kitabın iç tasarımını denetledi.

Bu proje için dış finansman, Beşerî Bilimler Ulusal Bağış Kamu Bursu Ödülü ve bir UNLV Oyun Araştırma Bursu Merkezi'nden geldi. Daniel Sack ilk, David G. Schwartz ise ikincisi için başvuramamda bana yardımcı oldular. 2., 5. ve 6. Bölümler ilk olarak UNLV'deki makalem olan "Las Vegas'tan Öğrenmek: Kumar, Teknoloji, Kapitalizm ve Bağımlılık", UNLV Oyun Araştırma Merkezi: Ara sıra Makale Serisi no. 25 (Mayıs 2014) sunuldu. Bu yayında bu kavramlar üzerinde çalışmaya başlama şansını elde ettiğim için teşekkür borçluyum.

Ek destek, Richmond Üniversitesi Douglas Southall Freeman Profesörlüğü'nden geldi. Bu makam, 22 - 23 Ekim 2015 tarihlerinde düzenlenen "Eski ve Yeni Bağımlılıklar" konferansı için cömert bir fon içermekteydi. Birçok sunumdan yararlandım ve Hugh West, Deborah Govorukh ve Mark Kwolek'in yardımıyla <https://history.richmond.edu/addiction-conference/> adresinde düzenlenmiş versiyonlarını erişilir hâle getirdim.

Bulunduğum kurum olan Kuzey Florida Üniversitesi araştırma fonu ve burs desteği sağladı. David Fenner, Charles Closmann, David Sheffler ve George Rainbolt izinlerin ve kursların alınmasında, Marianne Roberts seyahatte yardımcı oldular. Elizabeth Curry ve Jennifer Bibb beni Carpenter Kütüphanesi'nde ağırladılar. Alisa Craddock, kapsamı geniş araştırma materyallerini topladı. Michael Boyles resimlerde yardımcı oldu. Onlara ve arayışında bana yardımcı

olan diğer birçok yöneticiye, meslektaşına, arşivciye, kütüphaneciye ve öğrenciye teşekkür ederim. Haz tarihini yazmakta şaşırtıcı derecede az haz bulunmakta. Yine de şu var: Birinin başkalarının nezaketini ve cömertliğini kabul edebilmekle hissettiği katıksız minnettarlık.

GÖRSELLER

Sayfalar

- 16 Virginia Tarih Derneği'nin izniyle, Richmond, Va.
- 28 Telif Hakkı Uluslararası Arı Araştırma Derneği. İzin alınarak kullanılmıştır.
- 59 Barnes Foundation'ın izniyle, Philadelphia, Pa.
- 78 Arnold Arboretum Bahçıvanlık Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi; © Harvard Üniversitesi Başkanı ve Üyeleri. Arnold Arboretum Arşivleri.
- 86 Patent Komiserleri Ofisi, no. 2493, 1, Kasım 1859.
- 105 New-York Tarih Derneği'nin izniyle, New York City.
- 113 Ürün Kimliği 222-1243, Sidney D. Kumar Fotoğrafları, David M. Rubenstein Nadir Kitap ve El Yazması Kütüphanesi'nin izniyle, Duke Üniversitesi, Durham, NC
- 128 New-York Tarih Derneği'nin izniyle, New York City.
- 132 Virginia Tarih Derneği'nin izniyle, Richmond, Va.
- 139 The Wellcome Collection'ın izniyle, Londra.
- 155 Ulusal Tıp Kütüphanesi'nin izniyle, Bethesda, Md.
- 163 JE "Jimmy" Murphy karikatür, Literary Digest, 17 Ağustos 1918, s. 16.

- 169 Virginia Tarih Derneği'nin izniyle, Richmond, Va.
- 186 Alman poster ve el ilanı koleksiyonu, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi partisine ait, BANC İİT 2005.009:155- 155-D. California Üniversitesi, Berkeley'deki Bancroft Kütüphanesi'nin izniyle.
- 200 Telif hakkı, Bill Mauldin (1944). Bill Mauldin Estate LLC'nin izniyle.
- 203 Yazarın fotoğrafı.
- 212 Özel Koleksiyonların İzniyle, Lied Kütüphanesi, Nevada Üniversitesi, Las Vegas.
- 223 Stedelijk Müzesi, Amsterdam'ın izniyle.
- 242 Uyuşturucuyla Mücadele İdaresi (DEA) Müzesi'nin izniyle, Arlington, Va.
- 255 Victor Juhasz'ın izniyle kullanılmıştır.
- 285 Telif Hakkı Banksy. İzin alınarak kullanılmıştır.
- 303 Gijsbert van der Wal'ın izniyle kullanılmıştır.
- 329 Yazarın fotoğrafı.
- 364 Fotoğraf Brian Robson. BUGA UP izni ile kullanılmaktadır.

DİZİN

1400'ler 43
1600'ler 25, 52
1700'ler 25
1800'ler 16, 22, 25
1900'ler 22, 25, 39, 45, 177
1970'ler 12
2000'ler 13

A

ABD 12, 124, 167, 181, 183, 187,
190, 193, 195, 196, 198. **see** Kı-
zılдерилiler
Alaska 146
Boston 181
Chicago 185
Cumhuriyetçiler 194
Florida 44
Illinois 185
karnışı 130
Kızılдерилiler 34, 44, 131, 145, 326
Kızılдерилiler, kumar 47
kumar kulüpleri 83
Louisiana 176

Minnesota 188
Mississippi 44
Napa 31
Nevada 213
New Orleans 188
Philadelphia 156
Richmond 172, 174
St. Louis 44
Storyville 188
Virginia 173, 174
ABD Gıda ve İlaç Dairesi 258
Aborijin 30
Abraham Wikler 254
abur cubur
 etkileri 288
acı 34
Adam Alter 310
Adolf Hitler 119
Adsız Alkolikler 85, 259, 262
Afganistan 55, 238
 kenevir 62
Afrika 190
 kakao 95

- kola cevizi 36
 afrodizyak 32, 194
 arsenik 53
 avokado 33, 35
 avokado, ilaç olarak 35
 biber 64
 boynuzlu balina 33
 ginseng 33
 kuşkonmaz 33
 muz 33
 swayamgupta 32
 tarçın 64
 afyon 159, 190, 238, 247
 göçmenler 201
 içen işçiler 143
 mağazaları 104
 para olarak 65
 sosyal sınıflar 141
 Afyon Protokolü 189
 ahlak
 dağışımı 196
 akçaağaç 29
 Akdeniz 45
 akıllı telefonlar 12
 tehlikeleri 315
 Alan Leshner 249
 Albert Stridsberg 284
 Al Capone 185
 Aldous Huxley 112
 Aleutlar 146
 Algot Niska 164
 Alışkanlık Zirvesi 319
 Alışveriş Merkezi
 Bon Marche 68
 Alice Schwarzer 220
 alkaloidler 21, 34
 alkol 134, 190, 198, 247, 262, 308, 365
 akıl hastalığı 126
 alternatifi bira 347
 aqua vitae 58
 bağımlılığı psikodinamiği 134
 bebekler 143
 cihatçılar 180
 çocuk beslenmesi 146, 149
 çocuklar 143
 damıtma 57
 derecesi 58
 devletler 170
 din 58
 doktor önerisi 198
 düşkünlüğü 248
 etanol 37
 etkileri 40
 fermentasyonu 37
 fetus sağlığı 126
 hal 40
 hastaneler 198
 hayvanlarca tüketimi 37
 idrar ile tatlandırma 60
 istatistik 15
 kaçakçılık 146
 kaçakçılığı 168
 kaçak imalat 168
 maya 37
 metil 199
 meyve 37
 mumyalamada 35
 ortam 40
 reklamları 206
 satışları 15
 senlikleri 183
 sosyal içicilik 138, 153
 sosyal sınıflar 145

- suüstimali 263
- tedavi istatistikleri 167
- teknoloji 193
- tematik içicilik 208
- tıp 58
- toplum koşulları 54
- tüketimi 339
- tütün ile tatlandırma 60
- uygarlıklar 357
- vergi 168, 184
- vergileendirme 58
- ve spor 340
- yaftalama 143
- yasakları 184, 189
- yasalar 146
- yüksek fiyat etkileri 361
- alkolizm 135
 - istatistikleri 269
 - kronik 254
- alkol yasağı 163
- Almanya 171, 178, 195, 196, 197
 - Baden-Baden 185
 - Frankfurt 205
 - kahve 64
 - Kristal Gece 119
 - Lebensreform 180
 - Nazi dönemi 140
- Amerika
 - alkol ticareti 63
 - Güney 176
 - kakao 39
 - Kuzey 188, 227
 - Kuzey, arı 57
 - Latin 359
 - mısır 40
 - takım oyunları tarihi 48
 - tütün 39
 - amfetamin 198, 323
 - etkileri 199
 - popüler olması 199
 - Amstel 223
 - Amsterdam 202
 - Amsterdam'da 205
 - anaerobik fermentasyon 37
 - Andy Warhol 213
 - Angola 131, 243
 - Anheuser-Busch 346
 - anne
 - alkol 266
 - diyeti 266
 - tatlılar 266
 - anomi 22, 144, 357
 - Anovlar 21 220
 - antropoloji 38
 - apsent 68, 124, 163
 - arı 28, 33, 57
 - iğnesiz 29
 - Aristoteles 52
 - Arjantin 104, 187, 201, 228, 299
 - arpa
 - malt şekeri 39
 - arsenik 53
 - Arthur Chesterfield-Evans 364
 - Arvid Carlsson 254
 - Asya 184, 217
 - arı 29
 - Güney Asya, karabiber 36
 - Orta Asya, kenevir 36
 - şeker kamışı 36
 - at 55
 - Auguste Escoffier 26

- Auguste Forel 126
 avcı-toplayıcılar 40
 Avrupa 184, 187, 203, 227, 239, 247, 284, 354
 afyon 36
 arsenik 53
 ekonomi 76
 küreselleşme 76
 Avustralya 29, 88, 216, 296, 328, 362, 363
 alkol ticareti 63
 Avusturya 185
 Aztekler 36
 çikolata 91

B
 baby boomer 226
 Backpage 328
 Baden Baden 81
 bağımlılık
 ödül 19
 bağımlılılık
 şehirler 98
 bağımlılar
 önemsenmemesi 250
 bağımlılık 20, 22, 52
 1970ler 12
 anlayış değişimi 254
 Antik Çağlar 112
 aşağılanma 298
 bağlantıları 137
 başlaması 14
 beyin 13
 beyin hastalığı modeli 249
 bırakma 14
 bronzlaşma 336
 bulunabilirlik 268
 davranış 13
 davranış kalıpları 302
 Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu 265
 eğilimli özellikler 363
 eğitim 363
 eğitim seviyesi 364
 ergenler 229
 eroin 179
 etimoloji 133
 farkında olma duygusu 134
 frekansı 344
 genetik 13
 genetik geçiş 265
 genler 272
 gıda 248, 258, 261
 hayvan deneyleri 356
 ırkçılık 154
 inancı 356
 internet 12, 298
 internet istatistikleri 298
 kalıtım 138
 kapsamının genişlemesi 138
 kentsel bölgeler 324
 kitlesel 22
 kola 12
 koşullu uyaranlar 251
 kriterleri 270
 küreselliği 357
 madde 13
 masumiyet 107
 Nazizm 154
 nedenleri 249
 nörobilimi 250, 357
 okuma bağımlılığı 135
 ortak özellikler 265
 özlem 357

- patolojik öğrenme 134
 potansiyeli 268
 psikolojisi 143
 risk altındakiler 269
 riski geçiştirici çözümler 268
 sakıncalı zevkler 106
 sanayileşme 106
 savunmasızlığı 358
 sıklığı 344
 sınıfsal damgalanma 364
 sigorta şirketleri 351
 sonucu beyin hastalığı 248
 sosyal faktörler 145
 sosyal sınıflar 265
 süreci 15
 şartlandırma 253
 şeker 12, 257
 tanı kriterleri 256
 tanımı 14, 271
 tarihi 52, 201
 tasarım 23
 terapisti 292
 terminolojisi 135
 tıbbın suçlanması 175
 tıbbi görüş 137
 tıbbi modeli 134
 tıbbi tanım 136
 tolerans 13
 tolerans gelişmesi 298
 türlerinde benzerlik 261
 türlerindeki benzerlik 260
 uygarlığın etkisi 106
 ürünlerine talep 355
 ürünleri özellikleri 319
 varsayımı 19
 yağlı gıdalar 266
 yapısı 15
 yaş 268
 yakınlık faktörleri 137
 yemek 257
 yerli halklar 145
 yoksunluk sendromu 13
 bağımlılık çağı 356
 bağımlılıklar
 dijital 362
 ortak risk faktörleri 264
 stres faktörleri 144
 takıntı oluşması 144
 baharatlar 36
 bahis 82
 Bahreyn 206
 bal. *See* arı
 Büyük İskender 35
 güzellik 35
 ilaç olarak 35
 keşfi 35
 mumyalama 35
 tarihi 45
 Bangkok 205
 bankalar 219
 Banksy 285
 bar 224
 Bart Hoebel 257
 Bediüzzaman. *Bkz.* Said Nursi
 Beethoven 196
 bekarlar
 şiddet eğilimi 104
 Belgrad 62
 Belle Epoque 68, 69, 354
 Benjamin Rush 133
 Berlin 62
 besinler
 alkol 43

- tatlı olanlar 33
 beslenme
 bitkisel 33
 hayvanlar 34
 betel 12, 30
 beyin 19, 20, 21, 251
 görüntüleme 249, 251
 hasarı 15
 iştah kontrol mekanizmaları 257
 koşullandırma yolları 257
 ödül yolları 257
 protein saptaması 282
 tat ilişkisi 96
 uyuşturucu sistemi 255
 ve tercih ilişkisi 341
 beyin ödül
 bölgeleri 262
 beyin ödülü 85, 254, 256, 339, 357
 için tasarlanmış gıda 267
 tekrarı 161
 tütün 111
 uyuşturucular 89
 biber 36
 bilardo 156
 bilgisayar
 kullanımı 304
 bilim
 endüstrinin kozu 345
 yozlaşması 345
 bilincin zekadan ayrılması 332
 bilişsel orgazm 50
 Bill Eadington 216
 Bill Harrah 210
 Bill Mauldin 200
 bira 124, 195, 196, 208, 221, 224,
 346, 347
 arz talep 166
 evde üretim 146
 Rus 58
 tarihi 39
 Birinci Dünya Savaşı 161, 189, 208, 280
 Birleşik Arap Emirlikleri 206
 Birleşik Krallık 201. *See* İngiltere
 Birleşmiş Milletler 242
 bitkiler
 alkaloidler 43
 insandaki etkileri 42
 Biyolojik Kalvinizm 262, 308
 blastotoksi 126
 Bob Hope 213
 Boeing 204
 Bolivya 176
 Bophuthatswana 207
 Boston 62
 Botsvana 159
 Brezilya 131, 145, 191, 241, 286, 340
 Brian Hayden 40
 bronzlaşma 362
 bronzlaşmak 334
 Bruce Alexander 356
 Budweiser 283
 Bulgaristan 171
 Bulgartabak 172
 bulimiya 269
 Büyük Britanya 296, 299
 Büyük Buhran 168
 kumara etkisi 210
 C-Ç
 Caesar 45
 Caitlin Moran 260

- Cambridge 11
- Carlsberg 224, 348
- Carmina Burana 31
- Caroline Davis 266
- Cass Sunstein 342
- Cezayir 31
- Chamath Palihapitiya 321, 322
- Charles de Gaulle 227
- Charles Dickens 141
- Charles Henry Brent 181, 183, 358
- Charles Mortimer 280
- Charles P. O'Brien 20
- Charles Rosenberg 334
- Charles Spence 281
- Chris Anderson 322
- Cicero 53
- cinsel bulaşıcı hastalıklar 127, 197
 fuhuş 127, 128
 ordu 177
- Claudius 46
- Coca-Cola 281, 287
- Connecticut 263
- Craigslist 328
- Crockford's Kulübü 142
- C. von Bruhl-Cramer 135
- çay 31, 64
- çelik çağı 337
- çıplaklık 194
- çikolata
 alkol yasağı 95
- Cadbury 92
- gıda-ilaç 36
- hal ve ortam 93
- kökeni. *See* kakao
- ordu 95
- reklamlar 95
- seri üretim 94
- sükroz 36
- sütlü 93
- tarih 91
- teknoloji 92
- Çin 12, 18, 33, 138, 141, 143, 176,
 179, 187, 191, 192, 206, 233, 235,
 236, 237, 239, 240, 298, 299, 304,
 320, 327, 347, 365
- arsenik 53
- çay 36
- devlet önlemleri 154
- idamlar 111
- işçiler 104
- kötü alışkanlık 100
- kumarhane 99
- kumar tarihi 47
- pirinç şarabı 39
- tarih 53
- tütün 111
- yasaklar 111
- Çingeneler 178
- çocuklar 15
 obez anneler 265
- D
- damıtım 74
- Daniel Bell 287
- Daniel Lord Smail 114
- Daniel Peter 93
- Danimarka 130
- dans 174
- David Carr 38, 262
 alkolün fiziksel etkileri 38

- David Kessler 278
- David T. Courtwright 18
- davranış
- deneyleri 254
- Deng Xiaoping 236
- depresyon 20
- devlet 18
- Dexedrine 204
- Diageo 224, 237
- diazepam 227
- dijital algoritmalar 332
- Dimitur Iadkov 172
- din 51
- Budizm 52
 - Hinduizm 53, 54
 - ilahi 53
 - kötü alışkanlık 52
 - kuru sarhoşluk 60
 - Musevilik 53, 54
 - Müslümanlık 54
 - yasaklar 65
 - yasak yiyecekler 54
- dipsomani 135
- Disneyland. *See* Walt Disney
- dişbudak 36
- doğal seleksiyon 33
- doğum kontrol hapı 219
- dolar 240
- Donald Trump 365
- dopamin 19, 32, 43, 251, 252, 254, 261, 321
- eksikliği 264
 - yağlı yiyecekler 268
- Dostoyevski 185
- Douglas Southall Freeman 145
- doz 37
- etkisi 337
 - kumar 38
 - Paracelsus 38
- dövme
- barkod 242
- DSM-5 13
- DSÖ 13, 360
- Dubai 205, 207, 237, 240
- Dünya Kadınları Hristiyan Ilımlılık Birliği 150, 358. *See* Dünya Kadınları Hristiyan Ilımlılık Birliği
- Dünya Ticaret Örgütü 239
- dürtü kontrolü
- zeka 351
- dürtü kontrol yeteneği 309
- E
- eczacı
- etimoloji 61
- Edouard Vuillard 68
- Elisabeth Charlotte 142
- Emile Zola 152
- Emilio Portes Gil 156
- E. M. Jellinek 254
- endokanabinoid 32
- endorfin 32
- enfiye 125
- enjektör 89
- Epikür
- zevk 49
- ergenler 15
- Ernest Hemingway 70, 107
- eroin 14, 19, 124

- bağımlı olma oranı 268
 esmer şeker 356
 sigara 140
 siyah katran türü 240
 suç 179
 e-sigara 234, 343, 346, 360
 Eski Roma
 erkekler ve alkol 46
 insula 45, 46
 kadınlar ve alkol 46
 kumar 46
 pleb 45, 46
 taverna 45
 Esperanto 158
 esrar 190, 362
 alkol ilişkisi 226
 dükkanları 202
 göçmenler 201
 istatistik 15
 sosyal sınıflar 201
 tütün ilişkisi 226
 yaş sınırlaması 150
 Etienne de la Boetie 114
 etnobotanik 34
 etoloji 34
 evcilleştirme 42
 avcı-toplayıcılar 39
 çiçekler 42
 DNA analizi 39
 kenevir 42
 maya 39
 nedenleri 39
 tarihi 39
 Evelyn Waugh 118
 evrim 17, 27, 251
 alkol 38
 hayvanların yeme alışkanlıkları 37
 kültürel 38
 protein saptaması 282
 F
 Facebook 312, 313, 314, 321, 326
 Fas 244
 FDA. *See* ABD Gıda ve İlaç Dairesi
 lobicilik 349
 fentanil 330, 349
 Fernand Braudel 59
 fetal şeker spektrumu bozukluğu 266
 Fındıkkıran Balesi 31
 fibromiyalji 330
 Filipinler 187, 231, 365
 Filistin 240
 Finlandiya 164, 183, 198
 fitoöstrojenler 33
 Fiyodor Dostoyevski 81, 252
 fotoğraf 69, 196
 Frances Willard 152, 159
 Fransa 31, 124, 126, 130, 184, 185,
 187, 189, 190, 195, 227, 230, 288
 Bordeaux 197
 parfüm 75
 Paris 173, 197
 Frederick McCormick 124
 frengi. *See* sifilis
 Friedrich Engels 102, 339
 fuhuş 197, 235, 242, 302, 324
 alkol 153
 devletle sözleşme 188
 ekonomik zorunluluk 152
 endişesi 190
 hastaneler 188

karşıtı reformcular 188
 kontrolü 187
 pazarlaması 103
 rızaya dayalı olması 188
 seçici kovuşturma 188
 sınıflaması 187
 telefon 88

G

Gandi 159, 170, 177, 180
 gazino 80
 gece
 sosyolojik tanımı 323
 geç neolitik 109
 gençler 237
 gen ekspresyonu 15
 genelev 19, 124, 187, 197, 219, 330
 küresel 206
 Noel partileri 188
 polis toleransı 188
 genetik 19, 20, 21
 esrar 15
 genler 253
 bozukluğu 264
 George Akerlof 218
 George Beauchamp 91
 George Bernard Shaw 182
 George Freeth Jr. 77
 George Koob 262, 316
 George Orwell 119
 George W. Bush 250
 George Whitefield 121
 Georg Simmel 103
 gıda
 devlet ikilemi 287

endüstrisi istatistikleri 284
 gevreklik 280
 hal ve ortam 280
 iyi hissettirme 281
 kooptasyon 288
 mühendisleri 279
 pazarlama anketleri 283
 pazarlamada din 286
 pazarlamada tabular 286
 pornosu 281
 şirket rekabetleri 281
 üretim otomasyonu 279
 yapay içerikler 278

Gıda

hileleri 63
 gıda-ilaç 35, 130
 gıda-ilaçlar 251
 etkileri 40

Girolamo Cardano 80

gitar

elektro 91

golf 192

göçebeler 40

görüntüleme 31

Greg Wadley 40

Griffith Edwards 276

Guanxi kapitalizmi 237

Guido Girardi 360

gut hastalığı 47

Güney Afrika 170, 207, 240

Güney Kore 12

H

hafıza 17

hal 31

Halduncu teori. *Bkz.* İbn Haldun
 halüsinasyon 30
 halüsinasyonla 30
 hamburger 288
 hamilelik 265
 Harold Kalant 276
 Harry Fosdick 125
 haşhaş 34, 56, 159, 189, 204, 343
 havalimanı
 seks dükkânı 205
 hayvancılık
 tarihi 40
 hayvanlar
 vallabi 34
 Heinrich Böll 198, 199
 Henri de Toulouse-Lautrec 68
 Henry Ford 168
 Herodot 48
 Hristiyanlık 159
 Baptizm 176
 Katoliklik 176
 kötü alışkanlık 121
 Metodizm 176
 Ortodoks 178
 Protestanlık 176
 Hildebrand çikolataları 198
 Hilton Otelleri 216
 Hindistan 30, 170, 178, 179, 286,
 301, 330
 arsenik 53
 körü 61
 Mumbai 355
 hipertansiyon 38
 Ho Chi Minh 177
 Hollanda 90, 104, 130, 223

Amsterdam 205
 Homojenosen 61
 Homo sapiens 27, 29, 31, 332
 Hong Kong 184, 217
 Honolulu 210
 Honor of Kings 321
 hormesis 107, 300, 336, 339
 alkol 37
 uyuşturucular 37
 horoz dövüşü
 tarihi 36
 Hugh Cullman 172
 Hugh Hefner 194
 hurma 43

I-İ

Ian Fleming 228
 Ian Hodder 41
 ılımlılık
 sosyal çözüm 102
 Infantry Journal 196
 Instagram 313
 Arapça etiketler 314
 ırkçılık 207
 Isaac Newton 52
 IV. Murad 111
 içki
 devrimi 58
 doğal 73
 endüstriyel 73
 iç tetikleyiciler 313
 İkinci Dünya Savaşı 168, 193, 196,
 200, 353
 ilaçlar
 bağımlılık önleyici 249

İngiltere 124, 130, 156, 176, 184,
187, 198, 230, 337, 347
Edward Dönemi 152
Londra 125
Manchester 102
Viktorya Dönemi 18, 19, 20, 152
İnkalar 43
insan
ömrü 109
internet 13, 241
alkol satışları 326
arama motoru analizleri 325
aşırı kullanımı 314
bağımlılık cinsiyet farkları 301
bağımlılık etkileri 302
bağımlı profili 300
çevrimiçi rezervasyon 328
çocukların sınırlandırılması 322
fuuhuş reklamları 328
gençlik ve alkol 326
insan ticareti 328
kabilenin ödülleri 312
kadının nesnelleştirilmesi 305
karanlık ağ 330
olumlu bilgiler 326
pornografi gençler 308
reçetesiz ilaç 330
tarihi 310
tuzak 308
veri madenciliği 321
yaşam tanımı 326
İran 237, 238
İrlanda 64
İskandinavya 143, 201
İspanya 28, 65, 130, 155, 187, 220, 243
çikolata 91
genelev 100

İsrail 216, 240
İstanbul 111
İsveç 11, 19, 156
Gothenburg Sistemi 102
Göteborg Sistemi 156
yaşam süresi 338
İtalya 170, 177
domates sosu 61
Santorini 203
İzlanda 328

J

Jack London 77
Jack Miles 179
Jakarta 286
Jamaika 131, 189
panç 61
James Bond 228, 230, 292
James Duke 350
James Olds 254, 256
Japonya 12, 84, 124, 126, 178, 191,
199, 217, 323
Pachinko 296
Jared Diamond 35
Jimmie Charters 115
John Barleycorn 163
John Burnham 193
John Chynoweth Burnham 247
John D. Rockefeller 179
John Lawson 133
John Maynard Keynes 76
Johnnie Walker 224
John Stuart Mill 52
Jonathan Franzen 315

- Jose Cuervo 224
- Josephine Butler 188
- Joseph Stalin 119
- Josephus Daniels 153
- Joshua Baily 156
- Justin Hartfield 330
- Justin Rosenstein 321
- J. Walter Thompson 195
- K**
- Kaçırma Korkusu 313
- kader
- mühendislik hizmeti 340
- kafein 252
- toz 330
- Kafein
- Kızılderililer 44
- kağıt oyunları 57, 59, 174
- kahve 280
- kafeinsiz 252
- kakao 36, 251
- çekirdeği, para olarak 36
- hileli mal 93
- kalp
- koroner hastalık 38
- kalpazanlık 63
- Kanada 167, 184, 188, 189, 216, 259
- kapitalizm 172, 317
- tehlikeleri 359
- karbonhidratlar
- arpa 39
- Karl Marx 339
- Kate Bushnell 159
- Katip Çelebi 111
- Kazanova 81
- Keith Richards 201
- kenevir 189, 201, 243, 331
- ırkları 62
- kentleşme 248
- Kentucky Fried Chicken 235
- Kenya 123, 150, 232, 328
- kısa viral döngü süresi 320
- Kızılderililer 30
- koka 189, 190
- keşfi 43
- tüketimi 43
- kokain 89, 127, 191, 240, 262, 263
- bağımlı olma oranı 268
- etkisi 43
- kolera 153
- Kolombiya 240
- Kolomb Takası 41
- glokalleşme 61
- kompulsif 14
- köle ticareti 130
- Körfez Ülkeleri 260
- kötü alışkanlık 25
- cezalandırmada ırkçılık 173
- eczacılığın katkıları 89
- I. Dünya Savaşı 124
- karşıtı aktivizm 54, 151
- karşıtlığı 123
- kişilik kazandırma 120
- kişisel etkileri 126
- kişisel hatalar 120
- köleleştirme 120
- kültürel kurallar 150
- masumiyet 107
- nedenleri 104

- örgütlü 125
- politik 125
- rüşvet 125
- sanayileşme 124
- sosyal etkileri 126
- suçlu bağıntısı 121
- tıbbın katkıları 89
- uluslararası kontrolü 150
- vergi 171
- yasakları 125
- kötü alışkanlıklar 202
 - ahlaki gerekçesi 319
 - arz talep etkileri 161
 - av-avcı hikayesi 293
 - bilimsel kanıtlar 360
 - boş zaman 194
 - çiçek aşısı 155
 - denetimi 192
 - devlet ödül ve cezaları 153
 - devlet reformları 152
 - din 141
 - eğitim 152
 - eğitim kampları 192
 - ekonomi 172
 - hijyen reformu 153
 - ılımlılık 156
 - infaz 192
 - internet fırsatları 302
 - internet kolaylıkları 325
 - karaborsalar 151
 - karşıtı aktivistler 164, 319, 355
 - karşıtı aktivizm 190
 - karşıtı din 178
 - karşıtı dindarlar 176
 - karşıtı fanatikler 180
 - karşıtı faşistler 155
 - karşıtı gerekçeler 179
 - karşıtı liberaller 176
 - karşıtı misyonerler 176
 - karşıtı muhalefet 360
 - karşıtı özgürlük aleyhtarları 155
 - karşıtı politikalar 189
 - karşıtı popülizm 363
 - karşıtı reformcular 183
 - karşıtı retorik 178
 - karşıtı sekülerler 176
 - karşıtı serbest piyasa 355
 - karşıtı sivil itaatsizlik 363
 - karşıtı üniversite etkinlikleri 160
 - karşıtı zıt gruplar 177
 - karşıtı zorlayıcılık 155
 - karşıtlarına önyargılar 150
 - karşıtları ve teknoloji 157
 - karşıtlığının zamanlaması 156
 - karşıt politikalar 245
 - kısıtlamalar 151
 - kontrol edilmesi 253
 - küçüklerin korunması 157
 - küreselleşme 76
 - liberal politika 205
 - normalleşmesi 197, 205
 - politikaları 152
 - rasyonelleştirilmesi 287
 - reformcular 152, 164
 - rüşvet 162
 - serbestisi 206
 - sosyal mühendislik 152
 - suç 165
 - şiddet 165
 - tanımlaması 248
 - tarihi 201
 - ticareti 99
 - vergiler 151
 - yasaklama bağnazlığı 174
 - yönetim sistemleri 151
 - yuvarlak konuşma 319

- kötü alışkanlıkların
 yasal düzenlenmesi 362
- kötü alışkanlıklar
 modeli 189
- köü alışkanlıklar
 matbaa 157
- Kraft 284
- Kral Fahd Geçidi 206
- Kristof Kolomb 36
- kumar 13, 83, 190, 214, 247, 344
 aristokrasi 142
 bağımlılığı 141
 bedava uçak bileti 210
 bilim dalı 216
 dar gelirliler 143
 gizli 185
 gizlilik 87
 hoşgörüsü 185
 ilk tarihi 48
 internet 244
 iş olanakları 88
 kadınlar 292
 kehanet 54
 makinelere 88, 205, 292, 294, 296
 makinelere tarihi 295
 matematiği 80
 ortamı 88
 otomasyonu 82, 88
 para cezası 100
 profesyonel 173
 profesyonelleri 141
 romanlarda 141
 rüşvet 185
 sosyete 174
 stratejisi 296
 suç örgütleri 185
 şiddet 80
 tarihi 53, 80
 teknolojinin etkisi 47
 vergi 173
 YakınDoğu 48
 yasal izin 210
 yasal sınırlamalar 174
- kumarbaz
 internet 304
 istatistikleri 293
 kaçan tipi 292
 kaçma arzusu tatmini 293
 kadın profilleri 293
 ortadan kaybolma amacı 292
 özellikleri 293
- kumarhane 19, 172, 210, 244, 291
 girişimcileri 218
 halka açık şirketler 213
 kiliseden dönüşüm 202
 neoliberalizm 215
 sadakat kartları 297
 seks ticareti 99
 spa 81
 tarihi 81
 uçuşlarda 205
 ulaşım maliyeti 324
 Venedik 81
 vergi 185
 yasaklanması 81
 yemi 215
- kumar makineleri
 avlama özellikleri 293
- Kurt Vonnegut 37
- Küba 95
- küfür 302
- kültür
 biyoloji 114
 etkileri 114

nosebo 114
 plasebo 114
 politika 114
 küresel kapitalizm
 kitlesel bağımlılık 355
 küreselleşme 22
 medya 77

L

Lahey Afyon Sözleşmesi 189
 Las Vegas 209, 211, 213, 214
 deneme alanı 293
 League of Legends 321
 Leo Tolstoy 180
 Letonya 183
 Levant
 ilk tarım 39
 libido 33
 liderler
 ilk çağlarda alkol 39
 şölenler 39
 Lidya 45
 fuhuş 54
 kumar 48
 para 66
 limbik kapitalizm 17, 21, 22, 23, 62,
 278, 317, 318, 319, 322, 334, 336,
 340, 350
 ABD'nin rolü 353
 başlangıcı 66
 bileşenleri 277
 din 358, 359
 ekonomik maliyeti 352
 farkı 339
 hayır kurumları 347
 ilaç endüstrisi 353

işveren 352
 kuralı 337
 kültürel ilişkileri 287
 rakipler 346
 teknoloji 343
 yasal kandırmacalar 347
 limbik sisitem 19
 limbik sistem 17, 302
 disiplinli zevk 52
 Lipitor 353
 Lord Dashalong 142
 Loren Brichter 321
 Los Angeles Times 88
 Louise Weber 68
 Louise Willy 69
 Lucky Strike 345
 Lübnan 206, 240
 lüks 41

bağımlılığı 70
 bitki türleri 42
 haşhaş 56
 ödeme yöntemleri 63
 seküler tuzaklar 359

M

Macaristan 296
 mafya 244
 Magnus Huss 135
 Makao 184, 205, 216
 Malcolm Hall 227
 Malezya 224
 Manama 206, 237
 Mançurya 99
 Mao 170
 Maoizm 192

- Mao Zedong 119, 191, 192
 Marc Antony 53
 Marc Cooper 215
 Margaret Bullitt-Jonas 259
 marihuana 204
 marka 225
 bağımlılığı 282
 marka bilinci 224
 marka sadakati 283
 marketler 195
 Mark Kleiman, 366
 Mark Twain 71
 Marlboro. *See* Philip Morris
 Marshall McLuhan 284
 Marshall Sahlins 108
 Martin Stern 323
 Martin Stern Jr. 210
 Mary Lease 152
 mastürbasyon 116, 308
 akciğer 140, 171
 matbaa 125
 Mayalar 36
 McDonald
 istatistikler 288
 McDonaldizasyon 287
 McDonalds 286
 McKumar 291
 meditasyon
 Dhyana yoga 51
 Meksika 60, 63, 156, 189, 240, 242,
 260, 349
 biber 61
 esrar 62
 istatistikler 287
 kenevir 62
 Zetas 242
 melanom 362
 metadon 263
 metamfetamin 197, 236, 238, 240, 241
 çikolataları 197
 etkileri 199
 ile takaslar 199
 kristal 236
 popüler olması 199
 şekerlemeleri 197
 meyhane
 değişimi 103
 meyve
 geyik 37
 meyve sineği 37
 Mezopotamya 54
 ilk tarım 39
 Mısır 190, 191, 216
 sigara 87
 Mian Mian 236
 Michael Bloomberg 359
 Michael Kuhar 256
 Michael Pollan 42
 Milletler Cemiyeti 184
 Milton Friedman 355
 Milton Hershey 94
 Mohandas Gandhi 156, 224, 358
 Monako 82, 184
 mono sodyum glutamat 280. *See*
 mono sodyum glutamat
 morfin 348
 posta 76
 motivasyon 17
 Moulin Rouge 68

Mucuna pruriens
 kadife fasulye. *See* afrodisyak
 Mundipharma 348
 Musevilik
 sigara 141
 Mustang Çiftliği 219
 Müslümanlık 224
 müşteri yaşam boyu değeri 319
 müzik 31, 90
 Myspace 326

N

naloksan 277
 naltrekson 261, 277, 335
 Nancy Jo Sales 305
 nane 31
 Napolyon 189
 nargile 60, 85
 Natasha Dow Schüll 291
 Naziler 171, 186, 198
 Nehru 78
 Nelson Mandela 224
 Nemoto Sho 178
 Nestle 286
 Nevada 210, 219
 New York Times 12
 Nicholas Christakis 231
 Nijerya 102, 226
 nikotin 30, 126
 etkisi 60
 Nir Eyal 313, 319
 Nirvana
 ulaşma yolları 112
 Nobel Ödülü 254

Nola Hatterman 223
 Nora Volkow 249, 250, 251, 253,
 256, 258, 264, 291, 341
 Norman Zinberg 31
 nörotransmitter 19

O-Ö

obez
 morbid 256
 obezite 360
 diyabet 260
 DSÖ verileri 289
 istatistikler 270
 istatistikleri 260
 oburluk
 çeşitleri 260
 kompulsif 289
 ticari tasarım 291
 oksikodon 348
 Okyanusya 359
 Oliver Cromwell 26
 Oprah Winfrey 258
 ordu 197, 198
 alkol yarışmaları 198
 dağışımı 196
 kantinleri 198
 ortam 31
 anılarla değışmesi 282
 bahis 79
 Osmanlı İmparatorluğu 134
 III. Murat 134
 yasaklar 111
 otomatlar 87
 OxyContin 349
 oyun oynama bozukluğu 13

Ödül Eksikliği Sendromu 264

ödül temelli patolojiler 257

ölüm

nedenleri 198

öteki ben 252

özçekim 336

özdenetim 304

özgürlük

hissi 118

özgürlükçülük 355

P

Pablo Escobar 350

Pablo Picasso 100

Pakistan 240

palcolitik 109

Pan Am 204

para

etkileri 64

keşfi 66

ve istismar 338

Pasifik Adaları 60

patates 42, 279

ülkelere göre cips 280

patolojik eğitim 327

patolojik öğrenme 19, 257

Paul Cezanne 59

pazarlama

yüksek-düşük fiyat 225

Peoples Daily 235

Peru 191

Pervitin 197, 198, 199

etkileri 198

peşmelba. *See* Auguste Escofher

Peter Frankopan 56

Peter Gzowski 252

Peter Milner 254

Peter Reuter 362

Peter Steinkampf 198

Petr Janda 195

peyote 30

Philip Morris 172, 232, 343

Philippe Petain 124

Phil Williams 244

Pierre Bonnard 68

Pierre Louys 67

pipo 262

piyango 80, 186, 195, 221

Harvard Üniversitesi 80

hükümet 80

kamu finansmanı 80

Super Bowl 222

ulusal 186

yardım amaçlı 347

yatırımcı 80

plasebo 32, 252

Playboy 194

pornografi 69, 125, 162, 188, 195,
235, 301, 302, 328

gizli satış 162

pazarlaması 103

sinema 162

tiyatroları 207

Portekiz 130, 184

Prusya 126

psikiyatri 13

psikoaktif maddeler

nöropatik etkileri 249

psikoloji

akış 49
 psikoloji akış 49
 psödoefedrin 239
 Purdue Pharma 348

R

R 45

radyo 196

Rahibe Teresa 224

rehabilitasyon 12

reklam 69, 219, 222, 225

çocuk gıdaları 283

gelişmekte olan ülkeler 286

ilaçlar 220

müzikleri 282

ürün yerleştirme 281

Rhode Adası 131

Richard Feynman 145

Richard Thaler 342

Richmond R Hobson 179

risk 20

R. J. Reynolds 230

Robert Hunter 292

Robert MacCoun 362

Robert Scoble 314

Robert Shiller 218

Rock'n'Roll 195

Rodolphe Lindt 93

Rodrigo Duterte 365

Rolling Stone 201

rom 61, 131

Romanya 178

Ronald Reagan 262

Ruhsal Bozuklukların Teşhis ve İstatistik El Kitabı 335

rulet 174, 205

Rusya 73, 124, 143, 171, 187, 191, 196, 244, 289, 365

rüşvet 238

Ryan van Cleave 312

S-Ş

sağlık

felaketleri 108

Salem 230

Sally Casswell 226

Sam Boyd 210

Samuel Johnson 92, 133

sanayileşme 248

sansür 206

sarhoşluk

aileye etkileri 143

din 143

sanayileşme 124

satranç 52, 56

savaş

baskısı 199

sazan avı 219, 223

Schering AG 220

Schnapps 198

seks 309, 325

turizmi 197

Seks ve Kültür Festivali 235

Shakespeare 64, 84

Sheldon Adels 216

Sheldon Adelson 350

Sırbistan 231

- Siam 171
- Sibirya
alkol ticareti 63
- sifilis 127, 128
- sigara 190, 195, 196, 199, 346, 362, 365
alkol 140
amonyak 229
anketleri 145
burjuva 172
davaları 229
doğum tarihi ile yasaklama 365
hastalıklar 228
haşhaşlı 191
içen demografisi 230
istatistikler 232
Junior Partner 16
karnesi 197
komünizm 172
küçüklere pazarlama 103
makinaları 86
mentol 229
mesafe birimi olarak 154
özgürlüğü 199, 228
pasif içicilik 228
pazarlama 234
reklam 16
sosyal sınıflar 145
şeker 262
tarih 227
Türkiye 98
yasakları 229
yaşam koşulları 233
yerine koyma 262
yozlaşma 172
- Silikon Vadisi 322, 354
- simya 58
- Sin City. *See* Las Vegas
- sinema
cinsellik 193
gazeteciler 213
ilk erotik film 69
Oceans Eleven 213
Rüzgar Gibi Geçti 210
Viva Las Vegas 213
- Singapur Havayolları 204
- sinir
aktivite 31
- Siri 330
- Slovakya 197
- Slovenya 177
- soda 280
- Soğuk Savaş 23, 200, 239, 241, 242, 365
- Sol Kerzner 207
- sosyal 21. *See* toplum
- sosyal medya 305
ders notları 315
kaçırma korkusu 306
psşik ödül 306
yararları 309
- sosyal ölüm korkusu 307
- sosyopatlar 191
- Sovyetler Birliği 190, 196, 239. *See* Rusya
- Stalin 170
- Stanton Peele 255, 270
- Stefan Zweig 52
- Steve Jobs 62, 322
- Steven Pinker 310, 318
- Steve Sussman 289
- Steve Wynn 214
- Stockholm Üniversitesi 11
- stres 264

beyin 143
 gelişime etkisi 143
 subreddir 334
 suç 191
 Sully Ledermann 339
 Sun City 207
 Suudi Arabistan 206, 237, 353
 istatistik 206
 Sümerler 44
 alkol 44
 bira tarifi 44
 Svetashvatara Unpanishad 51
 Swissair 204
 şaman 30
 şarap 31, 184, 208, 238
 bal 57
 cabernet sauvignon 31
 Çin 57
 elma 42, 57
 Eski Roma 46
 tarihi 45
 şehirler 71
 göç 101
 kötü alışkanlık 99
 kötü alışkanlıklar 104
 özgürlük 103
 sanayileşme 101
 şeker 64, 92, 277, 345, 359
 dopamin 96
 früktöz 268
 kamışı 25, 130, 131, 251
 tüketimi etkileri 38
 şeker hastalığı 38
 şekerkamışı 36
 şempanze 33
 Şili 176, 360

şirketler
 hedefleri 340
 şovlar 196

T
 Tacitus 50
 tahıl
 tarihi nedenleri 39
 tarım 21
 çiftçi artışı 109
 dezavantajları 108
 mahsul çemberleri 34
 öncesi yaşam 108
 sağlığa etkisi 108
 sosyal sınıflar 114
 tütün 111
 tarih 25, 29
 en kötü dönem 111
 Neolitik Geçiş 41
 önyargılar 150
 tasarlanmış
 gıda 291
 kumar 291
 taşımacılık 201
 tatil 201
 havayolları 204
 kilo alma 203
 kültürel 203
 yetişkinler 213
 tavla 59
 tavuk
 evcilleştirilmesi 36
 Tayvan 12, 298
 Tazmanya 34
 tedavi

- bariatrik cerrahi 260, 263
 ilaç 261
 siyasi irade 361
 TEDMED 250
 tekila 73, 224
 Thomas D. Crothers 137
 Thomas Laqueur 117
 Thomas Trotter 133
 tıbbileştirme 301
 tıbbileştirmeye
 ahlek polisi 357
 tıknırcasına yeme sendromu 257
 tıp
 araştırma 13
 Tiberius 45
 ticaret 21
 Timothy Leary 31
 tiyatro 174
 toplamı sıfırdan olmayan oyun 318
 toplamı sıfır olan bir oyun 318
 toplum
 avcı-toplayıcı 44
 avcı-toplayıcılar 108
 esrar 110
 idam 114
 kitlese korku 115
 referans 78
 sınıfları 40
 sosyal farklılaşma 114
 statüleri 114
 şiddet 114
 teletropik uygulamalar 114
 yerleşik düzen 41
 Transvaal 170
 Troçki 253
 turizm 202
 alkol 203
 eşcinseller 209
 fenomeni 205
 hoşgörülü politikalar 205
 savaş sonrası 205
 ucuzlaması 205
 Viking Cruises 204
 yolcu gemileri 203
 tuz
 tat artırıcı 278
 tüketimi etkileri 38
 tüketici elektroniği devrimleri 310
 tüketim 14, 17, 300
 arzusu 40
 çulğunluğu 195
 ikilemi 342
 kültürü 194
 teşviği 15
 tüketim özerkliği 308
 Türkiye 178, 216
 arkeoloji 45
 fuhuş 54
 tütün 30, 160, 195, 247
 Afrika 41
 Amerika 41
 Asya 41
 beyin ödülü 60
 çocuklar 140, 178
 evrensel avuntu 111
 gençler 178
 harmanlanması 87
 içme tarihi 60
 içmeyi öğrenmek 60
 idamlar 111
 idamları 60
 ilaç olarak 34

- karışımları 60
- küreselleşmesi 111
- maliyeti 41
- reklam 140
- reklamları 194
- tatlandırma 90
- vergi 171, 179, 189
- yemekte 34
- yoksunluğu 34
- Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi 232
- Twitter 313, 321, 326
- U-Ü
- uçak
 - ekip partileri 204
 - içki servisi 204
 - jet devrimi 209
 - kokteyl salonu 204
- Uganda 299
- Ukrayna 206
- Uruguay 216, 233
- uygarlık 21, 251
 - avantajları 109
 - bedeli 110
 - çevre etkisi 35
 - meslek 50
 - ortamı 115
 - sağladıkları 115
 - savaş 108
 - tarım 108
- uygarsızlaştırma süreci 316
- uyuşturucu 13
 - cinsel hastalıklar 99
 - çikolata 97
 - doz ikilemi 149
 - politikaları 96
 - ucuzluğu 110
- uyuşturucular 188, 190, 197, 254, 302, 308
 - ağrı giderici 348
 - aşırı doz 349
 - beyaz Amerikalılar 356
 - beyin rekabeti 262
 - ergenlik 144
 - fakirler 143
 - fizyolojik değişiklik 254
 - hal ve ortam 252
 - ilaç endüstrisi 349
 - kaçakçılığı 191
 - karaborsası 349
 - kullanıcıları izleme 365
 - ortalama yaşam süresi 349
 - ölümler 349
 - ölüm riski 112
 - önyargı 191
 - özel finans kuruluşları 351
 - reseptörler 255
 - sosyal anlam yüklemesi 276
 - sosyal sınıflar 145
 - sosyal sonuçları 143
 - şartlanma 252
 - şeker 262
 - tarama testleri 331
 - tıbbi kullanım sınırlaması 189
 - tıbbi satışını kötüye kullanmak 164
 - toksik etki 137
 - uluslararası antlaşmalar 181, 189
 - varoluşculuk 112
 - yargısız infaz 365
 - yerine koyma 262
- Uyuşturucular
 - testleri 204
- üzüm 43

V

- vakit geçirme
 - seçenekleri 293
- Valium 294
- vanilya 36
- Vatikan 170, 205
- Viagra 240
- Vietnam 75
- Viktorya Dönemi 127, 193, 196, 323, 339, 347, 365
- viski 72, 123
 - elçilikleri 237
- vitrin teşhir planlaması 283
- Vladimir Putin 365
- Volstead Yasası 165, 182
- votka 215, 238
- vücut kitle indeksi 262, 264

W

- Walt Disney 207, 208, 217, 229
- Walter Raleigh 60
- Wikipedia 310
- Wilbur Crafts 157, 159, 161, 175, 177
- William F. 83
- William Halsted 74
- William McGrew 38
- William Molyneux 142
- William Prynn 121
- William Stead 157, 188
- Winston 195
- Wired 322
- Wolfgang Puck 277
- World of Warcraft 11, 300, 312
- WWCTU 158

Y

- yağ 345
 - doymuş yağların etkileri 38
 - şeker ilişkisi 277
- YakınDoğu 45
- Yale Gıda Bağımlılığı Ölçeği 289
- yapay seleksiyon 42
- yapay zeka 332
- yasaklar
 - dezavantajları 165
 - etkileri 164, 166
 - hal ve ortam 168
 - rüşvet 166
 - sınıfsal etkileri 166
 - suç 167
 - şiddet 167
- yasal düzenleme 12
 - tarihsel döngü 366
- yaşam
 - köy-kent farkı 103
- yaşam koşulları 20, 264
- yemek
 - porno ilişkisi 281
 - pornosu 282
 - yayınları 282
- yemek yeme 250
- Yeni İpek Yolu 240
- Yeni Zelanda 12, 159, 226
 - yerlileri 60
- yerleşik düzen
 - etkileri 43
- yeşil afyon 192
- yoksunluk 307
 - belirtileri 299
 - etkileri 263

internet 299, 312
yoksunluk belirtileri 252
Yuval Noah Harari 41, 332

Z

Zadie Smith 315
zamanı emmek 316
zamanın dördüncü boyutu 323
zarar
 küresel modeli 311
zeka seviyesi 362
zevk 17, 25, 29
 akış 79
 arzu 251
 bilgilenme 54
 devrimi 25, 183
 endüstriyel 77
 Eski Roma 45
 harmanlaması 85, 214
 harmanlanması 84, 312
 hedonizm 45
 inovasyonu 90
 internet öncesi 324

karşılımları 202
keşfetmek 51
kötü alışkanlık 120
küresel devrimi 130
merkezi gemiler 203
merkezleri 202, 207
mutluluk ilişkisi 106
müzik 86
ortamı 84
özgürleştirici-köleleştirici 238
paketlenmesi 85
paketlenmiş 98
tarih 114
tarihi 201
tarihi sınıflaması 53
tek kişilik 84
yoğunluğu etkileri 263
zevklerin
 algılanması 202
 harmanlanması 202
zeytinyağı
 tarihi 45
Zhang Hua 57

BAĞIMLILIK ÇAĞI

KÖTÜ ALIŞKANLIKLAR NASIL
BÜYÜK BİR SEKTÖRE DÖNÜŞTÜ?

David T. Courtwright

İnsan kendini kaybedeli uzun zaman oldu. Varlığı üzerine düşünmemesi, belki de düşünmesinin istenmemesi onu farklı alanlara sürükledi. Bir bilgisayar oyununa, uyuşturucuya, alkole bağımlı hâle gelmesi muhtemelen bu düşünce eyleminden bir kaçışın neticesi. Diğer taraftan bağımlılık biyolojik olduğu kadar sosyal bir süreç. Her ne kadar bağımlılık süreci insanın kendi beyininde ortaya çıkıyor olsa da stres ve çevredekilerin davranışları gibi hususlar kişileri bağımlılığa itmekte önemli bir rol oynuyor.

Alkol, uyuşturucu ve uyuşturucu benzerlerine sık sık başvurmak, nöronlarda gen ekspresyonu değişikliğinin de içinde olduğu değişikliklere neden oluyor. Zamanla bu değişiklikler, tıpkı sert bir levha üzerinde dağılan boya damlaları gibi, merkezi sinir sisteminin gitgide daha çok ve daha geniş bölgelerinde meydana gelmeye başlıyor. Bunlar, özellikle gelişmekte olan beyinlerde kalıcı oluyor. Çocuklar ve ergenler ne kadar erken yaşta bağımlılık yapan bir maddeyi veya uğraşı deneyimlirse, bu madde veya uğraşıdan uzak dursalar bile bir zamanlar kendilerini çok iyi hissetmelerine neden olan bu güçlü duygusal anıyı unutmama ihtimalleri o kadar artıyor.

Elinizde tuttuğunuz eser, 'bağımlılık'ların sebepleri ve sonuçlarını inceliyor. Bilhassa gençlerde artan bu "hastalığın" nelere mal olduğunu örnekleriyle ortaya koyarak literatürdeki büyük bir boşluğu da doldurmuş oluyor. Bağımlılıklarımıza bağlanmamızın arkeolojisini yapıyor bir başka deyişle...

Liste satış fiyatı: 56 TL
KDV'den muaf.

ISBN 978-625-7312-38-7

9 786257 312387

alBaraka
Yayınları

albarakakultur.com